ІНСТИТУТ ДОСЛІДІВ ВОЛИНІ
Ч. 39

Митрополит Іларіон
(Проф. д-р Іван Огієнко)

ЕТИМОЛОГІЧНО-СЕМАНТИЧНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Том II

Е — Л

Накладом Товариства „Волинь"

ВІННІПЕГ — 1982 — КАНАДА

RESEARCH INSTITUTE OF VOLYN
No. 39

Metropolitan Ilarion

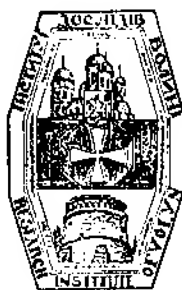
ETYMOLOGICAL AND SEMANTIC DICTIONARY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

Edited by

G. MULYK-LUTZYK

Vol. II

Е — Л

Published by Society of Volyn

WINNIPEG — 1982 — CANADA

ІНСТИТУТ ДОСЛІДІВ ВОЛИНІ
Ч. 39

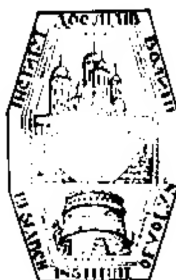
Митрополит Іларіон

ЕТИМОЛОГІЧНО-СЕМАНТИЧНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

За редакцією
ЮРІЯ МУЛИКА-ЛУЦИКА

Том II

Е — Л

Накладом Товариства „Волинь"

ВІННІПЕГ — 1982 — КАНАДА

Обкладинка мистця Ростислава Глувка

Printed by Trident Press Ltd., Winnipeg, Man., Canada

Е

Е — сьома буква української азбуки. У старослов'янській азбуці зветься „єсть" — **е**. Старослов'янське цифрове значення: 5.

Е! — вигук легкої зневаги. Е, щó там знаєш!

Е! — вигук легковаження, недовір'я й т. ін. Поширена форма „е г é!" — вигук притакування, так. Звідси егéкати.

Éва — жіноче ім'я, що є грецькою версією д. евр. Хавва (Хая).

Ця назва постала так, як і далі постали усі назви: з своєї істоти. Перша жінка була мати всього живого, живе — chaj, через це й перша жінка зветься Chavvah чи Chajjah (у семітських мовах звуки **v** та **j** вільно чергуються між собою), з чого греки зробили Єву (бо греки не могли віддати д. евр. ані **ch**, ані **j**). Отже Хавва — Хая — Єва — це „мати всього живого", чи докладніше: життя, жива; гр. Zoé, лат. Heva.

Евер, д. є. Ever, гр. Ever, лат. Heber — прабатько евреїв, що від нього вони й свою назву отримали. В 1 М. 10. 22-24 читаємо: „Сини Симові: Елам... і Арпахшад. А Арпахшад породив Шелаха, а Шелах породив Евера".

Éвнух, з гр. eunouchos — кастрат, оскоплений (вихолощений) мужчина, цебто мужчина з усуненими (шляхом операції) статевими залозами.

Гр. eunouchos походить від eunē — лігво, ложе, кушетка, та echo — мати, завідувати чим.

У мусульманських володарів і вельмож (напр., у Туреччині) евнухи завідували гаремами.

„Éврика!" — „éврика!" — так скрикнув великий грецький математик Архімед (287-212 до Хр.), коли знайшов легкий спосіб виміряти розмір витисненої з посудини води. По-гр. éurika — знайшов.

Еврóпа — назва, що походить від назви давнього божества хліборобства. Еврóпа — дочка фінікійського царя Агенора, сестра Кадма. Зевс з'явився їй білим би-

ком, викрав її, заніс на острів Крит, де вона й породила йому сина — Міноса.

Греки Европою спочатку звали тільки саму континентальну Грецію, а Азією вони звали тільки острови Егейського моря та Йонійського побережжя Малої Азії.

Удавнину Азія й Европа (від семітських „асу" й „ерев", цебто світло й темрява, або схід і захід) спочатку окреслювалися малими землями, а пізніше річкою між ними вважали Танаїс (Дон). І тільки з XVIII ст. кордоном між Азією й Европою почали вважати Урал.

Вимова Европа є західньоукраїнською; східньоукраїнська вимова цієї назви звучить Європа.

Европе́йський — евро́пський. — Наше „европейський" витворили ми за російським „европейскій" та за польським „europejski". (Болгарське також „европейски"). Форма „европейський" не слов'янська, утворена за німецьким europeisch. Слов'янська українська форма мусіла б бути тільки „европський", пор. чеське evropský, сербське европски. Чеські стилісти форму evropejský вважають за помилкову і радять писати тільки evropský. Жива східньоукраїнська мова завжди украйнізує початок цього слова, цебто приставляє й: Європа, європейський. (Див. „Рідне Писання" §§ 277, 284). Тому правильна українська форма звучала б: європський. Але в нас уже втерлося слово „европейський", і так воно вже стало літературним.

Евфемізм — уживання в мові чемнішого вислову. Напр., замість „не брешіть" кажемо „не вигадуйте". Це слово походить з гр. euphemismos: eu — добре, phemi — говорю; цебто говорити про щось чи когось добре.

В українській мові є дуже багато прикладів евфемізму. Напр., український народ часто не називає чорта його іменем, а замінює його іншими словами, напр. дідько, той, той що греблі рве, не при хаті згадуючи і ін. Також заміняють назви хворіб іншими. Заміняють і всякі недобрі слова евфемічними у сфері давніх вірувань (Див. Табу).

Пор. ще білоруську евфемічну назву горобця: „сляпец", — щоб він став сліпцем (не бачив), і не видзьобував зерна, посіяного на городі й на полі.

Евфра́т, гр. Euphrátes (від euphraino — радію). Для грека це ніби радісна чи весела річка.

Евфрат — це найдовша річка на західніх просторах Азії. Вона починається в Туреччині, пливе великими рівнинами Сирії та Іраку. Ріки Евфрат і Тігр зливаються (в Іраку — на віддалі 120 миль від Перської затоки, в спільне русло, і так разом становлять собою одну ріку — Шатт аль Араб, що вливається в Перську затоку.

Евхоло́гіон, з гр. euchologion — молитовник. Слово походить від гр. слів eucholé — молитва і logos — слово.

У християн це слово означає ту книгу, що також відома як Требник, цебто книга Священичих Молитов, Церковних Служб, Обрядових Чинів, а також пов'язаних з цим пояснень та поучень. (Див. „Требник").

Назва Могилянського Требника (з 1646 р.): „Евхологіонъ албо Молитвословъ или Требникъ".

„О чомъ в Евхологіяхъ Священици науку мають описаную. Катих. 1645 р. 42. Яко научаютъ Евхоло́рія церковние. (Там само, 45).

Егіда — щит Зевса, що метав (кидав) блискавки; з гр. aigis — щит. Переносно: бути під егідою — бути під захистом.

Егіда — ст. укр. покров. Звідси укр. Св. Покрова (Мати Божа).

Е́дем, з д. є. Eden — Рай. У Біблії написано, що він десь у східній стороні від Палестини. Пор. Буття 2. 8: „І садна насадив Бог ув Едемі на Сході, і там помістив Чоловіка, що його вформував".

Гр. Edem з д. є. eden — приємний, ніжний. Пор. ще Іс. 51. 3. Єз. 31. 9. Йому засадили всі еденські дерева, що в Божому Садку.

Едо́м — біблійне ім'я, що його Яків надав Ісавові. Ст. сл. Едомъ, з д. євр. Edom — червоний.

Буття 25. 30: „І сказав Ісав до Якова: „Нагодуй но мене отим червоним - червоним (min haadom / haadom), бо змучений я". Тому то той кликнув ім'я йому „Едом". Тут же (25. 25) розповідається, що Ісав народився червонуватим (admoni).

Е́здра — ім'я старозавітнього священика й ученого. (Див. „Книга Езри" в Біблії).

Ст. сл. Е́здра походить з гр. Esdras -- з д. євр. Ez'ra, від д. є. Ez'riel, що означає: „поміч Божа"; у грецькому Esdras звук d вставлений греками. У д. євр. оригіналі (Ez'ra) його немає.

Ездра (Ezra) прибув до Єрусалиму коло 458 чи може 397 р. перед Н. Хр.

Езóпова мова — мова неясна, натяками, алегорична мова. Ця назва постала від імені давнього грецького байкаря Езопа. Езоп був рабом і тому мусів писати часто натяками, оминаючи ясність навмисне, щоб уникнути кари. Езоп жив коло 620-560 рр. перед Н. Хр.

Éйфелева вежа — назва тієї вежі, яку в Парижі поставили за проєктом, що його зладив інженер Олександер Ейфель (1832-1923). Цю вежу (висотою 984 стопи) спорудили з нагоди Світового Ярмарку, що відбувся в Парижі 1889 р.

Екзáмен, -ну — іспит, випробовування. Походить з лат. examen, давніша форма якого була exagmen, що означало: „язичок рівноваги" (у вазі). Пор. лат. exigere — міряти; exactus — точний, докладний, зміряний.

Екзаменувати в Україні — це тільки випробовувати знання, а в західніх країнах Европи це слово, крім цього, має ще й інші значення: провіряти стан зодоров'я і досліджувати щось узагалі. У З. У. замість „екзамен" традиційно казали „іспит".

Еклезіáст — назва одної з книг Старого Заповіту. Ст. сл. Еклезіáстъ походить з гр. Ekklesiastes, що є перекладом з д. євр. Koheleth — „той, хто промовляє на зборах", а також — „проповідник". „Ekklesiastes" походить від гр. слова ekklesia, значення якого такі: збір (цебто збори, сходини), місце збору, Церква. Звідси лат. Ecclesia — Церква.

Лекс. 1627. 243: Екклезіáст — церкóвник, имя́ Книзѣ Соломони о суєтѣ.

Еклесіáрх - управляючий Церквою і Богослужбами. Слово походить з гр. ekklesiarches: ekklesia — Церква та arche — управа, влада, адміністрована ким територія, початок чогось.

Еконóм — управитель дому; з гр. oikonómos (oikos — дім, nemo — управляю).

В Україні в державних межах Польщі економом називали управителя фільварку; рос. управляющій, пол. rządca.

Лекс. 1627. 406: Иконóм — зри строитель дома.

Економія — дуже велике господарство, фільварок; господар стан країни (краще б: економіка); наука про економіку країни. Слово з гр. oikonomia. (Див. е к о н о м).

Лекс. 1627. 406: Икономіа — сл. Господарство, зри строеніе и смотреніе.

Лекс. 1627. 246: Смотрѣніе, вочеловѣченіе Господне, икономія, діспенсаціо лат., ряженье Божсе всѣм свѣтом.

Експресивний — виразний, ясний, значущий, сильний своїм самовираженням.

Слово з лат. expressus, що походить з прийменних е x — з та дієслова presso — я стискаю.

Екстракт, -ту — витяг есенції з чогось; витиснення з якоїсь речовини (напр. есенція чаю); витяг з твору всього того, що в ньому є суттєвим.

Слово з лат. extractus, що походить з е x — з і t r a h o — я тягну.

Лекс. 1627 р. 361: „Перепис з книг, екстракт, копія".

Ел — загальна назва Бога в д. євр. мові.

Загальною назвою Бога не тільки свого, але й чужих богів у давніх євреїв було слово El. Воно часте в Біблії, по-нашому: Бог. Походження й значення слова неясне; його рівняють з ejal — сила, ul — бути спереду, передувати, ajin — провідник (баран) і ін.

Це було частим на початку власних біблійних імен або на їх кінці, напр.: Ел'азар, Емануїл, Гавриїл, Михаїл і т. ін. (На кінці імен в єврейській мові слово e l в українській вимові звучить ї л, ї л ь). В українській мові це давне -ел, -їл змінилося в живій вимові ще й на -ло: Михайло, Данило, Гаврило й т.ін.; тут це -ло — це Ел, Бог.

Єврейське Eli значить „Боже мій": El — Бог, і — мій. В Євангелії Мат. 27.46 читаємо: „А коло години дев'ятої скрикнув Ісус сильним голосом, кажучи: „Ілі, Ілі, лама савахтані?" цебто: „Боже Мій, Боже Мій, нащо мене Ти покинув?" (Тут подано текст Псалтиря 22.2: Eli, Eli, lamah azavtani). Христос виголосив у цьому одне слово не по-єврейському (azavtani), а сказав він його своєю рідною мовою — арамейською: šavachtani.

Вираз Eli (Боже мій) близький до арамейського імені Elijahu. (Ілля, давня форма Elijahu, скорочена жива народня форма Elijah; початкове Е- тут у слов'янській мові це І-); тому Євангелист (Мт. 27. 47, 49) далі подає:

„Дехто з тих, що стояли були там, це почули й казали, що він кличе Іллю. Інші казали: „Чекай но, побачимо, чи прийде Ілля визволяти Його".

Це саме Євангелія за Марком 15.34 передає трохи в іншій формі: „О годині ж дев'ятій Ісус скрикнув голосом сильним, кажучи: „Елої, Елої, лама савахтані", що в перекладі значить: „Боже мій, Боже мій, нащо мене Ти покинув?" Тут Ісус скликнув по-рідному, по-арамейському. Елої — це Elohi — Боже мій, замість д. євр. Eli. Але Elohi вже дальше від імені Elijah, Ілля, а тому свідчення Марка 15.35, що дехто думав: „Ось Він кличе Іллю!" не спирається на такій звуковій близькості слів ,як у Матвія.

Елеза́р див. Лазар.

Елеме́нт — складова частина такої цілості, що є складеною.

Слово з лат. elementum, що означає: перший принцип. У староримській філософії elementa — це стихії (природи): земля, вода, повітря, вогонь. В англійській мові і тепер с т и х і ю (польське żywioł) називають словом e l e m e n t.

Лекс. 1627. 458: Стихія — початки, еле́мента.

Лекс. 1627. 249: Живіо́л, то єст еле́мент.

Елізія — відпадання в слові кінцевого голосного звука перед голосним звуком чергового слова. З лат. elisio — відштовхування, відпад. Значок відпаду ' (як перетинка, апостроф). Пор. в укр. мові: д' останку = до останку.

Елогім — одна з назв Бога в давніх євреїв: Elohim.

Закінчення -ім — це закінчення множини, отже Елогім форма множинна, але зо значенням однини. Це м н о ж и н а м а є с т а т и ч н а. Значення Елогім — „з а с т р а ш а ю ч и й". Часом подибується й форма однини Eloha, але рідко. Греки слово Елогім переклали Theos, римляни Deus, слов'янське Бог.

Слово Елогім, як форма множини, визначає Богів і показує, що давні евреї вірували в багатьох богів. Біблія розпочинається (третє слово) цим Елогім. Цікаве місце Буття 20.13: „І сталося, коли Боги (Elohim) вчинили мене блудячим з дому батька мого". Тут hit'u Elohim — Боги вчинили блудячим, цебто при множині Елогім дана множина й присудка, а це ясно вказує на многобожжя давніх євреїв. І хоч вони пізніше визнали Одного Бога,

давня втерта множинна форма Елогім все таки позосталася незмінна, але вже в значенні однини.

Елпідіфóр — чоловіче ім'я (ст. сл. Елпидифоръ), гр. Elpidiphoreus — „приносячий надію"; з гр. слів elpis — надія, phereo (phero) — несу.

Елпидифоръ у Лекс. 1627 р. 498: „надеждсносецъ".

Емануїл — чоловіче ім'я (ст. сл. Еммануилъ), з д. евр. Emmanuel (Immanuel), що означає: „з нами Бог" (El).

У Ст. Заповіті це ім'я згадує пророк Ісая (7.14 і 8.8), який звіщав прихід Христа. У Новому Заповіті (Матв. 1.23) ім'я Емануїл відноситься до Христа.

Лекс. 1596. 12: Еммануилъ — съ нами Богъ.

Еміграція — масове переселення в іншу країну. Це слово також означає сукупність емігрантів. Слово з лат. emigrare — переселятися.

Емір — титул східніх князів.

Слово emir арабське; воно означає: підвищений, займаючий високе становище, князь.

Корінь цього слова є не тільки в арабів, але й в інших народів семітської раси. Напр., д. евр. слово amor означає піднесений, підвищений.

Емóція — душевне хвилювання, зворушення; напр., почуття радости, гніву, страху, смутку і т. ін. з фр. émotion (звідси й емоціональний), що походить з лат. emotio (із слів: e (ex) — з, monere — рухати.

Емпайр Стейт Билдінг — найвищий у світі будинок (у Нью-Йорку). Висота цього 102-поверхового хмародера (хмарочоса) — 1,250 стіп. А висота телевізійної вежі на ньому — 222 стопи.

На його верху є 4 могутні рефлектори, що називаються „Світлами Свободи".

Будування цього хмародера було закінчене 1931 р.

Емýльсія — рідина, в якій є мікроскопійно-малі краплинки іншої рідини. Прикладом емульсії є молоко. У фототехніці е м у л ь с і я — це желятиновий розчин з частинками солей срібла. (Цей препарат дуже вразливий на світло).

Слово походить з лат. emulsus — видоєний.

Молоко було першою емульсією, що її почали досліджувати.

-енко, як суфікс українських чоловічих прізвищ молодих осіб, розвинувся дуже рано, і в XV ст. він уже був такий живий, яким він є й тепер. Прізвищеве закінчення на - е н к - о розвинулося найбільше на східніх українських землях, головно в середніх наддніпрянських говорах. Говори західньоукраїнські знають це - е н к о дуже рідко, а більшість з них і зовсім не знає його.

Ця форма прізвищ вдавнину була, хоч і дуже рідко, відомою й на землях білоруських та російських, а тому вважаємо її дуже старою, ще спільною східньослов'янською формою.

Закінчення - е н к - о не відразу постали, а перейшли стадію молодих, що в писанні кінчалися юсом малим (тепер я): вовча, курча (ст. укр. вовчя, курчя). Батько був Пилип, а синок його звався Пилипча (ст. укр. Пилипчя). Пор. Полтавські Акти 1665 р. ст. 53: Пилипча. Пор. Іванча, Супруня і т. ін.

Пізніше цих форм зародилися прізвища молодят на - е н - я (юс малий = ен); напр., Луцька Книга 1572 р.: Коропченя 93. Книга Володимирська 1582 р.: Маско Микитеня Пащеня 114, Федко Поценя 115, Левченя 115.

Поруч із цими формами, хоч і пізніше їх, зародилася нова форма на - е н к о. Вона так само визначала найперше хлопця тієї чи іншої особи взагалі, і вже другорядно — родове прізвище.

У канцелярійних актах ця жива форма прізвищ на - е н к о добре відома й часта вже в XV віці, і пам'ятки часто подають її. Ось трохи прикладів: Грамота 1480 р. литов. Князя Казимира: Дворянина нашого Сенька Полозенка (Акти ЮЗР том II ч. 78). Опис Київських замків 1552 р. має багато прізвищ на - е н к о: Іваненко, Коваченко, Кисиленко, Ваноненко, Супруненко, Кравченко, Кузьменко, Дехтяренко, Савченко й багато інших. Багато тут і таких прізвищ, які показують дорогу розвитку їх; напр., Шульга й Шульщенко, Шелест і Шелестенко, Сироватка й Сироватченко.

У Полтавських Актах 1669-1671 років знаходимо повно цих форм, і вони звичайно змінні: Роздайбеденка 209, Тимченка 161, Ладижиненку 171 й багато т. ін.

В українській мові прізвищеві закінчення на - е н к о глибоко ввійшли в життя та в живу мову, тому вони зав-

жди змінюються за відмінками: у Шевченка, з Мар'яненком і т. ін.

У мові російській — навпаки, українські прізвища на -енко тепер чуються чужими, тому не змінюються за відмінками: „Кобзар" Тараса Шевченко. А то ці форми приймаються за форми жіночого роду, і змінюються: мой Шевченка — у Шевченки — с Шевченкой.

Enfant terrible — жахлива людина, яка бентежить своєю безтактною безпосередністю. Дослівне значення цього французького вислову — „жахлива дитина", читається „анфан терібль".

Енóс — чоловіче ім'я; походить з д. евр. Enoš, що означає: чоловік.

Енóх — старозавітня постать; у Біблії перше сказано, що Енох був сином Каїна (Буття 4.17, 18), а потім, — що він був сином Яреда, та що він прожив 365 років (Буття 5.18).

У переказах сказано, що Енох був узятий живим на Небо.

В Етіопії збереглися так звані „Книги Еноха" (що походять з кінця II ст. перед Н. Хр. і з початку I ст. по Н. Хр.), написані на основі переказів (не на основі Біблії).

Українська версія переказів про Еноха збереглася записаною з 1679. Приблизно з того самого часу походить і болгарська записана версія про Еноха.

Епігонáт — наколінник, з гр. epigonation: epi — на, gony, gonatos — коліно.

Епігóн — спізнений, дрібного типу представник кожної такої течії (наукової, мистецької, літературної, політичної і т. ін.), яка вже загально вважається за віджилу.

Слово походить від гр. epigonos — нащадок; epi — на, gonos — народження.

Епігрáма — слово, що походить від гр. epigramma (напис), яким давні греки називали напис на будинках, пам'ятниках, мемуарних речах і т. ін., щоб пояснити їхнє значення. Згодом епіграмою почали називати короткого сатиричного вірша. Слово це складене: epi — на, gramma — буква.

Епігрáфіка — наука про стародавні написи чи надписи на камені, дереві і т. ін. матеріялах.

Слово походить з гр. epigraphe — напис на будинку, пам'ятнику і т. ін., а також цитата, що вжита як мотто на книжці, чи на одному з розділів її.

Слово це складене: epi — на, grapho — я пишу.

Епідémія — пошесть, моровиця (поморок), масове поширення заразливої недуги. Слово походить з грецького — epidemos (epidemios) — те, що поширене між людьми, epi — на, між, demos — народ, люди.

Епітáфія — напис на нагробнику; з гр. epitaphion; epi — на, taphos — гріб, могила.

Гр. epitaphios logos — надгробне слово.

Лекс. 1627 р. 63: „Епітáфіон — нагробный напис".

Епітúмія — заборона згідно з законом, законна кара.

Ст. сл. епитимія — церковна кара.

Слово з гр. epitimia — користування цивільними правами; догана; кара. Слово це складене: epi — на, tímios — оцінений, осуджений.

Епітíмія — исправленіе, з гр. epitimesis. Лекс. 1627. 75.

Епітрахіль — та частина священичого та архиєрейського облачіння, що накладається на шию.

Слово з гр. epítrachelion; epi — на, trachelos — шия.

Слово це в греків також означає дияконського Орара — лентоподібну частину духовного облачіння, що зігнута вдвоє (тепер, звичайно, зшита), що накладається на шию. Ст. сл. слово патрахиль або петрахиль було іменником жіночого роду.

Ерáзм — чоловіче ім'я; з гр. erasmios (erastos) — любимий, милий, бажаний.

Це ім'я в історії стало популярним головно тому, що найбільший християнський учений гуманіст доби Відродження (Ренесансу) називався Еразмом. (Роттердамським): Erasmus Desiderius (1466-1536).

Ерáст — чоловіче ім'я; з гр. erastos (erasmios) — милий, любимий, бажаний. (Дав. Еразм).

У Лекс. 1627 р., ст. 400: „Ерáстъ: милый, вдячный, пріемный, роскошный або желательный".

Еримíта, арх. — герміт, пустинник, відлюдник, анахорет (гр. anachoretes).

Слово з гр. eremítes — самітник, відлюдник — від слова erémos — пустиня.

У Християнстві **гермі**т (анахорет) — це чернець (монах), що живе на відлюдді й ні з ким не говорить.

Лекс. 1596. 5: Безмовник — еримúта, который не в гуку.

Естéр, ст. сл. Есѳирь — жіноче ім'я, що походить від імені вавилонської богині **Istar**. Єврейське ім'я її було Hadussah — мирт (Ест. 27).

Ет! — вигук розчарування досади, легковаження. „Ет, цього вже не буде!"

Як і більшість вигуків, цей вигук є пnative словом.

Етáт — службове державне становище; затверджений офіційними чинниками склад працівників якоїсь установи, що характеризується своєю структурою, числом посад, рангами працівників, ставками їхніх платень і т.д.

Слово це вживається в Зах. Україні, куди воно через польську мову проникло з фр. état — держава; звідси й **етатовий**.

У С. Укр. — штат, штатний, що проникли туди через російську мову з німецького Staat — держава.

Етимолóгія — визначення первісного значення слова; та частина мовознавства, що займається досліджуванням значень коренів слів та історією їх розвитку.

Етимологією колись називали ту частину граматики, що займається звуками (фонетика) й будовою слів (морфологія).

Слово це походить від гр. etymón — істина (правда) і logos — слово, думка, наука.

Лекс. 1627 р., ст. 328: „Церковь обведена цырклем, от которого слова и éтимон свой, то ест вывод мает". Тут етимом — вивід, походження.

Етногрáфія — наука про побут народу й про народню культуру. Від гр. éthnos — народ і grapho — пишу.

Етнонім, -му — назва народу чи племені. Етноніми часто походять від назв тотемних звірів. Напр., назва „башкир", можливо, походить від слів „баш курд" — великий вовк.

Слово це походить з гр. слів éthnos — народ і ónoma — назва, ім'я.

Ефá — міра ваги в давніх євреїв, Etah. (Див. числа 28. 5).

Ефе́кт — процес діяння будь-якої причини; наслідок, вислід (результат).

Від лат. effectus — дія, від efficio — я виконую; корінь той самий, що в слові facio — я роблю.
Лекс. 1596. 26б: Страсть — взруше́ньє, ефе́кт.

Ефекти́вний — дійовий продуктивно; та дія, що дає наслідок. Від лат. effectivus — продуктивний.

Ефіо́пія див. Абіссінія.

Ефі́р, ру — „прозора, вища верства повітря"; „ясне небо". Так пояснюється гр. aither, що з нього слово „ефір" походить. Словом „ефір" також називається розвівна рідина, що в медицині вживається при анестезії (знечуленні тіла).

Колись вірили, що космічний простір виповнений прозорою, проникливою субстанцією, яку називали словом „ефір".

Гр. aithḗr походить від слова aitho — я засвічую.

У Сх. Укр. вимовляють це слово як „єфір" на основі ст. сл. єфи́ръ.

У З. У. вимовляють його як „е́тер" на основі такої польської вимови (éter), яка є наслідуванням західньоевропейського éther, що походить з гр. aither.

Ефо́д — старозавітні первосвященичі шати; д. евр. Efod (2 М. 39. 2).

У нас колись це слово також вимовляли як „Ефу́д".

В Алфавиті XVII в. сказано:

„Е ф у д толкується бѣ во євреєх плат исткан златыми нит'ми и хитростно устроєн.. Образ його (тут і поданий!) четвероуголенъ, мѣрою єдиныя пяди в долготу, пяди же и в ширину, и посреди имяше аки звѣзду, всю злату. И обоюду два изморáгда имущи по шести оба полы, написаніє имущи двунадесять племен Исраилев. Между же двема зморáгдома камень адамáнт. Да єгда убо хотяше Святитель вопрошати Бога о коей любо вещи, привязываше єго на рамницю посреди персей и подлагаше руцы под него, и розпростирашеся над дланію акидьска изрядна Ефуд. И вопрошаше Бога о вопросѣ. Аще будет угоден Богу вопрос, то абіє (зараз) восіяваше адамант, и свѣтом блещащеся. Аще ли не бяш годно — пребываше во своєм чинъ камык. Аще ли хотяше Бог на мечь предати люди, бываше кровав. Аще ли смерть наити

хотяше, черн бѣваще. Толкуєтжеся Ефуд вопрос" (Алфавит п. XVII в.).

Еффата́ — відчинися, відкрийся.

Давнє євр. дієслово ippatach (відчинися, відкрийся) греки вимовляли як ephphata. Звідси ст. сл. „еффата".

В Єв. Марка 7. 34 читаємо (по-старослов.), що Христос сказав до глухонімого: „Еффаѳа, еже єсть разверзися".

Ех! — звуконаслідувальний вигук розчарування, жалю, суму, вагання і т. ін.

„Ех, якби то знаття, що в кума пиття!" (Народ. приказка).

Е́хо — луна́, відгомін, відголос.

Це слово грецького походження вживається в російській мові. У нас воно мало вживається.

Давні греки вірили, що одна з німф з безнадійного кохання до Нарціса (Нарциза) зчахла, і по ній тільки відгомін її голосу (Echo) залишився.

Є

Є — восьма буква української азбуки. Постала вона з початкової круглої слов'янської букви Є.

Єв — на початку іншомовних імен чи слів — це гр. eu- — добро-, красно-, ст. сл. є у - чи є в -; напр. Євти́х — з гр. eutychés — щасливий.

Єва — жіноче ім'я.

Назву своїй помічниці перший Чоловік — Adam (це д. евр. слово означає *людину* взагалі) — давав двічі, — до гріхопадіння 2. 24 й по нім 3. 20. Перша назва була Iššah, Чоловічиця, цебто — жінка. Про це читаємо (Буття 2. 21-23) таке: „І вчинив Господь Бог, що на Чоловіка був зійшов міцний сон, — і заснув він. І Він узяв одне з ре́бер його, і тілом замкнув замість нього. І розбудував Господь Бог те ребро, що був узяв з Чоловіка, на жінку (le iššah), і привів її до Чоловіка. І сказав Чоловік: „Цим разом вона —кість від костей моїх, і тіло від тіла мого. Вона Чоловіковою (Чоловічицею, Iššah) буде зватися, бо взята вона з Чоловіка (me iš)".

Отже, перша назва першої жінки була загальна: Iššah, цебто Чоловічиця, Чоловікова, Жінка. Тут автор уживає гри слів, що їх на нашу мову не можна перекласти. Подавньоеврейському „чоловік", „муж" — iš, а свою помічницю, створену з нього ж, а не з пороху землі, він назвав словом, що має той сам пень: iiššh (жінка), ніби чоловічиця. Ця гра слів зберігається в польському: mąż (iš) — mężatka (iššah); у нас це б було: чоловік — чоловічиця, бо в нашій мові чоловік (iš) — жінка (iššh) — різні корені.

Другу, вже власну, назву Чоловік дав своїй помічниці по гріхопадінні. Про це розповідає Книга Буття 3. 20: „І вимовив Чоловік ім'я своїй жінці: Хавва́ (Vajjik'ra haadam šem iš'to: Chavvah), бо вона була матір'ю всього живого (chaj)".

Тут ця назва постала так, як постали всі назви: з своєї істоти. Перша жінка була матір'ю всього живого, живе

— chaj, через це й перша жінка зветься Chavvah чи Chajjah (в семітських мовах звуки v та j вільно чергуються між собою), з чого греки зробили Єву (бо греки не могли віддати д. євр. ані ch, ані j).

Отже Хавва — Хая — Єва — це: „мати всього живого", чи докладніше: життя, жива. Західньоукр. вимова: Ева.

Євангелйста, арх. — **Євангелйст.**

Ст. сл. слово евангелистъ у нас у XVI-XVII вв. часто вимовляли „Євангелиста" під впливом польського Ewangelista.

Але згодом у нас знову повернулися до своєї його форми: Євангелист.

У Ст. Матѳея Євангелисты. Катех. 1645 р., 29б.

Мáрко Є в а н г е л и с т ъ. Катих. 1645 р., 28. Іоанъ Євангелиста, 28б.

О немъ Євангелиста пишетъ. Катих. 1645 р. 39.

Євáнгелія — Книги Євангелистів у Священному Писанні Нового Заповіту. Тому що ця назва походить від грецької назви Euangélion, яка є іменником середнього роду, то її ст. слов. версія також була (і досі є) іменником середнього роду: Євангеліє.

Але з ходом часу, хоч і дуже пізно, цю старослов. назву українізували — так, що її середній рід змінили на жінчий: Євангелія, Євангелія.

В українській богословській літературі перші прояви цієї зміни були вже наявні в XVI в. У нашій літературі XVII в. вони вже дуже часті.

Ось приклад:

Є в á н г е л і а так свѣдчит. Катих. 1645 р. 22б.

Тая Євáнгелія сеє помножене свое брала. Катих. 1645 р. 39б.

Значення грецького слова euangelion — „добра вість"; по-старослов. — „благая вѣсть", а з цього походить наше слово „благовістити", цебто звіщати добро — проповідувати Слово Боже.

Грецьке слово „euangelion" походить від слів eu — добре, і angelio — я приношу вістку (новину).

Євгéн — чоловіче ім'я, що означає „благородний", „шляхетний", „щедрий": таким є значення гр. eugenés, від якого це ім'я походить.

До нас це ім'я прийшло почерез його ст. сл. форму: Євгеній. У С.У. вимовляють Євген, у З.У. — Евген.

Євге́нія — жіноче ім'я, що означає: благородна, шляхетна, щедра. Див. Євген.

Євгра́ф — ч. ім'я; воно прийшло до нас із ст. сл. Єуграфъ, що означає: „краснописець", це зн. той, хто гарно чи добре пише; таке значення має грецьке слово eugráphos, від якого це ім'я походить. Слово це складене: eu — добре, grapho — пишу.

У С.У. вимовляють Євграф, у З.У. — Евграф.

Євдокі́м — ч. ім'я (ст. сл. Євдокимъ); воно походить від гр. Eudókimos, що означає: шанований, поважаний, славний. Слово це складається з eu — добре і dokimos — позитивно оцінений, шанований.

Східньоукр. вимова його: Євдоким, західньоукр. — Евдоким.

У Лексиконі 1627 р. 401: „Єудокімъ: благоискусенъ или благоиспытатель".

Євдокія — ж. ім'я (ст. сл. Євдокіа) з гр. Eudókia — доброзичливість (ст. сл. благоволеніє).

Народні форми: Докія, (пестливе Доця), Вівдя, Явдоха, Ївдоха, Ївдошка.

Євдокія в східньоукр. вимові, Евдокія — в західньоукр.

Євдо́ксій — ч. ім'я (ст. сл. Єудоксій) з гр. Eudóxos — доброславний, славний своїми добрими прикметами. Гр. eu — добре, добро; doxa — слава, опінія, судження (думка).

Євдо́ксія — ж. ім'я (ст. сл. Єудоксіа). Значення див. Євдоксій.

Євла́мпій — ч. ім'я (ст. сл. Єулампій) з гр. Eulámpos (добросвітлий): eu — добре, (добро), lampos — світлий (від lampo — я свічу; пор. lampas — світло).

Євлампій у східньоукр. вимові; в західньоукр. — Евлампій.

Євла́мпія — ж. ім'я (ст. сл. Єулампіа); означає: добросвітла. Див. Євлампій.

Євло́гій — ч. ім'я (ст. сл. Єулогій) з гр. Eulógos — доброслівний, відомий з добрих слів; (eu — добре, добро та logos — слово).

Східньоукр. Євлогій, західньоукр. Евлогій.

Євме́н — ч. ім'я (ст. сл. Євменій) з гр. Eumenés — добродушний; eu — добре (добро), menés — настроєний.

У С.У. Євмен, у З.У. Евмен.

У Лекс. 1627 р. 402: „Єуме́ній — милосердъ або милостивен, тихъ, доброхотный".

Євни́кія — ж. ім'я (ст. сл. Єуникіа) з гр. Euníkia — добреперноможна; eu — добре, níke — перемога.

Є́внух див. евнух.

Лекс. 1596. 12: є́внух — ско́пленый члк (человѣк).

„Євну́х, рѣза́нец, ва́лах". Лекс. 1627. 95.

Євосте́й — син Саула; ст. сл. Ієвосеей; д. евр. Iš-Bošet — чоловік сорому. Певне, було перше Iš-Baal — чоловік Ваала чи чол. господаря, а пізніше, з установленням вірування в одного Бога, перероблено на Iš-Bošet — син сорому.

Євпра́ксія — ж. ім'я; ст. сл. Єупраксіа, з гр. Eupraxia — добродійка; eu — добре (добро), praxis (= pragma) — дія, діло, чин, акція, здійснення.

Євре́й — жид.

Ця назва, мабуть, походить від Евера. Евер, д. є. Ever, був правнуком Сима (1 М. 10.24). Це означало б, що євреї — це потомки Евера.

(Початкове е змінилося на є на східньослов'янському грунті). Слово „є в р е й", д. є. iv'ri, стрічається вже в 1 М 14. 13, де читаємо, що Абрам був еврей, iv'ri.

Поширена ще така думка, що слово „єврей" постало від слова ever — той бік, друга сторона, заріччя, цебто є в р е ї — „зарічани", зайорданці, або заєфратівці. (Пор. avor — переправлятися). Від арамейської назви ibrai постало гр. ebraiós, лат. hebraeus.

З н. гр. ebraiós постало ст. сл. еврей, що колись прийшло з старо-церковно-слов'янською мовою в Україну, та існувало тут виключно в церковних книгах. (Але й у церковних книгах були — поруч назви „єрей" — назви „іудей" (юдей) та „жид").

У світській сфері — поза сферою церковною — в Україні з давніх-давен була тільки назва „жид" (Див. ж и д та ю д е й).

Євро́па див. Европа.

Європе́йський (східньоукр.) — прикметник, що походить від назви „Європа" (західньоукр. Европа). Напр.,

говоримо про європейські країни, цебто про країни Європи (Европи). Отож, послідовно, говоримо, напр., про західньоєвропейські країни, цебто про західні країни Європи. Говорити ж про „країну західньої Европи" — нелогічно, бо ж немає „двох Європ" — „Західньої Європи" і „Східньої Європи". Європа є одна.

Євсе́вій — ч. ім'я; ст. сл. Єусевій; походить з гр. Eusebés — побожний; ст. сл. благочестивый. Це грецьке ім'я походить від слів eu — добре (добро) і sebo — я починаю, плекаю й практикую релігію.

Див. благочестивий.

Євсе́вія — ж. ім'я; щодо походження й значення цього жіночого імені — див. Євсевій.

Євста́фій — ч. ім'я; див. Остап.

Євстра́т — ч. ім'я; ст. сл. Єустратій з гр. Eustratios — добрий військовий, добрий вояк; походить від eu — добре (добро), stratios — військовий, военний.

Євти́хій — ч. ім'я; ст. сл. Єути́хій з гр. Eutychés — щасливий; той, кому щастить; eu — добре (добро), týche — нагода, щастя, щасливий випадок.

Укр. народньо-розмовне: Євту́х (або Явту́х), Євти́х, Ївту́х, Ївти́х.

Євти́хія — ж. ім'я, ст. сл. Єути́хіа. Див. Євтихій.

Євфи́м — ч. ім'я; ст. сл. Єуѳимій з гр. Euphemos — добровіщий; eu — добре (добро), phémos — той, хто говорить такі слова, що справджуються. Ст. сл. благовѣщій.

У Лекс. 1627 р. 401: „веселый, охотный або благодушенъ".

Євфи́мія — ж. ім'я; ст. сл. Єуѳимія. Походження значення його — див. Євфимій.

Народньо-розговірна його вимова: Хима, Химка, Юхимія, Юхима.

У Лекс. 1627 р. 401: „Єуѳиміа — достохвалная або доброславная". А на ст. 402 „Єуфиміа — благославна".

Євфроси́н — ч. ім'я; Єуфроси́ній з гр. Euphrosýnos — життєрадісний; eu — добре (добро), phrosýnos — настроєний, сповнений якимись почуваннями.

У Лекс. 1627 р. 403: радость приносячій.

Євфроси́нія — ж. ім'я; ст. сл. Єуфросинія. Див. Євфросин.

Народньо-розговірні форми його: Фроси́на, Пріська. Напис 1161 р.: Покладаєть Офросинья.

У Лекс. 1627 р. 403: „Радость, албо доброе веселіє".

Єго́ва — правдиве Ім'я давньоєврейського Бога. Єгова, з д. євр. Jehovah. У Біблії воно дуже часте, — вжите 6823 рази. Давнє еврейське письмо було без голосних звуків, цебто писалися тільки приголосні, тому Боже Ім'я писалося JHVH, чому й звалося по-грецькому Тетраграматон (Чотирилітерним).

Ніхто ніколи, під страхом смерті, не смів голосно вимовляти це Боже Ім'я, — наказано було замість нього вимовляти Адонай; цебто скрізь, де написано Єгова, читали Адонай, як це в єврейському світі робиться й сьогодні. І власне через це з бігом віків зовсім забулася правдива вимова цього JHVH, чи це Jehovah, чи Jahveh; науково більше підстав за Ягве, але більше поширене Єгова.

Боже Ім'я Єгова чи Ягве затвердилося з часу Мойсея, десь за 15 віків до Христа. Про значення й походження цього Імені Книга Вихід 3. 13-15 розповідає так: „І сказав Мойсей до Бога: Ото я прийду до Ізраїлевих синів та й скажу їм: Бог ваших батьків послав мене до вас, то вони скажуть мені: Як же Ім'я Його? Що я скажу їм? І сказав Бог (Елогім) Мойсеєві: Я Той, хто буде. І сказав: Отак скажеш Ізраїлевим синам: Ehejeh послав мене до вас... А це Ім'я Моє навіки, і це пам'ять про Мене з роду в рід".

Отож, значення слова „Єгова" пояснено: „Той, хто буде", в оригіналі: ehje ašer ehje, по-старослов'янському: „Я есмь Сущій". Зате ж у вислові „Ehejeh послав мене до вас" слово ehejeh визначає „буду". Греки переклали слово „Єгова" як „Kyrios", по-латинському „Dominus", по-старослов'янському „Господь", але наше слов'янське „Господь" не передає істоти еврейського Імені „Єгова", а тільки функцію Його.

У Пророка Ісаї підтверджене Боже Ім'я: „Я Єгова, це Ім'я Моє!" (42. 8).

Боже Ім'я „Jehovah" своїм початком або кінцем часте в гебрейських власних назвах, — на початку часте як Йо- або Єго-, а вкінці як -jahu або -jah.

У давньоєвропейській мові було багато таких власних імен, що на їх початку було „Jehovah" - - Господь; це Jehova з ходом часу в живій народній мові скороти-

лося на Jeho-, а пізніше навіть на Je- або на Jo, що в нашій мові дає початкове Є- або Йо- (старослов'янське Іє-, Іо-), напр.: Єровоам, Єгошуя, Йонатан, Йоаким, Йосафат і т. ін.

„Jehovah" — Господь часом додавалося на кінці власних імен; воно скоротилося на -jahu або народне -jah; у нашій мові це закінчення перемінилося в -я або -й, напр.: Azar'jahu, Chanan'jah, Jirmejahu, Ješajahu дали: Азарія, Ананій, Єремія, Ісайя і т. ін.

Євреям не вільно вимовляти Імені Божого (Iehovah), бо Воно Найсвятіше. Тільки еврейський Первосвященик раз на рік (у Судний День) вимовляв його в Храмі. Читаючи Біблію, евреї замість Jehovah кажуть „Elohim" (Бог).

Єгипет, -ту — назва власна одної з країн Близького Сходу. Вона має різні назви. Своя назва — „Хеме" чи „Кеме" (або „Хіме") — чорний, бо чорна земля, куди виливається річка Ніл. Давньоевр. назва „Міцраїм", але ця назва тільки в Біблії. Назва ця походить від назви Хамового сина, що звався Міцра́їм (1 М. 10. 6), і він ніби став родоначальником єгиптян. Форма „Міцра́їм" — двійня: Єгипет подвійній — горішній і долішній, а саме це слово визначає землю, сторону, область, а по-гр. й по-лат. Aigyptos (вимова Егіптос). Ця назва походить від назви міфологічного сина Бела: його син звався Егіптос, — він завоював цю землю й надав їй своє ім'я. Від гр. й лат. назва „Єгипет" поширилася по всій Європі. Греки часто звали Єгипет також назвою „Хе(і)мія". Див. Хімія. Пор. санскр. agypta — огороджений, як і евр. macar. Див. Соляр. I. 513-514.

Єгоната́н, див. Ната́н.

Єгомо́сць, місц. — священик, панотець; це слово вживається тільки в народній мові в Галичині. Це слово польське — jegomość, що походить від „jego miłość". Колись воно було висловом пошани до високопоставленої особи. Але слово „jegomość" уже затратило це своє давнє значення. Тепер його часом уживають для вказання даної дорослої особи чоловічої статі — замість слів „пан" чи просто „мужчина".

Є́два́б, арх. — шовк, з польського jedwab; проникло в нашу мову десь ще в XVI ст., і почало суперничати в нас зо словом „шовк".

Але згодом у нас знову повернулися до слова „шовк", яке існувало в нас з давніх-давен, бо воно було вже відоме в ст. слов. мові: шелкъ. Давні греки називали китайця словами seres, а звідси й грецька назва шовку — seron (латинське sericum), бо шовк колись був тільки в китайців. У давній англосаксонській мові шовк звали словом seolc (тепер по-англ. silk); нім. seide, фр. soie або crêpe de Chine — китайська крепа.

У Лекс. 1627 р. 218: Сӥрик — едваб. Гиацӥнт — синій едваб.

Лекс. 1627. 307: Шолк — едваб.

Єдинорóдний, арх. — народжений як единий син своїх батьків; одинак; ч. jedinorodný, jedinorozený; рос. единородный. Слово ст. сл. походження: единородьнъ.

„Є д и н о р ó д н и й — единорожéны або единак. Господь нам сице нарицается". Лекс. 1627. 89.

Лекс. 1627 р. 61: „Єдиночáдый — тоє ж, що и единородный".

Єднáти — наладнувати зв'язок кого з ким, або когось з ким годити; духово зближувати когось з ким; звóдити на мӥрову дорогу ті особи, що посварилися.

Пор. ст. сл. единеніє.

Священници людей з Богомъ еднаютъ. Катих. 164f р. 81.

Лекс. 1627. 189: Заступаю, еднаю.

Лекс. 1596. 315: Ходатай — посредник, иднаяя. Ходатайствую — иднáю, справýю. Христос нас з Богом поиднал.

Єзавéль — ж. ім'я; ст. сл. Ієзавель з д. євр. Izevel — „непорочна", „чиста".

Д. є. Zevel означає: сміття, нечистість, неморальність; Izevel — все те, що чисте, моральне, непорочне.

Єзекіїль — ч. ім'я; ст. сл. Ієзекиль з д. євр. Iechezkel, що означає: „Нехай могутнім буде Бог!" Ім'я „Єзекіїль" часто перекладають фразою „Богом зміцнюваний".

У Лекс. 1627 р. 396: Єзекиль: „Моцъ Божаа".

Єзекія — ч. ім'я; ст. сл. Єзекія з д. євр. Chiz'kijjahu (і Chiz'kijjah), що означає „моя сила — Господь". Д. є. Chz'ki — моя сила, Jahu — Господь.

Єзус-Марія, місц. — польський вислів здивування (Jezus-Maria). З польської мови він у минулому почав

був проникати в мову українців у Галичині. Але по Першій світовій війні там його цілком усунули з укр. мови, і заступили його українським традиційним „Господи Боже!" або „Мати Божа!".

Єй, арх. — їй (у східньоукр. формулі клятви „Їй Богу!" народньо-розговірне „їйбо"). У З.У. замість цього кажуть „бігме". „Єй" — слово старослов'янське, що означає „так". (Див. амінь).

Слово „ей" колись було словом присяги.

Лекс. 1627 р. 61: „Єй — так конечне, певне, заправды".

Єкатеріна, див. Катерина.

Єлеза́р — ч. ім'я; ст. сл. Єлеаза́ръ походить з д. евр. й означає: „Божа поміч".

Єлевфе́рій — ч. ім'я, ст. сл. Єлеуѳерій з гр. Eleutherios — благородний, шляхетний, вільна людина.

Лекс. 1627 р. 397: „Єлеуѳеріи: Любочестенъ, або нескупъ, тъщин, або волный, свободный, почестный, уродивый, щирый, або статечный, почтивый".

Єле́й, арх. — олій, олива. Ст. сл. е л е й у нас зберігалося в значенні священної оливи — для миропомазання. „Елей" походить з гр. eléon. (Лат. oléum).

Лекс. 1627 р. 72: Єле́й — олива, олѣй.

Єлисаве́та (Єлизавета) — ж. ім'я; ст. сл. Єлисаве́ѳъ, Єлисаве́тъ, Елїсаветь — з гр. Eleisabeth, а це з д. евр. Elišera, що означає: „почитаюча Бога".

Народньо-розговірне: Лисаве́та, Савета; пестливе: Ліза.

У Лекс. 1627 р. 398: „Єлиса́веѳъ — Єлисаветъ: Богъ прісяги, або сытости, або Божая семеракост, або Божій покой".

Єлисе́й — ч. ім'я; ст. сл. Єлисе́й з д. евр. Eliješa (скорочено: Eliša), що означає: „його спасіння (чи поміч) — Бог".

Д. є. Елі — Бог мій, ieša — поміч, рятунок, спасіння.

У Лекс. 1627 р. 398: „Єліссей: Божеє здоровє або Бог спасаай".

Єпа́рхія — округа єпископської адміністрації; із ст. сл. епархія, а це з гр. eparchia — всяка підвладна округа, область; ст. укр. волость. Слово походить з гр. epi — на, arche — влада. Гр. eparchos — губернатор.

Єпархія у нас — це тільки єпископська округа, цебто область єпископської юрисдикції.

У західніх країнах Європи замість гр. слова eparchia вживають таких слів: у Франції — diocèse, в Англії — diocese, в Німеччині — Diöces; у Польщі — diecezja. Усі ці слова походять з гр. dioikesis, що означає домоуправу, управу взагалі, владу, область (провінцію).

Єпископ — духовний вищого сану, що управляє епархією, і кандидатів висвячує на Священиків. Згідно з канонічним принципом апостольського переємства, кандидата на Єпископа (який мусить прийняти чернечий сан — згідно з канонами Церкви Христової) висвячують (хіротонісують) тільки єпископи, які уповноважені до цього своїм переємством (сукцесією, наслідством) від Апостолів. Тому що тільки Єпископ висвячує достойних цього мужчин на Дияконів і на Священиків, то його також називають Святителем.

Слово „Єпископ" походить від гр. Episkópos — наглядач (epi — на, skópeo — дивлюся).

В Україну в минулому (XVI-XVII вв.) почало було проникати польське слово „біскуп" (єпископ).

Бискупы рымскіи. Крех. Ап. 1560 р. 632.

Єпистима — ж. ім'я; ст. сл. Єпистимія з гр. Epistéme — „знаюча". Народньо-розговірні форми:

Пестина, Опистина, Лепестина, гр. знаюча.

У Лекс. 1627 р. 399: „Єпистими: художество. Єпістимія: хитрость (мистецтво) ремесло".

Єпітрахиль, див. Епітрахиль.

Єпіфан — ч. ім'я; ст. сл. Єпіфаній з гр. Epiphanés — об'явлений, відкритий людям, славний.

Єралаш, -шу — хаос, безладдя, безпорядок, мішанина. Походить з кримсько-татарського „аралаш". Пор. рос. „ералаш".

Єремія (Єремій) — ч. ім'я; ст. сл. Ієремія з д. евр. Iirmejahu (jarum — нехай стане високим, Iahu — Господь).

Ім'я „Єремія" звичайно перекладають описово: „Повищений Богом".

Народньо-розговірна форма — Ярема.

Лекс. 1627. 413: Ієремѣя — высокость Панска, або въвышшаючій пана.

Єресь — те вчення, що не згідне з наукою Церкви; ст. сл. єресь з гр. heresis — інакомислення (hereo — я вибираю собі).

Розными герезіами Церков мажучи. Катих. 1645 р. (Передмова).

Єретйк — той, що проповідує єресь; ст. сл. єретікъ з гр. heretikós (eretikós). Див. єресь.

Єрик або ер — старослов'янська назва букви ь, а п а́ є р и к або йор — букви ъ.

Єрихо́н — місто, що розташоване на північ від Мертвого моря, в арабській державі Йорданії. Воно вже існувало в 6000-1400 рр. перед Н. Хр. У Біблії сказано, що ізраїлитяни розвалили його мури звуками своїх бойових труб.

Лекс. 1627. 413: Іерíхо́н — луна, або мѣсяц, або запах его, восхожденіе.

Єрма́к, див. Єрмолай.

Єрмола́й — ч. ім'я; ст. сл. Єрмола́й з гр. Ermoláos (Hermaláos) — вісник, вістун.

Народньо-розговірне Ярмолай, а ще давніше — Єрмак.

У Лекс. 1627 р. 400: „Єрмолай: „Сила людій или речисть людскій".

Єровоа́м — ч. ім'я; ст. сл. Іеровоа́мъ з д. евр.Jarov'am — „Нехай множиться народ!"

Єроні́м — ч. ім'я; ст. сл. Іеронимъ з гр. Ieronýmos — священноіменний; ieros — священний, onoma — ім'я.

Єрофе́й — ч. ім'я; Єрофе́й або Ярош; ст. сл. Іерофій і Іерофей з гр. Ierothéos — освячений Богом (ieros — священний, освячений, theos — Бог).

Лекс. 1627. 413: Іероѳе́й — освящен от Бога или освящен Богу.

Єрунда́ — несенітниця, небилиця. Слово постало в Сх. Україні в духовних семінаріях, як перерібка латинського erudio — я вчу.

З України це слово перейшло і в Росію.

Єрусали́м — найбільше місто в Палестині — головно відоме в Християнстві з того, що там був розп'ятий Христос.

Ст. сл. Іерусалимъ (рідше: Іерусалима) з д. евр. Ierušalem, а рідше (молодша форма) Ierušaljim. Значення

цієї назви (яка, здається, є хеттицького походження) не відоме.

Це місто спочатку звалося Євус. Завоював його для Єзраїля цар Давид. (Див. Суд. 19. 10 і I Хр. 11. 4).

Місто Єрусалим, за давнім народнім повір'ям, середина світу. Це повір'я основане на Біблії, — пор. Єз. 5. 5: „Цей Єрусалим — Я поставив його в середині народів".

Лекс. 1627. 413: Ієрусалим, а власне Асарамель — Благословенство люду Божего, або (стежка), слѣд обрѣзаня.

Єсе́й (Єссе́й) — ч. ім'я; ст. сл. Іессе́й з д. евр. Iišš; значення його не вияснене. У Солярського II. 238 сказано, що воно означає: „Бог є Сущий, Живий".

Єсеем звався батько біблійного царя Давида.

Лекс. 1627. 414: Іессе́й — меч, або трваючій, або дар (преподобность).

Єслй, арх. — якщо; ст. сл. если (з есть + ли). Це старе слов'янське слово збереглося в укр. мові в Галичині. Рос. если, польське jeśli, чеське jestli.

А еслй бы ихъ не услухалъ... Катих. 1645 р. 38.

У Лекс. П. Беринди 1627 р. завжди еслй.

Єфре́йтор, див. фрайтер.

Єфре́м — ч. ім'я; ст. сл. Єфремъ з гр. Ephraim (лат. Ephrem) з д. евр. Ef'rajim, що означає р о з м н о ж е н н я. (Див. Кн. Буття 41. 52).

Укр. народнє Охрим.

У Лекс. 1627 р. 403: „Єфремъ — урожайный, плодовитъ, плодоносенъ".

Єшуру́н — друга поетична назва Ізраїля, д. евр. jašar — простий, справедливий, тому Iešurun — праведник, див. Второзак. 32. 15, 33. 5, 26, Іс. 44. 2. Вульгата перекладає Ješurum через dilectus (вибраний) або rectissimus (найсправедливіший). Назва Єшурун протиставиться назві Яків (дехто ім'я Iaakov перекладає словом „ошуканець").

Ж

Ж — дев'ята буква української азбуки, в ст. сл. азбуці зветься „живіте". Цифрового значення в ст. сл. азбуці вона не має, бо такої букви немає в азбуці грецькій, на якій основана наша ст. сл. азбука.

Ж — частка, що в реченнях виконує три функції: 1. функція протиставності (напр. „Він ішов до міста, вона ж — з міста". Це значить: Він ішов до міста, а вона (ішла) з міста"); 2. функцію вираження тотожности, цебто ідентифікування (напр., „Та ж (таки) жінка..." означає: „Та сама жінка..."; англ. the same); 3. функцію натиску, підкреслення (емфази), — напр.: „Ходи ж сюди!" означає: „Та ходи сюди!"

Частка ж також виступає з протетичним (підтримуючим) е — же (ст. сл. же), але тільки тоді, як попереднє слово кінчається приголосним звуком (а в цьому й звуком й), — напр.: „Він же йде до міста".

У народній мові в Галичині частка же також вживається як синонім займенників хто, що. Напр., у приказці (яку записав М. Номис): „Добре того страшить, же ся боїть".

Ж-ж-ж! — вигук для гарячого. Див. жижа.

Жа́ба — маленьке створіння з родини водних плазунів. Слово це — всеслов'янське; ст. слов. жаба. У чеській мові поруч слова „žába" є його чеський синонім „skokan". У рос. мові старе слово „жаба" почало усуватися новішим його рос. синонімом „лягу́шка". Здрібніла форма: жа́бка, маля́, жабеня́, жабенятко; прикметник: жа́б'ячий, жаби́ний.

Народне „жаба цицьки дасть" означає: втоне, а далі вмре взагалі.

Словом „жаба" зневажливо чи сердито прозивають дитину: „Ти жаба мала!"

Жада́ний — вимаганий; від дієслова жада́ти (вимагати); ст. сл. жядати, ч. žadati, п. żądać, рос. требовать.

Лекс. 1627. 452: Саул — потребова́ный, жада́ный.

Жа́ден (жа́дний), арх. — жо́ден, ні один. Жа́дна пташка не прилетіла. Жа́ден з них не прибув на збори. Димін. жаднісінький. Поль. żadny; англ. none; рос. ни оди́н.

Абы жа́денъ въ гнѣвѣ не былъ. Катих. 1645 р. 50б.

„На жа́дныи перешкоды не дбаючи". Лекс. 1627 р. Передмова.

Нѣма́ш (=нема) в жадном иншом збавеня. Катих. 1645 р. 15б.

Лекс. 1627 р. 337: „Не будучій в жадном небезпеченствѣ".

Жадни́й (жаде́н) — відчуваючий сильну потребу заспокоїти своє бажання мати те, чого йому дуже бракує. Уживається з іменником, що визначує предмет, у родовому відмінку; напр., у народньому вислові про вбогу людину: „Він куска хліба жадни́й (жаде́н)".

Пор. Слово о п. І. 1187 р.: „Жадни веселия".

Друге значення слова „жадни́й" („жаде́н") — загребущий „заже́рливий" (п. chciwy). У цьому випадку воно вживається з іменником, перед яким ставиться прийменника на. Наприклад, „Він жадний на гроші".

Це друге значення слова „жадни́й" добре ілюструє така народня приказка:

„Очі завидющі, руки загребущі". Це характеризує жадну́ людину.

Жа́жда, арх. — спрага; ст. сл. жяжда; рос. жажда́; п. pragnienie.

Слово о п. І. 1187 р.: Жаждею имь лучи (луки) съпряже 39.

Лекс. 1596. 12б: Жа́жда — прагне́ньє. Жа́жду — пра́гну, пити хочу́.

Жа́йворонок — мала пташка з родини „співучих", що звичайно злітає високо — переважно над полями, староукр. жайворонок (ця форма зберігається в укр. пам'ятках XV в.); ст. сл. скворьць; п. skowrónek; болг. сколовра́нец; рос. жа́воронок; англ. skylark.

Жак, див. дяк.

Лекс. 1596. 29б: Тщали́вый, — старающійся и тыж спудей, жак.

Лекс. 1627. 262: Тщатесь, спу́дей, жак, студе́нт.

Жáлість, арх. — жаль (ст. сл. жалость) — болісне почуття глибокого розчарування, змішане з почуттям докоряння комусь чи чомусь, або й самій долі, як причині жалю.

У староукр. мові жалість, а також (ще в XI в.) жáлощи, жаль.

Слово о п. І. 1187 р.: Жалость ему знаменіє заступи.

Жáло — їдкий орган, яким кусають деякі крилаті інсекти — напр. бджоли, оси, шершені; ж á л о м також називають язика змії та дуже гостре лезо — напр., лезо бритви.

Крех. Ап. 1560 рр. 357: Коса на слово остєнъ. У болгарском жало, а у полском бодец (1 Кор. 15. 16).

Жалóба — почуття глибокого жалю по втраті когось близького, головно з приводу його смерти. Ст. сл. жалóба; п. żałoba; рос. трáур з нім. Tráuer — жалоба.

Слово о п. І. 1187 р.: Уныша цвѣты жалобою.

Жáлоба, арх. — скарга на когось, обвинувачення; ст. сл. жальба; ч. žaloba; п. skarga, zażalenie; рос. жáлоба; болг. жалба; серб. жалба.

Лекс. 1627. 168: Скарга, жáлоба, оскаржєнье.

Лекс. 1627. 267: Укоризна — скáрга, жáлоба, винá.

Лекс. 1627. 211: Рыданіє — жалóбный плач, жáлоба погрѣбная.

Жáлость, арх., див. жáлість.

Жáлощі, арх., див. жáлість.

Слово о п. І. 1187 р.: Ничить трава жалощами.

Жáлування, місц. — платня; в українську мову в державних межах дореволюційної Росії проникло з рос. мови.

Рос. „жалованье" визначає певну, окреслену платню, напр.: Маю жалування (цебто платні) двісті рублів на місяць. Рудченко: Сказки, II. 185: Царь йому жалування дав.

Удавнину „жалувати" (нагороджувати) міг тільки цар, всяке утримання з державного скарбу — то вже було царське „жалування", цебто нагорода. Пізніш це „жалування", що спочатку не було постійним, стало регулярним, напр., щомісячним, але й для цього позосталася стара назва — „жалування" (укр. платня), а відтінок нагороди в цім „жалуванні" зберігся.

Жаль — співчуття (тобто шкода когось чи чогось); вираз того почуття, що викликане втратою когось чи чогось; вираз нарікання на кого.

Ст. слов. жаль; ч. žel; п. żal; р. жаль; л. pietas; гр. lype, lypema; н. Mitleiden.

1. Жаль у значенні співчуття; напр.: Мені жаль нещасної сестри.

2. Жаль за ким, цебто жаль по втраті кого-чого, чи по розлуці з ким — чим. Чайк. на ух. 31: Жаль за рідною хатою.

3. Жаль — вираз нарікання на кого. Щур. Рол. 108: Який у мене жаль до тебе.

Слово о п. І. 1187 р.: Жаль єму мила брата.

Лекс. 1627. 325: Сѣтова́ніє — жаль, троска, смученьєся, жаль з смерти ближнего або прия́теля.

Ж а л ь у старослов'янській мові визначає часом і „труну", могилу, як то бачимо в Маріїнській Євангелії, Клоцовім Збірнику й ін. пам'ятках XI віку. А коли так, тоді яснішим стає теперішній „жаль", зв'язаний, звичайно, з великим горем. У Словнику П. Беринди 1627 р. слово „жаль" має ще трохи й старе значення: „Болізнь" перекладається: „болѣсть, жаль, хороба", а „болю — жалѣю".

Лекс. 1627 р. ст. 14: Болезнь — жаль, хороба.

Жанда́рм, арх. — поліцай, поліцист — з фр. gendarme — „людина при зброї" (gens — люди, arme — зброя). Це слово з французької мови прийшло до нас через мову польську. Пор. народню пісню про Бондарівну, яку доганяли жандарми польського пана Каньовського: „Як побігла Бондарівна темними лугами, а за нею жандарики з гострими шаблями". Тут слово „жандарм" означає озброєних людей в уніформах (одностроях).

У давній Франції „gendarme" — це драгун. Жандарм у давній Росії — це поліцай. (Напр., арештованого Тараса Шевченка допитували російські жандарми).

В Українській Галицькій Армії (з 1918-1920 років) „полева жандармерія" (з п. żandarmeria polowa) — це військова поліція. (Пор. анг. military police).

У народньо-розговірній м.: східньоукр. жанда́рм; західньоукр. жанда́р і шанда́р.

Жар, арх. — спе́ка, жара́; ст. сл. же́равіє.

Це старе наше слово збереглося в народній мові. Рудч. НЮС II 84: Тілько що ввійшли вони в баню — аж жар такий, що не можна.

У чеській мові žar; п. úpał; рос. жара́.

Ж а р у переносному значенні — це з а п а л, п а л.

Ж а р — тліюче вугілля; здрібн. жаро́к, жарочо́к.

Нар. прип.: „Добре чужими руками жар вигортати".

Перетлілий на червоний попіл жар — це п р и́ с о к.

Жара́ (жаро́та) — спека; ст. сл. жера́віє; народньо-розговірне місцеве (напр., на Волині) гарячно́та; народне в Галичині: го́ряч.

Див. арх. жар.

Жар-пти́ця — пташка, що подібна до стра́уса (стру́ся); найбільше їх є в Східній Індії. Від її маляйської назви kassuwaris походить її англ. назва cassowary, фр. cassoar, н. Casuar, п. kazuar, ч. kazuár, б. казуар.

В укр. фольклорі „жар-птиця" означає казкову, уявну, фантастичну пташку, що має міфологічний характер.

Жарго́н — сленг, мова „низького" („спотвореного") типу. (Напр. т. зв. ї д і ш (пор. англ. Yiddish) — це той жаргон німецької мови, що був створений євреями в Німеччині. В СССР його звичайно називають „новоєврейською" мовою).

Походження слова ж а р г о́ н (ф. jargon, анг. jargon) неясне. Дехто виводить його з тевтонського звуконаслідування k a r (— лепетання різкими звуками), а дехто — від лат. garrire — б а л а к а т и (в пейоративному значенні цього слова: говорити багато, але без сенсу).

Жарт — до́теп; з п. żart, а це, і ч. žert, з н. Scherz; рос. шу́тка (пор. ст. сл. шутьливчь — жартівливий; ст. сл. шуть — жарти). Пор. староукр. смѣхотворный, смѣхотворець; смѣхотвореніє, смѣхотворство.

Ж а р т у в а т и з кого або чого (не н а д ким).

Лекс. 1627, 20: Жарто́вне, жартова́нє.

Лекс. 1596. 16: Кощу́нство — жарт. Кощунству́ю — жартую. Кощунник — блазен, жартовли́вый.

Абысь Имени Божого на жа́рты и смѣхи не оборочалъ. Катих. 1645 р. 96б.

Лекс. 1627. 262: Тишвых, без жа́рту, речы статечныи.

Лекс. 1627. 322: Припоручаю — без жа́рту напоминаю.

Без жарту — **тщиво**. Син. 4.

Лекс. 1627. 228: Смѣхотворство — шу́тство, жарт, куншт.

„Кощу́нство — жарт, блазенство, жартую, жартовливый". Лекс. 167. 101.

Лекс. 1627. 308: Речы дворскія и жартовли́вым.

Жасмін — рід кущової квітки — **Philadelphus coronarius**. Ця назва прийшла до нас з фр. jasmin, що походить з Близького Сходу. (Пор. назву цієї квітки в арабів і персів; jâsmin). У Галичині - - місцеве: жа́змин, а також я́смин — з п. jaśmin.

Жбух! — звуконаслідування кидання чого, лиття води. Звідси жбу́хати, жбухну́ти. З прамови.

Жда́ти — чекати; ст. сл. жьдати; рос. ждать. У Зах. Укр. (Галичина, Волинь) переважає слово ч е к а́ т и. Ця форма запанувала і в інших слов. мовах. Пор. б. чекам, серб. чекати, ч. čekati, п. czekać.

Від староукр. прикметника жданъ (очікуваний) походить укр. чоловіче ім'я Ж д а н.

Слово о п. І. 1187 р.: Игорь ждеть мила брата.

Же, днв. **ж (частка).**

Лекс. 1627 р. 64: „Же -- а, теж, союз слѣпляюющ".

Жебра́к, днв. **дід.**

Лекс. 1627. 147: Нищій — жебра́к, недостатечный.

Жезл, же́зло — архиерейська церковна па́лиця; ст. сл. жьзлъ, жезлъ; б. жезълъ, с. жазал; ч. žezlo.

Удавнину ст. сл. жьзлъ, жезлъ означало кожну таку палицю, що була висока й крючкувато зігнена на вершку. Таку палицю колись називали й словом „по́сох".

Удавнину (перед Н. Хр.) такі палиці звичайно мали пастухи. (На образі „Різдво Христове" можна побачити намальованих пастухів („пастирів") з жезлами (посохами).

А коли постала Церква Христова, також і архиерейську (єпископську) палицю назвали ж е з л о м, або (подавньому) А р х и є р е й с ь к и м П о с о х о м. Тому що звичай робити такі пастуші палиці згодом перевівся, то слово „жезл" чи „жезло" зберeглося в практичному вжитку тільки для означення Архиерейської Палиці, цебто, кажучи по-старому, Архиєрейського Посоха, який у деяких

народів (напр. у болгар) має також назву „Патериця" (від гр. pater — отець; лат. pater).

Палиця також належала до монарших регалій (лат. regalia). Але монаршу палицю наші предки називали просто **посохом** (не жезлом).

Згодом і слово „посох" у нас усунули з назв монарших регалій (монарших символічно-церемоніяльних предметів), і монаршу палицю почали звати словом „скипетр" (від гр. skēptron — предмет, на який можна спертися, палка; звідси лат. sceptrum).

У поляків скипетр називається словом berło. У чехів Berla Biskupska означає Архиєрейську Палицю — жезло. Але в них є також назва „žezlo".

Лекс. 1596. 126: Жезл — пóсох, лѣска.

Лекс. 1627. 317: Жезл — рóзга, прут, бич.

Лекс. 1627 р. 64: Жезло — пóсох, палцáт, лѣска, пáлица, кій.

Лекс. 1627. 257: Тоя́г — посох, жезл.

Бичъ — жезлъ. Син. 6.

Походження ст. сл. жьзлъ, жезлъ не вияснене. Різні погляди, — що воно нібито походить з латвійського zizlis (палка), з лат. virga (галузка), із ст. нім. Kegil (кілок), з литовського žãgaras (суха гиляка), із ст. нім. geisli (прут), — це тільки гіпотези.

Же́мчуг — перла; рід дорогоцінної прикраси (оздоби); знаходять їх у черепашках деяких морських тваринок, а найбільше в черепашках у́стриць.

Же́мчуги — це мінливо-білосріблясті або з золотим відтінком бісери, з яких роблять дорогі намиста (жіночі „нашийники"); також уживають як прикраси для перстенів, брошок і т. ін. Твердження Дмітрієва (558), що це слово походить від угорського дионди, пень якого він пов'язує з пол. **-инцу** та тюрк. **енджук**, — це тільки гіпотеза.

Слово о п. І. 1187 р.: Сыпхуть ми великый жемчюгъ на лоно. 23.

Напис на Хресті 1161 р.: Камѣнья и же́нчугъ.

Жемчужний — перловий.

Слово о п. І. 1187 р.: Изрони жемчюжну душу. 34.

Жени́тися — дружитися, (брати собі особу жіночої статі за дружину), із ст. сл. **женити ся** — брати собі **жену** (жінку).

„Женюся — весельє справую". Лекс. 1627 р. 15.

Пень — (жен-) ст. сл. жена означає родження, а також усе те, що родить (дає плід).

У слові звук ж походить із праіндевр. (а це значить також і з прасл. г найдавнішої доби). Це г залишилося в гр. словах gené, geneá — родження, земля (бо вона дає плід, родить), а також у лат. genus — рід.

Ст. укр. е в нашому давньому жена цілком природньо перейшло в і у слові жінка. Сталося це на основі фонетичного закону, що називається законом перезвуку ікання, силою якого е та о переходять в і; напр. ст. укр. камень перейшло в камінь, ст. укр. конь — у кінь і т.п.

Але в наших словах е після ж, ч, ш перейшло також в о; напр. ст. укр. женатий (ст. сл. женатъ) перейшло в жонатий (а ст. укр. жена — в жона); ст. укр. шестий перейшло в шостий, черний у чорний, человік — у чоловік і т. ін. Щоправда, перехід ст. укр. е в о в цих позиціях відбувся не у всіх говорах України, чи, властиво кажучи, не сюди він у нас був завершеним. Напр. у Галичині кажуть „чорний" (із ст. укр. черний), але зате зберігають ст. укр. шестий, жена і т.д. Про це також свідчить слово женитися, в якому ст. укр. е зберeглося на всіх українських територіях.

Жени́х, арх. — молодий; ст. слов. женихъ; ст. укр. жени́х.

Лекс. 1627 р. 65: „Женихъ — новоже́ня, пан молодый".

Словом жени́х називали мужчину тільки в день його шлюбу. Слово жених походить від женитися, а це останнє — від слова жена. (Див. жена). Ст. сл. женихъ далі вживається в деяких слов'янських мовах: серб. женик, рос. женихъ, ч. ženich.

Творення назви за допомогою суфікса — ихъ для означення мужчини на підставі особливої дії, яку він виконує (у даному випадку, — жениться) не засвідчене жодним іншим словом, крім слова жених.

Же́нщина, арх. — людина жіночої статі. Утворений із ст. сл. прикметника женьскъ (жіночий) іменник женщина (із початкового женштина) у нас став архаїзмом, що тепер заступлений словом жінка. У російській мові людину жіночої статі далі називають словом женщина.

У чеській мові її досі збереглася в ужитку початкова форма цього слова, а саме — ženština.

У західньоукраїнських писаних пам'ятках XVI в. наголос був на останньому складі цього слова: ж е н щ и н á.

Жéреб, жеребóк — умовно позначений шматок чогонебудь (паперу, дерева, металю і т. ін.), що його хтось виймає з чогось навгад (навмання) і від цього залежить, чи людина виграла, чи може програла.

Ст. сл. жребии, ждрѣбии. жрѣбъ; рос. жрéбий (арх.), жéребей (діялект. жéреб); болг. жрѣбиј; серб. ждреб; польське й чеське los — з нім. Loos; анг. lot. Походження темне. Що ст. сл. жрѣбии (жрѣбъ, ждрѣбии) означало відрізану частину чогось — це очевидна справа, і на цій точці немає різниці поглядів між тими мовознавцями, що походженням цього слова зацікавлені. Але між ними немає згідності поглядів щодо походження цього слова. Дехто думає, що слово походить від праіндоевр. кореня *ger — пор. давніше нім. kerben — різати, робити нарізи на чому. А є такий погляд, що це слово походить з того самого кореня, що пруське girbin (число). Є ще й такий здогад, що воно пов'язане з тим корінєм, що наявний у південнослов'янських словах б р о й (число) і б р и т и (голити).

Слово це відоме в нас з давніх-давен.

У Слові о п. І. 1187 р.: Връже Всеславъ жребий о дѣвицю. 35.

І там таки:

Не побѣдными жребии собѣ власти расхитисте. 33.

„Жéреб кинено!" — вирішено дефінітивно.

Цей вираз є перекладом лат. „Alea jacta est!" — Ці слова сказав римський полководець Юлій Цезар, коли він відважився (всупереч забороні римського сенату) перейти з своїми легіонами ріку Рубікон, щоб дістатися з Італії на територію Галії — теперішньої Франції, яку він незабаром завоював.

І тому вираз „Перейти Рубікон" означає: переступити в чому критичну межу.

Жеретія́, жеретíй, діял. — ненажéра, прожéра (від жерти), ненаситний. Відоме в полтавських говорах.

Дивись ж е р т и.

Жéртва — 1. Усе те, що людина добровільно віддає для якоїсь загальної справи, або задля особистого ідеалу; 2. також, усе те, що підкорюється будь-якою силою.

У минулому, коли Україна, з Києвом включно, опинилася була в державних межах Польщі, в нашу мову проникло було польське слова ofiara (жертва) — з нім. Opfer (а це з лат. offero — жертвую).

Звідси в нас слово о ф і р а.

Лекс. 1596. 13: Жéртва — заколéніє, офѣра. Жру — заколюю, зарѣзую, офѣрýю. Жрѣніє — офѣровѣнье.

Лекс. 1627 р. 65: „Жертва — заклáніе, офѣра".

Лекс. 1627. 189: Принос -- доброволная офѣра, жертва — зарѣзаная офѣра.

Жéртва із ст. сл. жрътва, жьртва. У них той самий корінь, що й у ст. сл. жръти — приносити жертву (обрядово-релігійну) і жьрьць (звідси укр. жрець) -- той, хто звершує обряд жертвоприношення, цебто служитель культу перед Н. Хр., і Священик у Церкві Христовій.

Корінь ст. сл. жърtва, жьртва походить від праіндоевр. *ger. Тут праіндоевр. g (ґ) на ґрунті слов'янських мов перейшло в ж це в ранній праслов'янській добі.

Праіндоевр. g (ґ) в цьому випадку збереглося в гр. geras — пошана, дар; лат. gratia — вдячність; лит. girti — славити.

У сучасній укр. мові для грошових дарів почало прийматися нове слово: п о ж е р т в а (замість ж е р т в а).

Жéртвеник — столик у Вівтарі під північною стіною, на якому чиниться початок Літургії, — Проскомідія, гр. Thysiasterion (thysia — жертва). На Жертвенику бережеться Св. Посуд для Безкровної Жертви.

Лекс. 1627. 468: На Святом Жертóвнику.

Лекс. 1627. 300: Очистилище — жертовник.

Жéрти — їсти пожадливо й багато; ст. сл. жьрѣти, жрѣти, жьрьти; корінь той самий, що й ст. сл. жьртва, жъртва. (Див. жертва).

Коли погани приносили ж е р т в у (хліборобські плоди й тварини), то там на місці таки й їли її. При цій нагоді їли більше ніж звичайно, і тому слово жьрѣти, жрѣти, жьрьти (що в основному означало: приносити жертву) згодом набуло собі й другісного значення: їсти пожадливо й багато.

Слово о п. І. 1187 р.: Пожеръши чужи ручьи и стругы. 42.

Лекс. 1627 р. 67: „Жру — заколюю, зарѣзую, офѣрую".

Жив (жив-жив!) — звуконаслідування горобця. Також жев-жев! Може звідси й жéвжик — вертипорох.

За українською народньою легендою, коли Христа росп'яли, то горобці літали над ним і кричали: жив, жив, жив!" — цебто, що Христос був ніби ще ж и в (живий). І це спонукувало мучителів Христа дальше катувати його. (Див. Панас Мирний, „Хіба ревуть воли").

Жива вода, бібл. — джерельна вода, „цілюща вода". Так часто в Старому Заповіті.

Живé — підшкірна сфера живого організму, яка дуже болить, коли її торкнути. Слово народнє. Воно вживається тільки в народньо-стилістичному вислові „За ж и в е зачепити", або „За живé торкнути", що значить дуже допекти якимсь словом.

В Україні вдавнину худобу таврували розжареним залізом, і вона здригалася від болю, коли починала пропалюватися шкура, і біль починав проникати глибше — „до живого".

Живи́й Госпóдь, *бібл.* — старий (біблійний) вираз у євреїв, що вживався тоді, коли вимовлялося слово „присягати".

Див. у Старому Заповіті — Ос. 4. 5: „Не п р и с я г а й т е! — живий Господь".

Живи́ця — золотиста заскорузла субстанція на корі шпилькового дерева (сосни, смереки і т. ін.), з якого вона виходить рідиною й на повітрі тужавіє (стає твердою).

Удавнину вживали її для гоєння ран, і тому що рана з а ж и в á є, цебто гоїться, цю субстанцію назвали ж и в и́ ц е ю.

Спеціялісти згодом почали робити з живиці дорогий препарат — масть для гоєння ран.

Лекс. 1627. 431: Живи́ца дорогая, которая называеться стакти.

У народньо-розговірній мові словом „живи́ця" жартівливо називають горілку.

Свидн. 182: „Це правдива ж и в и ц я, хоч якого оживить!"

Живіт — та частина людського тіла, що починається від грудей і сягає по бедра; ст. сл. животъ. Чехи називають цю частину тіла словом břich, břicho, а поляки — словом brzuch. Східньослов'янська вимова цього слова — брюхо (рос.), б р у х (укр.).

Дехто думає що воно походить з нім. Brausone — шишка, чи взагалі все те, що опукле („надуте").

В Україні слово „брухи" уживають (замість слова ж и в і т) у пейоративному („гіршому") значенні. Напр. кажуть про телевату („животату") людину: „Він випас собі брух".

(Звідси прізвище „Бруховецький"), що має те саме значення, що й „Животовський".

Слово о п. І. 1187 р.: На тоцѣ животъ (=життя) кладутъ. 36.

Брухъ — чрево, утроба, животъ, трибухъ. Син. 10.

Жи́вність, арх. — харч; походить від польського żywność; żywić — утримувати при житті (шляхом харчування).

Див. живо́тъ.

Лекс. 1596. 13: Жизнь — живот, живность, выхованье.

Жи́во, місц. — швидко, хутко, споро, жваво; вживається більше в Зах. Укр., а менше в Сх. Укр.

Здрібнілі форми: живенько, живе́сенько. Див. Словник Грінченка.

Живопи́сець, арх. — маляр, із ст. сл. живопи́сьць (пізніше ст. сл. живопи́сець). Це старослов. слово є дослівним перекладом (цебто калькою, „перебиткою") гр. zographos (маляр): zoo — жива істота, grapho — пишу.

У давніх греків з о ґ р а́ ф о с (маляр) був тим спеціялістом, що фарбами „описував" усе те, що було живе.

Сучасне укр. „маляр" від п. malarz, що походить від нім. Maler — маляр. Пор. нім. malen — малювати.

Старше укр. х у д о ж н и к (рос. худо́жник) замість „маляр" уживається ще й тепер. Походить воно із ст. сл. художникъ. (Оригінальна його ст. сл. вимова: xǫdožьnikъ), що означало мистця взагалі. В інших слов. мовах (крім укр. і рос.) це слово не збереглося.

Живо́т, арх. — життя; ст. сл. животъ; болг. живот; чс. život; ст. п. żywot (суч. п. życie). Ст. укр. „живо́т" на-

явне в суч. укр. животво́рний і в суч. укр. церк. животворя́щий.

Від ст. укр. живо́т походить суч. укр. слово ж и в о т і н н я (від дієсл. животіти), що означає таке життя якоїсь особи, що нагадує собою вегетацію, цебто життя рослини.

Лексис 1596 р. л. 13а: жизнь — живот, живность, выховане. Це саме і в Лексиконі 1627 р. ст. 66.

Гр. в. к. Мстислава 1130 р.: Молити за ны Бога и при животѣ, и въ съмьрти.

Маєтъ животъ вѣчный. Катих. 1645 р. 48б.

Слово ж и в о́ т у нас з ходом часу почали вимовляти (за укр. фонетичним законом) „живіт", і разом з цим змінилося й значення цього слова.

Корінь ст. сл. живо́тъ праіндоевр.: *giv-. Пор. ст пруське givato — життя; лит. guvatá — (вічне) життя.

Праіндоевр. g (г) на ст. слов. грунті тут нормально перейшло в ж.

Живо́тне, арх. — тварина; живе створіння; пор. ст. сл. животина; серб. животина; болг. скот, (укр. худоба); п. bydło.

Лекс. 1627. 47б: Псин єст животи́нище нѣкоє крилато.

Ст. укр. ж и в о́ т н е походить із ст. сл. живо́тьноє, що з прикметника середнього роду стало іменником; старша форма цього ст. сл. прикметника: животьнъ, -а, -о.

У суч. рос. мові тварини називають словом „животное".

Жид — еврей.

Тими найстаршими писаними слов'янськими пам'ятниками, в яких засвідчене слово „жид" у слов'янських народів є ті пам'ятки кінця X-го й початку XI віку, які є копіями тих текстів християнських Богослужбових Книг, що їх для слов'ян з грецької мови переклали (в початках 2-ої половини IX-го в.) Свв. Кирило й Мефодій.

Тією найстаршою українською писаною пам'яткою (яка є також найстаршою писаною пам'яткою всього сходу Европи) є Остромирова Євангелія (з 1056-1057 років), в якій читаємо: жидовинъ.

Ст. євр. Yehudi (звідси назва Ю д е я) в грецькій вимові звучало I u d a i o s (жид), а з цього постала його латинська версія J u d a e u s.

Початкове j у цій латинізованій назві (Judaeus) у деяких давніх романських діялектах почали вимовляти як ж — напр., на території Галії (теперішньої Франції) почали вимовляти його як juif (жюїф), а на території давньої Британії — як Jew (Джю).

Вплив цієї старої ст. романської вимови латинського Judeus з давніх-давен поширився й на слов'янські землі.

Остр. Єв. (1056-57): жидовинъ. Галицька Євангелія 1144 р. Ів. 13. 30): „жидомъ". В Іпатському Літописі під 1175 роком написано: „Помнишь ли, жидовине, въ которыхъ портѣхъ (штанах) пришелъ бяшеть? Ты нынѣ въ оксамитѣ стоиши!"

Слово Кирила Турівського XII в.: Єго же поругаше завистью съ книжники жидове.

Лекс. 1627. 466: Иссо́п-зѣлье, которое жи́дове умочуют в кровь, покроплевалися и очищалися.

Лекс. 1596. 34: Иссоп ест зѣлье, которое жидове вмочуючи в ров покроплева́лися и очищалися.

Склонными були Жидо́ве до балвохвалства. Катих. 1645 р. 95.

У тих старослов'янських пам'ятках кінця X-го й початку XI-го віку, які є списками (копіями) перших слов'янських Богослужбових Книг, що їх у IX в. для слов'ян переклали (з грецького) Свв. Кирило й Мефодій, поряд іменника ж и д ъ є там також прикметник е в р ѣ й с к ъ. (Див. Маріїнський і Зографський рукописи поч. X-го чи кінця XI-го в.).

Із ст. євр. ibrt, що означає того, хто до Палестини прийшов з „т а м т о ї с т о р о н и" (сторона ж за рікою) чи за морем по-євр. зветься ēbher) — цебто хто прийшов з тієї сторони, що за рікою Евфрат, постали давні грецькі слова hebraios, hebraikos. Звідси лат. назва Hebraeus.

З цих грецьких слів також походять старі слов'янські слова еврей, еврейскъ (еврѣйскъ), еврейскы. Це слово наявне також у тій книзі, що відома як найстарша з тих наших писаних пам'яток, що збереглися, — цебто в Остромировій Євангелії; там читаємо: еврей, еврейскъ, еврейскъи.

У найдавніших Церковних Книгах в Україні було слово жидъ і було слово еврей. Але в нашій старій світській мові з давніх-давен прийнялося тільки слово ж и д, а вжи-

вання слова є в р е й було обмежене церковною сферою. Так воно було, і досі є, в поляків: „żyd" (з лат. Judaeus) — для світської сфери, а „hebreusz" для сфери церковної (хоч і в ній вживається слово ż y d). Не інакше воно було (згідно зо старою київською традицією) і в російській мові. Десь уже до половини XIX-го віку в російській мові поза Церквою вживалося тільки слово „жид". Але, почавши з часів царювання Олександра II „Освободителя" (1818-1881), уся російська т. зв. „прогресивна" преса там перестала вживати світське слово „жид", і заступила його в російській світській мові церковним словом „еврей".

Так старе церковне слово „є в р е й" стало в російській мові світським, а слово „жид ніби перестали вживати, немов би воно було якимсь „табу", — на цій підставі, що воно, мовляв, було „лайливим" словом. Слово „еврей" в сенсі світського слова фактично є російським словом, бо в українській мові в світському вжитку такого слова ніколи не було.

І так ось російська „прогресивна" преса почала нагінку й на українське слово „жид" в українській мові.

Року 1861-го російська „прогресивна" інтелігенція почала протестувати проти того, що в українському журналі „Основа" (в Петербурзі) вживалося слово „жид" (не „еврей"), і редакція цього журналу мусіла тоді (1861 р.) вияснювати російській „прогресивній" інтелігенції, що в українській мові слово „жид" лайливого значення ніколи не мало й не має.

Цю заяву „Основи", звичайно, підтримував і Т. Шевченко, який був у близьких зв'язках з редакцією цього журналу, а в своїх творах вживав слово „жид", а не „еврей".

Коли шляхом большевицької революції в жовтні 1917 р. царсько-російську імперію перемінили в комуністичну державу, советська влада заборонила українцям вживати слово „жид", а на його місце з мови російської ввела слово „еврей".

Совєт Народніх Комісарів під проводом В. Леніна 9 серпня 1918 р. видав „указ", яким він наказав органам советської влади „примінити рішучі засоби для того, щоб з корінням вирвати антисемітський рух". А до категорії антисемітських виступів в Україні під советською владою також зараховували вживання слова ж и д.

Жизнь, арх. — 1. життя (ст. сл. жизнь; пор. ст. сл. животь; 2. територія володаря і маєток узагалі.

Це друге значення цього слова засвідчене в Слові о п. І. 1187 р.: Наводити поганых на жизнь Всеславлю. 35.

Жилавий, жилистий — 1. мускулистий, твердий, сильний; 2. суворий (строгий). У цьому другісному значенні в деяких місцевостях С.У. це слово вживають для означення першого тижня Великого Посту: „Жилавий Тиждень", — цебто найтяжчий час пощення. І так, кажуть: „Жилавий понеділок", „Жилавий вівторок" і т.д.

„У жилавий понеділок, як попоїсти редьки з цибулею..." О. Вишня, II. 13.

Походження ст. сл. слова жила, означало жилу, м'ясня (мускула) й силу взагалі, темне. Дехто пов'язує його корінь (жи-) з праіндоєвр. *gi-; пор. лит. gila (нитка) і gi-sla (жила). Є й таке припущення, що корінь цього слова (жи-) означає те саме, що жи- в ст. сл. дієслові ж и т и (жити).

Звичайно, є ще й інші гіпотези.

Жир, літ. — здобич хижих тварин; походить із ст. сл. жиръ — паша (трава й кормові рослини для тварин); пасовисько (пасовище).

В укр. літ. мові 1. ж и р — здобич м'ясоїдних тварин (Напр., кажуть: „Кинули його вовкам на жир"); 2. ж и р — товщі: сало (солонина), масло, олій. (Ж и р у Сх. Укр., т о в щ у З. Укр). Укр. народньо-розговірне ж и р — роскіш, добро, багатство. І так, напр., кажуть: „З жиру люди бісцуються". Перше (ст. слов.) значення слова ж и р у нас збереглося в дієслові ж и р у в á т и (-їсти харч) головно в відношенні до риби („Риба вже жирýє" — гониться за поживою).

У пейоративному (принизливому) значенні слова „жирувати" відноситься до визискувачів (експлуататорів). Кажуть, напр., „Він на людській біді жирує". Слово ж и р — всеслов'янське, і воно відоме в нас з давніх-давен.

Див. Слово о п. І. 1187 р.: Погрузи жиръ во днѣ Каялы рѣкы. 22.

У ст. сл. жиръ корінь той самий, що й у ст. сл. жьрѣти, жрѣти, жьрьти.

Див. ж е р т и.

Рос. жир,; болг. жир; ческе žir; п. żer.

Жира́фа — камелопард: велика африканська тварина, яка особливо відзначається надзвичайно довгою шиєю й дуже високими ногами, а кормиться вона листям.

Слово походить від арабського zarāва, і є воно в усіх мовах індоевр. сім'ї.

Жи́рний — масни́й.

У З. Укр. замість ж и́ р н и й (масний) кажуть т о в с т и й, а в деяких західньоукр. говірках (напр., на Волині) защепилося слово т л у с т и й — з польського tłusty.

Удавнину слово ж и́ р н и й вживалося в нас замість слова р о с к і ш н и й.

(Див. „Жирня времена" в Слові о п. І. 1187 р.).

Уживали його також замість слова великий.

Слово о п. І. 1187 р.: Печаль жирна тече средь Земли Рускыи. 20.

Див. ж и р.

Жи́ти — бути живим (із ст. сл. жити). Корінь цього слова (жи-) той самий, що в інших мовах праіндоевр. сім'ї. Пор. лит gyvas (живий). У цьому слові праіндоевр. g (г) на слов'янському грунті перейшло в ж (ž). (Також пор. санскритське jïvati — він живе).

У Сх. Укр. кажуть: я живу, а в Зах. Укр. я жию (із ст. сл. žiję).

В укр. народньо-розговірній мові слово ж и т и зберегло своє другісне старе значення: мешкати.

У нас удавнину часом уживали слово ж и в у в значенні м е ш к а ю, а ж и ю — в значенні к о р м л ю с я.

Див. у Лекс. 1627. 468: На кедрахъ ж и в є т ъ, духомъ ж и є т ъ.

Житіє́, арх. — житте́пис (біогра́фія), від ст. сл. житіє; п. żywot (у значенні слова ж и т т е п и с). Наголос у цьому слові колись був не на е, а на и. Див. Лекс. 1627 р. 362: жи́тіе.

У нас в агіографії (описі життя Святих) відомий цей архаїзм: Ж и т і я С в я т и х.

Жи́тка, діал. — життя. Це слово є в деяких говірках на Київщині. В укр. літер. мові воно не вживається.

Жи́то — головний рід зерна для хліба, походить від ст. сл. ж и́ т о. Слово це є в усіх слов'янських мовах. Брюкнер (Słown. etymol. języka polskiego) виводить це слово від праслов. ж и́ т и.

У нас колись просо називали пирожитом.

Лекс. 1596. 24: Пырожито.

Лекс. 1627. 199: Пыро — жито або просо.

Жи́тниця — місце для зберігання жита.

У суч. укр. літер. мові житницею називають таку область, що постачає всяке збіжжя всій країні, або таку країну, що постачає збіжжя іншим країнам.

На півночі Росії „житом" звуть ячмінь.

Жито́мир, -ра — головне місто Східньої Волині. Давній переказ подає, що м. Житомир був заснований у половині IX віку, а заснував його на березі річки Татарева радник київських князів, Аскольда й Дира, боярин Житомир, і від нього пішла й назва міста. В актах м. Житомир уперше згадується року 1240-го.

Життя́ — процес біологічного існування. Цей укр. іменник утворений з укр. дієслова жити (не від ст. сл. житіє) — на зразок: жати — жаття, шити — шиття, пити — пиття, бити — биття, мити — миття, вити — виття, лити — лиття, знати — знаття.

Укр. слово життя тепер заступає нам всі три ст. слов. його синоніми — животъ, житіє, жизнь, які згодом почали були відрізнятися одне від одного своїми семантичними нюансами. Напр., житіє могло означати й біографію, живот — життя людини взагалі, жизнь — специфічно життя даної особи.

Див. у Слові о п. І. 1187 р.: Погибашеть жизнь.

Жи́чити, місц. — бажати кому чого.

Походження слова не вияснене. Брюкнер (Sł. et. j. p.) каже, що це слово походить з того самого пня, що й слово жити. (Див. живо́т, жи́ти). Укр. літературне зи́чити (так у С. Укр.), а в Зах. Укр. (Галичина, Волинь і ін.) жи́чити (чи не з п. życzyć?).

Жі́нка — людина жіночої статі.

Слово жінка завжди означало в нас, і досі означає, не тільки особу жіночої статі, але й також замужню особу жіночої статі.

Але наша інтелігенція тепер почала заступати це слово в його другому значенні словом дружина (замужня жінка).

У старій нашій літературній мові чоловік називав свою жінку словом супру́га, а вона його звала словом супру́г — із ст. сл. супругъ (sǫprǫga, sǫprǫgъ).

Жіно́чий — притаманний (прикметний, властивий) ж і н ц і. Його ст. слов. відповідник женьскъ зберігся (у своїй здовженій формі) в усіх слов'янських мовах, а в нас він вийшов з ужитку.

Пор. п. żeński, рос. женский, бол. женски, ч. ženský.

У нас цей старий прикметник вийшов з ужитку.

Див. ж е н а.

Жлу́ктати, діял. — багато пити, пити жадібно. Слово звуконаслідувальн. пох. Сюди й ж л у́ к т о — діжка для зоління білизни, без дна, — вона жлукче в себе воду. Жлукто — видовбана суцільна кадка. Литовське žliuktas. Часте на Полт. й Київщині.

Жму́рити — приплющувати очі; рос. щурить (глаза); польське mrużyć (oczy).

Народня гра „в жмурки" (в „піджмурки") — гра „в хованку".

Лекс. 1627. 228: Смѣжаю — зажмура́ю, зампру́жую, мру́жу око.

Жни́во — те, що зібране в жнива́; ж н и в а́ — час збору збіжжя.

Лекс. 1627 р. 63: „Жа́тва — жни́во. Жатель — жнець". 64.

Лекс. 1596. 13: Жатва — жні́ва — жнець.

У рос. мові ж н и́ в о означає стерню (пол. ścierń).

Корінь слова ж н и́ в о той самий, що й у слові ж á-ти — ст. сл. жяті (żęti), жятва (żętva).

Походження слова не вияснене.

У ст. сл. мові є слово жяти (żęti) — жати, збирати збіжжя і також слово жяти (żęti) — стискати.

Пор. укр. вижима́ти мокру одежу, ху́ста після прання. Рос. сжимать — стискати; польське wyżymać.

Преображенський пробує обидва ці слова виводити від спільного праіндоевроп. пня, і думає, що був ним пень *ge — як ось у гр. gemo — я повний; у мене є багато (чогось). (Див. Преобр. „Этим. сл. рус. языка).

Жо́внір, місц.— вояк, солдат; ст. укр. воїн. Уживається тільки в Галичині; походить воно з польськ. żołnierz, що є польською версією німецькою S ö l d n e r, що означає вояка, який служить за гроші.

Нім. Sold походить від назви ст. франц. монети **solde.**

Лекс. 1627 р. 25: „Воин — рицер, жолнѣр". „Вóинство — жолнѣрство, войско".

Лекс. 1596. 56: Воин — жолнѣр. Воинство — жолнѣрство.

Лекс. 1596. 29: Стратиг — жолнѣр.

„Жóвта преса" — це назва крикливої, не все правдивої преси. Вираз постав в Америці наприкінці XIX віку. Ньюйоркська газета „World", щоб приманити більше передплатників, стала містити на першій сторінці дитину в жовтій сорочці, а під нею давати різні сенсаційні нісенітниці, люблені народом. Це перехопили й інші часописи, і так постав вираз „жовта преса" — преса неповажна.

Жовтáчка, жовтяниця — т. зв. „жовта недуга", що постає внаслідок захворювання печінки.

Лекс. 1627. 414: Ікте́р — жолтяница, хороба жолтая.

Хоч слово ж о в т á ч к а в нас поширене більше за слово ж о в т я н и́ ц я, але це друге слово є своє; походить воно із ст. сл. жлътѣница.

Ж о в т á ч к а — це слово новіше. Пор. п. żółtaczka; рос. желтýха.

Ст. сл. жлътница походить від ст. сл. жлътъ (жельтъ) — жовтий; від цього також і ст. сл. желъть — жовч.

Нім. gelbe — жовтий, лит. geltas — ясножовтий, пруське gela — жовтний, і т.д. разом свідчать, що корінне ж в ст. сл. жлътъ походить з праіндоевр. g (г).

Жóвтень — назва десятого місяця в році; назва походить від того, що в Україні в тому місяці листя на деревах жовкне. Ст. сл. октябрь з гр. oktobrios (лат. October).

Була також ст. сл. його форма октоврь.

Рос. октябрь, польс. październik.

Лекс. 1627 р. 352: „Архіеревъ Паздѣрникъ имя октов(ру) мѣсяцу по кипрску".

Жóвтий, див. ж о в т á ч к а.

Жóдний, жóден — ні один, ніхто з нас, з вас, з них.

Походить із ст. сл. ниже едьнъ, ниже единъ — ані один.

Ст. польське ni żaden, рос. ни один.

Поставлене Брюкнером питання чи слово жаден (жа́дний) в укр. мові є словом польського походження, далі залишається відкритим.

Жадного з людей. Катих. 1645 р. 36б.

Жа́днымъ спо́собомъ. Катих. 1645 р. 42б.

Жолу́док — шлунок; ст. сл. желудъкъ (želǫdъkъ). Слово походить від ст. сл. желудь (želǫdь), тому що жолудок формою подібний до жолуді. Корінь у цьому ст. сл. слові походить з праіндоевр. g (ґ); пор. лит gilē — жолудь.

Лекс. 1627. 458: Стома́х — жолу́док.

Лекс. 1627 р. 66: „Живот — жолу́док".

Лекс. 1627. 258: Трибух — жолу́док, живот, брух.

Лекс. 1627. 424: Затвердѣлость в жолудку.

Жона́, арх. — жінка. Походження — див. ж е н а́.

Жена́ й жо́на — порів. жени́ти й жона́тий.

Польське ż o n a (дружи́на) в мові інтелігенції заступають словом małżonka. Слово żona в значенні особи жіночої статі в п. мові є архаїзмом; тепер кажуть kobieta, niewiasta.

Жо́рно, жо́рна — великий круглий камінь, пристроєний для мелення зерна вдома (не в млині).

Ст. сл. слово тільки в множинній формі: жръны, жрьны. Ця стара форма збереглася і в укр. мові: ж о́ р н а.

Лекс. 1627 р. 65: „Жерно́в — жо́рна або млинный камень, ручный млын".

Лекс. 1596. 12б: Жернов ослі́й — камѣнь млынный.

Рос. же́рнов; п. żarna.

У цьому слов. слові ж походить з давнього індоевр. g (ґ); пор. лит. girnos — ручний млин.

Жорсто́кий — немилосердний (із ст. сл. жестокъ). Рос. жестокий; серб. жесток; пол. і чеське okrutny.

Слово о п. І. 1187 р.: Въ жестоцѣмъ харалузѣ. 26.

Слово о п. І. 1187 р.: Утру раны на жесттоцѣмъ его тѣлѣ. 38.

Усі досьогочасні гіпотези про походження цього слова М. Фасмер уважає за непевні. На його думку, походження цього слова темне. (M. Vasmer, Russisches Etymologisches Wörterbuch. 1953).

Жуки́ або жуковини — так звалися вбиті на звороті в оправу стародавньої книги цвяхи з головками, щоб

на них лежала книга й не псувалася. Жуки робили мідні чи бляшані, або й окладали роги книги міддю чи бляхою.

Жупа́н, арх. — довга чоловіча одежа, „капота" (немов би довга сорочка), підперезана поясом і прикрита кунтушем.

Походить з пол. żupan, а це — з італ. giubbone (giuppone), що означає жакета й камізельку.

Шукати джерела слова ж у п а́ н у тюркських мовах немає підстави.

Жураве́ль — велика пташка, тієї самої породи, що й боцюн (лелека). Ст. сл. жеравь; його корінне ж походить від праіндоевроп. g (г); про це свідчать ті відповідники цього слова, що наявні в мовах індоєвроп. сім'ї; гр. geranos, лит. gervē, лат. grus.

Рос. журавль, бол. жерав, п. żóraw.

Жураве́ль — пристрій для витягання води з криниці: довгий масивний дрюк, своїм центром прикріплений до верха великого стовпа; до одного його кінця прикріплена жердка (тичка) з дерев'яним відром, а з протилежного кінця дрюка прив'язаний тяжкий камінь, який тягне дрюка вдолину, і таким чином витягає з криниці відро з водою. (Пор. арабське al kadas — „журавель при криниці").

З

З — десята буква української азбуки. У ц. сл. азбуці ця буква зветься „земля", а її цифрове значення 7.

У ц. сл. азбуці була ще буква „зіло" (дуже, сильно). Цифрове значення 6. З буквою з і л о писалися тільки деякі слова, і те з і л о вимовлялося як „дз"; напр., ѕеленый, ѕѣло, ѕвѣзда.

Слово з і л о вимовлялося в українських пам'ятках „зіло", а в російських „зело́".

Року 1708-го, при встановленні т. зв. „гражданського письма", Петро I викинув з неї ст. слов. букву з і л о.

За — прийменник, що має такі значення:

1. Визначає положення за ким, напр.: „Він стоїть за мною" (у мене за плечима).

Пор. у Слові о п. І. 11187 р.: За Сулою.

2. Уживається в значенні „замість". Напр.: „Я буду відповідати за нього" (замість нього).

3. Ставиться після дієслів у в а ж а т и, чи мати кого або що за ... (кого чи що). Напр.: „Він уважає (має) мене за свого друга".

4. Стоїть після такого дієслова, що визначає дію на чиюсь користь, напр.: „Немає кому впом'янутися за мене". „Я буду голосувати за ним".

Неправильно кажуть: „Я йду за водою". Правильно: „Я йду по воду".

За — частка, що приставлена до прикметників, прислівників і дієслів.

1. При прикметниках вона побільшує їхню якість; напр. великий — завеликий (надто великий); малий — замалий (надто малий).

2. При прислівниках вона побільшує або обставинність (напр.: темно — затемно; зимно — зазимно), або побільшує дію, до якої даний прислівник відноситься (напр.: він дав забагато; вони бігли заскоро).

3. При дієсловах вона а) виражає доконаність дії (напр.: кінчати — закінчити; мести — замести) і б) також модифікує значення дієслів (напр.: нести — занести (кудись); брати — забрати (з собою); ляти — залляти (щось водою, щоб погасити); скочити — заскочити (когось несподіванкою); бігти — забігти (кудись).

Приклад приставлення з а до прислівника в Слові о п. І. 1187 р.: С заранія в пяток.

Забáвитися — забарйтися, проволокти свій час довше ніж треба чи можна.

Ст. сл. мѣдлити; звідси ст. укр. мéдлити.

Див. Лекс. 1596. 18: Медлю — забавляюся..

Суч. рос. мéдлить. Походження ст. сл. мѣдлити не вияснене.

Ст. сл. мѣшкати — (зволікати) залишилося в чеській мові meškati (зволікати), а в суч. польській мові тільки в слові nie omieszkać, що колись означало зробити щось без проволоки, а тепер означає „не занедбати".

В укр. мові з а б á в и т и с я в значенні „забаритися" походить з п. bawić się — бавитися (розважатися); зволікати.

Укр. барйтися. (Пор. н е з а б á р о м — негайно).

Укр. з а б а р й т и с я (спізнитися, проволокти час) також колись означало тільки бавитися, гратися, розважатися.

Старе наше слово б а р и т и с я в значенні бавитися (розважатися), гратися збереглося в деяких наших говорах. Напр., на Волині кажуть: „Дитина б а в и т ь с я", і також „Дитина б а р й т ь с я" (бавиться, грається).

Зáбавка — рóзривка, розвáга. У переносному значенні: легка робота.

Лекс. 1596. 21б: Упражненіє — зáбавка.

З á б а в к а також означає таку річ, якою діти забавляються (бавляться).

Слово з а б а в к а походить від забáвити, а це — від б á в и т и, значення якого в нас звузилося до няньчення: б а в и т и   д и т и н у.

Походження слова б а в и т и (п. bawić, ч. baviti) не можна вважати за вияснене.

Брюкнерове твердження, що воно, мовляв, походить від ст. сл. б ы т и (бути) не видається переконливим.

Про це свідчать такі слова, як ст. сл. из-бавити (визволити), укр. до-бáвити (додати; рос. на-бáвить), укр. роз-бáвити (розвести що водою чи іншою рідиною).

Заблудúти — збитися з дороги.

Корінь слова той самий, що й слова блуд; ст. сл. блудъ (blǫdъ); п. błąd.

Слово праслов'янське і праіндоєвр. Пор. нім. blind — сліпий; англ. blunder — помилка; лит. blandas — сплячка.

Ст. сл. блудница означає продажню повію. Пор. євангельське „блудний син".

В старих українських повір'ях, що збереглися по наші часи, блуд означає злу силу, яка чіпляється людини в дорозі, щоб збити її зо шляху. Звідси народній вираз „блуд чіпляється".

„Заблудúтися в трьох соснах" — помилятися в простих речах. Є багато казок про недоумків, а серед них і переказ про таких, що заблудилися в трьох соснах. Вираз із рос. оповідань про „пошехонців".

Забобóн — страх, що спричинений повір'ям мітологічного характеру. Старе слово було в нас суевѣріє; п. суч. przesąd. Слово забобóн (і то тільки в множинній формі) засвідчене тільки в наших пізніших писаних пам'ятках.

Ворожками бавяться и забобоны чинятъ. Катих. 1645 рік, 91б.

Лекс. 1627. 213: Самоволная служба — забобóны.

Слово забобон у чехів збереглося в своїй первісній формі, цебто без приставленого за-, а форма його в них тільки множинна: bobónki. У поляків воно збереглося в своїй пізнішій формі, цебто з приставленим za-, а наявне воно в них в одниннїй та множинній формах: zabóbon, zabobóny.

Чи забобóн походить від нім. Popanz (страхопуд), чи від польського bobo (страхопуд), чи може ні від одного, ні від другого, — це питання на яке однозгідної відповіді дослідників не маємо.

Заборóло, арх. — оборонна стіна-огорожа укріпленої місцевості. Тому що за- тут приставлене, ст. сл. пнем цього слова є бра- (пор. чеське bradlo і п. brodło). Загально панує така думка, що слово походить від ст. сл. brati sę (боротися). Ст. сл. забрáло.

Слово о п. І. 1187 р.: Іныша бо градомъ забралы. 22.

Слово о п. І. 1187 р.: Ярославна рано плачетъ въ Путивлѣ на забралѣ.

З а б р á л о — паркáн, облáмок, стѣнá. Лекс. 1627. 71.

Старе східньослов. з а б о р ó л о віддзеркалене в суч. рос. з а б ó р (огорожа).

В укр. мові слово з а б о р ó л о зберігається живим в поширеному значенні. Напр., говорять про з а б о р ó л о Европи, заборóло (п. przedmurze) християнства і т. ін.

Заборóна — наказ, яким не дозволяється робити чого.

Ст. сл. възбраненіє; п. zabronienie, zakaz; болг. забренене і серб. забрана; ч. zabrana, zápověd'; рос. воспрещение.

Лекс. 1596. 6: Возбраненіє — забороне́ньє. Возбраняю — забороняю.

Ст. сл. възбраненіє від възбранити, а це від бранити — боронити.

Пор. фр. défendre — боронити. обороняти, захищати і також забороняти (лат. prohibere).

Забувáти — не могти пригадати собі чого; це є ітератив (повторна форма) слова з а б у т и. Ст. сл. забыти; ітерат. забывати.

Слово о п. І. 1187 р.: Забыв чти и живота.

Слово це зложене: з а - і б ы т ь — (бути), подібно, як і ст. сл. добыть (до-, быть) добути (значить: здобути); звідси ст. сл. добы́ча (Пор. укр. здобич, — слово, в якому віддзеркалюється старе б ы т и — бути).

Бог з á в ж д и будучій. Катех. 1645 р. 4.

Завáда — щось зайве, що перешкоджає нам.

Ч. zaváda; п. zawada; б. прѣпъика (перепона); серб. препрека; рос. помеха.

Слово це в писаних пам'ятках ст.-церк.-слов. мови не засвідчене. Його немає в деяких слов. мовах, — напр., у мові російській. Слово це складене: з а - — в а д а.

Слово в а д а в нас тепер визначає х и б у (рос. недостаток). Напр., у нас кажуть: „Нема чоловіка без вади". Це значить, що немає людини без х и б и.

В а д а — слово праслов. Його пень (в а д -) виражає цю ж ідею (дисгармонії, конфлікту, суперечності) і в інших мовах — пор. ст.-церк.-слов. в а д и т и — обвину-

вачувати), що й споріднені з ним пні в деяких мовах індоевр. сім'ї; напр., староіндійське vādas — дискусія, суперечка; лит. waldas — спір.

Від слова з а в а д а походить наше з а в а ж а т и. Дивись Лекс. 1627. 160: Шкоджу, заважа́ю.

З а в а ж а́ ю — перешка́джую. Лекс. 1627. 74.

Завда́ток, літ. — виплачена наперед частина суми грошей на рахунок пізнішої купівлі чого.

Вставне в у цьому слові появилося на грунті східньоукр. говорів, — подібно, як і в слові хвороба. У західньоукр. говорах пні цих слів збереглися в своїх оригінальних (правдивих) ст. укр. формах: задаток, хороба. Слово з а д а́ т о к — загальнослов'янське, і воно складене: з а- + д а т и.

У нас кажуть: „Добре слово стоїть за завдаток".

Слово „завдаток" згодом набуло собі також і абстрактного значення.

Див. Катих. 1645 р. 47: Далъ зада́токъ Духа в сердцахъ нашихъ.

Заверта́ти — повертати кого або що назад.

Слово о п. І. 1187 р.: Игорь плъкы занорочает.

Ст. укр. з а в о р о ч а т и (пор. суч. рос. з а в о р а ч и в а т ь) у нашій суч. мові не збереглося.

Слово з а в е р т а т и складене: за + вертати. Пень слова в е р т а т и (цебто в е р -) є видозміною пня в о р -; як це в слові в о р о т а (те, що вертиться, обертається кругом своєї осі). Ворота — це брама (анг. gate).

Звідси в Сх. Укр. в о р и н а — тичка (жердка), що вживається для огорожі. (У Галичині в о р і н н я — жердки для огорожі).

Пень в о р - і його видозміна в е р - належать до ряду таких праслов'янських видозмін одного й того самого пня: *вор- : *вер- : *връ- : *вра- : *вро-. Пор. укр. ворота, вор-ина; укр. вер-тіти; за-вер-тка; ст.-церк. — за-връ-тѣти (завертіти, закрутити); ст.-церк.-слов. врата (ворота, брама); п. wrota.

Праcл. корінь *vor- (ст.-церк.-слов. в р а т а походить з праcл. *vor-ta) тотожній з пнем ст. лат. vorti (я обернув), що з ходом часу змінився на verti. Лат. v e r - tere означає обертати кругом.

Це значить, що історія нашого слова з а в е р т а т и сягає праіндоевр. доби. У нас сім'я слів, що походять з кореня в о р - (та його видозміни в е р -) дуже велика: во́рота, вори́на, поворо́т, заворо́т, воротття́, коло̂вороток, переворо́т, прово́рний, верта́ти, верта́тися, верцю́х, вере-те́но, верті́ти, верті́тися, све́рло, поверну́ти, поверта́ти, зверну́ти, заверну́ти, переверну́ти. Н е п р а в и л ь н о кажуть „вертати" в тих випадках, коли треба казати „вертатися".

Правдиве значення слова „вертати" можна вияснити таким прикладом: „Недужий почав в е р т а́ т и (їжу назад)", тобто, що він став блювати, вомітувати.

Замість „вертати домів" (так у говорах Галичини) правильно кажемо: вертатися додому.

За́вжди — постійно, а „завше" — з польського zawsze.

Лекс. 1627. 190: Присно — за́вжды.

Лекс. 1596. 8: Вы́ну — за́вжды.

Лекс. 1627 р. 35: „Всегда — за́вше".

Лекс. 1627 р. 38: „Вы́ну — всегда́, всѣгды, за́вжды, устави́чне, въ вѣки".

Алфавит 1626: „За́вжди — всегда". Крехів. Ап.: Завждь то чинил. 97.

З а в ж д и — слово складене: за (=занадто) + вжди (=постійно).

Слово в ж д и (яке в нашій мові вже з давніх-давен не вживається) — всеслов'янське. Пор. сучасне чеське vždy (завжди); старе польське wżdy, zawżdy; бол. вꙑжда.

Старословянський (і праслов.) пень цього слова (вꙑж-) праіндоевропейського походження. Він є праслов'янською видозміною того праіндоєвроп. пня, що засвідчений (у різних своїх версіях) також і в інших мовах праіндоевр. сім'ї. Пор. лит. visada (завжди) і латвійське visad, в яких vis — віддзеркалює той самий праіндоевр. корінь, що також віддзеркалений в ст. сл. вꙑжд-, який є пнем нашого слова за-вжд-и. Укр. народньо-розговірне з а в с і д и, що означає завжди, походить із ст. укр. завсегди. Пор. ст. слов. всегда; рос. всегда; серб. свагда. У жодній іншій слов. мові, крім ст.-церк.-слов'янської, не має слова п р и с ь н о, що означає вічно, завжди, а походить від ст.-церк.-слов. присьнъ, яке означає вічний. Ст.-

церк.-слов. перекладають у нас (у Богослужбових книгах) словом повсякчас.

Завйдець, арх. — завйсна (завидýща) людина.

Лекс. 1627. 45: Мокій — завидець.

Слово завидець (народньо-розг. завйдько) походить з дієслова завйдувати (зáздрити). Пор. у Т. Шевченка: „Не завидуй багатому". У народн. приказці: „Багатому завйдно, що в бідного голе тіло видно" [бо він обдертий].

Дієслово завидувати є ітеративом ст. сл. завидѣти (заздрити), що є складеним: за + видѣти (видіти = бачити).

Пень ст. сл. видѣти — індоевропейський. Пор. лат. videre — видіти, бачити.

Завій — тюрбан, чалма. (Наголовне вбрання мусульманських мужчин).

Лекс. 1627 р. 422: Кіндар — завой, ківѣр, капелюх.

Завій — польське слово: zawój. Голову обвивають, а не „завивають".

Завíса — заслона за Царськими Вратами, — полотняна на шнурах; гр. Katapetásma.

Це слово в укр. сучасній літерат. мові належить до церковної термінології: завíса. Поза сферою Церкви воно вже вважається за архаїзм. В укр. суч. мові його заступають словом заслона.

„Завіси" в нас — це пристрої, якими двері причеплені до одвірка.

Наше старе слово завíса (заслона) походить від ст. сл. завѣса. Пор. ст. сл. завѣсити — заслонитй, напр., завісити (заслонити) вікно.

Ст. сл. завѣсити — слово складене: за + вѣсити. Слово це є в усіх слов'янських мовах, але віддзеркалення його пня (вѣс-) досі не знайшли в інших мовах індоевроп. сім'ї.

Завіт, церк. — „умова"; гр. Diatheke; лат. Testamentum.

Лексикон 1627 р. ст. 71: „Завіт — тестамéнт, то ест реч установлення, нарушеню не подлеглая".

Хоч в англійців Книги Старого й Нового Завітів звуться Old Testament and New Testament (з лат. Testamentum), але гр. Diatheke (коли йдеться про саму сут-

ність його біблійного значення) вони означують назвою Covenant (з лат. conventum: умова, договір, зговорення, домовлення). Це тому, що лат. слово testamentum означає тестамент (ст. сл. завѣщаніє), цебто передсмертну „останню волю" людини. Грецьке ж diatheke означає умову, договір, лат. conventum (звідси англ. біблійне Covenant), ст.-церк.-слов. завѣтъ, укр. арх. завіт. Поза сферою нашої церковної термінології старе наше слово завіт фігуративно вживається як синонім слів принцип, максима. Ст. укр. прикметник завітній поза сферою церковної термінології також уживається спільно з такими абстрактними словами, як: ідея, ідéал, душа, мрія, і означає: витужений, виплеканий, виношений в душі і т.д.

Зáвтра — на другий день.

Лекс. 1627. 275: Утрѣ — завтра.

Слово сучасне укр. літерат. завтра постало з двох слів: за і староукр. слова утро (ранок).

Стара укр. фраза „за утра" (пор. суч. укр. „за дня" =удень) стягнулася в одне слово — заутра, що згодом почало звучати завтра. Староукр. слово утро має свої відповідники в багатьох слов. мовах: болг. утро; рос. утро; серб. јутро; чеське jitro; п. jutro.

„Завтра". — У ст.-церк.-слов. мові поруч „за утра" є „за устра"; в македонській мові наявне застра. У п. мові XV-XVII вв. іноді вживали слово justrzejszy замість jutrzejszy. Тому цей факт пов'язують з такими словами, як: лит. austi (світати), індійське usrā (світанок), гр. ouron (ранок) і т.д., Брюкнер (Sł. et. j. p.), робить такий висновок, що ст. сл. слово утро походить з прасл. ustro, якого історія своїм початком сягає в праіндоевр. добу.

Зáвтрак, арх. — сніданок.

Слово о п. І. 1187 р.: Избивая гуси и лебеди завтроку. 41.

Слово походить від ст. сл. заутра; звідси: завтра, а з цього завтрак, цебто вранішнє споживання харчу.

Зáвтрішній — той, що має бути завтра.

Лекс. 1627. 275: Заутрній — завтрѣшній (день).

Слово походить від суч. укр. завтра.

Див. завтра.

Заву́лок — вузька бічна вуличка, звичайно без виходу в кінці.

Лекс. 1627. 277: Халуга — улиця, заплутя, зау́лок.

Дослівне значення: та доріжка між будівлями, що знаходиться за вулицею.

Основне питання щодо генези цього слова — це питання походження й першого значення ст. сл (і ст. укр.) слова у л и ц а, до якого на укр. грунті додали протетичне в.

Твердження Брюкнера (яке досі ще не було піддане під сумнів), що ст. сл. у л и ц а походить від слова „уль", і спочатку означало д в е р і, не можна вважати за обосноване ані фактами з мов індоевр. сім'ї взагалі, ані даними з мов слов'янської групи зокрема.

Завуло́н, бібл. - д. євр. Zevulun. Кн. Буття 30.29 20: „І завагітніла Лея та й уродила Якову сина. І промовила Лея: „Обдарував мене Бог добрим подарунком, — цим разом замешкає (jiz'beleni) в мене мій чоловік, бо я породила йому шестеро синів". І кликнула ймення йому Зевулун". Д. євр. Zevuäun — мешкати.

За́вше — за́вжди, слово це — польське: zawsze; постало як скорочення стягненого za wszegdy. (Ст. укр. було з а в с е г д а).

Ангелове на Небесах завше видят обличе Отца моего. Катих. 1645 р. 8б.

О собѣ за́вше слова Хрістовы мовятъ. Катих. 1645 р. 76б.

З а́ в ш е маетъ быти. Катих. 1645 р. 45.

Іисус з а́ в ш е зъ Отцемъ былъ. Катих. 1645 р. 28.

Зага́дка — неясне окреслення кого-чого, що його назву пропонують даному слухачеві відгадати.

Лекс. 1627 р. 41: „За́гадка, — трудноє а хитроє питаньє".

Лекс. 1596. 9б: За́гадка — трудноє а хитроє пи́таньє.

Лекс. 1627. 187: Гаданіє, за́гадка.

Ст. сл. загадъка; п. zagadka; ч. záhada, pohádka; б. гадка, гатанка; серб. загонетка.

Ст. сл. слово загадъка складене: за + гадъка; пень другого слова той самий, що й у ст. слов. г а д а т и. Пень цього слова (had-, gad-) є наявний у всіх слов'ян. мовах.

Перше й основне значення укр. **г а д а т и** — думати; друге й другісне значення його — ворожити. Напр., „гадати на картах". Хоч у польській мові gadać означає балакати, говорити, але п. zagadka свідчить, що в польській мові gadać колись також означало й **г а д а т и**. А втім, у деяких польських говорах слово **g a d k a** й тепер означає **д у м к у**.

У слові гадати пень gad-, гад-, праслов'янський. Його праіндоевр. походження віддзеркалене в деяких словах інших мов індоевр. сім'ї.

Пор. нім. Gedanke — думка; ст. нім. gedan — говорити (висловлювати думки); те саме й готське githan; лит. žadēti (з *gadeti) — обіцяти.

Загальнообов'язко́вий — конечно обов'язковий для загалу, для всіх. Напр., загальнообов'язковий правопис.

Ті слова, що складаються з прислівника **з а г а л ь н о** й прикметника, належать до найновіших надбань нашої мови; слів цього типу в нас уже багато: загальнолю́дський, загальнозрозумілий, загальновизнаний, загальноприйнятий і т.д.

В Укр. Слов. Грінченка (1909 р.) немає складених слів цього типу.

Присл. **з а г а л ь н о** похол. від прикм. **з а г а л ь н и й**, а той — від іменника **з а г а л**, який є укр. відповідником по́льського ogół (колись писали oguł). У російській мові немає відповідника нашого слова **з а г а л**. На російське його перекладають словами: все, целость, общая сумма.

Походження нашого **з а г а л** (якого в інших мовах немає) таке ж неясне, як і польського ogół.

Заглядáти — дивитися крізь вікно, чи який отвір в нутро будинку.

Лекс. 1627. 188: Приницáю — заглядáю. Приничу — загля́дую.

У старо-церк.-слов'янських писаних пам'ятках (з X-XI вв.) це слово не засвідчене.

Болг. поглeдувам, глeдам; серб. загледати; ч. zahlédati; п. zaglądać.

Слово **з а г л я д á т и** складається з двох компонентів: **з а** і **г л я д á т и**.

Ст. сл. глядѣти, глядати (ględati).

Ст. укр. **г л я д а т и** збереглося в укр. говорах.

В укр. мові літературній воно збереглося в складених словах, як ось: під-глядати, на-глядати, споглядати, в-глядати, по-глядати (звідси по-гляд), з-глядатися.

Із староукр. г л я д і т и (дивитися) зберігся імператив: „Гляди ж!" („Дивися ж!") — у значенні: Уважай же!

Слово г л я д і т и тепер означає шукати. У цьому слові ст. сл. (і прасл.) пень glę- — (в укр. вимові гля-) віддзеркалений в словах деяких інших мов індоевроп. сім'ї. Пор. латв. glenst, glendêt (бачити, шукати); ірлянд. inglennant — глядячий (шукаючий) слідів.

В укр. народн. мові г л я д і т и також означає пильнувати, доглядати; напр., г л я д і т и дитину.

ЗАГС — „Запись Актов Гражданского Состояния". (Згідно з російською вимовою, читається ЗАГС). Це назва советської установи, в якій записують новонароджених дітей і шлюби. По-українському цю російську назву переклали так: „Запис Актів Горожанського Стану".

Задéржувати — затримувати.

Лекс. 1627. 442: Задéржуючій воды.

Ст. сл. задръжати (його ітератив не засвідчений у пам'ятках); болг. задръжават; серб. задржавати; рос. задерживать; ч. zadrževati; п. zatrzymywać.

Ст. сл. задръжати складене: за + дръжати. Видозміни пня ст. сл. дръжати виражені в тих відповідниках цього слова, що наявні в суч. слов. мовах, включно з польською, пор. п. dierżeć. (Слово dzierżyć, яке цитує М. Фасмер (Rusisches Etymologisches Wörterbuch) — неправильне).

Уже саме те, що це слово з прачасів існує в усіх слов'янських мовах, дозволяє думати (за принципом самозрозумілості), що ст. сл. дръжати походить з праіндоевр. пня. Конкретно за це, мабуть, може говорити зендське (авестське) dražaite (держить); може й ще гр. brassomai (хватаю, обіймаю). Але дослідники нагромадили таки забагато таких слів, в яких вони готові бачити індоевроп. „прообраз" пня ст. сл. дръжати, -- напр., лат. tortis (сильний), лит. diržas (ремінь) і т.д., не враховуючи такої можливости, що між ними певно є такі слова, що їхні пні є омонімами, не синонімами.

Зад, -у — те місце, що протилежне передові (фронтові). Слово це, наявне в усіх слов. мовах, є словянським твором — праслово м.

Ст. сл. задъ, задь.

Структура слова з а д очевидна; воно складається з прийменника з а та суфікса -д. (ст. слов. -дъ). Таким самим способом (за допомогою ст. сл. суфікса -дъ) постали з прийменників такі ст. слов. слова: за-дъ, по-дъ (під) с-по-дъ (спід), на-дъ. Загальноприйнятий погляд, що в цих словах суфіксъ — дъ є „свояком" гр. суфікса -don (напр., у гр. слові endon: en-don — всередину (в нутро), не каже нам, яка ідея становила собою значення того ст. сл. дъ. А суфікс цей певно був колись самостійним словом, що визначало одне з понять про простір, як ось, напр., у ст. сл. сьде; сь-де (що означає: ось де), тудѣ (tǫdě); і т.п. Пор. укр. ось-де, он-де, сю-ди, ку-ди, ту-ди.

Старе наше слово з а́ д н и ц я (від слова з а д) означало спадщину.

Ось приклад з „Руської Правди" Володимира Мономаха:

Аще оумреть смердъ, то задниця князю. „Церковний устав" Володимира: Братья или дѣти тяжються о задницю.

Ст. укр. задынчникъ означало наслідника, спадкоємця.

З цим старим значенням слова „з а́ д н и ц я" пов'язане й старе значення прикметника з а д н і й. (Ст. слов. задьнь).

Див. Слово о п. І. 1187 р.: Заднюю славу сами подѣлимъ. 27.

Слово з а д о к (здрібніла форма слова з а д) аж до XV-го в. образно вживалося для визначення сукупності всіх прикмет персональности. І так, фраза „za swe z a d k i" в поляків колись означала (в Біблії): „за самих себе". Але вже 1500-го року в поляків появилася фраза „zadek albo żyć", в якій zadek (задок) означає „шкурні інтереси" людини.

А далі вже появилося слово zadziec — задок у значенні posladek mięsa, цебто п о с л і д (найгірша частина) м'я с а.

Слово з а д, а також його видозміни (з а́ д н и ц я, з а д о́ к) почали набирати вульгарного значення.

Див. народній приклад цього в Номиса, УП: „Голова — кість, а з а д, вибачте — м'я с о. В голову цілують, а в зад б'ють".

Результатом пересунення слів з а д, з а д н и ц я, з а д о к у сферу вульгарних слів у нас стало створення слова з а д к у в а т и, що основане на звичаї (який прийшов до Європи зо Сходу) йти задом наперед, коли „нижча" (соціяльно) особа відходила від кого „старшого" („вижчого"), соціяльним станом.

Також у пейоративному (гіршому) значенні вжите слово з а д н і й в таких висловах: „З а д н і м ч и с л о м зробити" (цебто підписати чи зробити що несвоєчасно). „З а д н і м и ходами ходити" (ходити потаємно з нечистими замірами); „з а д н і д у м к и" (скриті, підступні заміри).

За́для — для, в ім'я чого, арх. р а д и кого — чого.

Уживання ж слова з а д л я в значенні ч е р е з — це польський вплив. Пор. у Рудовича. 16: „Зненавиділи Йосифа задля снів". (Повинно бути: ч е р е з сни").

За́єдно, місц. — 1. разом; 2. постійно.

Слово „за́єдно" не літературне. У Галичині його часом (але рідко) вживають замість слів р а з о м, с п і л ь н о, в к у п і. На Наддніпрянщині (головно на Харківщині) його деколи вживають замість слова п о с т і й н о, з а в ж д и.

За́єць — мала, сірошерстна тваринка з сім'ї боязливих. Лат. cuniculus.

Ст. сл. заяць (я — носове: zaięсь); ст. укр. заяць.

Слово всеслов'янське і праслов'янське: п. zając, ч. zajic і т.д. Корінь його — праіндоевр. Пор. латв. zakjis, лит. zuikis, пруське zasins. Праіндоевр. значення цього слова: с к а к у н.

Зажива́ти, арх. — 1. уживати; 2. споживати; 3. зазнавати.

„Доброи мысли заживаю". Лекс. 1627 р. 7.

Сакраментовъ зажива́етъ. Катих. 1645 р. 44б.

Лекс. 1627. 235: Добродѣйства заживаю.

„Добродѣств заживаючи". Лекс. 1627 р. Передм.

З а ж и в а́ ю ч и знак Єго в Церкви. Катих. 1645 р. 25б.

„Заживати" в значеннях зазнавати (напр., „зазнавати щастя"), вживати й споживати — це полонізм (з польського zażywać), що є імперативом слова zażyć: za-żyć.

Див. ж и т и.

Слово з а ж и в á т и в українській мові означає гоїтися (про рану: „рана заживає", цебто гоїться).

Зáздрість — зáвисть.

А што умѣєшъ, другого без зáздрости научай. Катих. 1645 р. 80.

Лекс. 1627. 207. Завистъ, зáздрость, нависть.

Слово без вставного д: „Зáзрост ущипливая". Лекс. 1627 р. Передм.

Слово з а з д р і с т ь поход. від ст. укр. з а з д р і т и. Початкове значення його те саме, що й слова з а в и д і - т и, а це значить: побачити, завважити, запримітити. Це первісне й перше значення його збереглося в нас і досі.

„Заздріла (побачила) роззяву на порозі". („Основа", березень 1861 р.).

„Заздріла (побачила), що в дворі багато людей". (З Константиноградщини. Грінч. СУМ). З Буковини — „Вони судять, як нас видять, не з а з д р і в ш и (не заглянувши) в груди". (Федькович. Твори, II. 1862).

Наше слово з á з д р и т и походить із ст. укр. зазріти, а це із ст. сл. зазрѣти, яке спочатку означало споглядати з-заду (за зрѣти); потім стало означати „дивитися зле", споглядати з-під лоба; вкінці набрало значення завидувати — звідси з а з д р и т и, з а з д р і с т ь.

Ясно, що сталося це за схожістю до мутації значення ст. сл. слова завидѣти (за видѣти: видіти з-заду, видіти зле, видіти з-під лоба), яке вкінці почало означати почуття ненависті до того, хто щасливий; зн. почуття з а в и с т і (від завидувати), цебто почуття з а з д р о с т і.

Пор. ч. zazřiti, zazirati — завидувати, заздрити; пол. zazdrościć — заздрити, завидувати; zazdrość, zawiść — заздрість, зависть.

Пень ст. слов. слова зрѣти — праіндоєвр., і його початкове значення пізнавати кого-що в ясності (тоді, коли видно).

Пор. лит. žerėti — сіяти, сяяти; албанське zjar — вогонь, світло.

З пнем ст. сл. слова зрѣти в нас є багато слів: за-з(д)ріти, за-з(д)рити, за-з(д)рісний, за-з(д)рість, за-з(д)рісно, зір, ст. укр. зер-кало (суч. дзеркало), зор-овий, по-зір, за-зирати, про-зорий, про-зірка, далеко-зорий, зóрити (поет.: дивитися, оглядати зором), підо-зрівати,

під-зирати, по-зирати, зиркати, зрячий, не-зрячий, зіркатий (народне: з великими очима), зіниця (із зрі-ниця) і т. ін.

Заї́дки — кінцева страва, десерт.

Див. ї с т и.

За́йцем ї́хати — потягом їхати без квитка (білета), і все боятися, як заїдеш, бо можуть тебе викрити й покарати.

Закаблу́к, див. к а б л у к.

Зака́зувати, арх. — забороняти. „Заказувати" в значенні забороняти — це польське слово: zakazywać; zákaz — заборона.

Лекс. 1596. 136: Запрѣщаю — загрожую, зака́зую.

Укр. з а к а́ з у в а т и означає замовляти. Напр. „шити одяг на зака́з" (на замовлення).

Зака́лювати, арх. — гартувати.

Слово о п. І. 1187 р.: Ваю храбрая сердца въ буєсти закалена. 26.

Ст. укр. з а к а л е н и й (у Слові о п. І.) походить від ст. укр. з а к а л и ти від к а ли ти (ст. сл. ка л и т и — робити що твердим).

Слово це є в усіх слов'янських мовах, і воно найбільше вживається в відношенні до заліза: ст. сл. калити желѣзо; ч. kaliti železo.

У нас це слово вже давно заступили словом г а р т у в а т и (залізо), що походить з польського hartować, а це останнє — з нім. härten — робити твердим (пор. англ. hard (нім. hart) — твердий.

Здогад, що слово к а л и т и є праіндоєвр. походження підказується фактом його наявності в слов. мовах у далекому минулому й у більшості слов. мов нашого часу.

Але чи цей ст. сл. слова к а л и т и той самий, що в словах з а к а́ л е ц ь (глевкий шар під шкіркою того хліба, що добре не випечений), калюх (укр. народ.-розг. шлунок, вихідна кишка) і к а л (пор. назву міста Каліш і Калуга та ріки Калка), — це питання. Відповідь на нього годі умотивувати.

Те саме можна сказати й про питання, чи індоєвр. походження ст. сл. к а л и т и віддзеркалене в пнях таких слів, як лат. callêre (бути твердошкірим) і гр. kélevs (го-

рючий). Між тими мовознавцями, які не наслідують Міклошіча, що відмовився вияснювати походження цього слова (див. F. Miklosich, Etymologisches Wörterbuch der Slavishen Sprachen. Відень 1886), і намагаються таки розв'язати цю проблему, немає єдності в відповідях на це питання.

Закама́рки — прибудівки при коморі; пізніше й другісне значення цього слова: закапе́лки.

Див. **комора** та **закапелки**.

Закам'янілий — заціпенілий, немов камінь.

У переносному значенні — безсердечний (людина з „закам'янілим серцем").

Лекс. 1596. 126: Жесто́к — твердый, закамянѣлый. Жестокосе́рдый — закамянѣлого сердца.

За́ки, нар. — поки; до того часу, коли... Це старе наше слово, що колись було в нас у загальному вжитку по всій Україні, фігурує в нашій літературі XIX-го століття як слово літературне (у творах Марка Вовчка, Метлинського й ін.). Тепер воно (як і слово **доки**) є тільки в народньому вжитку (більше на західньоукр. землях, як землях східньоукр., де переважає слово **по́ки**), але в сучасній нашій літературній мові вже вживають тільки його синонім: слово **по́ки**.

Слово **заки** було створене за таким самим принципом, як і слова **поки** й **доки**: за-ки, до-ки, по-ки.

Синонімом нашого заки (за-ки) у польській мові є слово zanim (za-nim). Пор. укр. діал. в Галичині: **нім**.

Його вживання в строго-логічній структурі речення можна ілюструвати ось хоч би таким реченням: Я не буду ходити **доти**, **поки** не одужаю.

Закипіти — бути нагрітим до температури кипіння; бути запареним.

Лекс. 438: Мясо укипѣт.

Слово **закипіти** походить від укр. **кипіти**, а це — від ст. сл. кипѣти, що в своїх різних місцевих формах збереглося в усіх слов. мовах. Пень ст. сл. слова **кипѣти** праслов'янський і праіндоевропейський. Він визначає поєднане з **булькотінням хвилювання рідини**, а за це говорить, напр., санскритське kúpyati — він хвилюється, гнівається, кипить; лит. kupiiti — сопіти, тяжко дихати.

За́клад — устано́ва.

Лекс. 1627, 158: За́клад.

З а к л а д слово польське: **zákład**. Походить воно від п. **zakładać**; це знач. засновувати що, установляти).

В СССР російське означення „висшее учебное заведение" абревіятурно називається „вуз". Щоб до цієї російської абревіятури „допасувати" й український відповідник, замість укр. **у с т а н о в а** послужилися польським **з а́ к л а д**, і вийшло: „вищий науковий **з а к л а д**", — отже також... „вуз".

Заклада́ти — 1. класти що за що (напр., заложити руки за спину); 2. класти (під майбутні стіни) підвали, чи „наріжний камінь" під будову хати (і з цього походить тільки один іменник: „закладщина); 3. затуляти чим отвір (напр., закладати вікно соломою, щоб не було зимно взимі). З цього останнього постав фігуративний вислів: „у вухах позакладало" (це зн.: звук не доходить так, немов би вуха чим заложені).

Слово о п. І. 1187 р. Уши закладаше.

З а к л а д а т и — ітератив від **з а к л а с т и**, а це — **від з а + к л а с т и; ст. сл. за + класти. Від ст. сл. з а к л а с т и** походить ст. сл. закла́дъ, а воно означає не установу, а все те, що дають вірителеві (кредиторові) як запоруку при позичанні грошей. Звідси **з а к л а д н а́**. Напр. кажуть: Дати землю під закладну́. (Волинь, Крем'янеччина).

Заклина́ти — 1. зачаровувати „магічним" способом; 2. звершувати акт екзорцизму; 3. благати.

Лекс. 1596. 21: Обава́ю — заклинаю ужа́ или га́дину. Обаваніє — заклина́нье. Обаяник, обава́тел — закли́нач.

Лекс. 1596. а: Ба́лий — закли́нач, чаровник.

З а к л и н а́ т и — ітератив (форма повторності) дієслова **з а к л я с т и** (за + клясти).

Слово **к л я с т и** в нас тепер означає лаятися. Пор. народнє: „Він клене його на чому світ стоїть".

Ст. сл. кляти (в оригіналі читати: **klęti**) означає клясти, проклинати; кляти ся (**klęti sę**) — клястися, присягати (ся), присягати; клятва (**klętva**) — присяга. Слово це загальнослов'янське і, треба думати з індоевр. пнем. Але в інших мовах праіндоевр. сім'ї не можна знайти таких слів, про які можна б напевно сказати, що їхні пні

віддзеркалюють собою пень ст. сл. клятн (ся) й клятва. Як видно, варіянти, на які розщепився невідомий нам праіндоевр. пень цього слова, на протязі довгих років своїми формами відійшли один від одного так, що тепер ледве чи можливо пізнати генетичну спільність між ними.

Цього роду фактів дуже багато в мовах праіндоевр. сім'ї.

Заколо́тник — порохо́бник, суспільний кири́нник.

„Мятежник — бунтовник, коло́тник". Лекс. 1627. 126.

Лекс. 1627. 227: Тръвожачій, колотни́к.

Лекс. 1627. 246: Смущаю — заколо́чую.

Лекс. 1627. 316: Волне́ніє — волн валенье. О́бразнѣ — заколо́ченья.

Зако́лювати — заколоти яку тварину чи тварини час до часу. У деяких релігіях перед Н. Хр. був обряд (ритуал) заколювання принесених у жертву (офіру) тварин.

Лекс. 1596. 30: Офѣру зако́люють.

„Заколювати" — ітератив дієслова з а к о л о т и: за-колоти.

Ст. сл. клати; ч. klati; п. kłóć; рос. колоть; праслов. *kolti; лит. kalti, гр. kláo — ломлю.

Зако́н — та суспільна норма поведінки, що є обов'язковою в даному суспільстві взагалі, чи в даній сфері його життя зокрема, і вона втримується силою (напр., силою держави).

Лекс. 1627. 166, 175: За́кон.

Лекс. 1596. 14: Зако́н — право.

Лекс. 1627. 73: За́кон — право, заповѣдь або устави.

Там таки, 189: За́кон пріяша.

Наголос у цьому слові в старшій пам'ятці відрізняється від наголосу в пізнішій пам'ятці: Лекс. 1596 р. зако́н (так у сучасній укр. народн. і літер. мові), а в Лекс. 1627 р. за́кон. Цей другий наголос — польський.

Слово це — загальнослов'янське. Ст. сл. слово законъ складене: за + конъ; а його первісне значення було за ко́ну, цебто за [в] початку. У праслов. мові *kon- вживалося для визначення обидвох протилежних кінців предмета, — цебто для визначення того кінця, що його тепер називаємо початком, і протилежного кінця, який і досі називаємо кінцем. Пор. ст. сл. (і прасл.) слово и с к о н и (ис-кони, від изъ кони) означає спочатку. І

той самий корінь (кон-) є в ст. сл. слові к о н ь ц ь — кінець. Пор. сучасне сербське: „од к о н а до к о н а" — від початку до кінця. Корінь цього слова індоевр. Пор. лат. contra (con-tra: протилежний кінець; протилежна точка); гр. kontos (kon-tos) — жердка з гострим кінцем, спис.

Закóн, бібл. — див. Тора.

Закóнник, арх. — чернець, монах; ст. сл. законьникъ — 1. той хто знає „з а к о н" — тобто закони релігії; 2. чернець.

Лекс. 1596. 14: Закóнник: перестрѣгаючій прáва, чернéц.

В укр. церковних пам'ятках XV-XVI-го вв. Українську Церкву називали Церквою „закону грецького". Також і в поляків слово zakon визначало релігію. У чехів zákon і досі означає релігію.

Закхéй, бібл. — ч. ім'я; означає: оправданий у суді, справедливий, праведний.

Лекс. 1627 р. 404: успраседливляючій.

Ст. сл. біблійне ім'я Закхей прийшло до слов'ян (разом з Біблією) від греків, які взяли його з ст. еврейської мови, що взяла його з мови арамейської. По-арамейському воно звучить Zakkaj (оправданий у суді).

Зáля — велике приміщення для зборів, бенкетів, театральних вистав і т. п. імпрез.

На Сх. Укр. прийнялося було з російської мови слово „зал", що походить з нім. Saal (чит. заль). На Зах. Укр. с а л я з польського s a l a, а це з фр. salle (чит. саль). Компроміс східньоукр. з а л і західньоукр. с а л я дав наше літер. з á л я.

Лекс. 1627 р. 38: „Всходница — саля".

Там таки. 259: Трикрóвник — гора на третем пятрѣ — сáля.

Залéжати — 1. бути залежним від кого-чого; 2. безособове з а л е ж и т ь визначає надавання ваги (значення) кому-чому.

В котором имени (Ісус) збавенє людскоє залежит. Катих. 1645 р. 156.

1. Слово з а л е ж á т и в значенні бути залежним від кого-чого в нас защепилося з польського zależeć (od kogo, czego). У жодних інших слов'янських мовах, крім мо-

ви польської, немає слова з а л е́ ж а т и в значенні бути залежним. Польське zależeć є відповідником серб. з а в и с и т и, болг. в и с и т и, з а в и с е т ь, чеського z á v i s e t i. В укр. мові з а л е́ ж а т и означає: довести яку частину тіла до стану стерпнення; натерти собі рану на тілі через довге лежання. Залéжав собі ногу (=нога стерпла). Залéжжав собі бік (=бік болить).

2. Безособове вживання слова з а л е́ ж и т ь: мені (йому, їй, вам, їм) на кому, або на чому залежить, — пох. з п. mnie zależy (na nim).

В укр. народн. мові кажуть: мені з а в и́ с и т ь на... (ньому, ній, них, вас і т.д.). Див. Грінч. СУМ.

У тих укр. пам'ятках, що були написані тоді, коли Україна ще не була зайнята Польщею, слова з а л е́ ж а т и в значенні бути залежним у нас не було. Появилося воно в нас тоді, коли Україну включили в державні межі історичної Польщі. І так, це слово появилося, напр., у Словнику Беринди 1627 р.

Польське zależeć слово складене: za + leżeć — за + лежати.

Укр. лежа́ти; ст. сл. лежати; серб. лежати; рос. лежать; чеське ležeti.

Ст. сл. пень л е ж -, в якому ж походить з прасл. і праіндоевр. g (г), праіндоевр. пор. гр. lego (=lecho) — лягати, лат. lectus — ліжко (від lego); лит. palegis (pa-leg-is) — пологи; нім. liegen — лежати.

Залиця́тися — кокетувати кого.

Слово це початково визначало тільки хвалитися, похвалятися. Таке значення добре передає нам Крехівський Апостол 1560-х років, бо ц.-слов. „хвалитися" перекладає через „залецятися": Хто ся залецает (ц.-сл. „хваляйся"), не бывает похвален, але тот, которого Пан залецает (ц.-сл. „восхваляеть") 391. Його початкове значення живе ще й до нашого часу. Так, Словник Б. Грінченка подає такі приклади: Хлопці залицялись бити мене (Уманщина); Через тебе, вражий сину, мене мати била, — не била, не била, залицялась бити (Поділля). Тут добре видно стародавнє значення, але Грінченко не зрозумів його. Пізніше, з первісного значення постало нове: женихатися, рос. ухаживать, і це друге значення потрохи випирає перше: Не ходи, не люби, не залицяйся. Чуб. III. 144. Не до козацького залицяння було убогому бурлаці. „Хата" 159.

За винятком населення Східнього Поділля, населення західньоукр. земель не має слова залицятися ані в своїх говорах, ані в фолькльорі. Але й на Сх. Поділлі це слово вживається в іншому значенні, не в значенні женихатися чи (в другісному значенні) підлабузнюватися. На Волині народня мова не знає слова залицятися. Там кажуть: „Парубок бігає за дівчиною".

Слово це в укр. народній мові прищепилося на Сх. Україні. А по всіх укр. землях воно появилося тільки в нашій книжній мові XVI-го в., коли Україна була вже в державних границях Польщі.

Це слово (якого в інших слов. мовах, крім польської й української мов, немає) дуже поширене в польській мові: zalecać, zalecać się, zalecanki, zaloty(пор. полонізм в укр. мові: „зальоти"), polecać (поручати).

Твердження Брюкнера (Sł. et. jęz. pol.), що це слово походить від ст. сл. лѣть єсть (вільно кому що чинити), лѣтьба (дозвіл) таке ж необосноване, як і погляд тих, що пов'язують це слово зо ст. сл. летѣти, лѣтати. У жодній мові давніх слов'ян цього слова не було.

Слово це очевидно є спольщеною формою нім. letzen обіймати кого під час розлуки; обіймати кого взагалі.

Залізо — рід металю, з якого роблять усі загальновживані знаряддя. Староукр. желізо; ст. сл. желѣзо, болг. желѣзо, серб. железо; ч. železo; п. żelazo.

Прізвище Преподобного Іова Почаївського (він був родом з Галичини) було Желіз́о.

Слово о п. І. 1187 р.: Опуташа въ путины желѣзны. 24.

Там таки: Отъ желѣзныхъ плъковъ. 22.

Коли староукр. літерат. желізо перемінилося в укр. народнє залізо, — невідомо. Але в укр. літературі XIX-го в. вже тільки залізо. (Пор. у Куліша, „Ч.Р.": залізо залізне, залізний).

„Залізна заслона" — так 1946-го року на території Коледжа Вестмінстеру в Фолтон, Мізурі, прем'єр-міністр Британії, Вінстон Черчіль, виголосив сильну промову, в якій він перший назвав советський кордон „Залізною заслоною". Цебто СССР закрився від усього світу „Залізною Заслоною".

За́льман — евр. чол. ім'я; евреї вимовляють його так за зразком нім. Zalmen. В Україні жиди вимовляли

його незгідно з їхньою літерат. вимовою: Зельман. Від них похопили вимову й українці.

Нім. Zalmen походить від староєвр. Šelomoñ; звідси наше біблійне „Соломон".

„Замакітрилась голова" — стала порожня, як макітра, затуманилася. Див. п а м о р о к а.

Заматеріти — стати матір'ю; друге значення (що постало пізніше) — постаріти, цебто дожити до віку материнства.

Ст. слов. заматерѣти, заматорѣти.

Остр. Єв. 1056 р. Луки 1. 7, 18, 2. 36: Заматерѣвши въ дьнихъ мънозѣхъ.

За́мах ста́ну — державний переворот, шляхом якого провідники політичної опозиції повалюють існуючу владу, і проголошують свою владу.

„Замах стану" — з польського „zamach stanu", що є калькою (перебиткою, дослівним перекладом) франц. coup d'état — державний переворот: coup — удар; état — держава.

У польському тут неправильно перекладене фр. слово état словом stan; адже ж фр. état в цьому випадку означає д е р ж а в у.

Замельдува́ти, місц. — офіційно донести владі про що. Слово це вживається тільки в Зах. Укр. — з п. zameldować, а це з нім. melden — повідомити.

Замика́ти — 1.закривати те, що було відкритим, 2. забезпечувати закриті двері чи браму таким пристроєм, щоб не можна було відкрити (відчинити) без ключа.

(У говорах Галичини загально збереглося староукр. з а п е́ р т и — замкнути. Рідким воно є на Сх. Укр.).

З а м и к а т и із „за микати". Староукр. м и́ к а т и збереглося живим в суч. укр. народній мові, але тільки в сфері хліборобства. Напр.: „сіно м и к а т и" (висмикувати із стирти чи „скирти" сіна); „солому микати" (висмикувати солому з озереду чи „ожереду"). Слово ж м и к а т и с я (до чого) означає те саме, що й польське wtrącać się, а звідси укр. в т р у ч а́ т и с я.

Ст. сл. замъкнути (zamъknǫti) — укр. замкнути — складене: за + мкнути.

Саме староукр. слово м к н у т и (ітеративом якого є слово ми́кати) в нас не збереглося, але воно залиши-

лося живим в ужитку з приставленими до нього прийменниками: за-мкнути, віді-мкнути, зі-мкнути, розі-мкнути; напр., „розімкнути руки".

Замкнути — це стягнути докупи кінці чого.

„Замкнути рахунки" — закрити числення.

Замо́к — це прилад для такого забезпечення чого закритого (напр., дверей), щоб не можна було відкрити без ключа. Ст. сл. замъкъ; п. zamek, рос. замо́к.

За́мок — фортеця; звідси в нас старі назви місцевостей: „Замок", „Замчище", „Зазамська вулиця" і т. ін.

Ст. слов. і староукр. назвою фортеці (за́мку) було слово острогъ.

Другісне значення слова замкнути — ув'язнити, арештувати.

Лекс. 1596. 13б: Заключаю — замыка́ю. Заключеніє — замкнє́ньє.

Слово „острог" (в'язниця), яке вже вийшло в нас з ужитку, також уживалося в другісному значенні: тюрма, — ст. укр. темниця; ст. сл. тьмьница.

Корінь ст. сл. мъкнути (mъknǫti) безумовно прасл. і праіндоевр. Пор. полабське: zåmaknot (замкнути).

Зами́лування — любов до чого, нахил до чого.

Лекс. 1596. 25б: Ревніє — милованія. Ревную — милую.

Зами́лування — з польського mieć zamiłowanie do (czego), а це є дослівним перекладом з нім. Vorliebe haben für.

Za-miłowanie: за-милування. Укр. милу́вати (любити, бути ласкавим); ст. сл. миловати; серб. миловати; рос. миловать; п. miłować.

Пень слова праслов. і праіндоевр.; пор. лит. mìlas — милий; mylēti — милувати, любити.

За́між — за́муж; виходити замуж із староукр. виходити „за муж", цебто виходити за мужа (= за мужчину); із ст. сл. за мужь (чит. за mǫžь); р. замуж; п. zamąż.

„За́між" — результат перекручення ст. укр. народнього й літерат. „замуж" на „заміж".

Слово „заміж" походить з говірок деяких областей Сх. України. Над звуком у в цьому слові зроблено насильство проти законів укр. звучні (фонетики). Ці закони не дозволяють змінятн у на і.

Західньоукр. говори не допустили до себе цього перекручення („між”).

Але й у говорах центральних земель України збереглося це слово в своїй природній, правильній формі: „замуж”. І коли Марко Вовчок внесла в нашу літературну мову слово „заміж” з говірок Харківщини, то Олена Пчілка (з околиць Борзни) у своїх творах уживала слово „за́муж”.

Див. „Руська Правда” XII-го в.: Отдавать го за моужья братья.

Пор. Лекс. 1627. 169: Посагаю — за́муж иду.

(Про „муж” — „між” див. Т. Ільїн, „Рідна мова”, 1933, ч. 4).

М у ж із ст. сл. мѫжь, в якому прасл. ѫ походить з праіндоевроп. *on- і *an-. Пор. нім. Mann (муж); англ. man; санскр. mánus (муж).

За́місто — на місці чого; англ. instead of.

Укр. з а м і с т ь, п. zamiast; рос. вместо (ст. сл. въ мѣсто); болг. вмѣсто; серб. у место, на место, место; ч. místo, na místě.

Подорож ігумена Данила XII в.: И закла овенъ за Исака мѣсто.

Іпатський Літопис: „в себе мѣсто” (замість себе; рос. вместо себя).

Замішання — за́мішка, безладдя (народнє „безголов'я”, „безголовля”), хаос.

Ст. сл. съмятеніє; рос. замешательство, смятение; ч. zmatek.

Лекс. 1627. 448: Раав — замѣша́ньє чинячая.

„Замішання” походить з п. zamieszanie. По-укр. правильно: з а́ м і ш к а.

Ст. сл. мѣсити (місити), мѣшати (мішати).

Корінь цих ст. сл. слів праслов'янський та праіндоевр. Пор. лит. maiszýti; латв. maisît (мішати); гр. misgo і лат. misceo (мішаю) — звідси mixtura; нім. mischen (мішати).

„За́мки повітряні будувати” — мріяти про нездійсниме. Вираз узятий з творів Блаж. Августина (354-430).

Замовля́ти — 1. мовою виганяти недугу (про знахарювання), а звідси фігуративне: „замовляти зуби” — словами відвертати чию увагу від чого (див. Номис, УП.:

„Та не замовляйте зуби, –- не болять!". У Б. Грінченка, Этнографіческія матеріялы: „Кров замовляти" (лікувати кров силою „замовляння").

У знахарстві слово з а г о в о́ р ю в а т и вживали раніше перед словом з а м о в л я́ т и. У Галичині й досі тільки слово з а г о в о́ р ю в а т и вживається в цій функції. І тому там кажуть „заговóрювати зуби" (кому) — відвертати увагу чию від чого.

На Сх. Укр. обидва ці слова вживаються як однозначні. Напр., у П. Чубинського (Труды) з укр. фольклору: „Запікайся кров, з а г о в о́ р ю й с я кров, — з а м о в л я ю тебе!"

2. З а м о в л я́ т и — давати кому що (яку річ) робити н а з а к а́ з.

Слова з а м о в л я́ т и в цьому другому значенні українська народня мова не знає, і тому в цьому сенсі воно не подане в Словнику Грінченка.

Слово з а м о в л я́ т и в значенні „давати кому що робити на заказ" — це модерний неологізм в українській літературній мові. І коли воно вже де проникло в народні маси, то сталося це під впливом школи, преси й інтелігенції. А куди воно ще не проникло (напр., Полісся, великі простори Волині і ін.), там далі вживають архаїзм з а к а́ з.

Див. к а з а́ т и.

З а м о в л я т и — ітератив від з а м о́ в и т и (п. zamawiać, zamówić); а в інших слов. мовах в значенні „робити закáз" вони не вживаються. Слово це складене: з а - м о в и т и.

Дієслово це в староукр. мові звучало м о л в и т и, а староукр. м о л в а (від ст. сл. млъва) — це тепер „мова".

Удавнину, коли слова говорити (звідси р о з г о в і р н и й) й к а з а т и вже вживалися в такому самому значенні, в якому вживаються тепер, староукр. м о л в и т и означало не говорити, а „пускати поголоски"; м о л в а ж означáла не мову, а поголоску. Отож слово м о в а (староукр. языкъ) та м о в и т и (і р о з м о в л я т и), в такому значенні, в якому ми їх уживаємо тепер, є відносно молодими словами.

Замóжний –- той, хто живе в достатках (народне „маючий"); англ. well-to-do — хто живе значно краще

за вбогого (бідного), але не так аж добре як живе **rich** (багатий). У цьому складеному слові головний компонент (слово мóжний) походить від могти (ст.-церк.-слов. мошти), що ведеться з праслов. *mogti, — пень якого (*mog-) походить з праіндоевр. доби. Пор. нім. mögen — могти; гр. magos — могутній своєю надприродньою силою особи; чародій; лат. magnus — великий.

Первісне значення слова можний: сильний. Звідки польське wielmożny (знáтий) — той, хто wiele może (багато може) — має багато сили.

Зáмок, див. замикáти.

Занедбáти — перестати цікавитися чим; припинити піклування чим.

Ст. сл. прѣнебрѣгати (від прѣнебрѣшти); болг. прѣзирам; серб. пренебрегавати, презирати; рос. пренебрегать, презирать, п. zaniedbywać, lekceważyć; ч. zanedbávati.

Лекс. 1627. 181: Пренебрег — занедбав.

Там таки 179: Погоржаю, занедбываю.

Хто каже ніби слово дбати (рос. стараться, заботиться, приобретать) є тільки в західньослов'янських мовах (ч. dbáti, tbáti; п. dbać), той чомусь випускає з уваги його наявність в мові українській. І хоч його немає в наших писаних пам'ятках старої княжої доби, то воно дуже рясно виступає в козацьких думах, а це свідчить, що ще перед добою Козаччини воно мало в нас свою довгу традицію. Походження його темне й недосліджене.

Слово це, очевидно, не походить від дибати, але ледве чи можна погодитися з Брюкнером (Sł. et. j. p.), який твердить, що пнем його є te- (той, що і в слові тебе).

Занéсти — 1. доставити що куди пішки; ст. сл. занести — перфектив ст. сл. нести.

Слово о п. І. 1187 р.: Не буря соколы занесе.

Слово це загальнослов'янське, пень його є одним з розгалужених видозмін пня праіндоевр. Пор. лит. neszti (нести).

Носити (ст. сл. — нашати в сполуках з прикладеним займенником) — це ітератив (форма повторного) дієслова нести. Виміна **е : о : а** в їхніх пнях — праслов'янська.

2. Другісних значень слова нести маємо багато. Напр.: Курка (і птиця взагалі) несе яйця; від нього несе (тхне) горілкою; він дуже несéться (народне: „дере носа" вгору, „кирпу гне". „Куди тебе несе?" значить: „Куди ти волочéшся?") і багато ін.

Запальчи́вий — той, хто може розгніватися; гнівливий, рос. запальчивый; ч. zapalčívy, п. zapalczywý.

Запальчи́вий від запал (за-пал). Пор. ст. сл. палити (палити); п. pał (żar), zapał, palić; рос. пали́ть, пал (степова пожежа).

Праслов'янська виміна корінного голосного *pōl- : pōl-, цебто ст. сл. пол- : пал-; полити — палити.

Ст. сл. полити (замість: палити) засвідчене в в ст.-цер.-слов. Супрасльському рукописі з XI-го в. (Рукопис із Супрасля біля Білостоку на Білорусі).

Пень цього слова напевно праіндоевропейського походження, але його віддзеркалення в інших мовах індоевроп. сім'ї, здається, вже затерлися.

Господь Богъ твой, Богъ запальчи́вый. Катих. 1645 р. 94б.

Запоморо́чувати, див. **па́морока**.

Запам'ята́ти — закріпити собі що в пам'яті. Слово це — дефінітив дієслова пам'ятати; іменник пам'ять; ст. сл. память (чит. pamętь); п. pamięć; ч. pamét'; рос. память.

Ст. сл. мьнѣти (mьnĕti) — думати і память (pamętь) походять із спільного праіндоевр. пня, що на старослов'янському ґрунті виразився двома своїми варіянтами: mьn- : mę- (наше **м'я-**).

Варіянт mьn- є і в суч. слов. мовах; напр., п. zapomnieć, рос. помнить (пам'ятати); укр. мнимий (здогадний, сповидний; п. pozorny).

Пень ст. сл. pamętь (пам'ять) походить з праіндоевр. джерела. Пор. лит. mintis (min-tis), лат. mens (men-s) — думка, гр. mnéme — пам'ять.

Запашни́й — пахучий.

Лекс. 1627. 307: Я́блко запашно́е и смачно́е.

Лекс. 1596. 27б: Запашный сок течет.

Слово походить від за пах (за пах). Слово пах (ч. pach — запах) живе в укр. народн. мові: „Щоб і твого паху тут не було чути!" (Волинь, Крем'янеччина).

Дієсл. пахнути: рос. пахнуть; п. pachnąć; ч. páchnouti. Ст. сл. пашити — спочатку означало те саме, що лат. ventilare (провітрювати), цебто о р а т и. Пор. рос. п а х а т ь — орати.

Знайти такі слова в інших мовах індоєвр. сім'ї, в яких був би віддзеркалений пень слов. п а х н у т и досі ще не вдалося, і дискусії на цю тему не припиняються.

У ст.-церк.-слов. мові немає слів п а х, п а х н у т и, з а п а х, з а п а ш н и й.

Ст. слов. в о́ н я — це пахуча масть, а в о н я т и — це пахнути; пор. п. wonny — пахучий.

Запе́вне — без сумніву.

Лекс. 1627. 255: Тве́рдо — запе́вне. Тве́рдый — пе́вный.

В І. Котляревського („Наталка Полтавка") і в Чубинського („Труды") з а п е́ в н е означає без сумніву.

У світлі законів українського словотворення слово „запевне" виринуло як „білий крук" в українській мові. Прислівники в укр. мові утворюються з прикметників; напр.: з а д о́ б р е з прикметника задо́брий; з а т е́ п л о із затеплий. Але прикметника „запевний" у нас немає. А це значить, що спочатку постав прислівник п е в н е (з прикметника п е в н и й), а потім до нього приставили з а - шляхом схожости з такими прислівниками як з а - д о б - р е, за-тепло і т. ін. А може слово це походить з п. zapewnie.

Звичайно, що не з дієслова з а п е в н и т и воно постало, бо з дієслів не творять прислівників.

Укр. певний (п е в - н и й) і ст.-церк.-слов. упъваті — upъvati (u-pъv-a-ti) походять з того самого праіндоєвр. пня, що на праслов. грунті виразився двома своїми варіянтами *pьv- : *pъv. Праслов. варіянт *pьv- на укр. грунті виразився своїм рефлексом п е в - (як у слові певний). Праслов. варіянт *pъv- виразився на грунті болг. мови своїм рефлексом п о в -, як це в болг. у п о в а м се.

„Уповати" в укр. мові є словом ст.-церк.-слов. походження: у п ъ в а т и, яке читаємо з укр. вимовою: у п о - в а т и. (Слово це, як церковно-архаїчне, залюбки вживав і Т. Шевченко).

Обидва ці праслов. варіянти (*pьv- : *pъv-) праіндоєвр. пня на західньослов. грунті виразилися рефлекса-

ми p e v - та f -; пор. п. ufać і ч. doufati (з прасл. *upъvati — *upьvati).

„Подуфалий" (самопевний, зарозумілий) в укр. народн. мові (напр., на Волині, Крем'янеччина) напевно походить з п. poufały (з ufać).

Запере́чливо — заперечуючи. В укр. мові — це один з літературних модерних новотворів. (Напр., залюбки вживає його письменник Натан Рибак, — у таких висловах, як „заперечливо похитав головою" і т. п.). Цього прислівника утворили з прикметника з а п е р е́ ч л и в и й (що також є літерат. неологізмом, утвореним з дієслова з а п е р е́ ч и т и, цебто з перфективу дієслова п е р е ч и т и).

Старе наше літературне слово пере́чити на Сх. Україні вже сприймається як слово народне. У фольклорі Сх. Укр. воно часте. (Див. Чуб. „Труды" 1878; Рудченка „Народныя южнорусскія сказки" 1890 р.). Але в укр. літерат. мові на Сх. Укр. його вже заступили словом з а п е р е ч у в а т и. У Галичині п е р е ч и т и й досі вживається як літерат. слово.

Старе наше перечити (як і п. przeczyć) постало із ст. слов. prěčiti (прѣчити) — з prě + rěčiti, цебто протиречити, говорити проти (кого - чого).

Укр. п е р е - в цьому складеному слові походить із ст. сл. prě- (прѣ-), а це походить з праслов'ян. *prě- Укр. - р е ч и т и (у слові перечити) походить зо ст. сл. *rěčiti, як це в слові перѣчити. Ст. сл. *рѣчити (говорити) було пізнішою видозміною прасл. *rěkti, що віддзеркалене в ст. сл. reko̧ (реку). Пор. укр. з - р е к - тися.

У ст. сл. речеши (ти говориш) пень рек- з прасл. *рек-. Ст. сл. rěčь (рѣчь) — ст. укр. р і ч- означає мову, говорення, звідси укр. ре́чення, н а р е ч е́ н и й, прире́чений, речівник, речник.

Також див. п р о р о́ к.

Покищо не можна сказати, що ті слова інших мов індоевропейської сім'ї, в яких прасл. пень *rek- (ст. сл. рек- : рѣч-) віддзеркалений, вже відомі нам. Досьогочасні „теорії" етимологів у цій справі є, так би мовити, „натягнені".

За́пис вкладний — це технічний термін для визначення тих слів, що люди вдавнину писали внизу на передніх

листках тих старих рукописів і стародруків, які були їхньою власністю.

Запла́та — плата; гроші, що їх дають тій особі, яка їх заробила.

Грѣхъ, волаючій о помсту до Господа Бога. Задержанє запла́ты заслуженим. Катих. 1645 р. 89б.

Лекс. 1627. 454: Сіха́р — запла́та.

Там таки, 452: Запла́та або дар.

За́повідь, церк. — 1. Акт заповідання (оповіщення) Священиком у Церкві заміру заручених узяти шлюб, і Священик мусить знати чи хто з присутніх у Церкви знає які перешкоди на шляху до цього шлюбу.

З а п о в і д а́ т и — це наше літературне слово. Пор. Галини Журби (Нівинської) повість „Зорі світ заповідають". (Роман з життя Волині напередодні I світової війни).

2. З а п о в і д ь — наказ Божий, повеління Боже. Ст. слов. з а п о в ѣ д ь божія. Грецькі перекладачі Біблії д. євр. cvh (наказувати) переклали гр. словом diatasso; звідси гр. diátaxis, diatagē. У Біблії це грецьке слово, що означає н а к а з, слов'янські перекладачі Св. Письма переклали ст. слов. словом з а п о в ѣ д ь.

Пор. 2 Хр. 29. 15: Mic'vah hammelech — наказ царів; пор. ще 2 Хр. 35. 10, Неєм. 11. 23.

Запоріжжя — місце за п о р о г а м и, а тут специфічно — „За порогами Дніпра".

Від цього пішла назва з а п о р о ж е ц ь — (козак).

Слово „запорожець" постало в нас давно, ще тоді, коли не було в нас з а п о р о ж ц і в - козаків.

В українських весільних звичаях, що походять з давніх часів, і збереглися досі (зокрема на Волині й Поліссі) словом з а п о р о ж ц і називали непрошених гостей, які стоять з а п о р о г о м хати (в сінях), і усувати їх звідси „не годи́ться" і не вільно.

Запраша́ти, діял. — запрошувати. Староукр. з а п р а ш а́ т и (що колись було загальноукраїнським) збереглося тільки в Галичині. На Наддніпрянщині його заступили новішим словом: з а п р о ш у в а т и, і тільки воно вже вважається в нас словом літературним.

Староукр. прашати (із ст. сл. прашати) — це наш перший ітератив дієслова просити (із ст. сл. просити),

— подібно як наше м і ш а т и (із ст. сл. мѣшати) є ітеративом дієслова м і с и т и (із ст. сл. мѣсити).

Деякі з цих наших староукраїнських ітеративів збереглися, напр.: місити — мішати, гасити — вгашати („Духа не вгашайте!"), але масова більшість їх (у цьому й п р а щ а т и) вже зникла в мові українців на більшості українських земель. Походження ст. сл. просити (та його ітератива п р а ш а т и) праіндоевр. Пор. лит. praszýti (просити), суч. перське pursidan (староперс. пень prsa-) — просйти.

„Запрó", діял. — про, за. У Маковея „Рев": „Тривога запрó долю дітвори". Структура діялектизму „запрó" має тавтологічний характер; прийменники з а і п р о, з яких це слово складене, однозначні. У цьому випадку треба казати або: „Тривога за долю дітвори", або: „Тривога про долю дітвори".

Запýдити, діял. — див. п у д и т и.

Запýкати, місц. — див. п ý к а т и.

Зáраз — негайно, за мить.

Лекс. 1627 р. 1: Зáраз — абіє, скоро, прудко.

Лекс. 1596. 1: „Абіє — зáраз".

И зáраз при томъ до Пречистои Богородици. Катих. 1645 р. 39б.

З á р а з — це негайно, в цей момент, в цю хвилю, мúттю; слово з а р а з визначає моментальність дії, і тому вживається тільки при діясловах будучого або минулого часу, а не теперішнього (при теперішньому часі вживаємо т е п е р). Коли часу теперішнього вжито в значенні минулого, то й при ньому може бути з а р а з. Не змішувати з словом т е п е р. — Слово з а р а з часом вжив. і як прислівник місця: Живе з а р а з (ось тут таки) коло ліса.

У Рудченка, НЮС.: „Скажи, що зараз приїду" (з Харківщини).

У Сл. Грінченка слово з á р а з правильно перекладене на російське словами: „Сейчасъ, немедленно". Це значить: за хвилинку, негайно.

Одним з доказів того спотворення, якого зазнає українська мова серед нашої таки інтелігенції в Україні та державних межах СССР узагалі є факт такого поняття в неї, що слово з а р а з, мовляв, означає... т е п е р.

Див. т е п е р.

І так, напр., кажуть: „З а р а з у нас нараховується багато вузів". А це насправді значить: „З а м и т ь у нас нараховується багато вузів".

Слово з а р а з складене: за + раз. Перше значення ст. сл. р а з було: 1. наглий, блискавично-скорий удар". Звідси ст. сл. р а з и т и: „раз-у-раз блискавично - скоро завдавати удари".

Пор. укр. п о р а́ з к а, п о р а́ ж е н и й (нагло приголомшений чим), з р а з и т и і т.п.

„Р а з" слово праслов'янське і праіндоевр. походження. Пор. лит. rúožas — раз; множина ruožai — риса, лінія; нім. Riss — риса.

Слов'янське колоквіяльне р а з замість о д и н пов'язане з першим значенням цього слова.

Зара́за — пошесть, епідемія.

Лекс. 1627. 188: Зара́за, хороба.

Там таки, 429: Хороба заразли́вая.

„Зараза" — пошестна недуга, що „разить", цебто наглим ударом спадає на людей.

Див. р а з.

Зарізати — убити способом перерізання горла.

Слово о п. І. 1187 р.: Зарѣза Редедю.

З а р і з а т и — дефінітив дієсл. р і з а т и — із ст. сл. рѣзати.

Слово це загальнослов'янське; пень його праслов'янський праіндоевр. походження. Пор. лит. rėžti — різати, rēsỹs — риса. В Україні вдавнину рѣзъ поряд свого першого значення (різ, різок) набрав був собі й другісного значення: „лихва", а р ѣ з о и м и ц ь означав лихваря. Це тому, що він на палиці „різав" (карбував) риси, число яких означало число заборгувань.

Так само за кріпаччини (панщини) к а р б о в и й у фільварку карбував (вирізував) на палочці риси (різи), що означали число днів праці кожного кріпака.

Зароби́ти — придбати собі грошей чи будь-чого своєю роботою (працею) в кого. Ітеративом цього дієслова є слово з а р о б л я́ т и.

Лекс. 1627. 439: Лукій толико зароблял.

Зарпла́та — заробітня платня.

Ця абревіятура — це калька з російського „зарплата" („заработная плата"). Це російське слово створене офіційними чинниками СССР.

Зару́чини — обрядове з'єднання рук нареченого й нареченої символічним пов'язанням їх рушником, що є передумовою можливості звершення їм Св. Таїнства Вінчання. В Україні традиційно обряд заручин звершувався в Церкві. До нашого обряду заручин, початки якого ведуться ще з дохристиянських часів, згодом, за християнських часів, додали насаджування нареченим „заручинових обручок" (перстенів) на палець нареченої і на свій. І від старого церковного терміна о б р у ч е н і є (що означав заручини) ці перстені назвали о б р у ч к а м и.

Лекс. 1627. 289: Обрученіє — зару́чины. Обручаю: Заручины чиню, панну заручаю.

Заса́дка, арх. — засідка; зах. укр. за́сідка.

Лекс. 1627. 275: Ухищреніє — заса́дка, ошука́ньє.

Ст. сл. заса́да, рос. заса́да й засадка, болг. засада; серб. заседа, ч. zálohy; п. zasadzka — означають з а с і д к у і походять від з а с а д и т и, що є перфективом дієсл. с а д и т и.

Суч. укр. з а с і д к а утворене з укр. за-сідати(ся), а це із ст. сл. сѣдати (не із с а д и т и).

Засло́на — пошита з матерії запона для вікон і тих проходів у кімнатах, де немає дверей.

З а с л о́ н а — завѣса. Лекс. 1627. 71.

Там же: Засло́на кухе́нна.

Там таки, 192: Под засло́ною покры́те.

Лекс. 1596б. 336: Щит — тарча, засло́на.

Брюкнер (SEJP) — виводить слово с л о н від слов'янського „слонити" (п. słonić, słaniać się), яка є варіянтом дієслова „склонити". І з пнем цього дієслова він пов'язує походження слова з а с л о н а.

Чи не реальніше було б пов'язувати походження слова з а с л о́ н а з німецьким Satzleine? Адже ж слово з а с л о н а найперше появилося в тих слов'янських країнах, що близько Німеччини, а саме — в Польщі й Чехії.

З Польщі це слово прийшло в Україну й Білорусь, а в інші слов'янські країни воно не проникло взагалі. В Україні воно почало конкурувати з нашим старим словом з а в і с а — із ст. сл. завѣсь.

Чехи зберегли в себе сліди його нім. походження, бо воно в них звучить záclona (від Satzleine), а не з а с л о н а.

З Польщі — через Україну — пішло дієслово з а с л о н я т и і в Росію (рос. з а с л о н я т ь), але іменник з а с л о н а туди не дістався.

З а с л о н а: ст. сл. завѣсь; болг. завѣса; серб. завеса; рос. занавесь; укр. завіса; ч. závēsa, opona, záclona; п. zasłona, firanka (з нім. Vorhang).

Засму́чувати — доводити кого до стану сумного настрою.

Лекс. 1596. 28б: Стужаю — озлобляю, удручаю, засмучаю.

Лекс. 1627. 238: Удручаю, засмуча́ю.

Засму́чувати — ітератив дієслова з а с м у т и т и, що є перфективом дієсл. с м у т и́ т и; ст. сл. съmǫtiti — із ст. сл. sъ-mǫtiti. Пор. укр. м у т и́ т и — сколочувати що (напр., воду, — звідси: м у т н а́ вода); також м у т и т и — колотити настрій у громаді; баламутити людей.

Праслов. пень цього слова є варіянтом праіндоевропейського. Пор. лат. manere — плисти, хвилювати, віяти; гр. manikos — бушуючий.

Засо́хнути — з плинкого чи мокро-м'якого стати ціпкім, стужа́вілим, цебто з а с о х л и м.

У ст.-церк.-слов. писаних пам'ятках сухъ, сухоштавъ (худощавий), суша, сушило.

Сухъ — старослов'янська назва місяця березня. Дієслова в групі цих ст.-церк.-слов. слів немає, але в праслов. і старосл. добі серед них дієслово, звичайно, було, і воно мусіло звучати *съхnǫti. Його пень (*sъх-) віддзеркалений в суч. болг. съхна (sъх-na). Цей ст. сл. (і прасл.) пень (*sъх-) на західньослов'янському грунті перемінився в sx-, про що свідчать ч. schnouti і п. schnąć. На східньослов. грунті цей старий пень (*sъх-) перемінився в sox-, а про це свідчать укр. сохнути і рос. сохнуть.

Подібно ст. сл. (і прасл.) sъxraniti перемінилося в ч. schraniti і п. schronić, та в рос. сохранити (пор. староукр. с о х р а н и т и, яке ще й досі збереглося в нашій народн. мові). У ст. слов. (і прасл.) словах *sъхnǫti, suxъ віддзеркалений їхній спільний праіндоевр. пень у двох старослов. варіянтах sъх- і sux-.

Пор. латвійське sust — сохнути; індій. śuszjati — сохне; лит. susti — миршавіти (про ту живу істоту, що ніби „всихає).

За́став — запору́ка майном, що довжник (боржник) зверне вірителеві (кредиторові) грошову позичку.

Слово походить від дієслова з а с т а́ в и т и (за-ставити).

„Ставити" — слово загальнослов'янське (ст. сл. ставити; п. stawić і т.д.), а його праслов. пень походить з праіндоєвропейського. Пор. лит. stoweti — стати, лат. sto (стою), stare (стояти); нім. stehen; англ. stand.

За́ставка — перегорода, яка спинює чи пускає воду через греблю, напр. для млина. „На всі заставки" — дуже сильно, бо коли пустити воду на всі заставки, вона сильно шумить. „Хропе на всі заставки".

Див. з а с т а́ в а.

За́ставка — той малюнок, що є прикрасою на початку рукописної чи стародрукованої книги. Ст. сл. заставиця. У Київській (Архангельській) Єв. 1092 р., л. 123 над заставкою написано: „Люба заставице".

Від давнього з а с т а в и т и (місце в книжці).

Див. з а с т а в и т и.

Застрілити — убити вистріленою з вогнепальної зброї кулею, або стрілою з лука.

У староукр. мові було два варіянти цього слова: застрелити (з якого походить арх. з а с т р е л и т и) і з а с т р ѣ л и т и (з якого походить суч. застрілити).

Ст. сл. стрѣлити, стрѣляти; стрѣльба; рос. стрелять, п. strzelać.

Праіндоевр. джерела праслов'янського пня цього слова ще не вдалося відтворити.

Заступа́ти — 1. заслонювати кому вигляд на що; 2. ставати кому на дорозі; 3. виконувати обов'язки замість кого.

Слово о п. І. 1187 р.: Жалость ему знаменіє заступи.

Лекс. 1627. 233: Заступа́ю кому дорогу.

З а с т у п а т и — слово загальнослов'янське; рос. заступать; п. zastępować. Головний його компонент — слово с т у п а т и — походить із ст. сл. stǫpati, що є ітеративом ст. сл. дієслова стǫріti — ступити, цебто перфектива ст. сл. *tǫpiti (пор. ст. сл. тъпътати); ч. topańki — черевики); с т у па ти — зробити стопою рух уперед; ст. сл. с т о п а; укр. с т о п а; рос. стопа; п. stopa.

Корінь слова — праслов. і праіндоевр. Пор. грецьке stembo — топчу ногами; англосакс. stempan — бити що в с т у п і.

Слова с т о п á, с т у п á т и, с т ý п а базуються на одному й тому самому пні.

Засягнýти рáди, місц. — порадитися; калька з польського zasiągnąć rady, що вжив. в Галичині.

Зась — не вільно, годі.

У Номиса, УП.: „Що попові вільно, то дякові зась".

Білоруське зась, п. zaś, ч. zase.

У наших найстарших писаних пам'ятках цього слова немає. В Іпатському Літописі є фраза „за ся" (малий юс), цебто „за себе", яка, на думку деяких дослідників, означає „назад". Цей погляд підтримують ще чеським zase (зась), яке, кажуть вони, означає z a s e, цебто з а с е б е, а це означає н а з а д.

Автори етимол. словників помилково інформують що п. zaś має тільки одне значення: „за себе" чи „назад!" —цебто: „не вільно!". Польське zaś також означає протиставне а (в значенні „натомість"). І так кажуть: „Ona pracowała, on zaś siedział". Цебто: „Вона працювала, а він сидів".

Цікавий факт: наші філологи XVI-го в. слово з а с ь пояснювали церковно-слов'янським словом п а к и (ще раз).

Див. Лекс. 1596. 23: Паки — еще, зась.

Затвердíлість — стан затвердіння, сильного заціпеніння чого.

Лекс. 1627. 424: Затвердѣлость в жолудку.

Слово це — дієприкметник від дієслова з а т в е р д і т и (за-твердіти). Ст. слов. тврьдѣти (твердіти) походить від тврьдъ (твердий); болг. твърд; серб. тврд; ч. tvrdý; п. twardy.

Пень слова праслов. і праіндоевр. Пор. лит. twirtas — твердий, сильний.

Зáтишок — затишне місце; місце, де відчувається тишу.

Лекс. 1596. 4: Безмолвствýю — в затишу живу без гомону.

Лекс. 1627. 256: Тишинá, затúшіє — тихость.

Топи́ти, місц. — палити в печі. Слово вжив. тільки в Сх. Укр.; у З. Укр. його немає, — там уживають тільки слово п а л и́ т и.

Слово т о п и́ т и (палити в печі): болг. топлја; серб. растопити; ч. topiti; старопольське topić (суч. п. palić). Пень цього слова (т о п -) наявний у ст.-церк.-слов. мові: т о п л о (тепло), топлица (теплиця), топлотя (теплота); болг. топлота, топлина; серб. топлота; ч. teplo; п. ciepło.

Старосл. т о п - (як це в укр. т о п и т и) і т е п - (пор. наше теплий) були однозначні.

Слово це праслов. праіндоевр. походж. Пор. індійське tapati — гріє, палить, лат. tepidus - - те, що відноситься до літнього.

Звичайно, пень нашого слова т о п и т и, у т о п и т и (ст. сл. т о п и́ т и; п. topić) у значенні мордувати вкиненням у воду не є того самого походження, що пень слова т о п и т и в значенні палити в печі. Про це свідчить апофонія о : а в ст. слов. мові т о п и т и, *тапати (пор. укр. потапати). Праслов. пень (праіндоевр. походж.) у цьому слові означає д у с и т и. Пор. нім. Tappe — лапа, пазурі; гр. tapeino — кидаю вниз; ст. сл. стопа з прасл. *topa — удар з притиском.

Затруби́ти — див. т р у б и т и.

Затрудня́ти, затру́днювати — давати працю кому, наймати на роботу.

В укр. мові немає цього слова. Польське zatrudnić, zatrudniać — давати працю кому; рос. з а т р у д н я́ т ь означає утруднювати.

Див. т р у д.

Зау́треня, арх. — Утреня. Рання Служба Божа. Від ст. сл. (і ст. укр.) у т р о.

Див. з а в т р а.

Слово о п. І. 1187 р.: Позвониша Заутренюю. 36.

Зау́шник, арх. — підлизник, лакуза; щоб приподобатися кому, шепче йому на вухо, доносить на кого. Слово це — польське: zausznik — підлизник, прихвостень. Укр. з а у ш н и к чи з а у ш н и ц я означає к у л ь ч и к а (укр. старе слово: с е р е ж к а).

Лекс. 1627. 307: Шепотник — обмовца, зау́шник.

Захаля́вний — те, що зберігається „за халявою", напр. Т. Шевченко, як був на засланні, так переховував зшит-

ка з своїми віршами. і називав цю книжечку „захалявником".

В Україні в 1960-их роках почала ширитися т. зв. „захалявна література", цебто ті видання (звичайно, — машинописні); що їх цензура влади СССР не дозволила б друкувати.

Словом з а х а л я в н и к в Україні називають і довгого ножа. У нас удавишну називали такого ножа з а с а п о ж н и к о м.

Див. Слово о п. І. 1187 р.: Бес щитов съ засапожникы.

Літерат. х а л я в а походить зо Сх. Укр. У Зах. Укр. переважає слово х о л я в а.

Захáрій, Захáрія, ч. ім'я, з д. євр. Zechar'jahu, Zechar'jah, що означає: „Згадає Господь". Д. євр. zachar — самець, але такого імени в Біблії немає. Наше „Захар" постало з „Захарій", а це із Zechar'jah.

Зáхід -- 1. з а х і д — факт заходження (староукр. „западання") сонця за обрій; 2. з а х і д — та сфера світу, де сонце заходить; 3. З а х і д — сукупність західніх країн.

З á х і д : ст. сл. западъ, заходъ, заитіє; болг. запад, заход; серб. запад, заход, залазак (сунца); ч.západ; п. zachód.

З á п а д — від з а п а д á т и, з а х і д — від захóдити.

Лекс. 1627 р. 74 інформує: З á х о д солнца — зáпад.

Захóвувати „в ласці" -- бути ласкавим до кого. Калька (перебитка) з польського „W łasce zachowywać (mieć)" kogoś.

В ласцѣ своей захову́ет. Катих. 1645 р. 46.

Захóвуватися -- поводитися. Походить з польськ. zachowywać się. Укр. поводитися, а звідси п о в е д і н к а.

Яко ся маєм против Аггелов захова́ти. Катих. 1645 р. 86.

Зацвістú — вкритися цвітом (про флору). Ст. сл. цвѣсти, цвисти, цвьту (cvьto). На праслов'янському грунті поряд *квѣтъ (*květъ) появилося цвѣтъ (cvětъ). Однак прасл. *květъ у пам'ятках ст.-церк.-слов мови не засвідчене. (У ній є тільки цвѣтъ).

Але праслов. *květъ збереглося (поруч слова цвѣтъ) в інших слов. мовах. Пор. укр. к в і т (-ка), к в і т у в á т и (збіжжя к в і т у є); п. kwiat, kwitnąć; ч. květ.

Зáцний, арх. — чеснотний; слово це — польське: zacny (za-cny); п. cny поход. із ст. сл. čьstьnъ (чьстьнъ) — чесний. Від п. cny походить cnotliwy — чеснотний.

„Зáцному дому своéму заслуги єднаючи". Лекс. 1627 р. Пер.

Там таки, 167: Поп — зáцный отец.

Польське cny (із ст. сл. čьstьnъ) є також у чехів.

Зачáття, церк. — зародження людської істоти. Слово з а ч а т т я (ст. укр. зачятіє, ст. сл. začętije).

Слово з а ч á т т я вживається у нас тільки в релігійній сфері.

З а ч á т'є Сына Божого в животѣ Панны. Катих. 1645 р. 19б.

Зачинáти, арх. — починати. (Пор. ст.-церк.-слов. за-з а ч а т т я (стцслов. зачатіє — чит. začętije).

Знак Хреста Святого зачинай на челѣ. Катих. 1645 р. 26.

У народній мові досі зберігаються наші старі слова з а ч и н á т и, н а ч и н á т и, яких суч. літерат. мова вже уникає.

П о ч и н а т и — ітератив дієсл. п о ч á т и. Пень ст. сл. зачяти (začęti), цебто čę- (наше старе чя-) походить з того праслов. пня, який зберігся в ст. сл. словах искони (спочатку) та коньць (кінець).

Зачиняти — закривати двері, вікно, браму. Старе укр. було з а т в о р и т и, з а т в о р я т и.

Слово о п. І. 1187 р.: Затворив Дунаю ворота. 30.

У Галичині й досі живими в мові залишилися слова о т в о р и т и (відчинити) й з а т в о р и т и (зачинити) — із ст. слов. (і староукр.) пнем — вор-; пор. укр. суч.: вер-тіти; по-вор-от; вор-ота.

На Сх. Україні цих старих слів уже не вживають. Там тільки: відчинити, зачинити.

Дієслово ч и н и т и (пень ч и н -) з прикладеними до нього приймениками розгалужилося в чималу сім'ю слів: від-чинити; за-чинити; при-чинити (двері, вікно, браму); роз-чинити (тісто); з-чинити (рибу); ви-чинити (зерно) — відділити від нього колоски тощо); спри-чинити (кому

що, — напр., горе, нещастя); при-чинитися (чим до чого, — до якого діла, справи), і т. ін.

Крім цього: чин; по-чин; при-чина; при-чинна (у Т. Шевч. дівчина „причинна"); у-чинок — зло-чин; „таким чином" (способом), і т. ін.

Ст. сл. чинъ — (гр. táxis) — шик, порядок, ранга (ступень).

У ст. слов. мові чинъ звук ч (č) постав з праслов'янського (і праіндоевр.) к. Пор. гр. kineo — пускаю в рух, уводжу в дію.

Збан — рід посудини на рідину, формою переважно схожий на великого, опуклого глека (глечика). Літерат. збан, (народне збан і дзбан), збанôк, збанóчок.

Лекс. 1627. 222: Скудель — глиняний збан или горнéц.

Там таки, 426: Кувшйн — збан или корчагъ.

Лекс. 1596. 26: Стáмна — кгелéтка, збан.

Там же, 29: Скудель — глйняный збан. Скудéлник — гончáр.

Там таки, 16: Кувшйн — збан.

Рос. жбан (кувшин); ч. žban, čvan; серб. і хорват. цбан, жбан; п. dzban, zban; ст. слов. чьванъ.

Різноманітність назвуків цього слова в слов. мовах є одною з головних причин, що не дозволили зробити реконструкції його праслов. пня та висвітлити його праіндоевроп. минуле.

Збивáти — силою ударів змушувати кого чи що падати згори вниз. Напр., збивати яблука з яблуні.

Ст. слов. възбивати; в укр. вимові возбывати.

Слово о п. І. 1187 р.: Соколъ вйсоко птицъ возбиваєтъ. 27.

Ст. сл. — бивати (ітератив ст. сл. бити) у ст.-церк.-слов. пам'ятках не засвідчений сам, цебто без наростка (напр., въз-, изъ-, по- і т.д.).

Ст. сл. биті (biti) загальнослов'янське.

Праіндоевр. джерело його праслов. пня можна побачити навіть у деяких суч. мовах індоевро. сім'ї напр. в англ. to beat (бити) та у фр. battre (бити).

Збирáння — громадження чого, від дієсл. з б и р á т и (громадити).

Лекс. 1627. 247: Набытьє, збираньє.

Збирати: ст. слов. събрати (зібрати), събирати (збирати) — звідси старше укр. собирати; із ст. сл. съборъ — укр. собор; збира́ння, ст. сл. събираніє.

Рос. собрать, собирать; болг. събирати; серб. сабирати; ч. sebrati, sbirati; п. zebrać, zbierać. Про праіндоевр. родовід цього слова свідчить лит. baras — згромадження (збір), громади.

Збіг — збіжність, головно вживається у фразі „збіг обставин", що є дослівним перекладом польського „zbieg okoliczności" — „збіжність обставин".

Лекс. 1627. 234: Стеченіє — збѣг. Стицаюся — збѣга́юся.

Споріднених зо словом „збіг" полонізмів у нас є гурт: „біжучого року" (з „bieżącego roku") замісць „цього року"; „з бігом часу" (із „z biegiem czasu") — замість „з ходом часу".

Збіжжя — див. **Бог.**

Лекс. 1627. 453: Жито або збожье.

Там таки, 361: Збо́же, жито.

Збір — див. збирання.

Лекс. 1627. 247: Со́онмище, сонм — громада людей, збор, божница, жидовская школа, сбо́рище.

Збро́я — технічні смертоносні засоби мілітарної боротьби. Староукр. бро́ня — із ст. сл. брьня.

Пор. суч. п. broń.

„Бро́ня — збро́я, панцыр". Лекс. 1627 р. 16.

Там таки, 297: Оружіє — мѣч, бронь, зброя, да́рда, бост, стрѣла, потѣск, копѣя, дре́вце, воло́чня, галябарт, рога́тина.

Лекс. 1596. 21: Ору́жіє — бронь, збро́я.

Зброя — „Скласти зброю" — здатися ворогові.

Збро́їти — озброювати.

Збро́їти, арх., з польського zbroić — робити збитки, допуститися злочину.

„Вывѣдуюся о том, што кто збро́ил". Лекс. 1627 р. 22.

Збру́я — пишна упряж на коня.

Збуди́ти — перебити кому сон, ви́бити зо сну.

Слово о п. І. 1187 р.: Говор галичь убуди.

Збудити (староукр. убудити) перфектив дієсл. будити; рос. будить; ч. buditi; п. budzić; ст.-церк.-слов. бу-

дити, будѣти, възбуднути (vъzbudnǫti), бъдѣти (не спати, бути сторожким).

Праслово. Пор. лит. pabaude (побудили); пруське exbaundints (збуджений).

Збу́рення — зруйнува́ння, (арх. розру́шення), з польського zburzenie із zburzyć — зруйнувати.

Лекс. 1627. 203: Разсыпаніє — збу́реньє.

Лекс. 1596. 29: Струт — збуреньє мѣста албо люду побитья́.

Укр. з б у́ р и т и означає схвилювати воду так, немов би над нею буря пройшла. „Люди збу́рилися" — у товпі стало глітно.

Зва́да, арх. — сва́рка; з польського zwada (сварка).

Лекс. 1627. 462: Зва́да.

Там же, 208: Реть — зва́да, спор.

Зва́ти — 1. називати; 2. з в а т и, арх. — кликати.

Слово о п. І. 1187 р.: Орли клектом на кости звѣри зовут.

Там же: Донъ ти, княже, кличеть и зоветь князи на побѣду.

Зве́рху — 1. на верху чого; 2. назовні.

Слово о п. І. 1187 р.: Кличем връху древа.

Ст. сл. връхъ, врьхъ; болг. връх; укр. — верх (будинку), вершина (гори), вершок (дерева); серб. вршак; рос. верх, вершина, верхушка; ч. vrch, vršew; п. wierzch, wierzcholek.

Пор. лит. virszùs — верх.

„Зверши́лось!" — Єв. Івана 19. 30 розповідає про останні хвилини Ісуса на Хресті: „Коли Ісус оцту прийняв, то промовив: „Звершилось! . . ." І голову схиливши, віддав Свого Духа . . ." І це слово „звершилось" („совершишася") стало крилатим: його проказують, коли виповнилось щось важливе.

Зверши́ти — виконати який урочистий акт (дію): звершити Св. Таїнство; звершити Чин Рукоположення; звершити академічний акт („конвокацію").

„Звершити" — змодернізоване староукр. „совершити" — із старосл. съвръшити.

Не можна вживати слово „довершити" замість слова „звершити", бо д о в е р ш и т и — це довести якусь дію до кінця; доконати що. Пор. в Івана Франка („Не по-

ра"): „Довершилась в Україні кривда стара" — значить: кривда дійшла до найвищої точки.

Звивáти — 1. змотувати (нитки, шнурка) на катушку чи шпулю; 2. зрульовувати що.

Слово о п. І. 1187 р.: Свивая оба полы.

Звúток — сувій. „Звúток" — з польського **zwitek.**

Лекс. 1627. 214: Свиток — цидула, папѣр зверченый.

Укр. сувій, мн. сувóї. Напр., сувій полотна, сувій матерії, сувій (роля) паперу, сувої пергаментових чи папірусових рукописів і т.д. Перші книжки — сувої (звиті на палочку) появилися в Єгипті, і вони були папірусові. Потім вони перейшли в Грецію, а звідти — в усі країни Европи. В євреїв Тора („Тойра"), цебто П'ятикнижжя Мойсея, й досі готується в формі пергаментового сувою.

Звитя́ство, арх. — перемога; староукр. побіда: „звитяжство" — з п. zwycięstwo.

Лекс. 1627. 158: Побѣда — звитяжство, звитяжства, знак звитязства.

Лекс. 1596. 32б: Одолѣніє — звитязство.

Там же, 25: Побѣда — звитязство. Побѣждаю — звитяжáю. Побѣдник — звитяжца.

Із староукр. вúтязь (ст. слов. vitęzь, ч. vitez), — цебто воїн (вояк), герой, лицар — у нас було утворене тільки одне слово: витяжьство (геройство, хоробрість).

А в поляків із слова vitęzь (витязь) постало слово zwycięstwo.

Звúчай — регулярне, добровільне повторювання суспільного акту.

Слово о п. І. 1187 р.: Забыв свычая и обычая.

Лекс. 1627. 254: Звычай.

Т. т., 87: „Звычай, обычай".

Т. т. 177: Звычай, обычай.

Т. т. 8: „Благонрáвнѣ — обычайне".

Звичаемъ церковнымъ. Катих. 1645 р. 40б.

Там таки: Посты постыти звичаемъ христіанскимъ. 39.

Т. т.: Такій звычай был.

Автор „Слова о полку Ігоря", як видно, розрізняв значення слів „свичай" (звичай) і „обычай", коли він не вважав їх за синоніми. Обичай у нього — це, мабуть, народній обряд (лат. ritus), а **з в и ч а й** — це спосіб (модус) суспільного життя, головно ж суспільна етика, що по-латинському називається mos (множина mores). Але з ходом часу різниця між значеннями слів **з в и ч а й** та **о б и ч а й** затерлася, і ці два терміни вже почали вважати за синоніми. (Див. Сл. 1627 р. і Катих. 1645 р.).

І так ось тепер говоримо про „українські народні звичаї", основою яких є наші давні дохристиянські релігійні обряди (що вже в основному, так би мовити, „християнізовані" формально), а з другого боку вживаємо слово „звичайний" для окреслення всього того, що стало повсякчасним, „буденним", „простим", отже й „звичайним", „очевидним".

Звізда́, церк. — це назва подоби символічної зорі, з якою колядники колядують на Різдво — на спомин тієї звідзди, що згадується в Євангелії Матв. 2, 9. Це наше старе слово походить із ст. сл. звѣзда, дзвѣзда. Але поза сферою релігії слова **з в і з д а** вже не вживаємо; у нас тепер воно заступлене словом **з о р я** — із ст. слов. **з а р я**.

У нас зберігся також звичай робити на бохонцях хліба (перед печенням його) знак зірки, яку далі по-старому називають **з в і з д и ц е ю**.

З в і з д а (рос. звезда, ч. zvézda, п. gwiazda) походить з того праслов. (і праіндоевр.) слова, що означало **с я й в о**. Це первісне значення зберегло старопруське слово swaigstan, пень якого є варіянтом того ж праіндоевроп. пня, що є в латв. swáigsne (звізда) і лит. žvaizdė̃ (зоря).

Звір — дике створіння. Ст. сл. звѣрь; рос. зверь; п. zwierz. Праіндоевр. походження цього слова засвідч. лит. žveris (звір) і латв. zwēr (звір).

Слово о п. І. 1187 р.: Орли клектом на кости звѣри зовут.

З в і р и н и й, ст. сл. звѣринъ, звѣрій; староукр. звѣринъ.

Слово о п. І. 1187 р.: Свист звѣрин въста.

З в і р я́ — маленький звір.

„Дикоє звѣря́". Лекс. 1627 р. 4.

Зво́дні — сплетні, брехні, поговір. Одн. звідня. Облудна людина — звідник, звідниця. Звести кого — обманути, підвести. Звести дівчину — у народн. пісні:

„Ти ж мене підманула,
Ти ж мене підвела,
Ти ж мене молодого
З ума-розуму звела".

З в о д и т и : з + водити. Слово загальнослов'янське. Ст. сл. водити; р. водить; п. wodzić. Праслов. пень його походить з праіндоевропейського. Пор. лит. waduati.

Суч. укр. вождь; староукр. воевода (той, хто водить воїв, воїнів; лат. princeps — принц); зах. укр. вожд.

Зво́лоч, місц. — лайливе слово в Галичині. Літерат. сво́лоч, своло́та. (Так на Наддніпрянщині). Рос. сволоч.

Походить від в о л о к т и. Від цього ж укр. заволо́ка, волоча́щий, волоцю́га. Староук. сволокти (суч. зволокти).

„Сволоч" — ті, що зволоклися докупи. Пор. рос. сброд (від збрестися) збіговище, голота, шуя, чернь; п. zgraja.

Волокти — ст.-цер.-слов. влѣшти, влѣку (чит. vlěkǫ); ст. слов. vlěkti; рос. волочь; п. wlec. Пор. лит. apwalkas (ap-wal-kas) — поволока.

Сім'я слів тут велика: во́лок (велика риболовна сітка, якою затягають рибу), волічка, проволока, зволікати і т. ін.

Звон, арх. — дзвін.

Слово о п. І. 1187 р.: Той же звон.

Староук. з в о н ъ; ст. слов. звонъ, звьнъ; рос. звон; п. dzwon.

Із староукр. (і ст. слов.) з в о н ъ постало суч. д з в і н таким самим способом, як із староукр. з е р к а л о постало суч. укр. д з е р к л о; із староукр. п ч е л а постало суч. укр. б д ж о л а.

Слово це звуконаслідувальне, а пень його має за собою праіндоевр. традицію. Пор. санскр. svanás (звук).

Звук — змислове враження, спричинене вібрацією повітря. Староукр. звукъ; ст.-церк.-слов. звукъ (чит. zwǫkъ). У старослов. тут був перезвук: zvǫk-; zvęk. Пор. польське dźwięk.

„З в у к — голос трубный, дзвіенк, брянк, бръменье, брязк або голос. Так же: шум от пчол или иных лѣтающих робачков шум". Лекс. 1627. 76.

Це звуконаслідувальне слово мало свої варіянти ще в праіндоевр. добі. Пор. лат. sonare (звучати), нім. Klang і гр. phone (звук) і т.д.

Шукати спільного праіндоевр. пня в звуконаслідувальних словах не завжди можливо. Напр. „гав-гав" — це укр. звуконаслідування собаки, а в англійців: „bark-bark".

Звуконаслідувальні слова́ — це слова, які постають з відтворення шумів та звуків різних предметів та явищ природи, криків тварин та птиць, а також фізіологічних проявів людини, напр.: гр — грр, гер-гер, ха-ха-ха і т.п. В українській мові таких слів дуже багато, вони складають велику частину її словника, напр. т. зв. дієслівні вигуки: бух, скік, бац, тріс, трах і дуже багато інших. Див. М. І л а р і о н: Вигукові дієслова, „Віра й Культура" 1961 рік, ч. 7.

Від цих вигуків легко творяться дієслова та іменники, напр.: скікнути, трахнути, бацання, ойкати, хекання, захеканий і сила т. ін.

Це дуже давня частина слів людської мови. Ця частина мови сильно суб'єктивна, і звуконаслідувальні слова вільно творяться все нові й нові, особливо в мові народній.

Більшість звуконаслідувальних слів за довгий час свого існування зовсім приноровилася до наших звичайних слів, напр., дієслова легко сприймають приставки: бурчати — пробурчати, стукати — вистукати, вистукувати, засичати й т. ін.

У більшості своїй звуконаслідувальні слова в тій чи іншій мірі нагадують звуки свого оригіналу, але нерідко бувають і дальші від них.

Кожна жива істота, всі пташки, вся худоба, плазуни й ін., — кожне дає в житті свого звука.

Кожний голосний прояв фізичного життя людини: говорення, їда, ходіння, стукання, дихання, биття кого й т. ін. видають свій окремий звук, і таких суб'єктивних звуків у мові дуже багато.

У віддачі всіх цих наслідувальних звуків на письмі проявляється дуже велика суб'єктивність, а тому й ці сло-

ва дуже зростають на числі, і власне кінця їм немає. Вони все зростають та зростають своїм числом.

Є такі стародавні звуконаслідувальні слова, що вже далеко відійшли від свого оригіналу і вже перейшли в звичайну граматичну частину слова, напр. такі, як звук, шелест і т. ін., творячи частину слова. Серед них особливо багато дієслів.

Серед звуконаслідувальних слів також багато слів говоріння, ходження, їди, биття, і то найрізнішого характеру.

Звуконаслідувальні слова — усе це слова, які в етимологічному словнику треба зазначити й виділити в окрему групу. Хоч давні пам'ятки зазначають їх мало, але це найдавніша група в нашій мові, яка вказує й на стародавність мови взагалі.

Давні грецькі мислителі перші теоретично зацікавилися фактом творення слів шляхом звуконаслідування, і вони перші створили технічний термін для визначення цього. І цей їхній старий термін — ономатопея (з гр. onomatopoieia) ,що означає: словотворення шляхом звуконаслідування — ввійшов у нашу наукову лінгвістичну термінологію.

Зв'язóк — контакт, взаємини, спілкування.

Ст. сл. съв'язь (чит. svęzь); ч. svaz; п. związek; рос. связь; ст. сл. вязати (vęzati), ст. сл. ǫzьnikъ — в'язень (ст. укр. узник).

Можна припускати, що головною причиною імпасу в досліджуванні першого значення цього слова є факт пов'язування його з пнем ст. сл. узъкъ (чит. ǫzъkъ) — вузький. Цілком неоправдано не взяли тут до уваги ст. сл. съузъ (sъǫzъ) — союз, пень якого (ǫz-, укр. уз-) має семантичний зв'язок з лат. jung- (у слові jungere — зв'язувати).

Слово зв'язок у нас тепер має тільки абстрактне значення, а в минулому ним також визначали все те, чим зв'язували чи прив'язували кого або що.

Див. Лекс. 1627. 266: Уза, юза — звязок, ланцух, вязанка, фастикул.

Згідливий — той, кому притаманний природній нахил жити в згоді з людьми.

Прикметники, що сформовані за таким принципом словотворення, як слово згідливий, виражають різні природні нахили людини; напр., довірливий, соромливий, сварливий, примирливий, гнівливий, покірливий, чутливий, гризливий, чванливий, брехливий, сполягливий, крикливий і т.д. Тому що вони утворюються з дієслів, то ясно, що й прикм. згідливий утворений з дієслова згодитися (з-годити-ся). Пень цього слова год- (пор. год-ити, год-итися) є в усіх слов. мовах. Пор. ст.-церк.-слов. годьнъ (гідний), серб. згодан; ч. hodný; п. godny; укр. згода (з-год-а); гідний, негідний, негідник.

Ст.-церк.-слов. угодьнъ, вьгодьнъ означає: той, що подобається кому. Згідливий — це не „потакайло", не „yes-man"; згідливий це той, у кого є мир у душі.

Див. Лекс. 1596. 29: Смирйтелный — згодлйвый.

Звичайно, згідливий — це не те саме, що згідний, бо дана особа може бути незгідливого характеру, але вона може бути згідною з ким на точці даного питання. Пор. Катих. 1645 р. 36:

Церков єсть собраніє вѣрныхъ, згодныхъ въ вызнаню Вѣры.

Згідно з чим, а не згідно чому або чого. Згідно з листом вашим. Згідно з засадою. „Згідно вашого листа", або „згідно засаді" — це російська конструкція цього типу фраз.

У Грінченковому „Словарі української мови" — „згідно з духом нації", а не „згідно духа нації". Проф. Євген Тимченко в „Українській граматиці" (Київ, 1917) підкреслює той факт, що правильно по-українському — „згідно з чим", а не „згідно чому" або „згідно чого". Звернув я на це увагу в „Українському стилістичному словнику" (1923 р.).

Згіршення, місц. — злоправість; занепад моральності. Слово це — польське: zgorszenie — від gorszy (гірший).

Лекс. 1627. 184: Претыканіє — згоршéньє.

Полонізм „згіршення" ще зберігся в Галичині.

Згляд, місц. — з польського wzgląd. Фрази „Зі згляду" (на кого, або що) — з польського „Ze względu" (укр. „З уваги" (на...) і „Мати згляд" (на кого, або що) —

з польського „Mieć względy na kogo" (укр. „Бути вирозумілим до кого) — прищепилися тільки в Галичині.

Згóда — 1. єдність поглядів у даному людському середовищі.

Пор. Лекс. 1627 р. 61: Единомысліє — згода, згодлйвый'".

Там таки, 244: Согласіє — згóда, любов.

Т. т., 225: Змова, згóда, покóй.

Т. Шевченко у своєму „Посланії" („До мертвих, живих і ненароджених") просив Бога послати нашому народові „єдиномислієˮ (згідність у поглядах). Гетьман Іван Мазепа у вірші „Всі спокою щиро прагнуть" сказав, що українці „през незгоду всі пропали".

Благословени сутъ и тыи, которыи межи людми згóду чинять. Катих. 1645 р., 81.

У нашій пісні сказано:

„Де згода в семействі,
Там мир і тишина,
Щасливії там люди,
Блаженна сторона".

2. З г о д а — непротивлення кому-чому. У Катих. 1645 р. читаємо:

Згаджáючися зъ волею Єго Святою.

3. З г о д а — апробата, дозвіл. Напр., дати свою згоду на це. (Погодитися зробити це).

Див. З г і д л и в и й.

Згорй, місц. — 1. наперед, заздалегідь. „Згорй" — калька п. z góry. Напр., по-польському: „Zapłacić z góry", „powiedzieć z góry; по-українському: „заплатити наперед", „сказати заздалегідь".

2. „З г о р и дивитися на кого". Це з польського „patrzeć z góry na kogo". По-українському „дивитися гордовито на кого".

Зготувáти, арх. — 1. наготувати що (напр., обід), зробити готовим; і. зварити (обід), — не „зготувати"; 3. зробити несподіванку, — не „зготовити несподіванку".

Слово з г о т у в а т и — це укр. відповідник ст.-церк. слов. и з г о т о в и т и (приготовити) і польського zgotować. Приклад уживання старого „зготовити" (із изготовити) — замість н а г о т о в и т и — маємо в Катих. 1645 р. 63.

Огнь вѣчный зготова́ный єстъ діаволу и ангеломъ єго.

Згрома́дження — громада, збори, збір, собор.

„Згромадження" — калька польського **zgromadzenie**.

Правдиво спочатку каже П. Беринда (Лекс. 1627 р.), що „Церковь називается — от созваня вкупу на Громаду". Грецьке слово **ekklésia**, яким греки називають Церкву, означає Громаду. Але далі він уже не розстається з полонізмом „згромадження".

Лекс. 1627. 417: Каяфа — згромаженьє.

Там таки, 432: Церквы або згромаженья.

Польське "**zgromadzenie**" (конгрегація) — це в нас церковна громада; польське **zgromadzenie** = **zebranie** — це в нас збори (не „згромадження" чи „зібрання").

Збори представників Церкви — це собор.

Збори представників великої організації — це великий збір (не „з'їзд" — з польського **zjazd**, — бо ж на збори можна й пішки прибути).

Згу́ба — 1. втрата чого, 2. згублена річ, 3. нещастя.

Лекс. 1627. 151: пагуба — згу́ба.

Кажемо:

1. Через свою згубу (втрату майна) він зубожів.
2. Його згуба (згублена річ) знайшлася.
3. Горілка — це його згуба. (Пор. народнє „люба — згуба").

Народнє „згубити душу" — замордувати. Па́губа — загибіль; па́губник — душогуб.

Згук, місц. — звук. Слово „згук" постало та існує тільки в східньоукр. говорах. Постало воно шляхом злиття слів звук і гук (звідси гукати). Перетворення старо-укр. звук — із старосл. звук (чит. zvǫkъ) на „згук" не є в нас першим випадком реформування староукр. (і старослов'янських) слів звуконаслідувального походження. Ст. укр. журчати, звін, пчола (із ст. сл. журчати, звон, пчела) в нас змінили на дзюрчати, дзвін, бджола — згідно з теперішнім українським сприйманням („розумінням") звуків пливучої води в потоці, дзвона й бджоли.

У літерат. мові однак у нас збереглося наше старе звук (із старосл. і прасл. zvǫkъ), пень якого є також у слові зву, звати (звідси й назва).

Згустілий — загуслий. Із ст. слов. (і прасл.) gǫstъ (староукр. густ) постало sъgǫstiti, sъgǫštati, звідси наше згустіти, згущáти, згýщувати, загýснути. Згустливий постало із згустіти, а загуслий — від загýснути.

Лекс. 1627. 274: Усырéнный — згустѣлый, зсѣлый.

Здáлека — з того місця, що далеко. Ст. сл. издáлеча, издáлече, издáлека; рос. издалека; болг. от далеч; серб. из далека; ч. z daleka, z dalky; п. z daleka.

Пор. у Слові о п. І. 1187 р.:Прелетѣти издалеча.

Лекс. 1627. 432: Мáгнес — Камень, притягаючій желѣзо до себе здалéка.

З віддалі — це з відстані взагалі; п. zdala; рос. издали.

Ст. слов. дáля; укр. даль, далинá, далечинá; п. dal, рос. даль, далина; ч. dalka. Із ст. слов. далекъ (і далечь), дальнъ маємо укр. далéкий, дальній; серб. далек, дальни; п. daleki; рос. далекий, дальный.

Лит. tolùs — віддалений; латв. tals — уперед.

У праіндоевр. добі було два варіянти: * dal- : * tal-.

Создáти, арх. — створити. Із ст. сл. съзьдати, съзидати, съзидовати, а також съзиздати (sic!); болг. съзиждам; творю, формую; серб. зидати, сазидати.

Див. зодчество.

Слово праслов'янське праіндоевр. походження; пор. лит. žiedžiu — творю.

У дослідах не звернено уваги на те, що ще в старослов. добі помилково змішували пень цього слова з пнем слова дати, звідси й помилкове ст. слов. съиздати (соіздати — цебто видати що) — замість съзьдати.

Здефравдувáти — замаскованим способом присвоїти собі чужі довірені гроші. Напр., кажуть: урядовець банку здефравдував чималу суму грошей.

Лат. defraudere — обманути; fraus, fraudis — обман.

Здóбич — прибýток, що набутий насильством.

Лекс. 1627. 185: Прибы́ток, здóбыч.

Там таки, 157: Ясыр, полон, здóбыч.

Ст. сл. добыча (укр. здобич, р. добыча, п. zdobycz) з праслов. *dobytja — від dobyti. (Про старе укр. козацьке: „Добути (здобути), або вдома не бути!").

Пор. ст. слов. (ст. церк. слов.) прибыль (прибуток); при-быль. Ст. слов. бы́ль (те, що було колись, — від ст. сл. быти — бути) — слово загальнослов'янське. Звідси наше старе б и л і н а (бувальщина), що в укр. народній мові збереглося в формі б и л и ц я (п. bylica — бувальщина).

Автори словників забувають, що в нас було слово п р и б і л ь (із ст. слов. прибыль — (прибуток), яке й досі зберігається в народній мові деяких областей України, — напр. на Волині й Поліссі.

Ст. сл. быти (бути) праслов'янське індоевр. походження. Пор. англ. b e (чит. б і), нім. b i n; лат. s u m, староукр. с у т ь (вони є) і т. ін.

Здоймúти, діял. — здійняти. Староукр. „здоймити", що збереглося в говорах Галичини, тепер уже не вважається за літературне.

Постало це слово цілком нормально із ст. слов'ян. podъ-imati. (Пор. ст.-церк.-слов. подъимати (подъ-имати). Ст. слов. imati (ст.-церк.-слов. имати) є ітеративом ст. сл. jęti (староукр. яти, — звідси р у к о я т ь) — брати, хватати, прагнути до кого-чого (укр. арх. стреміти до кого-чого), і англ. to strive at і т.д.

Староукр. я т и, і м и т и, і м а т и (із ст. сл. jęti, imiti, imati) у сполуці з приставками (приставленими прийменниками) мають свою сім'ю слів: вз-яти, руко-ятка (держало меча), м'яти (із ми-яти), при-ймати (із при-імати).

Староукр. (і старослов.) і м и т и збереглося в нас тільки в Галичині: здо-ймити (здо-імити), підо-ймити (підо-імити) і т.д.

Старо-церк.-слов. (і старослов.) „імати къ Господу" у нас через просте непорозуміння переклали в Богослужбових книгах словами „мати до Господа" і замість правильного „прагнути до Господа" або старшим — „стреміти до Господа"; по-англ. це було б "we strive to God".

По-укр. кажемо „мати кого-що"; такі конструкції як „мати до кого-чого" суперечать логіці укр. мови.

Доптáти, діял. — топтáти. Діялектичне „доптати" наявне в західньоукр. говорах (Галичина, Волинь і ін.). На Наддніпр. переважає т о п т а т и (і воно — літературне).

Пень ст. слов. тъпътати (тъп- : топ-) є також пнем загальнослов'янського с т о п а (с-топ-а). Пор. ч. **topán-ky** — черевики, туфлі. Звук **t** в цьому пні в деяких мовах змінився на **d**, при одночасному збереженні й **t**. Пор. ч. topanky (черевики) і dupot (тупіт); п. deptać (топтати) і tupanie (тупання ногами). (Пор. нім. Tappe й англ. tap — доторкання чого стопою, або рукою).

Здорóв — 1. народнє привітальне слово (скорочення формули: „Будь здорóв!"); 2. з д о р о в и й — та жива істота, що не хвора.

„Здоров" у функції привітання — це дуже старе слово.

Пор. Слово о п. І. 1187 р.: Здрави князи и дружина. 46. „Здорóвя зычит". Лекс. 1627 р. Передмова.

Значення слова здоров'я див. Лекс. 1596: Цѣлость телесе — здоровьє, свѣжость.

Здоровый будучи. Катих. 1645 р. 38б.

Формула „за здоров'я" (серб. „на здар", п. "sto lat") при „піднесенні" чарки (горілки) — це сліди форми заклиття з давнього повір'я.

Пор. напис на чарі до 1151 р.: А кто пь(є), тому на здоровье.

Стцслов. здравіє (від здравъ) — „здоров'я" довго зберігалося в нас у слові „здравиця" пиття „за здравіє". Також „за здравіє" — часточка на Проскомідії за „здоров'я".

З д р а в с т в у в а т и, арх. — бути здоровим, із ст.-цслов. здравьствовати.

Лекс. 1627 р. 477: Здравствýй о Господѣ.

У народн. мові „здоровий" також означає „великий".

„З д ó р о в о" щось робити означає робити те, що добре для здоров'я; напр., кажуть: „Молоко здóрово пити". „Здóрово" — сильно; напр.: Він здóрово вдарив довбнею!

Здорóжитися — втомитися довгою „дорогою", цебто подорожжю.

Це дієслово належить до тієї самої категорії, що й народне „знебутися", цебто зазнати втоми через саме відчуття довгого часу — „буття".

Див. дорога.

Здужати — мати силу, могти.

У негативі: нездужати (із не + з + дужати) бути слабим, хворим (недужим).

Нездужавілий — хирлявий, слабовитий; дужий — сильний.

Дужатися — боротися (про силачів-борців).

Дуже — сильно, кріпко, багато, в великій мірі, — напр. у слові байдуже (бай + дуже).

„Моцій — здужати". Лекс. 1627. 122.

„Здужати" — слово живе й дуже часте в укр. народній мові.

Зегзиця, арх. — зозуля.

Слово о п. І. 1187 р.: Зегзицею рано кычеть. Полечу зегзицею по Дунаеви.

До речі, І. Срезневський (у праці п.н. „Матеріялы для словаря древне-русскаго языка"), пояснюючи слово „зогъзица", як синонім слова зозуля, цитує слово зегъзыца із Слова о полку Ігореві, і подає його різні східньослов'янські синоніми. Не може бути сумніву, що староукр. слово зегзиця — це один з варіянтів старосл. звуконаслідувального слова для означення зозулі. Це видно в світлі таких назв зозулі, як словацьке žežhulica, польське народне gżegżółka (kukułka), рос. діялект. жегозуля.

Зеґарок, місц. — годинник; старе слов'янське часьникъ; „зеґарок" (народне в Галичині) — з польського zegarek, а це з нім. Zeiger — те, що показує (години). Селяни в Галичині часто вимовляють його по-своєму: дзиґарок.

Зелений — слово всеслов'янське; ст. слов. зеленъ, зеленыи; зеленѣти; зеленіти, зелень (флора взагалі), народне зелепуха (недозрілий овоч), переносне „позеленіти" (про обличчя хворої людини). Зелененький, зеленесенький, зеленкавий.

Зелені Свята — Свято (староукр. празник) Святої Тройці. Удавнину більш популярною була його церковна назва „Свято П'ятидесятниці".

У дохристиянських часах у той день припадало свято, яке характеризувалося умаюванням хати, воріт і вулиці зеленню. І цей звичай залишився й досі: у той день (тепер він сходиться зо Святом П'ятидесятниці) всі будинки, брами, вулиці й церкву умайовують зеленню: вітям і зіллям.

Лекс. 1627, 199: П'ятдесятница — День Пятдесятный, Зеленыи Святка.

Зе́льман — див. З а́ л м а н.

Земля́ — 1. субстанція на поверхні нашої планети, на якій ростуть рослини; 2. З е м л я — назва нашої планети.

Наші предки за дохристиянських часів вірили в магічну (надприродню) силу землі, і вважали її за живу та священну.

І тому це вірування залишилося в формулах заклять: „Бодай тебе с и р а (або „свята") земля поглинула (або „побила")".

(У давніх євреїв також було цього роду повір'я. Див. Книга Чисел 16. 31-35: „Земля розступилася й поглинула бунтарів проти Мойсея").

На Запоріжжі вибраному за кошового отамана чи гетьмана клали на голову трошки землі, а звичай цей був відповідником „помазання (оливою) на царство", що був на Близькому Сході, і також перейшов у країни Европи.

Старі люди в нас по селах і досі на знак присяги з'їдають грудочку землі.

З е м л я — назва нашої планети.

Нашу планету у всіх мовах називають тим самим терміном, яким називають ту її поверхню (грунт), на якій ростуть рослини. Словом з е м л я також називають країни (край) і поле.

Нашу плянету назвали були словом г л о б (з лат. globus —те, що має форму кулі) тільки тоді, коли відкрили той факт, що форма землі — сферична, а не плоска. Слово з е м л я загальнослов'янське з праіндоевроп. минулим.

Пор. латв. zeme і гр. ge, які свідчать, що в слов'янському земля, земь, zeme, zemia і ін. з (z) походить з праіндоевр. g (г). Земля (грунт) у російській літерат. мові — це п о ч в а, але в рос. народн. мові цього слова

немає. Та й походження цього рос. літерат. слова досі ще не досліджене. (У чеській мові počev означає підошву, але чи його пень той самий що й у слові **п о ч в а** — це питання).

У нашому старому церковному письменстві слово **з е м л я** найбільше пов'язане з християнською релігійною сферою.

Пор. Лекс. 1627. 434: Бысть мніх, не плю на землю, толико бо бѣ єму воздержаніе.

Там таки, 444: Персіа, ел. - - барзо зѐмный.

Колѣно зѐмных. Катих. 1645 р. 15б.

„Земля обітóвана" — Земля Обіцяна юдеям, Палестина, мрія й надія. Вираз частий у Біблії, див. Євр. 11.9.

В історії нашої літератури першим тим твором, автор якого висловив свою глибоку любов до рідної землі, було „Слово о полку Ігоря" (1187 р.). Автор його час до часу з тугою звертається до неї. „О, земле руська, ти вже за горою!"

Осип Турянський одного з своїх романів назвав „Син землі". А потім Ілля Киріяк (у Канаді) написав великий роман „Сини землі". „Земля" — так називається один з романів Ольги Кобилянської.

Зéрнятко — малесеньке зерно. У нашу книжну мову XVI-го в.зайшло було польське слово **ziarnko** в формі „зернко".

Лекс. 1627. 424: Коккін — зѐрнко.

Укр. зéрно, зерня́, зеренцé, зéрнятко. Множ. **з é р н а** означає якесь число зерен. Слово ж **з е р н ó** означає (колективно) збіжжя взагалі.

Слово це всеслов'янське: ст. сл. зърно, зьрно; рос. зерно, ч. zrno; п. ziarno. Пень його сягає в праіндоевр. мовний грунт. Пор. лит. žirnis; пруське zyrnis; лат. granum.

Зéро — французька назва для „вічка" (форма 0), що графічно символізує собою числове „нічого".

Слово „зеро" вживають французи, італійці, англійці, поляки й українці на західньоукр. землях. Німці кажуть „Nul" (з лат. nullus — жоден, ніщо); українці на східньоукр. землях кажуть „нуль"; так і в чехів, сербів і ін.; росіяни кажуть „ноль".

Зефір — легкий теплий вітерець, легіт; з гр. zephyros, що вдавнину означало тільки західній вітер.

Лекс. 1596. 14: Зефир — вѣтр вдячный, от полудня вѣючій.

З'єдинені Держави Америки (ЗДА) — так у Західній Україні аж до 1945 р. називали Америку. ЗДА — це дослівний переклад англійського United States of America. У цій англ. назві слово „state" тут означає д е р ж а в у.

Британія адмініструвала свої колонії в Америці таким чином, що там не було центральної колоніяльної влади; губернатор кожної колонії безпосередньо підлягав королеві Британії.

І коли колонії в Америці почали (19 квітня 1775 р.) збройне повстання проти британської влади, то тим самим вони перестали визнавати свою дотогочасну центральну владу (цебто короля Британії), а своєї центральної влади для всіх колоній вони не встановили. Так, кожна колонія почала автоматично вважати себе за державу — state. Спроби провідних політичних діячів якось об'єднати ці держави („стейти"), що ще донедавна були колоніями, не були легкі, бо жодна з них не хотіла зректися свого статуса суверенности (своєї державної незалежности). І аж 15 листопада 1777 р. представники цих держав (визволених колоній) на своєму конгресі проголосили Артикули Конфедерації Держав Америки. Але кожна із цих держав далі зберігала свою незалежність, бо хоч усіх їх єднав Конгрес їхніх представників, але жодного центрального уряду не було, бо вони його не хотіли. І саме тому Франція ще таки тоді назвала цю федерацію держав Америки терміном Les États Unis d' Amerique — Сполучені Держави Америки.

Так само й німці переклали англ. „United States" своїм точним терміном: Vereinigten Staaten — Сполучені Держави. (Як фр. état, так і нім. Staát означає державу).

Слов'янські країни, крім Польщі, пішли тут за німецьким у тому сенсі, що вони залишили нім. слово Staat (чит. „Штат") неперекладеним, і так назвали Америку терміном „Сполучені Штати" (Америки). Перші поступили так чехи, бо вони взагалі запозичили собі німецьке слово „Staat" (і звідси чеське stát — замість država). За німецьким зразком пішли й українці на Наддніпрянщині,

і назвали Америку терміном „Сполучені Штати Америки" (США). За таким же зразком пішли й росіяни (їхній термін: „Соединенные Штати Америки").

„Штати" — це слово не російське, а німецьке.

Поляки пішли тут за французьким зразком, але фр. назву „Les États Unis d' Amerique" вони переклали неправильно: „Stany Zjednoczone". Фр. état тут бо означає не „стан" (цебто ситуацію, положення, або суспільну клясу), а д е р ж а в у.

Назва U.S.A. (США) — історична: вона віддзеркалює собою історію формування цієї держави. Звичайно, специфічно в відношенні політичної структури слово „state" уже стратило свою ф у н к ц і ю визначання держави, але його семантика не змінилася, — воно бо в принципі далі означає тільки державу. Подібно не змінилося й значення слова „республіка", незважаючи на те, що СССР (Союз Советских Социалистических Республик) фактично становить собою одну державну одиницю.

Українці в англомовних країнах засвоїли собі англ. слово „state", і кажуть: „Сполучені Стейти Америки". Чи приймуть це українці у франкомовних і германомовних країнах, — не відомо.

З'єднати — злучити що в одне. „Єднати" походить від є д и н и й, а це від ст. сл. единъ. (Пор. також ст. сл. съединити, съединяти).

„З'єднати" в значенні придбати собі — це полонізм; напр., zjednać sobie jego przychylność.

Див. Лекс. 1627. 246: Снабдѣніє — набытьє, зѣднáньє.

У нас у цьому випадку кажуть: Внєднати собі в нього прихильність.

Ззáду — за передом (фронтовою частиною) чого.

Ст. слов. зади, съ зади; рос. позади; п. z tyłu.

Лекс. 1627. 472: Ззаду змій.

Там таки, 245: Съзáди — ззáду, на зáдѣ.

Зимá — зимна пора року; в Україні — зимна четвертина року: грудень, січень, лютий. Із ст. сл. з и м а. Пень слова праслов'янський і праіндоевропейський. Пор. лит. žiema, пруське zema, індійське hima-, лат. hiems.

Від укр. з и м н и й у нас уже давно створили іменника абстрактного типу: зимність.

Див. Лекс. 1627. 423: Зимность.

Дотикове враження від зимна в нас уже здавна окреслюють парадоксально: уважають його за таке, як дотикове враження від вогню.

Лекс. 1627. 450: Саламандра так зимна, же огнем жіет.

Зирк — звукове рухонаслідування бистрого погляду. Звідси: зиркати, зиркнути, зиркання.

Зиск — нажива; від ст. сл. нскати — шукати; сънискати — знайти.

Лекс. 1627. 189: Приобрѣтеніе — зыск, позысканье.

Там таки, 184: Прибыток, зыск. Прибытки — приходы, зыски. Прибиточный — чинячый зыск.

Т. таки, 247: Прыобрѣтéніе, зыск, збирáнье.

Т. т., 219: Ради прибытка — для зиску.

Зичáти — звуконаслідування: хрипло кричати. Звідси зичний, зично.

Зичити — бажати кому чого.

„Здоровя зычити". Лекс. 1627 р. Передмова.

Там таки: „Уприйме зычу". 1627 р. Пер.

Т. т., „Зычливый слуга". 1627 р. Пер.

Т. т., 190: Присный — зычлúвый.

Т. т., 276: Пилность, хоть, зычліївость.

Т. т., 6: „Благоволю — зезволяю, кохаюся албо зычу, спріяю, албо добре кому пріяю, хвалю, потвержаю, албо любую подобаю собѣ".

Добро (нéприятелям) зычити. Катих. 1645 р. 87б.

Словник Брюкнера подає, що слова życzyć і pożyczyć (з и ч и т и й п о з и ч и т и) — це деривативи слова pożytek (po-ż y t e k), що походить від слова ж и т и. Інших вияснень походження цих слів немає.

Брюкнер не взяв тут до уваги низки фактів.

1. В укр. мові відповідником п. pożytek є слово п о ж и т о к, а відповідниками п. życzyć і pożyczyć є зичити й позичити.

2. Історія укр. слів з и ч и т и й п о з и ч и т и і п. życzyć і pożyczyć не досліджена.

3. Цих слів немає в інших слов'янських мовах.

4. Не поставлено питання, чи ці слова бува не є чужого (не слов'янського) походження, а скажемо, — германського. (Пор. setzen).

Зі, місц. — з, із, зо.

Прийменник зі, що вживається в Галичині, це вплив польського ze. Напр., п. „ze mną", укр. в Галичині — „зі мною". Правильним українським відповідником польського ze є зо: зо мною. Польське ze в такій фразі, як „ze strony" по-укр. треба перекладати словом із: із сторони.

Укр. зо (як це у фразі „зо мною") походить із староукр. со, яке є укр. версією ст. сл. съ.

Зілля — такі рослини, стебла (але не коріння) яких гинуть з приходом зими.

Ст. сл. зелие, зелье; болг. зеле; ст. рос. зеліе, суч. рос. зелье; ч. zelina; п. zioło, ziele. Слово це індоевроп. походження. Пор. лит. želti, želiu — зеленіти, žolē — трава; латв. zelt — зеленіти.

Лекс. 1591. 13б: Зеліє — зѣльє.

Там таки, 3б: Быліє — зѣльє, былье.

Зінаїда — ж. ім'я; ст. сл. Зинайда — з грецького і означає „Божественна".

Іменем Zen, р. відм. Zenos, пости називали Зевса.

Зіниця, анат. — „чоловічок"; лат. pupula, pupilla; стцслов. зѣница; болг. зѣница; серб. зеница; п. ziernica, ч. zritelnice і рос. зрачек.

Лекс. 1596. 14: Зѣница — зѣнка, чоловѣчок.

Лекс. 1627 р. 70: „Зѣница — зѣнка, чоловычокъ, зреница".

Там таки, 70: „Зѣница — зѣнка, чоловѣчок, зрѣница.

Гебрейське іš — чоловік, išon — чоловічок, зіниця.

Псал. 16. 8 читаємо: „Бережи мене, мов ту зіницю, дочку ока!"

Слов'яни вже давно забули походження й перше значення слова з і н и ц я; свідчить про це той факт, що поляки вже з давніх-давен уживають це слово в його перекрученій формі — źrenica, що помилково утворене шляхом уподібнення до ст. п. źrzeć — із ст. сл. zrěti (зрѣти). Так само сталося і в чехів.

Пень слова з і н и ц я праслов'янський. Але його віддзеркалення в інших мовах індоевроп. сім'ї покищо не знайшли. Спроби пов'язувати його пень із ст. сл. з и я т и, з ѣ я т и нічим не обосновані.

Зінóвій — ч. ім'я; прийшло до нас із стцслов. мови, яка взяла його з мови грецької. Його значення: „Боговгодний".

Див. З і н а ї д а.

Зіпсува́ти — зробити непридатним до вжитку.

Лекс. 1627. 201: Раздрушеніє — зопсова́ньє, псую.

Там таки, 92: „Истлѣніє — нарушеньє, зопсованьє".

Зопсованя жадного не понесуть. Катих. 1645 р. 63б.

Словник Брюкнера подає, що польське слово psuć походить від слова pies (пес).

Брюкнерова теорія не дає нам відповіді на такі питання:

1. Чому ці слова появилися тільки в польській та українській мовах, а в інших слов'янських мовах їх немає?

2. Коли вони в цих двох мовах появилися?

3. Чому ці слова мали б бути утворені з форми давального відмінка слова pies, цебто з форми p s u?

Зірка́тий, зирка́тий — витріщкува́тий, вирячкува́тий; з кореня - з і р -. На Полтавщині відомі форми через метатезу: зікра́тий, зикра́тий.

Корінь - з і р - у цьому слові походить із старослов. - з о р -, як це в ст. сл. в ъ з о р ь.

Ст. слов. з ь р ѣ т и (бачити), прозирати, в ъ з о р ъ (взір), позоръ, зърцало (дзеркало, ст. укр. зеркало) основані на таких варіянтах одного й того самого прасл. пня: - з ъ р -; - з ь р -; - з о р -, з яких походять суч. укр. - з р - (зріти), - з е р - (ст. укр. зеркало), - з о р - : - з і р (зорити, зір, позір).

Зітха́ти — зідха́ти, див. д у х.

Зія́ти, зяяти, зяти — подихати, чи просвічувати чим розтво́реним; напр., щілиною, трохи відхиленими дверима, розкритим (роззявленим) ротом, або розплющеними очима.

Напр., у казках паща змія все „зіє вогнем" (або „зяє іскрами").

Ст. сл. зияти — позіхати (цебто важко дихати широко р о з з я в л е н и м ротом).

Слово це всеслов'янське й праслов'янське, а ведеться воно з праіндоєвр. доби. Пор. лит. žioti — роззявляти рота.

У нас слова з тим самим пнем: з я в а (дихальний орган риби); р о з з я в л я т и (рота), р о з з я в и т и с я (наставитися щілиною — зявою), напр. про роздертого чобота: „Чобіт роззявився"; р о з з я в а — той, у кого постійно роззявлений рот — це неуважна людина.

Словник Грінченка подає приклад з народньої мови про двері, що „зяють" (зіють) великою щілиною (бо вони трохи відхилені): „Щоб тобі так рот з я л о, як ті двері зяють". І. Верхратський у праці „Про говор галицьких лемків" (1902) подає словарця лемківського говору, а в ньому й слово з я т и (із зіяти). В укр. народній мові слово **з і в á т и** поширене більше за літературне **п о з і х á т и.**

Злóтий, арх. — золотий. Походить із стцслов. златъ, златъи — від ст. слов. злáто (золото). Прасл. пень *zolt; пор. англ. gold, ісляндське gull, нім. Geld.

Слово о п. І. 1187 р.: Злат стремень.

Там таки, 20: Злата и сребра потревати.

Златоýст, златоустий — золотоустий; із стцслов. златоустъ і златоустъін. Це стцсл. слово є калькою гр. chrysostomos (chrysos — золото, stoma — уста) — той, у кого „золоті уста", цебто той, хто дуже гарно промовляє; стцслов. красьноглаголивъ; ст. укр. краснобай, красноріччивий.

Св. Іоанъ Златоустъ (по гр. Ioannes Chrysostomos) — Св. Іван Золотоустий (345-407), Патріярх Констянтинопільський (від 398 р.), був одним з найбільших Отців Церкви. Пам'ять його святкується 27 січня (за новим стилем).

Злúгодні — постійна нужда; біда взагалі. Слово це — з'єднання (контамінація) двох слів: з л ú д н і й г о д и. Ст. укр. год (мн. гóди) походить із ст. сл. годъ, що означало ч а с узагалі. З нього постало наше слово „година".

Зло — все те, що поборює добро.

Ст. сл. зъло, болг., серб. і рос. з л о, ч. zlo, п. zło.

Слово праслов'янського походження; корінь його віддзеркалений і в інших мовах індоевр. сім'ї; пор. лит. jžulas (j-žul-as) — той, хто чинить зло.

У слові о п. І. 1187 р.: нъ се зло.

Від слова з л о постали слова: „злоба", „злобивий", „злість", „злостивий".

Лекс. 1596 р., 135: Злобá — злость.

Лекс. 1627 р. 201: От злобы.

Т. т., 237: Строплнвый — злый, злослúвый.

Т. т., 318: Лукавен — злослúвый.

Т. т., 465: Берег злослúвого.

Лекс. 1596 р., 14: Злобивый — злостлúвый.

Згодом і слово „злість" дехто почав був називати словом „зло".

Див. Катих. 1645 р.: Абысь жаднои злости не важился чинити.

З л о б о д е́ н н и й. — Це наше слово є калькою ст.-цслов. зълободьньнъіи. А це стцслов. слово постало із стцслов. Євангельського виразу: „Довлѣетъ дьневи зълоба єго". — (Кожен) день має свої турботи. (Матв. 6. 34).

З л о́ д і й — той, хто краде. Словник Грінченка подає слово з Лубенщини: „крадій".

Початкове значення слова з л о д і й було: той, хто діє зло взагалі, — злочинець. Таке ж значення мало й стцслов. слово злодѣи (від з л о д ѣ я т и — чинити зло). Напр., Остромирова Євангелія 1056 р. подає: Ведоша Иісуса и ина зълодѣя дъва.

У церковно-слов'янській мові того, хто краде, звано „тать", але мова українська спочатку зовсім не знала особливого слова для „татя"; аж пізніше „злодій" почало визначати тільки „татя". Ще в Словнику П. Беринди 1627 р. „злодія" пояснено: „злочинца, що зле чинить". У мові російській „злодѣй" залишилося зо стародавнім значенням, а для „татя" постало слово „вор". У наших словниках з XVI-XVII вв., звичайно, не обійшлося без полонізмів у похідних словах від „зло". Напр., „злосливий" — з п. złośliwy.

Зілля — рослини, які взимі гинуть, а навесні знову відростають із свого коріння.

Ст. сл. зеліє; рос. зе́лье, суч. п. ziolo, (ст. п. ziele). Слово всеслов'янське, а праслов. пень його походить з праіндоевр. Пор. лит. želiù — зеленіти.

Лекс. 1627. 409: Сѣно або зѣльє.

Лекс. 1596. 34: Иссоп ест зѣльє.

Зло́тий — золотий, з п. złoty, карбувався вдавнину з золота, тому й назва „зло́тий". Так само в Німеччині від Gold (золото) був утворений ґульден (золотий). Вартість злотого з ходом часу все меншала, бо його стали виробляти із срібла. Так, року 1505-го злотий вартував 244½ копійок, а 1640-го — 43 коп., 1766 16¼, а з 1815 р. ціна устійнилася 15 коп. (Див. Горбачевський: Слов. 133). На Правобережжі злотий — 15 коп. Панувала форма:

з л о́ т и й, рідко — з о л о т и́ й, а то й з л о т. (Є. Чернов 33-35).

Напис на Хресті 1161 р.: Злото и серебро.

Злочи́нець — той, хто чинить зло; кримінальний тип.

Слово з л о ч и н е ц ь дуже повільно проникає з літературної мови в мову народню. А в нашій „книжній" (літерат.) мові слово появилося не раніше XVI-го віку, і то появилося воно в нас спочатку тільки в польській формі „злочинца" — з п. złoczyńca. П. „złoczyńca" (zło czyni) є калькою п. złodziej (zło dzieje), яке колись визначало кожну таку людину, що чинила зло, а тепер означає тільки злодія.

Див. Лекс. 1627 р. 69: „Зло́дѣй — злочи́нца, що зле чинит. Злодѣйство злочи́нство, злочинность".

Змага́ти — прямувати до мети шляхом своїх зусиль; силкуватися осягнути якусь ціль. Пень цього слова (-маг-) є і в інших словах: перемагати, змагатися, знемагатися, помагати (допомагати). У цих словах - м а г - походить з того самого праслов'янського джерела, що й - м о г - у словах перемога, знемога, допомога.

У праслов. добі пень цей виступав у своїх двох апофонічних видозмінах (праслов. перезвукові корінного голосного звука): *-mog- : *-mōg- (*-мог- : *-маґ-), — прасл. *mog-ti, *po-mōgti. Цей прасл. корінь виринув з праіндоевр. грунту. Пор. нім. -mag- : -mög- у словах Magd (дівчина-помічниця; служниця); mögen — могти.

Пень - м і ч - наявний у словах: поміч, неміч, а також корінь -моч- (у західньоукр. м о ч и́ (могти), п о м о ч и) походить з того самого праслов. і праіндоевр. джерела з м а г а т и до чого, а це укр. модерна літерат. форма нашого старого с т р е м і т и до чого. Але в мові народній ця функція слова з м а г а т и ще не всюди відома. [В укр. говорах Закарпаття слово „змагатися" („позмагатися") з давніх-давен уживається для визначення статевого акту].

Зма́зати — сте́рти; (головно про стертя того, що написане). Напр. з м а́ з а т и (стерти) з таблиці написані крейдою букви. На західньоукр. землях це слово (поширене на Наддніпрянщині) мало відоме.

Слово походить із ст. сл. м а з а т и (цебто мастити). Інші ст. слов. слова тієї ж сім'ї: м а з ь (масть), м а ж а. (Наше м а ж а означає чумацького воза).

М а з а т и — слово всеслов'янське; з праслов'янського й праіндоевроп. традицією.

Ст. сл. м а з - : м а ж - своїм родоводом пов'язане з праіндоевр. *mag-, яке в інших мовах індоевроп. сім'ї виразилося рефлексами: mak- mas-, muz-, як це в гр. mageiros — кухар, masso — місти; латв. (iz) — mūzē — мішати, колотити; латв. makt — тиснути, видушувати що з чого.

Мазь, коломазь, мазни́ця, маза́йло, мазя́р, мазе́па і ін. належать до сім'ї слів, що ілюструють собою цей корінь. Тих, що беруться малювати ікони, хоч і малювати не вміють, народ прозвав „богомазами", цебто – що вони малюють не ікони а „мазають" подоби ніби „божків", або — мазають „луб'яні образи". „Не помажеш, — не поїдеш" — це вираз для хабарництва в урядах.

Змасакрува́ти — вимордувати багато людей особливо жорстоким способом. Слово походить з тевтонського matsken — різати; пор. суч. нім. Metzger — різник.

Зми́лування — вияв милосердя до того, хто провинився чим.

Лекс. 1627. 165: Помилованіє — прощеніє, зми́лованьеся.

Там таки, 250: Змило́вуюся над ким.

Т. т., 269: Умиленный — змилованья або милосердія годный або набожный.

Корінь слова з м и л у в а н н я (від з м и л у в а т и - с я той самий, що й у ст. сл. словах милъ, мильнъ, милити, умиляти ся (umilęti sę), милость, милостыни, милосеръдъ.

Початкова (праіндоевроп. і праслов'янська ідея, яку означає корінь (пень) ст. сл. слова м и л о с т ь — це л ю б о в. Пор. лит. mýliu (милувати), що означає любити, а лит. miélas — любий, милий.

Звичайно, де є любов (милість), там є й милосердя.

Ст. сл. м и л о с т ь неправильно перекладають словом милосердя, бо ж милість — це любов, а милосердя — це тільки одна з невід'ємних прикмет любови.

Зми́сл — притаманна живій істоті природня здібність помічати предмети й явища. Ст. слов. съмыслъ; лат. sensus.

Слово з м и с л (староукр. смыслъ) уживалося для визначення думки (мислі), розуму, розсудку її значення всього того, що ким сказане (напр., „Смыслъ басні" — сенс байки, „смыслъ слова" і т.п.). Від цього наше старе с м ы с л е н ы й: мудрий, хитрий, спритний, меткий.

Лекс. 1627. 306: Чу́вство — смысл, змысл.

Слово о п. І. 1187 р.: Вѣщей Боянъ смысленый. 37.

Ст. сл. съмыслъ (змисл) належить до сім'ї ст. сл. слів, що їх корінь спільний: мысль, мыслити, домыслъ, размыслъ, промыслъ.

Пор. наше традиційне Промисл Божий — із старого „Промыслъ Божій".

У Галичині заступили це новим терміном — „Провидіння", що є калькою латинського „Providentia".

Ст. сл. слово м ы с л ь генетично пов'язане з тими своїми відповідниками, що наявні в інших індоевроп. мовах. Пор. староприське s-mŭanim (думаю), гр. mythos — думка, що виражена звуками.

Змій — гад; ж. р. змія́ — гадюка, цебто створіння з родини повзунів.

Пень слова той самий, що й у слові з е м л я, цебто *з ь м-; праслов. пень у ст. сл. земля був *zьm. (Пор. ст. сл. в є с ь і старше в ь с ь).

Пень слова з е м л я праіндоевр. Пор. лат. zeme; фригійське zemele (мати-земля), лат. humus.

В інших мовах індоевр. сім'ї немає такого відповідника слова з м і й, пень якого був би такий, як і в слові земля.

Від слова з е м л я походить наше з е м л я н к а — землистого кольору жаба, що живе тільки на землі (не в воді).

Змій з глибокої давнини вважається спокусливим (бо Єву, дружину Адама, спокусив у Раю). Змій також уважається мудрим. (Пор. Матвія, 10. 17: Будьте мудрі, як змії).

Лекс. 1627 р. 70: Змій — уж, га́дина, змій, змій".

„Пускати з м і я" — запускати на шнурку в простір паперового „змія", щоб летів.

Змішяти — скріпляти, посилювати.

Лекс. 1627. 275: Утверждаю — змоцняю.

Лекс. 1596. 226: Утверждаю — змоцняю, твердо шию. Утвержденіє — змоцненье.

Чуйте, стойте въ Вѣрѣ и змоцняйтеся. Катих. 1645 р. 33б.

Слово з м і ц н я т и польського походження. Пор. п. wzmocnić, — корінь m o c -, що є польським відповідником укр. м і ч-, як у словах по-міч, не-міч. Прааслов. *mogt- дало укр. моч; пор. м о ч и (в Галичині) із праслов. *mogti; п. móc.

Змія́, ж. р. — гадина, гадюка. Див. з м і й.

Лекс. 1627. 428: Дра́кон, ел. змія́.

Змордува́ння — стомлення, змучення; з польського mordować, а це з нім. morden — мучити; убивати шляхом мучення.

Лекс. 1627. 450: Сава — змордованье.

(Ім'я С а в а тут пояснене гр. sao — розтягаю що силою, мучу).

Зму́сити — присилувати; з польського zmusić, а це з нім. müssen — мусіти.

Зна́гла — раптом, неочікувано; з п. nagły (неочікуваний, раптовий) чи ч. náhly (те саме).

Лекс. 1596. 5б: Внезаапу — знагла.

У староукр. мові н á г л и й — це н а х а б н и й.

Слово загальнослов. Відповідь на питання, в яких мовах індоевр. сім'ї віддзеркалений праслов. корінь цього слов. слова, залишається дискусійною.

Знайо́мий — той, кого знаємо. Із ст. сл. знаємъін, знаємый.

Слово о п. І. 1187 р.: Яруги имь знаеми.

Староукр. синонім слова з н а й о м и й — це слово з н а к о́ м и й, що збереглося на західньоукр. землях (особливо в Галичині), вже не вживається в літ. мові. У сторослов. мові слова з н а й о м и й немає.

Пор. ст. сл. знати, рос. знать, п. znać.

Слово походить з того самого праджерела, що й гр. gnostos (знаний), лат. gnotus (знаний), зендське zānaiti (він знає), žnatar (знавець).

Від ст. слов. з н а т и походить наше з н а м е н и́ т и й (ст. сл. знакомитъін).

Лекс. 1627 р. 20: „Велій — великій, высокій, знаменитый".

Там таки, 8: „Славный, знамени́тый, хвалный.

Ст. сл. знати, рос. знать, п. znać.

Слово знаменитий перше визначало те, що „зазначене знаком чи знаменем", назнаменано, накарбовано; напр., у Словах Григорія Богослова XI в. читаємо: Мъножає незнаменитыхъ отьць паче притяжавъ знаменитыя 87. Потім виробилося значення „відомий" взагалі; напр., часто вживане в XIV-XVI в. „знаменито чинимо" — робимо відомим. Напр.: Чинимъ знаменито симъ листомъ (Судоморська присяга 1389 р.). Чинимъ знаменито симъ листомъ кождому (Луцька грамота 1438 р.). Про це ж свідчить і друга формула: Чинимъ знаемо симъ нашимъ листомъ (Грамота Вітовта 1382 р.). А далі „знаменитий" набрало значення славний, дуже добре знаний, і таким позостається це слово й тепер. Українська мова наддніпрянська майже не вживає цього слова, а наддністрянська, навпаки, вживає його часто.

Зна́менник — 1. нижчий числовий знак під рискою (в дробах), над якою є числовий знак — **числи́тель**; 2. знак на просфорі (проску́рі, про́скурці).

„Зна́менник, що ним про́сфоры знаменуют". Лекс. 1627. 79.

Від знати див. **знайомий**.

Зна́м'я, арх. — знаме́но.

Слово о п. І. 1187 р.: Жалость єму знаменіє заступи.

Знать — вища суспільна верства; еліта взагалі.

Форма значення цього слова збірна.

Зна́хар — людина, яка „знає" як лікувати недужих закляттям, „чарами" (таємною силою зілля) і т. ін.

На західньоукр. землях зна́хор.

Ст. сл. знахарь, знахорь.

Зна́чний — показни́й, чимали́й, замітний. Напр.: зна́чний зріст цін).

Зна́чний колись також означало визначний, староукр. імени́тий.

„Зна́чний — именитый". Лекс. 1627. 87.

Слово це походить від „знак", пень якого той самий, що слова знати.

Див. **знайомий**.

Наголос тут змінює значення слова: зна́чити — це мати значення (сенс, вагомість); значи́ти — це ставити значки на чому. Зна̂чення — це сенс, вагомість; значі́ння — це позначування чого знаками.

Зневáга — обрáза; з польського zniewaga, а це з нім. Wage — вага.

Лекс. 1627. 315: Насмѣвиско, зневáга.

Звідси з н е в а ж а т и — відбирати словами „вагу" (значення) від кого; уважати кого за н е в а ж н о г о.

Лекс. 1627. 167: Отверже, зневáжил.

Там таки, 246: Смешаю — зневажáю.

Зневóлити — присилувати, змусити; з п. zniewolić.

Ст. слов. пень у трьох варіянтах: vol.- : vьl- : vel-; пор. ст. сл. волити, до-вьлѣти, велѣти. Прасл. пень цього слова віддзеркалений в інших мовах індоевроп. сім'ї; пор. лат. volo (я хочу); нім. Wille (воля, гін до чого); англ. will (воля).

Сім'я укр. слів: воля, воліти, арх. повеління (наказ), повільний, дозволити, визволити, божевільний, своєвільний і т. ін.

„Я зневóленый". Лекс. 1627 р. Передмова.

Знечéв'я — бездільно.

З н е ч é в'я — слово, яке сильно в нас плутають, не знаючи значення цього слова, про що не раз писалося в „Рідній Мові" (див. РМ 1936 р. ст. 436-438). У літературній мові з н е ч é в'я рідке, визначає головно: від нічого робити, бездільно, нічого не роблячи. Напр. у Куліша: Хут. поезія 129: У нас мужицька мова піднялась із нечевля. С. Черкасенко: Дон-Хуан: Король і гранди ті — одно полюють, з достатків та знечев'я, з жиру то 12. Словник Ак. Наук I, 208 рос. „от нечего делать" перекладає нашим з н е ч е в'я. У Галичині „знечев'я" — несподівано, зненацька. Напр., Ірина Вільде („Метелики на шпильках): Зустріла його сьогодні знечев'я 13. У Косача (Чад): Дмитрюк знечев'я заридав. Він знечев'я спинився. Чернява (Люди з чорн. підн.). В його спалахнули знечев'я гострі блиски.

Знúділість — змізернілість, счахлість. Нúдіти, знúдіти, нидіння.

У слові той самий пень, що й у слові н у ж д а. Тут звичайний у слов'янських мовах перезвук; пор. ст. сл. быти (староукр. бьть) — бути. Подібно й нид- (нидіти): нуд- (нудити) : нужд- (нужда) із прасл. *nudi-.

Слова „нидіти" немає в інших слов. мовах.

Лекс. 1596. 22б: Уныніе — унилость, зныдѣлость. Унылый — зныдѣлый. Унываю — ныдѣю.

Словник Грінченка подає приклади з народньої мови, в якій слово н и д і т и означає мізерніти, худнути й нудити, нудитися.

Знову — ще раз, другий раз, повторно, вдруге; укр. народне знов, нáново. Болг. из ново, серб. із ново, на ново; ч. z nova, opet; п. znowu, powtórnie.

Знов — ст. сл. съ новъ. (Ст.-укр.-слов. опять — чит. opętь).

На західньоукр. землях тільки з н о в (Волинь, Полісся) й з н о в а (в Галичині — з наголосом з н о в á).

Є ці форми й на східньоукр. землях, але там переважає з н ó в у — з польського znowu.

Знову ся до нас привернул. Катих. 1645 р. 9.

Там таки, 26б: Знóву взялъ.

Лекс. 1627. 151: Паки — знóву, еще, опя́ть.

Там таки, 37: з н ó в у пріймую.

Т. т., 468: Знóву ся родит.

Т. т., 192: Набываю знóву.

Ст. слов. новъ (новий), — прасл. пень *nov-, що наявний і в інших індоевроп. мовах, пор. лат. novus (новий); нім. neu; англ. new.

Знóсити — 1. приносити що звідки й складати в тому самому місці; 2. з н о с и т и — про птицю, що несе (зносить) яйця.

„Зносити" в значенні стерпіти — це полонізм: znosić (cierpienie).

Лекс. 1627. 234: Можно стерпѣти, зносити.

Знóчі — ще від часу останньої ночі (триває що). Напр., зуб, що почав боліти зночі, болить і досі. Подібно: звечора, зранку (зрання).

Слово о п. І. 1187 р.: Си ночь съ вечера. 23.

Зібгáти — тісно й безладно зіпхати що (напр., одіж) куди (в скриню і т. ін.). Слово це є тільки в мові білоруській (бгаць) і укр. Слово праіндоевр. походження. Пор. лит. pabúgti (pa-búgti) — класти що „насполох".

Зóдчество, арх. — будівництво. Ст. сл. зьдъчити, зьдати — будувати; праслов. пень *zьdъ-, що означає муляра; стцслов. зьдьць, зьдьчіи — будівничий, архітект, п. zdun — той, хто ліпить що з глини, гончар; стцслов.

съзьдати, създати, съзиздати — творити, створювати; създатель — творець.

„Зóдчій, гр. tekton, тесля". Лекс. 1627. 79.

Зозýля — пташка, голос якої звучить як ку-ку. Зозуля зокрема відома тим, що свої яйця вона підкидає в гнізда іншим пташкам, щоб вони висиділи її зозуленята.

Латинська назва її — звуконаслідувальна: cuculus; нім. Kuckkuck; англ. cuckoo; п. kukułka; рос. кукушка.

Див. зегзйця.

Зойк — скрик з болю; слово звуконаслідувальне; з „ой" постало ойкати, далі — зойкати, а звідси й зойк.

На західньоукр. землях воно відоме більше, як на східньоукр., де частіше вживають слів ре́пет, крик, голосіння.

На західніх укр. землях (особливо на Волині) збереглося старе укр. (і ст. слов.) ячати (і з поль. янчати). Пор. ст. сл. jęčati — стогнати; п. jęczeć; ч. ječati.

Золотé рунó — уявне далеке багатство, на яке хтось надіється; укр. народнє: „грушки на вербі".

Цей крилатий вираз походить з грецької міфології: Фрикс і Гелла, діти царя Афаманта, мали золоторунного барана, цебто барана з золотою вовною. Фрикс прибув у Колхіду (на Кавказі) і тут приніс богам у жертву свого барана, а золоте руно його подарував колхідському цареві.

Потім склався „похід аргонавтів" розшукати це золоте руно.

Див. аргонавти.

Зóлото — див. златий.

Слово о п. І. 1187 р.: „Злато слово". 21.
„Ваши златыи шеломы".
„Злат стремень".
„С ними злато и паволокы".

Зóлото, — див. златий.

Слово о п. І. 1187 р.: Рускаго злата насыпаша.

Золотовéрхий — будинок з золотим, або з позолоченим „верхом", цебто кришею (дахом).

Слово о п. І. 1187 р.: В моємъ теремѣ златовръсѣмъ.

„Золотоверхий" — епітет (прикладне окреслення) Києва давнього походження. Основане воно на тому,

що в Києві були церкви з золотими банями, були й **з о л о т і в о р о т а**.

У чехів „золотий" колись був епітетом їхньої столиці — Праги: Zláta Praha.

Золотокóваний — викуваний з золота.

Слово о п. I. 1187 р.: Высоко сѣдити на златокованѣмъ столѣ. 30.

Золóчений — позолочений.

Слово о п. I. 1187 р.: Злачеными шеломы по крови плаваша. 29.

Зóнтик — парасоля; з давнього голландського zondek; суч. гол. zonne - dek; zonne — сонце, dek — покривало.

В укр. мові слово **п а р а с ó л я** частіше в З. У., а зóнтик у Сх. Укр.

Слово з о н т и к появилося на початку XVII в.

Зорá — кожна з тих небесних тіл (крім сонця), що світить своїм власним світлом, а не відблиском світла сонця, яким, напр., світить місяць.

Зоря — гр. aster; лат. stella; нім. Stern; англ. star; санскритське stri, множ. star-as.

Ст.-церк.-слов. заря, зоря; рос. заря; п. zorza (gwiazda); ч. zoře, zora.

Ст. слов. зоря, заря походить від ст. сл. зьрѣти (зріти — пор. прозріти, бачити); звідси укр. з і р н и ц я.

В яких словах інших індоевроп. мов віддзеркалений пень слова з о р я, — ще не відомо. Звичай цитувати тут лит. žarija (розжарене вугілля) не можна вважати за обоснований, бо пень слова **ж а р** той самий, що в слові г о р і т и, -- ст. сл. горѣти. У нашій найстаршій літературі засвідчене наше з о р я́ і стцслов. з а р я.

Пор. Слово о п. I. 1187 р.: „Рано пред зорями". „Кровавыя зори свѣт повѣдают". „Погасоша вечеру зори". „Заря свѣт запала".

Але наші письменники середньої доби історії нашої літератури вживали тільки стцслов. з а р я́ (не укр. зоря́).

Див. Лекс. 1596. 32: Озаряю — освѣчую. Озаряюся — освѣчаюся, объясняюся.

Там таки, 14: Заря-зоря́, свѣтлость.

З о р я́. — „Провідна з і р к а": фразеологічний вислів, що склався на евангельській основі. У Матвія 2. 2: „Коли

народився Ісус у Вифлеємі, то на Сході появилася зоря, яка привела мудреців до народженого Ісуса".

„Щаслива зоря", — „родитися під щасливою зорею". Це остатки давньої й середньовічної науки (головно на Сході), т. зв. астрології (вчення про зорі), що доля людини залежить від стану зірок при її народженні. Так само й віра в те, що якась надія залежить від стану зірок у час події.

„Він зір з неба не хапає", — він людина не видатна в праці.

Зо́сим, -а — ч. ім'я, стцслов. Зосúма, з гр. zoos — живий, сильний життям.

Зісла́ти — послати кого звідки. Ст. слов. съслати; рос. сослать; п. zesłać.

Пень слова — праслов., але його відповідників в інших індоевр. мовах ще не знайдено.

Суч. укр. зіслати з нашого старшого зослати, а це із староукр. сослати.

Зосла́л Бог Духа Сына Своего. Катих. 1645 р. 666.

Зостава́ти, арх. — зоставатися, оставатися, залишатися.

Зоставати (без ся) з польського zostawać.

Зостають толко саміе особи. Катих. 1645 р. 49.

Там таки: Зостают правдиви Богом.

Зо́шит, місц. — зшиток, від слова зшити. Зо́шит (у Галичині) — з польського zeszyt, яке також стало прикладом для створення суч. укр. літерат. зшиток. Поки в Галичині не було слова зо́шит, доти у Сх. Укр. не було й слова зшиток. Перед тим було там старе наше тетрадь — із стцслов. тетрадь, а це з гр. tetradion.

Зо́я, Зої — ж. ім'я, що через стцслов. мову прийшло до нас з мови грецької. Гр. ім'я Zoe — життя, вік (цебто вік життя).

Дружину Івана III (1462-1505), великого князя Московського, грекиню Зою (гр. Zoe) Палеолог історики помилково називають „Софією".

Зрабо́ваний, діял. — пограбований. Ст. слов. грабити в деяких слов'янських мовах згодом виразилося й другісним рабува́ти; напр.: чеське rabovati; польське rabować (поруч. ст. п. grabież); укр. (в Галичині) рабувати — поруч укр. літерат. грабувати.

Думати, що слово р а б у в а т и (в Галичині) — це наслідування польського rabować або чеського rabováti, немає підстави.

Початкове значення слова г р а б и т и: розпо́рпувати що, рити, звідси г р а б л і. Ст. слов. корінь (що походить з праслов., а цей з праіндоевр.) виражається своїми двома варіянтами (г р а б - : г р о б-), що ілюструються такими ст. слов. словами, як, напр., грабити — гробъ (гріб).

Слово г р а б и т и в значенні насильного забирання чужого майна далі зберігає в собі початкове його значення: розпорпувати що, ритися в чому. Про це свідчить, напр., англ. to grabble — (порпатися, обмацувати), to grab (хапати) і лит. grobti (хапати, *гребти; пор. укр. з а г р е б у щ и й).

Пов'язування цього слова з нім. reuben (грабувати) не має підстав під собою.

Зра́да — віроломство; ч. zráda; п. zdrada (**d** тут вставне); слово складене: з + рада.

„Рада" — слово північногерманського походження — **rād** (рада), яке проникло в мову західніх слов'ян (чехи, словаки, поляки), а звідти (вже пізніше) і в Україну та Білорусь. У мовах усіх інших слов'янських народів (болгари, серби, росіяни й ін.) збереглося старе слов. **sъvětъ** (стцслов. съвѣтъ) у їхніх власних вимовах, — напр. рос. совет; слова р а д а в них немає.

„Зрадити" в старослов. мові: измѣнити, измѣняти, измѣнявати; також прѣдати, прѣдаяти, прѣдавати (звідси наше „продавати").

Той факт,, що поляки в слово з р а д а вставили **d** (zdrada), свідчить, що слово „зрада" прийшло до нас з мови чеської (пор. ч. zrada).

Лекс. 1596. 19: Навѣт — зра́да, подсту́пок. Навѣтую — зра́джую.

Там таки, 16: Ков — зра́да.

Т. т., 16б: Лесть — зра́да. Лести́вый — зрадли́вый. Ле́стець — волоцю́га, ту́лач, зра́дца. Ле́щу — зраджа́ю.

Лекс. 1627. 175: Преданіє — зра́да.

З р а д л и́ в и й — віроло́мний.

Лекс. 1596. 17: Лестный лобзател — зрадливый поцѣло́вач.

З р а́ д н и к — віроломець.

Лекс. 1627. 175: Предатель — зра́дца, выдавца.

Зра́джувати. — Це дієслово вживається в реченні з предметом у знахідн. (4-му) відмінку. Зраджувати кого-що (не зраджувати „кому-чому"). Напр., Він зрадив мене, свою ідею і т. ін.

Дієсл. зраджувати з предметом у давальному відмінку вживається тільки в мові російській (під впливом стцслов. мови). Росіяни кажуть: „Он изменил мне". (Він зрадив мені).

Зрезигну́вати — зректися своїх плянів (замірів), претенсій, або уступити з якого становища.

Зрезигнувати з чого.

Слово це походить від фр. résigner (уступити, з чого, занехати що), а це — від лат. resignare — уневажнити що, анулювати.

Зре́штою, місц. — а втім, проте,. Слово це — польське: zresztą; так само як і „врешті" (в кінці) з польського wreszcie; рос. впро́чем — від ст. сл. прочь — інший, другий, дальший (той, що належить до решти), а це — від ст. слов. прокъ — решта.

Зріст — факт зростання чого; напр., зріст цін.

Наші письменники середньої доби словом „взрост" перекладали слово возраст (із стцслов. възраст), що означає вік людини.

Див. Лекс. 1596. 86: Возраст — взрост.

Слово „взріст" у нас уживається для визначення висоти тіла людини, — з польського wzrost. По-укр. правильно: ріст. Кажемо: *Якого він росту? Який він собою ростом?*

Зріти — ставати зрілим; звідси: зрілий, зрілість, скорозрілий (діялектичне „ско́розрий" — на Волині).

Слово всеслов'янське; воно відноситься до того, що зріє: до людської свідомости, думки і т.д.

У відношенні до флори вживається не тільки слово зріти, але й також слово спіти. Напр. овочі (плоди) або збіжжя зріють, або спіють (доспівають).

Ст. слов. зьрѣти, zьrějǫ, зьрѣлъ (дозрілий; лат. maturus), звідси й слово зерно.

Загальна думка, що ст. слов. зьрѣти — ставати доспілим (зрілим) і зьрѣти — бачити (звідси: зорити, зір, взір і т.д.) базуються на одному праслов'янському пні

(праіндоевр. походження) ледве чи може претендувати на обоснований погляд.

Зу — приставка доконаности; походить вона зо ст. слов. **съ**, яке в деяких словах перейшло в нас у **зу-**; напр., зупинити (із зу-пинити) походить із ст. сл. съпинити, а це із sъpęti (спъяти).

Зуб — один із тих малих кістяних органів, якими жива істота кусає й жує харч.

Ст. сл. zǫbъ (ст. укр. зубъ).

Слово всеслов'янське; болг. zǫbъ (зъбъ); серб. зуб; рос. зуб; ч. zub; п. ząb.

Слово праіндоевр. походження. Пор. гр. gomphos; ст. санскр. jambhah; нім. Zahn.

„З у б за зуба" (старше „зуб за зуб) — кривда за кривду.

Вираз біблійний. (Вихід. стцслов. Исходъ; лат. Exodus, 21. 24. Левит. 24. 20).

Христос виступив проти цього старозавітнього імперативу, і замінив його Своїм (християнським) імперативом л ю б и т и кожну людину, — навіть ворога (Матвія 5. 43-44).

„Покласти з у б и на полицю". „Закинути з у б и на банти" (На поперечки в клуні чи в хліві). — Це народній наш вираз, який означає, що немає чого їсти.

Мати з у б а на кого (чи проти кого) — очікувати нагоди, щоб пімститися на кому. Це переклад з фр. avoir un dente contre..."

З у б р и т и — вивчати що „на зубо́к", цебто напам'ять. Звідси з у б р у́ н.

Рос. зубрить; польське wykuć (na pamięć), wkuwacz.

Зумлятися — див. і з у м л я т и с я.

Зу́рна — рід сопілки (дудки); звідси наше укр. су́рма і п. surma. Солово походить з тюркського с у р н а, з у р н а.

Зуро́чити — наврочити, цебто поглядом очей накликати на кого якесь зло. Слово це постало тоді, коли люди вірили в магію (надприродню силу) слів. І вірили, що коли хто урочив, цебто урокував (від р е к т и — казати) кому зло, цебто прокляв його словами, то це й збулося (справдилося) йому.

А згодом цим словом почали називати й проклинання поглядом очей. (Звідси старий вираз „вредні очі").

Зух — молодець, а також — юнак. З польського zuch (з тим самим значенням). Zuch із zuchwały, zufały (нахабно самопевний), а це із ст. слов. upъvati — надіятися.

Зча́сом — потім, опісля, згодом: з польського з czasem.

Укр. з г о д о м походить із „з годом", в якому „год" означає ч а с узагалі.

Зю́зя, місц. — „зимно", „холодно" — в дитячій мові в Галичині.

На інших землях України — „дюдя".

Зять — чоловік (ст. укр. муж) доньки.

Слово всеслов'янське. Ст. слов. zętь; рос. зять; білор. зяць; п. zięć; ч. zeť.

Слово праіндоевр. походження. Пор. лит. žéntas — зять; праіндоевр. корінь слова *gen-; пор. гр. gene (-родження) і лат. gentilis — родич, свояк; член одної з тих родин, з яких складається даний клан.

I

І — дванадцята буква нашої азбуки. У церкслов. азбуці — кирилиці писалося звичайно з двома крапками зверху: ї; цифрове значення 10, чому й зветься „десятиричне і" (цебто визначає 10). або „однорамснне" І.

І! — вигук жалю, здивування. Поширена форма **і г і !** — вигук обурення, злості. Звідси **і г і к а т и**.

І — „ставити крапку над і", з фр. mettre les points sur les i, означає: закінчити справу, зробити справу ясною. Дехто, пишучи, не ставить крапки над і).

Іван — ч. ім'я із стцсл. Іоаннъ, а це із ст. євр. Johanan і Jochanan, що означає: „Бог був ласкавий", чи „Ласка Божа". Гр. Joannes, нім. Johann, фр. Jean (Жан), ісп. Juan (Хуан), іт. Giovanni (Джіованні), англ. John; угор. János. Див. Ананія.

Лекс. 1627. 416: Іоáнн, єв. — Господеви послушлив, лáскавый, або даруючій, або побожный, або милосердный (Благодать Господня).

Івáнівська — „кричати на всю Іванівську"; вираз дуже поширений в Україні, занесений з Росії. У Москві, в Кремлі, коло дзвіниці Івана Великого є Іванівська площа. На цій Іванівській площі вдавнину оголошувано для публічного відома царські накази й справді „кричали на всю Іванівську".

-івці — це дуже частий суфікс географічних назв по всіх слов'янських землях. Але найбільше їх на землях Буковини, Басарабії та Молдавії. Дослідники налічують їх 321 назву, а з того на самій Буковині 174 назви. Оселі там належали боярáм, і від імен бояр-власників поставали назви **І в а н к і в ц і**, **І в а н к о в е ц ь**, **І в а н к а**.

Івáнна — ж. ім'я; стцсл. Іоанна. Із ст. євр. Див. Іван. Іоанна — „панская ласка" — це з польського „łaska Pańska", цебто „Ласка Господня" (Божа).

Лекс. 1627. 416: Іоанна — панская ласка, панскій дар, панское милосердьє.

Ігемо́н, арх. — стцсл. Игемонъ (означає: „старший владика"); з гр. hegemón — вождь, начальник області; з гр. hegéomai — іду попереду, веду.

В Євангелії Матвія і в Діях Апостолів це слово часто вживається в злому значенні (Пор. „Ігемон Пилат осудив Христа"), і тому в українській мові постали лайливі слова „гемон" (зла людина), „гемонський" (поганий).

Лекс. 1596. 15: Игéмон — вот, староста.

Лекс. 1627. 406: Игемóн — преложоный. Тож зри єпарх и князь.

Ігі! ігігú! — звуконаслідування іржання коня.

Ігна́тій — ч. ім'я; стцсл. Игнатій; рос. Ігнатій, п. Ignacy. Укр. нар. Гнат, Гнатко.

Лекс. 1627. 412: Ігна́тій — честь.

Іго, арх. — ярмо; ст. сл. иго, рос. иго, болг. иго, ч. jho. Прасл. корінь *jъg-, потім *jьg-, походження якого праіндоевр. Пор. ст. інд. jugám і лат. jugum, що означають ярмо.

Лекс. 1596. 146: Иго — ярмо.

Лекс. 1627 р. 25: Иго — ярмо.

Ігор, -ря — ч. ім'я; ст. сл. Игорь. Це ім'я згадується в нас перший раз у „Повісті временних літ", тобто в „Літописі Нестора" (з 1112 року), а потім у „Слові о полку Ігореві" (з 1187 р.). Ім'я це згадує й візантійський імператор Костянтин Порфірородний, цебто Багрянородний (X-го в.) у своєму творі „Про адміністрацію імперії". Так само згадується в наших старих пам'ятках і старша форма цього ймення: Ин(ъ)варъ, що є ближчою до його скандинавського оригіналу: Ingvarr.

Ігрек — назва грецької букви **І**.

Ігрище — збірна рухова розвага (пор. Олімпійські ігрища); ст. сл. игрь, игра (гра, забава); играчь, играць (грач). Слово всеслов'янське. Прасл. корінь *ig-; його прасл. назвукове і на грунті укр. мови в основному відпало; пор. гра, іграти, грати, грач, грище. Подібно і в польській мові: igrzysko, gra, grać, gracz; рос. игрище, игра, играть; ч. hra; серб. игра; болг. игра.

Ті слова з інших мов індоєвр. сім'ї, які звичайно подають як відповідники слова і г р а т и, що в них мав би бути віддзеркалений праслов. корінь *ig-, здається нічого спільного з ним не мають.

Лекс. 1627. 158: Плясалище — игралище, йгриско, и бѣсилище тоє ж.

Ігу́мен — настоятель манастиря, з гр. hegúmenos — управитель.

Грамота в. кн. Мстислава 1130 р.: Итй, Игумене Испие.
Лекс. 1627. 406: Игу́мен — вож або предстател.

Ігу́меня — настоятелька жіночого манастиря; гр. hegumene — начальниця; також новогр. hegumenissa.

Idée fixe — з франц.: закорінена ідея.

Іде́я — поняття, думка; з гр. idea — форма, зовнішній вигляд, подоба (образ); корінь той самий, що і в дієслові idein — бачити, дивитися, здаватися.

Ідіо́ма — утертий окремий вираз у даній мові; напр., в українській: „Дати гарбуза", „Пасплескати язиком", „Зарубай це собі на носі" і сотні т. ін. Їх подають фразеологічні або ідіоматичні словники. Звичайно, значення ідіоми не пов'язане зо значенням слів, що її складають. Назва грецька: idios — свій власний, особливий; idióma — своєрідний вираз.

Ідіоми дослівно не перекладаються на іншу мову; вони притаманні тільки своїй мові. Ідіоми звуться: германізм (з нім. мови), галіцизм (з фр.), грецизм, латинізм і т. ін., — в залежності від того, до якої мови дана ідіома належить.

Ідіо́т — придуркуватий; з гр. idiotes — приватна людина, що ніде не служить; людина проста, невчена, неспосібна до військової чи іншої служби. Такими людьми звичайно були ті, що мали якісь фізичні чи духові недостачі, а тому й постало нове значення слова „ідіо́т" — придуркуватий.

Ідол — вирізьблена подоба, божка в поган; з гр. éidolon — образ, малюнок; корінь той самий, що і в éidos (бачення); пор. гр. idein — бачити.

Ідолопоклонство — культ ідолів у поган.
„Ідол" — обожнювана особа для якої людини.
Лекс. 1627 р. 346: „Апій — имя идола".

Там таки, 406: сл., зри кумир. Идоложертвіє — офѣрованьє болванам. Идолослуженіє — болвохвалство або болванам знавалєньє. Идолослужитель — болвохвалца або болваном неволник люб зневоленый.

„Іду́ на ви!" — „Іду на вас" (війною!). Наше стародавнє: „Иду на вы!"

Літопис Нестора, цебто „Повість временних літ" (з 1112 р.) приписує цей вираз нашому князеві Святославові, який таким способом проголошував своїм ворогам війну.

Іера́поль — назва міста у Фригії, що славилося своїми теплими веснами. Його теперішні руїни — це „Бамбукалессі".

Назва грецька: Hiearapolis.

Лекс. 1627. 412: Іера́поль — священный град, в Фригін.

Іера́рхія — єпископат; з гр. hierarchia — становище (пост) ієрарха; гр. hierarches — головний звершитель священних обрядів; гр. hieros — священний, archos — провідна (чільна) особа.

Іера́рхія — система посад чи звань, в якій нижчий чином чи рангою підлягає вищому, а цей — ще вищому і т.д.

Іере́й, єрей — священик; із стцсл. иереи, а це з гр. hiereus, від hieros — священний. Греки в дохристиянських часах словом hiereus називали жерця, цебто ту особу, що приносила жертви божкам.

Лекс. 1627. 413: Іере́й — Священник, тож зри Поп.

Ієродия́кон — священнодия́кон; з гр. hierdiakonos: hieros — священний, diakonos — слуга.

Лекс. 1627. 413: Ієродіакон — слуга посвя́ченый.

Ієромона́х — монах у сані ієрея; з гр. hieromonachos; hieros — священний, monachos — самітний, монах (чернець).

У писаннях Івана Вишенського (нар. в половині XVI р., помер десь близько перед 1637 р.), ієромонах зветься священноінок.

Іж, арх. — що, який; з польського iż з цим же значенням; пор. ст. сл. ижь, же (які в укр. мові вже не вживаються).

Іжиця — це назва останньої букви азбуки кирилиці; гр. буква іпсилон. „Прописати (списати) іжицю" — висікти різками. Свидн., Любор.: „Як піду до смотрителя (школи), то так іжицю спише, що й не присядете". Форма бук-

ви і ж и ц я схожа на ярмо (іго), тому й терпіння через биття різками.

Ізабе́лла, див. Єзавель.

Ізбави́тель, арх. — збавитель; визволитель; ст. сл. избавитель, болг. избавник, серб. избавител; ч. zbavítel, osvoboditel; п. zbawca, wybawca.

Б а в и т и — старий каузатив від ст. сл. быти (Пор. ст. інд. bhāvás — буття). Звідси, набавити і т. ін.

Лекс.1627. 456: Сосѳе́н — избави́тель можный.

„Ізбіе́ніє младе́нцев", арх. — винищення невинних людей. (Пор. п. rzeź niewinniątek). Вираз євангельський. Матвія 2. 16-18.

Ізверг, арх. — виродок, викидень, потвора; укр. народнє „одміна"; ст. сл. извръгъ, изврагъ; рос. изверг; болг. недоносче; серб. изрод; ч. paroden, patvor; п. poczwara, wyrzutek, wyrodek.

Ст. сл. изврьгати — викидати що з чого: из (з, із) + врьгати — кидати (пор. ст. укр. вергати).

Ст. сл. жена извергшая — жінка, що поронила дитятко.

Тому що і з в е р г — викидень (дуже передчасно народжений) часто був людиною ненормальною, то з цього постало: і з в е р г — недолюдок, кат, звір.

Лекс. 1627 слово і з в е р г пояснює: „недоносокъ албо дитя мертвородженое, випороток".

Лекс. 1596. 15: Изве́рг — дите́ мертвонародженое.

Ізго́й, арх. — ст. укр. слово, що означає „вижиту" (прогнану) з родини особу; потім і з г о й — це вигнанець узагалі

Церковний Устав князя Всеволода ізгоями називає таких осіб:

„Изгои трои: поповъ сынъ грамотѣ не умѣетъ; холопъ изъ холопства викупится; купецъ одолжаетъ. А се и четвертое изгойство и себѣ приложимъ : аще князь осиротѣетъ. Цебто ізгоями були: 1) неграмотний (неписьменний) син священика; 2) той раб, що викупиться з рабства; 3) той купець, що збанкрутував чесно (не обманом); 4) сирота княжого роду.

Ізгої не були позбавлені прав та опіки, — ними опікувалася Церква.

У слові і з г о й той самий корінь (гой), що й у дієслові г о ї т и (с я), що значить заживати. (Рана г о ї т ь с я, значить з а ж и в а є).

А і з г о є м був той, кого в и ж и в а л и (позбувалися) з родини, чи й навіть з країни, цебто засуджували на баніцію (вигнання), депортували.

Слово г о ї т и (пор. п. goić) загальнослов'янське, але слово і з г о й засвідчене тільки в староукр. писаних пам'ятках.

-ізм, -изм — закінчення іншомовних іменників, (з гр. -ismós), що прийшли до нас головно з фр. -isme зовсім пізно — з поч. XIX віку. Напр. ідеалізм, матеріялізм, патріотизм і т. ін.

Ізмаїл — ч. ім'я; ст. сл. Исмаилъ, із ст. євр.: чує Бог.

Лекс. 1627 р. 415: „выслуханє Божеє".

Соляр. II. 56: „вислуханий Богом".

Лекс. 1627. 415: Ісмаи́ль — вислуханьє Божеє.

Кн. Буття: 16. 11: А ангол Господній до неї (до Гагари) сказав: Ото ти зачала, і сина породиш, і кликнеш ім'я йому: Ї ш м а е́ л (Jiš'mael), бо прислухавсь (šama) Господь до твоєї недолі". Їшмаел, Ізмаїл — „Бог (El) почує". Ім'я пишуть: д. євр. Jiš'mael, гр. Ismael, лат. Ismaél. ст. сл. Ісмаилъ, Исмаилъ. Звідси: ізмаїльтяни.

Ізра́їль — ст. євр. **Is'rael**, означає „боров Бога", „богоборець". Пор. Буття 32. 29: „Не Яків (Iaakov — обманець, хитрий) буде називатися вже ймення твоє, але Ізраїль, бо ти боровся з Богом (isre El) та з людьми — і подужав".

Лекс. 1627. 415: Ісраи́ль — перемагаючій або пануючій з Богом. (Ісраиль — ум зря Бога). Ісраильтяни́н.

Ізумля́тися, зумля́тися, арх. — оторопіти.

Слово це тепер мало вживане, але ще трохи знане в Наддніпрянщині, більше в гуцулів, загально й широко знане в мові російській. Ізумлятися — тратити „ум" чи розум. Так у пам'ятках XI віку маємо „изумитися" — втратити розум, здуріти, „изумленіє" — безумство. Дуже добре пояснює це слово Словник П. Беринди 1627 р., ст. 85: „Изумлен — который одыйшол розуму". „Изумленіє — ошалѣньє, захожѣнє в голову з горячки албо оморочѣнє от піанства, завернѣнье голови". В однім акті 1616 р. (Крыловскій: Львовское братство, додатки, ст. 48) читає-

мо: „Изумылемъся, но не отъ вина, але рачей отъ незазорной любви ку церкви Божое".

З часом старе значення забулося й слово „ізумлятися" стало визначати „сильно дивуватися". Але в мові українській, побіч нового значення, живе ще й старе. Так, Словник Б. Грінченка правильно подає „зуміти", „зумітися" — з розуму зійти: Чи ти зуміла, чи дурману наїлась? А щоб ти зумілася! В Ю. Шкрумеляка („Огні з полонин") (гуцуль. діял.) 1930 р. часте слово „зумітися", але все в значенні сильно здивуватися: Всі зумілися, як побачили 107, Нарід зумівся і одні других питалися 127, Він зумівся з дива 133, Вони зумілися з дива 135, Юра так непомірно зумівся, що забув про свою розпуку 40, Юра глянув на мару і зумівся з дива 15 і ін.; те саме в його „Чета крилатих" 1929: Зумівся з дива 102.

Ізю́м, родзинки; з крим. тат. юзум чи узум — виноград, зав'ялений на сонці виноград. Дм. 534.

Ізя́щний, арх. — витончений, добірний, як виняток, пор. ст. сл. **из'яти.**

Лекс. 1627 р. 336: „Аѳина то єст Мѣнерва богиня, изящна в премудрости или почтенна в разумѣ".

Там же, 86: „Изящник — над всѣх силнѣйшій рыцер и переднѣйшій до иных справ". „Изящество — знаменитость, превышанье, выборность, крѣпость".

Лекс. 1596. 14б: Изящество — вибо́рность. Изящный — виборный.

-ій — це стцсл. закінчення багатьох грецьких власних імен: Антоній, Ананій і т. ін.

По правописній реформі Патріярха Тирновського Євфимія (1375-1393) ці імена змінили своє -ій на -іє: Антоніє, Ананіє і багато т. ін., а навіть і такі, як Миколає.

Ікві́. — Є три ріки з назвою „Іква": лівий доплив Павлівки Дніпрової, правий доплив Стиру і доплив південного Бога. Про це писано вже кілька разів; остання праця — Гр. А. Ільїнського в „Записки" ВУАН VII 54-55 1926 р. (див. „Рідна Мова" ст. 286 під ч. 76). Фасмер виводив назву „Іква" від герм. *aiko — дуб; Ільїнський з тим не погоджується й дає новий слововивід із литовського aiklus — швидкий; *eikŭva rolka — „бистра ріка" дало в нас ikъva rěka. З ходом часу прикметник

і к в а „швидка" перейшов на іменник, як і всі подібні річки на -ъva, бо слово „річка" при них опускалося.

Ікóни — Священні Образй; з гр. eikón — образ, стцсл. икóна.

Лекс. 1596. 15: Икона — Образ.

Лекс. 1627, 86: „І к ó н а и óбраз, гр. eikon, typos. Икóна глаголется от еже подобитися, словенски же ó б- р á з, заеже образовати ино лице. Елл. реч. eikonidzo, вытваряю, выформовую, eikonikos ровный, п о д о б н ы й. И к ó н н и к — маляр Образов. Иконописаніе, малярство".

Ікос, арх. — дім, житло, заля, святиня, господарство, челядь, сім'я, нація. З гр. oikos — з цим же значенням.

Лекс. 1627. 406: Икос — дом, нáрод, поколѣньє, родзай, челядь, фамѣлѣа.

Ілáрій — ч. ім'я; стцсл. Иларій, з гр. Helários — світлий, ясний; від гр. helios — сонце.

Лекс. 1627. 414: Ілáрій — весолый.

Іларіóн — ч. ім'я; ст. сл. Иларіонъ, народне Ларіон, гр. радісний, веселий. У Лекс. 1627 р. 414: „Іларіонъ: тихостанъ, тихомиренъ, сладокъ норовомъ.

Ілáрія — ж. ім'я; стцсл. Иларіа, з гр.: світла, ясна. Див. Ларій.

Ілй, арх. — чи, або; ст. сл. или; рос. йли, иль; в укр. пам'ятках илй. Напр. у Лекс. 1627 р. завжди илй.

Іліодóр — ч. ім'я; стцсл. Иліодоръ, з гр.: дар сонця (helios — сонце, doron — дар, подарунок).

Лекс. 1627. 408: Иліодóр — солнечный дар.

Ілітóн -- плат зложений (зложена хустка), з гр. Eileton — обгортка, пов'язка на голову. У церковному значенні це слово виражає той Сударіон (хустку), що був на голові похороненого Ісуса.

Іллá — ч. ім'я; зменшене народне Ількó; ст. сл. Иліа, із ст. євр. Elijahu. Elijah — зложення: Eli — Бог мій, Jahu — Господь. Див. І Цар. 17. 1.

Лекс. 1627. 407: Иліа — Божая крѣпость, Бог Пан або можный пан.

Імáм — мусульманський духовний, сан якогог подібний до сану епископа в християн. Слово це арабське.

Імéна людські. — В Алфавиті початку XVII в. вміщена така стародавня стаття.

„Предисловіе толкованію имен человѣческих, яже здѣ по буквам писаны.

Прежде убо словяне, еще суще погани, не имяху книгъ, понеже не разумѣяху писанія, и того ради и дытем своимъ даяху имена, яко же суть сія: Богданъ, Баженъ, Второй, Третіакъ и прочая подобния сим, яже нынѣ прозвища имянуются. Добра суть и та, но обаче нощи невѣрія их мимошедши, свѣту же истиннаго Богоразумія в нихъ восіявшу, человѣколюбнымъ промыслом Всещедраго Бога, рекшаго: „Нареку нелюди Моя люди Моя, и невозлюбленная, возлюбленная", благодати ради святого крещенія словяне, приемше святыя книги, послѣдоваша во всемъ преданію Святыя, Соборныя и Апостольскія Церкве.

И оттоле любяще й почитаюче святыя угодники Христовя, начаша и дѣтемъ своимъ даяти имена во имя Святаго настоящаго времене, в нем же дѣтищъ родится. И того ради неудобь вѣдомо нам нынѣшних ваших именъ толкованія, или по коему языку кождо насъ наричет ся, не бо по единаго языка греческаго нареченію наричемся, но от многих языкъ, понеже бо кійждо Святый от коего языка родомъ бы, по тому языку и имя его в святцах пишется. Аще и Петра Апостола, евреянина суща, обрѣтаемъ по гречески имянуема, но убо и еврейское имя его такожде обрѣтаемъ в книгахъ, еже нарицатися ему Кифа и Симонъ. И сего ради убо потребна есть и та с прочими иностранных языкъ рѣчми здѣ толкованіемъ изобразити, да увѣмы, что есть коегождо Святаго и Преподобнаго тезоименитная похвала.

Обрѣтаемъ бо в писаніихъ Андрея мужеству тезоименита, Василія царству, Петра камени вѣри имянуема, Николая побѣды тезоимянита.

А злочестивыхъ имена толкованы того ради, да разумъемъ тѣхъ тезоименную укоризну. Обрѣтаемъ бо в писаніихъ Арія гнѣву и ярости и дерзости тезоименита, Константина Копронима тезоимянна мотылѣ (Калу) и гное тезанаричема.

А бѣсовская нарицанія толкована сего ради, понеже мнози от человѣк, приходяще къ волхвомъ и чародѣемъ и приемлют от них нѣкая бѣсовская обаянія и наузы, и носятъ ихъ на себѣ. А иная бѣсовская имяна призыва-

ютъ волхвы над яствою и над питіемъ, и даютъ я вкушати простой чади, и тѣмъ гублятъ души человѣческія, и того ради та вписаана здѣ, да всякому православному христіанину явѣ будетъ имя волчее, да нѣкто, не вѣдый, и имя волчее вмѣсто агньча пріиметъ неразуміемъ, мня то агнчее быти, и тѣмъ вмѣсто свѣта тму удержа, душу свою погубить. О семъ довлѣютъ сія".

Іма́ти, арх. — брати, хватати; imaję, imaješi, imajetъ — я беру (хватаю), ти береш, він, вона, воно бере. (Не слід змішувати з укр. мати, я маю).

Від ст. укр. імати (брати, хватати) — з приставками: на-ймати, за-ймати, ви-ймати, пере-ймати, при-ймати і т. ін.

Слово праслов. праіндоєвр. походження. Пор. лит. imū (беру); середньовічне лат. emo (беру).

Імла́, мла — туман, мряка; ст. сл. мьгла; болг. туман; ч. mhla, mlha; п. mgła, tuman.

Слово праслов. праіндоєвр. походження. Пор. лит. migla; гр. o-michle, інд. mih — (коли мрячить дощик).

Слово о п. І. 1187 р.: Обѣсися сипѣ мьглѣ. 35.

Імманує́л, — ч. ім'я; із ст. євр. Immanuel — „з нами Бог" (immanu — з нами, El — Бог). Укр. народн. Мануїл.

Імени́тий — той хто „має ім'я", цебто його ім'я відоме багатьом людям завдяки великим прикметам „іменитої особи".

У Біблії (Книга Чисел 16. 2): án'še šem — люди іменння; Буття 6. 4: an'še haššem— те саме; гр. andres onomastoi; наше церк.-слов. мужи имените.

Іменитий - - це славний.

Лекс. 1627 р.: именитый — зна́чный.

Гр. andres onomastoi (мужі імениті) вже було наявне в писаннях Платона, Гезіода й ін.

Іменосло́віє, церк. арх. — іменословне благословення. Так благословляють Архиєреї і Священики.

Пальці руки складаються так, що ними визначається ім'я ІС ХС, а саме: вказівний витягається (це І), середній згинається (це С), великий кладеться на безіменного (Х), а мізинець згинається (це С).

Ім'я́ (ім'я) — індивід. назва особи; сх. укр. ім'я, зах. укр. ім'я́. З усіх слов. мов тепер тільки білоруська літерат. мова наголошує останній склад цього слова: ім'я́.

Але в Лекс. 1596 р. і в Лекс. 1627 р. в нас тільки **и м я́**. І так у всіх наших пам'ятках XVI-XVII вв.

Ст. слов. имя (чит. imę); болг. и́ме; рос. и́мя; серб. и́ме; ч. jméno, miano (із *jьměno). Праслов. *jьmę.

Слово це загальнослов'янське праслов'янського походження. Але в інших мовах індоевропейської сім'ї покищо не вдавалося знайти такого слова, що б корінь його був споріднений з кор. слова „ім'я". Назва його в інших мовах індоевроп. сім'ї: гр. onoma, лат. nomen, санскр. nā́ma; нім. Name; англ. name.

Лекс. 1627. 451: Самуи́ль — имя́ єго от Бога. Имени́ повтореньє.

Там таки, 156: Имя́ Кнзѣ. Так у Лексиконі завжди: имя́.

Т. т., 447: Имя́ врат.

Т. т., Передмова: „Имена́ вла́сныи людей".

Катих. 1645 р.: В имя́ Отца.

У Львівському Катихизисі 1646 р. також **и м я́**.

Ім'я власне, — сказано в Біблії, — це батьківське благословення дитині на все її життя.

Див. Авраам.

Ім'я Боже. — На Іконі Христа пишеться в ореолі (німбі) вгорі кирилицею **о от н**. Це гр. ho on, по-біблійному Сущий (ON), а ho — член (артикль) в грецькій мові. Коли Мойсей питався в Господа про Ім'я Його, то Він відказав йому: „Я Той, що є". І сказав: Отак скажеш Ізраїлевим синам: Сущий послав мене до вас" (Вихід 3. 14). У гебрейському оригіналі тут стоїть Ehejeh, цебто Господь, або: Я Той, що є, буде, Сущий, по-гр. ho on.

В „Алфавіті" на л. 243б-244 про це читаємо (перекладаю): „В вінці Господа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа пишуться три слова (букви): от, о, н. Ці три букви складають невисловлюване Ім'я Боже... Удавнину Господь явився був Мойсееві в куці, кажучи: „Іди і скажи Ізраїлевим синам, що навідав вас Бог, щоб вивести з Єгипту".

А Мойсей відказав Йому: „Коли почнуть мене питати, яке Ім'я Йому, то що я скажу їм?"

І сказав Бог Мойсею: „Я той, що є".

До цього на л. 244 даний малюнок вінця над головою Ісуса і написано тут: **о от н**. Це правильний напис грецького ho on (Сущий).

У Лексиконі 1627 р. на ст. 252 дано малюнка вінця, а на ньому букви **о от н.** Пояснення: „Сый, о он, то єст Тот, который был, и теперъ є, и на вѣки будетъ. Власный титул Бозскій. Аз есмь сый, Вихід 3. 14. Апок. 1. 4, 8. Богъ єстъ вѣчный, не маючій початку ни конца".

Імена під різними наголосами

(Приклади)

Сх. укр.	Зах. укр.
Бори́с, -са	Бо́рис, -са́
Володи́мир	Володими́р
Йо́сип	Оси́п (з Йоси́п)
Степа́н, -на	Стефа́н, -на́

Літературна й народня вимова імен

(Приклади)

Літер.	Народн.
Ма́рк, Ма́рка	Марка́
Фе́дько, -ка	Федька́
Со́фія	Софі́я
Свято Петра́ й Павла́	Свято Пе́тра й Па́вла

Імпера́тор — володар великодержави — імперії. Початкове значення латинського слова imperator було: „головнокомандуючий" (військ) — від лат. imperare — побіджувати. Тим першим володарем, що лат. слово imperator почав уживати як титул монарха імперії був римський володар Юлій Цезар. Проголосив він себе імператором в значенні монарха Римської Імперії (Imperium Romanum) 27 року перед Н. Хр.

Іна́кший — не такий, як усі інші; ст. сл. инъ; рос. иной; болг. друг; серб. други; ч. jiny; п. inny, inszy. Ст. сл. инъ, инъіи колись означало один, единий (свого роду), неповторний. А звідси його пізніше значення інший, ст. укр. другий (не такий, як уся решта членів його кляси). Подібно й у латинській мові: від слова unus (один) пішло unicus (єдиний, унікальний, цебто неповторний, бо він інший).

Індивідуум — особа. Це слово визначає кожну людину на основі її особистих (неподільних, неповторних) прикмет.

Лат. individuum означає все те, що своєю природою неподільне. І неподільними є особисті притаманності кожної особи. Зах. укр. індивід.

Від і н д и в і д у у м постало слово і н д и в і д у а́ л ь н і с т ь, яким визначаємо сукупність чітких духових індивідуальних прикмет даної людини.

Інди́кт, арх. — кожен такий період часу, що триває 15 років. Таке літочислення встановив візантійсько-римський імператор Костянтин Великий (272-337). Він проголосив це своїм indictio (прокламацією) і звідси 15-літній цикл часу названо і н д и к т о м.

З лат. мови прийняли це слово греки (гр. indiktos, indiktion), а від них воно дуже рано прийшло й до нас. „Индикть" згадане вже в нашій Євангелії 1056-1057 років.

Лекс. 1627, 414: Индикт, индиктон — (новоє лѣто), пригласіє, или повеленіє. От реченія індіко: оповѣдаю, уставую.

Інди́тія — другий покров на Св. Престол, звичайно світлий і величний, бо він визначає Славу Божу. Гр. Indytía.

Індія — назва країни Азії, яка величиною своєї території й кількістю населення займає на цьому континенті друге місце по Китаєві. Індійці належать до тієї самої раси (арійської), що народи білої раси, а індійська мова належить до сім'ї індоевропейських мов.

Множинна форма („Індії") цієї назви прийнялася була в Галичині під польським впливом.

„Інду́с" — так в СССР за часів диктатури Сталіна державні функціонери насмішливо називали кожного такого селянина, який не хотів віддавати свого господарства в колхоз („колгосп"), коли советська влада почала заводити по селах примусову колективізацію.

Іне́рція — властивість тіла зберігати свій стан спокою або прямолінійного руху; з лат. inertia — нерухомість. Переносно — бездіяльність, нерухомість. Звідси інертний, інертність. Слово появилося за Галілея (1564-1642), коли він відкрив закони інерції.

Інкуна́були — так звуться перші друковані книги, перводруки, видрукувані від початку друкарства (1450 р.) до 1500-го року. Назва походить від лат. incunabula — колиска, або роки дитинства, цебто — початки будь-чого.

Інна, арх. — Священний Скиф, цебто Чаша, з гр. skyphos; стцсл. Инна.

Інó, йно, діял. — тільки, лише. Старе слов'янське слово, що також збереглося в говорах інших слов. мов; напр., у говорах російському й польському. Походить від ст. слов. инъ — инший (лат. álius; гр. állos).

Слово і н о залишилося живим у Галичині, і там воно виступає навіть у складених словах, напр.: щ о й н о (щойно — тількищо).

Інок, арх. — чернець, монах; із стцсл. инокъ, що є перекладом з гр. monachós — від гр. mónos — один.

Стцсл. инокыни — інокиня, монахиня (народнє: монашка).

У стцсл. слові „инокъ" корінь (ін-) означає один.

Лекс. 1627 р.: „І н о к — монах. З елл. и лат. и слов. чернец. Але инок слов. толк(уется) в рос. єдинок або уєдинéный. Пустынник розумѣти ся может".

„И н о к и́ н я — монáха, мнишка, черни́ца, або единóка".

Інокéнтій — ч. ім'я; стцсл. Иннокентій; з лат. innocens, -tis — нешкідливий; in — (не) + nocere — шкодити.

Лекс. 1627. 414: Інокéнтій — лат. ел. Атоос — неповинен, неповинник.

Інохóдень, арх. — рід коня, що наперед ступає разом тими обома ногами, що з одної його сторони, а потім тими, що з другої сторони; цебто він „не перебирає ногами". Пор. польське inochoda, inochodnik.

Слово о п. І. 1187 р.: Метóю угорьскими иноходци.

Інструмент — знаряддя, прилад; зокрема такий прилад, що видає з себе музичні звуки. Лат. instrumentum — від instruere: вбудовувати що, обладнати чим.

Лекс. 1927. 473: Игранье на инструментѣ.

Там таки, 455: Скорпіа — недвѣдок або інстру́мент военный.

Т. т., 441: Оргáн — инстру́мент, орудіє.

Т. т., 296: Якое начиня и инстру́мент.

Інтелектуáл — людина розумової праці; те саме, що й інтелігент. Англ. intellectual, фр. intellectuel; з лат. intellectus (спроможність розуміння) від лат. intellegere — пізнати, розуміти, вивчати.

Пор. імператив Б. Спінози: Nec ridere, nec odisse, sed intellegere („Не насміхатися, не ненавидіти, а тільки пізнавати").

Інтелігéнція — притаманна людині здібність свідомо сприймати факти буття світу й факти життя та займати своє відношення до них шляхом вражень і мислення.

Установлена французьким філософом Рене Декатом (Картезієм), що жив у 1596-1650 роках, формула „Cogito ergo sum" („Я мислю, значить існую") означує собою сутність значення слова і н т е л і г е н ц і я, що походить від лат. intellegere — пізнавати, усвідомлювати собі.

Другісне значення цього слова, — і н т е л і г е н ц і я: освічена верства суспільства, — постало (в Европі) досить пізно, бо тільки в середині XIX віку. Воно прищепилося головно серед слов'ян — українців, поляків, росіян.

Слово і н т е л і г е н ц і я для означення освіченої верстви суспільства, наприклад, в англійській мові й досі не прийнялося. Англ. слово intelligence не має цього значення. І англійці саме тому вживають це слово в слов'янській формі його („intelligentsia"), коли, напр., пишуть про освічену верству українців чи росіян.

Інтéнція — замір; процес такого спрямування почувань, мислення й дії, що кермовані даною метою; з лат. intentio — спрямування, від intendo — я розтягаю що в якомусь напрямку.

Перекладання слова і н т е н ц і я словом ц і л ь, як це в нас загально чинять, — це якесь непорозуміння. Щоб виразити ідею ц і л і, латинські письменники прийняли грецьке слово meta.

Такий вираз як, напр., „Помолитися в н а м і р е н н і" — це переклад з польського „na itencję", і то переклад цілком зайвий. У нас цілком природньо й логічно кажуть: „Помолитися за . . . (кого чи що)".

Катих. 1645 р. 49б: Надходитъ Духъ Святый невидимо за прзываньемъ и интéнцією Священническою.

Інтер'éкція, грам. — вигук; з лат. interjectio, ст. сл. междомéтіє (ст. сл. метати — кидати, jectio — метіє, inter — между); рос. междометіє, укр. вигук. Звідси інтер'єкційний — вигуковий.

Ст. сл. слово м е ж д о м é т і є росіяни взяли до своєї граматики з термінології Граматики церковнослов'янської

мови українця Мелетія Смотрицького. Його Граматика була видана 1619 р.

Інтерполяція — це пізніша вставка слів чи фраз у текст, яких немає в оригіналі і які не належать авторові. Від лат. interpolatio, з interpolare — підновлювати, підробляти, перекручувати.

У методі досліджування оригіналів текстів писань факт інтерполяції конче треба мати на увазі, бо автори вставок звичайно не кажуть, що це вони їх зробили; і тому інтерполяції часто приписують авторові того твору, в текст якого хтось інший вставив свої слова або й цілі речення — в ході копіювання того твору.

Інфлюéнца, інфлуéнца, — грипа (грип), гострий простудний катар верхніх дихальних шляхів; з італійського influenza. Цей медичний термін тепер уже вважають застарілим.

Інший (місцеві: инший, инчий, чинший, „енчий"), див. інакший.

Катих. 1645 р., 6: На концу всего йншого.

Там таки: На иншом мѣстцу.

Лекс. 1596. 25: Прóчій — другий потóм, йнший потóм. Прочеє — йншеє потом.

Іоаким, див. Яким.

Іоанйкій, див. Іван.

Іоанйкій, див. Іван.

Лекс. 1627. 416: Іоаникій — благодати полн.

Іов, Йов ч. ім'я; стцсл. Іовъ, лат. Job з грецького Іов (тут в умовно заступає грецьку букву віту), а це із ст. євр.: переслідуваний.

У Галичині: Йов.

Лекс. 1627 р. 416: „Іовъ — твердъ, любяй Бога, або болѣючій, або вздыхаючій, терпячій непріазни".

Там таки, 416: Іов — тверд, любяй Бога, або болѣючій, або вздыхаючій, терпячій неприязни.

Стцсл. Іовъ — це ім'я семітського походження; було воно відоме в семітських народів (не тільки в євреїв) відоме ще в XIV-му віці перед Н. Хр. У семітських народів воно звучало як Jjov. Але значення цього слова й досі залишається невідомим.

Іóна, Йонá — ч. ім'я; стцсл. Іона, з гр. Ionas, а це із ст. евр. Jonah — голуб.

Форма Й о н а головно поширена в Галичині.

Лекс. 1627. 417: Іона — голубиця, голуб, пустошачій, або помножаючій, множаючій, прикладаючій.

Іонатáн, Йонатан — ч. ім'я, стцсл. Іонатанъ, з гр. Ionathan, а це із ст. евр. Jehonatan, що означає: Господь дав. Скорочено: Натан.

Лекс. 1627. 416: Іонаѳáн — панскій дар.

Іорáм, Йорáм — ч. ім'я; стцсл. Іорамъ, з гр. Iorám, а це із ст. евр. Jehoram, що означає: Господь Вишній.

Іпакóї, арх. — послух; стцсл. іпакои, з гр. hypakoé — послух.

Лекс. 1627. 466: Ипакой — послушáніє.

Іпáтій — ч. ім'я; стцсл. Іпатій, Іпатъ; з гр. Epatos — високий. Пор. гр. epanagein — підносити вгору.

Лекс. 1627 р. 466: „Іпáтій — достоин, найвышшый судя, высокій або верховный". Тут же додається, що „іпатіїв призначали великі грецькі царі".

Там же, 466: Ипáтій — достоин, Найвышшній Суддя, высокій або верховный. Ипáты именоваху еллини великія царѣ.

Іподия́кон — піддиякон: початковий духовний сан у Православній Церкві; гр. Hypodiakonos: hypo (під), diákonos (служащий, супровідник (у Церкві), диякон.

Іподрóм — площа, на якій відбуваються кінські перегони. З гр. hippodromos: hippos (кінь) + dromos (місце для бігу).

Лекс. 1627. 415: Іпподрóм — мѣсце, где ся коими вытѣкают, або до кола гонят, або конѣ и колесницѣ утѣчутся.

Іполи́т — ч. ім'я; стцсл. Ипполитъ, в якому подвійне **п** — помилкове, бо це грецьке ім'я пишеться з одним **п**. Hypolytos (освободитель), від hypolýo — розв'язую те, що зв'язане, звільняю.

Лекс. 1927 р. 415: „Іпполитъ: конецъ, раздрѣшитель, свободитель".

Там же, 415: Іпполи́т — конец, раздрѣшител, свобод.

Іпостáась, арх. — 1. істота, сутність, реальна істота (протилежно до уявної істоти), основа; 2. також у зна-

ченні латинського persona (особа); 3. в Християнстві: Особа (Іпоста́сь) Св. Тройці.

Стцсл. ипостась, з гр. hypostasis — основа, істота, субстанція, дійсна природа кого-чого, довір'я.

Лекс. 1622. 466: Ипоста́сь — персона, особа.

Там таки, 249: Состав, ипо́стась — персона, особа.

Іра — ж. ім'я; з гр. iris (род. відмінок Iridos, Iridios, Irideos) — 1. райдуга (поетично: веселка); 2. посланниця Бога. Звідси лат. Iris — посланниця Бога.

(Не слід змішувати з лат. ira — гнів).

Лекс. 1627. 408: Ира — лат. Юно, богиня, жона Дієва и дочка, имя́ идолу.

Іра́н, Персія — країна Близького Сходу, в південно-західній частині Азійського континенту. Значення назви „Іран" — „країна арійців". Іранці — це перси, а їхня мова належить до групи індоевропейських мов, а це значить, що корені іранських слів генетично споріднені з коренями слів слов'янських, германських, романських, індобалтійських (литовських і латинських) і ін.

Іранські сліди в слов'янських мовах.

Іранський вплив на праслов'янську мову безумовно був і позначився виразно, а це свідчить, що праслов'яни десь сусідували з іранцями. Від них узято, напр., слово „Бог" і тій слова, що з нього постали. Ці племена, напр. скифо-сарматські, рано, десь із VII в. до Хр. появилися в причорноморських степах, і були тут активними до II-III в. по Хр. Через це іранський вплив на укр. мову дуже давній і немалий.

Див. I. Rozwadowski, „Stosunki leksykalne między językami słowiańskimi a irańskimi". (Rocznik orientalistyczny. I. 1914.

Іржа́ти (арх. ржати) — звуконаслідувальне слово, що відноситься до звуків коня. У нашому літературному слові і р ж а т и назвукове і приставне; воно походить з говорів Сх. України. (У деяких укр. говорах, напр., на Волині, це слово виступає з протетичним г: г и р ж á т и).

У говорах Галичини збереглася стара укр. форма цього слова р ж á т и, що близька до форми старослов'янської: ръзати (а може з побічним ръжати).

Рос. ржать; білоруське ржаць, иржаць; польське rżać.

Слово о п. І. 1187 р.: Комони ржуть за Сулою.

Ірúна — ж. ім'я; укр. народнє Ярина; стцсл. Ірина; рос. Ирúна; польське Irena. З грецького Eirene — мир, спокій. (У греків це була також назва богині миру).

Під впливом його польської вимови („Irena") українці в Галичині вимовляють це ім'я як Ір é н а, що є ближчим до його грецького оригіналу.

Лекс. 1627. 408: Ирúна — мирна або покóй.

Іринáрх, арх. — володар-миродержець; стцсл. иринархъ, з гр. Irenarchos: irenė (мир, спокій) + árchos (володар).

Лекс. 1627. 408: Иринáрх — мира началник.

Іринéй — ч. ім'я; стцсл. Ириней; з гр. Eirenaios — мúрний, спокійний. Див. Ірúна.

Лекс. 1627. 408: Иринéй — мірный, спокойный.

Ірмолóй, церк. — книга ірмосів.

Див. Ірмóс.

Лекс. 1627. 408: Ирмолóй є Книга, маючая в собѣ Ирмосы́.

Ірмóс — перший вірш церковного гімну, що являє собою зв'язок з черговими тропарями. Стцсл. ирмосъ, з гр. eirmós, перше значення якого: тяглість, серія; гр. eirmos у церковному значенні те саме, що й стцсл. ирмосъ.

Лекс. 1627. 408: Ирмос — ел. узол, завязанье моцное, спятьѐ, ряд, або одного другого ся держанье, образ, состав, чын, стан, кшалт ряду в споєню.

Ірод — ч. ім'я; стцслов. Иродъ. — Таке було ім'я трьох володарів з Ізраїля (що тут подані так, як їх називає історія цього народу): 1. Ірод Великий (73? перед Н. Хр.); 2. його син — Ірод Антипа (?-40 по Н. Хр.); його (Ірода Великого) внук — Ірод Агриппа (10? перед Н. Хр. — 44 по Н. Хр.). Їхнє імення (Herod) було родинним. Ця сім'я походила з Едому (по-грецькому Idymea), а на юдаїзм вона насильно навернена коло 125 року перед Н. Хр. Палестиною ця сім'я правила від 46 р. перед Н. Хр. по 100 р. по Н. Хр.

Ірод Великий, що правив Палестиною (коли вона була під окупацією римлян, від 37 р. перед Н. Хр.) мав 10 жінок. Був дуже жорстокою людиною, про що свідчить його наказ вирізати всіх немовлят у Вифлеємі, бо він думав, що між ними був Ісус, що саме тоді народився.

Лекс. 1627. 409: Ирод — (желателен) кожух, хвалȃ або гора хвалы, пыхи. З сир. смок огнистый.

Там таки, 409: Ірод — „кожух, хавала, або гора хвали, пыхи. З сир.: смок огнистий".

В укр. мові це ймення стало словом лайливим: Ах ти Ірод! Іродова душа твоя!

Наше „Ірод" походить із стцсл. вимови („Иродъ") цього ймення, яке по-грецькому вимовляли Heródos, а полатинському Heródes; звідси польське Herod, англ. Herod і т.д.

Іродіóн — ч. ім'я; стцсл. Иродіонъ, з гр. Hierodionos — священновладний: hieros (священний) + dionos (владний).

Тому що грецький прикметник dios, dionos є також у міфологічній термінології, у наших старих джерелах постало непорозуміння щодо значення імені „Іродіон".

Пор. Лекс. 1627, 409: Иродіóн — Спѣванье Юнóны, елл.

Іс-, арх. — дієслівна приставка (ст. сл. ис-), що в українській живій мові згодом замінилася приставкою **ви-**. Пор. исходъ (лат exodus) — вихід; исполненіє — виповнення; исправленіє — виправлення, і т. ін.

Але ця стара слов'янська приставка і досі збереглася в нас у деяких словах, — напр.: у слові и с п и т (від ст. укр. ис — пытати, цебто ви-питати).

Звичайно, такі винятки — це залишки з нашої старої „книжної" літературної мови.

Ісáв — ч. ім'я; стцсл. Исáвъ, із ст. евр. Esav (у грецькій вимові Esau, лат Esau) — кошлатий, волохатий.

Див. Яків.

Лекс. 1627. 409: Исáв или Есав — собор, або чинячій, або робячій, або маль єго.

Ісáк — ч. ім'я; стцсл. Ісаáкъ, із ст. євр. Jic'chak, Іцхак.

Як Бог сказав, що Сарай (Сара) породить сина, то „впав Авраам на лице своє й засміявся" (vajjic'chak). І сказав він у серці своїм: „Чи в віці ста літ буде вроджений, і чи Сарай в віці дев'ятидесяти літ уродить?" Буття 17. 17.

Коли Іцхак народився, то „промовила Сарай: Сміх (cechok) учинив мені Бог, — кожен, хто почує, буде смія-

тися (jicachak) з мене" 21. 6. Отже, їцхак чи Ісак — це „будеш сміятися".

Ім'я це пишуть: ст. євр. Iic'chak; гр. Isaák; лат. Isaac. Англійська вимова цього імені Айзек.

Тому що в грецькій мові немає звука х (лат. ch), то греки усунули цього звука із ст. євр. Iicchak, а на його місце вставили звук а. У грецькій вимові таким способом це ст. євр. ім'я звучало (з подвійним а): Isaak. А за греками почали так писати це ст. євр. біблійне ймення й інші народи.

Лекс. 1627. 415: Ісаа́к — радость, смѣх. Іса́кій — равно врач.

Іса́я — ч. ім'я; стцсл. Иса́ія, із ст. євр. Ješa'jahu — спасіння Господнє: ješa (спасіння, поміч) + Jahu (Господа).

Лекс. 1627. 409: Иса́іа или Еса́іас — збавенье Панское або Спас Господень.

-ісенький — суфікс прикметникового димінутива; такою є його наша літературна форма; напр., жаднісенький, порожнісенький.

Діялектичне (в Галичині) — іський. Напр., жадніський, порожніський.

Ісидор, див. Сидір.

Лекс. 1627. 415: Ісідо́р — желѣзо или равен дары́.

Ісидо́ра — ж. ім'я; стцсл. Ісидо́ра, з гр. Isidora — дарована Ізидою: Isis (Ізида) + doron (дар). Складення цих двох іменників уживалося в прикметниковій формі: Isidoros, Isidora, Isidoron, з яких Isidoros (звідси наше Іси́дор, Си́дір) та Isidora (звідси наше Ісидо́ра) згодом субстантизувалися. Isis (у нашій вимові Ізида) — це ім'я египетської богині, грецьким відповідником якої була богиня Деметера.

Ісихій — ч. ім"я; стцсл. Исихій, з гр. ésychos — тихий (у моральному значенні цього слова), скромний. (Мовчаливий по-грецькому: siopelós).

Лекс. 1627. 409. Иси́хій — безмольник, молчалив.

Іскаріо́т — прозва́ння Юди, бувшого апостола Христового; Юда Іскаріо́т, або Іскаріо́тський, цебто з міста Каріоту (в Юдеї). Грецьке Iskariótes, лат. Cariothesis.

Лекс. 1627. 415: Іскаріот — муж погибели, забиття, або вигнання, або смерти.

Ісконі, арх. — спочатку, напочатку. Ст. слов. исконі — це синонім ст. сл. въначалѣ, изначала. Склад цього слова: ис-кон-и. У ст. сл. слові исконі (початку) корінь (-кон-) той самий, що й ст. сл. слова коньць (кінець).

Походження цього слова — одив. кінец.

Іскуси́ти, арх. — спробувати; ст. сл. искусити; болг. испитувам, искушувам; серб. окушати, огледати, кушати; рос. искусить; ч. zkoušeti, zkusiti; п. doświadczać, próbować.

Слово о п. І. 1187 р.: Искусити Дону великого.

Ст. сл. искусити походить від ст. сл. kǫsiti, ітератив якого: kǫsati (кусати); пор. ст. сл. kǫsъ.

Праслов. корінь цього слова має за собою праіндоевр. минуле.

Пор. лит. kąsti.

Укр. сім'я слів з цим коренем: кусати, вкусити, спокусити, кушати, спокушати (спокушувати), спокуса, кусок (від „кус"), куска.

Іску́сний, арх. — досвідчений, майстер, знавець. Пор. стцсл. искусьтво (лат. experimentum).

Див. іскуси́ти.

„В поощреніє искуснѣйшим". Лекс. 1627 р. 476.

Там таки: Силный — можный, си́лник, велможа, иску́сный.

Іску́ство, арх. — уміння, майстерство, мистецтво, ст. цер. слов. искуство.

Див. іскуси́ти, іскусний.

Лекс. 1596. 145: Иску́ство — умѣетность, свѣдомость. 15: Искусный — свѣдомый.

Іскуша́ти, арх. — спокушати, спокушувати; ст. сл. искушати — від искусити (спокусити). Звідси стцсл. искушеніє.

Стцслов. словом искушати перекладено ст. евр. nissah (випробовувати). Пор. Буття 22. 1: „Бог випробовував Авраама". Пор. Матвія 5. 13: „І не введи нас у випробовування, але визволи від лукавого". Ст. сл. искушеніє — наше спроба, випробовування. Сюди спокуса, спокушати, спокусливий. Див. кушати.

Іскуше́ніє, арх. — випробування, спокуса.

Див. іскушати.

„Искýс — покушéнье, усилованье, покоштованье, кушенье, досвѣдченье". „Искусѝ — досвѣдчи, спробýй, дознай". Лекс. 1627. 90. „Искушаю — досвѣдчаю, пробую або кушу, покушáю". 90.

Лекс. 1596. —46: Искушéніе — досвѣдчéнье, прóба, покýса. Искушаю — досвѣдчáю, пробýю.

Ісóп, іссóп — рід рослини, що в ботаніці відома як Hyssopus officinalis. Давні евреї вживали при своїх обрядах очищення. Також робили з неї кропила. Пор. 3 М. 14. 4, 6, 16, 19; 2 М. 12. 2; 4 М. 19, 6. Псалом 51, 9.

Ст. евр. назва його ezor; гр. issopos; лат. hyssopus; стцсл. иссопъ.

Лекс. 1596. 34: Иссоп ест зѣлье, которое жидове, омочуючи в кров, покроплевалися и очищалися.

Лекс. 1627. 466: Иссóп — юзопом, зѣльє, которое жидове омочуючи в кровъ, покроплевалися и очищалися.

Іспáнія — назва, що походить з грецького he Spanía. По-старослов'янському назву завжди писали Іспáніа.

При грецькій назві Spania артикл жіночого роду (he) — це буква е т а з густим придихом (по-грецькому pneuma dasy, а по-латинському spiritus asper), що виражався звуком h. За того часу, коли Київ нав'язав контакти з Грецією (а це значить, що й тоді, коли Україна прийняла Християнство з Греції), самі греки вже не вимовляли густого придиху, а букву е т у вони вже вимовляли не як е, а як і. Отож і артикл жіночого роду в їхніх устах уже звучав не як he (по-старому), а як і; цебто he Spanía вони почали вимовляти як і Spania, а в стягненій формі, — як Ispania. Наші предки, вслід за греками, також вимовляли цю грецьку назву як Іспанія.

У Галичині у новітніх часах почали вимовляти й писати не згідно з його грецькою (і з нашою) вимовою, а з романською вимовою артикла жіночого роду при цій назві, цебто з вимовою не і, а е. І тому в Галичині почали писати й вимовляти Еспанія.

Тепер уже й західні вчені елліністи почали визнавати той факт, що греки ще в четвертому столітті нашої ери почали вимовляти свою е т у як і. Див. Prof. Karl Feyerabend. Handy Dictionary of the Greek and English Languages. I. Greek-English. Philadelphia, 1945. An Introduction to the History of Greek Sounds.

Іспит — екза́мен; ст. сл. испытаніє, від испытати (испытати).

Слово і с п и т походить з нашої „книжної мови", цебто з нашої старої літературної мови. Ст. сл. ис-пытаніє (звідси й наше і с п и т) означає: ви-питування.

Див. **Іс-**.

Зо словом і с п и т в Україні пов'язані деякі слова шкільного арго́ (argot). І так, на Наддніпрянщині учні кажуть: „Зрізався на іспиті" (цебто перепав на іспиті, не здав іспиту), а в Галичині: „Спалі́вся (або „засипався") на іспиті". Але для вислову підготови до іспиту вживали звичайне слово (з шкільного арго): „зубри́ти", цебто завчати „на зубо́к" (на Наддніпрянщині) і „кувати", або „викувати на бля́шку" (в Галичині).

Іс полла́ е́ті, Де́спота! Цю грецьку церковну формулу Многоліття Владиці (Архиєреєві) в нас традиційно перекладають архаїзованими „На многії літа, Владико!".

Лекс. 1627. 409: „Ис полла" та ети, деспота — на многая лѣта, Владыко!"

У духовних школах в Україні з цього постало слово „ісполати".

Исполи́н, арх. — ве́лет, ве́летень, гіга́нт; ст. сл. исполинъ, сполинъ.

Корінь цього ст. слов. слова не віддзеркалений в жодних словах інших мов індоєвропейської сім'ї. Отож питання його походження й досі залишається дискусійним.

І с п о л и́ н — гігант, ве́лет, олбрым, дужий а великий чоловѣк. Лекс. 1627. 91.

Там таки, 309: Щуд — гігант, исполи́н, о́лбрым, ве́лет.

Іссаха́р — ч. ім'я.

Кн. Буття 30. 18: І промовила Лея: Дав Бог заплату (sechar) мою, що дала я невільницю свою своєму чоловікові. І кликнула ймення йому: Їссахар (Iissas'char). Їссахар — заплата. Ім'я пишуть: гр. Issachár, лат. Issachar, ст. сл. Їссахаръ, ст. євр. Iissas'char.

Істина — правда; ст. сл. истина; блог. и́стина; серб. и́стина; чеське jistina; суч. польське prawda (ст. п. iścina); грецьке alétheia; лат. véritas.

Цей іменник походить від ст. слов. истъ, истыи (його ст. слов. синонім: с у щ і й), що означає ді́йсний, справжній.

Інші ст. слов. слова з цим коренем: истовъ, истовнъ (дійсний, справжній); истьць (= лат. reus — обвинувачений, debitor — довжник).

Цей самий корінь наявний і в польських словах istota, istotny (наші: сутність, сутній), що з польської проникли і в українську мову.

Справа походження старослов'янського і с т - у цьому слові й досі залишається дискусійною.

Такі припущення, що джерелом цього нашого і с т - є корінь ст. слов. слова є с т ъ (третя особа теперішнього часу дієслова б ы т и), не можливо обоснувати лінгвістичними доказами, — принаймні на теперішньому рівні дослідів історичного розвитку праслов. і ст. сл. фонетики на базі порівняльного (компаративного) мовознавства.

Лекс. 1627 р. 40: „Вѣрнѣ - йсте, певне, щире".

Там таки: 242: Истинную, правди́вую.

Т. т., 92: „Истина — правда. Истинный — правдивый, власный. Истинно - правдиве, власне. Истинствую — правду мовляю".

Т. т., 109: „Лишенный истины — который утратил правду".

Лекс. 1596. 28б: Существо́ — йстотность.

Там таки, 15б: Истина — пра́вда. Истинству́ю — правду мо́влю.

Історіогра́ф — особа, що „пише історію". Слово це складається з двох грецьких слів: historia + graphein (писати).

Теперішнє значення слова „історія" — це описання тих подій, що сталися в ході минулого часу.

Див. Лекс. 1627. 415: Історія — свѣдок всѣх вѣков, або дѣи, правдивое виписанье прошлых речый.

Пор. „І с т о р і я про це мовчить". Так часто писали історики про те, що було невідоме.

Початкове значення цього грецького слова („historia") було — досліджування, від гр. historein — учитися шляхом досліджування.

Старим українським відповідником слова „історіограф" було слово „літопи́сець".

Слово „історіограф" у нас уже зда́вна почали заступати терміном „історик".

Див. Лекс. 1627. 416: Історіограф — істори́к.

Однак значення слова „історик" тепер аж надто „універсальне" — до меж туманності; його вживають у значеннях: 1. шкільного виклада історії, 2. літописця (цебто історіографа), 3. ученого дослідника історії.

Не краще представляється справа і з теперішнім значенням слова „історія", яке неправильно вживають для означення тієї шкільної дисципліни (предмета викладів), що означає вивчання історії, незважаючи на те, що і с т о р і я — це не один з предметів студій, а є це описування (літописцем) подій минулого.

Вивчання історії — це в дійсності історіологія, а не „історія".

Істо́та — сутність; з польського istota.

Див. істина.

У нашій книжній мові синонім польського istota було слово е с т е с т в о.

Див. Лекс. 1596. 12: Єстество́ — прироженьє. Се наречеся от еже єст.

Істука́н, арх. — 1. статуя; 2. ідол (божок); у стцсл. истуканъ; рос. (із стцсл.) истукан; болг. идол, статуjа, кип; серб. идол, кип; ч. modla, socha; польське balwan, posąg.

Стцсл. слово истука́нъ виводять від ст. слов. и с т у к а т и, яке пояснюють так: різати, виливати з металю. А корінь ст. сл. с т у к а т и вважають за вокалічну версію кореня ст. слов. tъknǫti (ткнути, тикати); і кажуть, що корінь ст. сл. tъknǫti походить з того самого праіндоевропейського джерела, що й корінь грецьких слів týkos (різьбар), і tykídzo (вирізую, цебто роблю різьбу).

Див. 1) W. Prellwitz, Etymologisches Wörterbuch der griechischen Sprache (2-ге вид.). Ґеттінген, 1905. 2) А. Преображенскій, Этимологическій словарь русскаго языка. Москва, 1910-1914. 3) М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка. Том II (Е-муж). Москва 1967. (Фасмер у цій справі також цитує статтю Желтова, опубліковану в журн. „Филологическія Записки". Выпускъ I. Воронежъ, 1876).

Щодо того як у нас колись пояснювали значення стцсл. слова „истука́нъ", — див. 1. Лекс. 1596: Істука́н — вылитый болва́н. 2. Лекс. 1627, 94: „Истуканіє — выли-

ванье, улятье. Истука́н — вылитый (болван), улитый. Истукаю — выливаю, уливаю".

Істфа́к — абревіятура: історичний факультет. (Цей термін постав в СССР, і тільки там він уживається).

Істяза́ти, арх. — 1. витягати, що (з чого); 2. другісне значення: допитувати.

Склад цього слова: istęz-ati; його корінь (tęz), як і tęz (у стцсл. слові tęzьkъ) походять від ст. слов. кореня tęg, що наявний, напр., у ст. сл. vъstęgnǫti, protęgnǫti, tęgo.

Брюкнер (Aleksander Brückner), аналізуючи польське слово „ciąg" (тяг) у своєму словнику (Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, 1957) називає слово и с т я з а́ т и словом „російським", на згадуючи факту, що воно церковно-слов'янське східньослов'янської версії. Стцслов. istęzati наявне в пам'ятках старо-церковно-слов'янської мови X-XI століть. (Див. Stanisław Słoński, Wybór tekstów starosłowiańskich (starobułgarskich). Львів, 1926). З прийняттям християнства Києвом (988 р.) в Україну прибули з Болгарії й Богослужбові Книги, а в них, звичайно, було й стцсл. слово istęzati, і там (у Києві) почали вимовляти його по-своєму: і с т я з а́ т и. Так воно попало в стару „книжну" (літературну) мову українців, а звідти згодом пішло воно й у Москву.

Пояснення слова „істязати" в Лекс. 1627 р. таке: „Истяза́ю — пилно пытаю, розбираю, выпытую, вытягаю, пилно ся вывѣдую, шпегую".

Ісу́с — ім'я Христа.

Як я вже писав у ч. 67-68 РМ на ст. 343 та в ч. 73, греки сильно змінили ім'я Христа, змінили тому, що в в них і не було засобів на правдиве вираження його. Староєврейська назва була Jehošua-Ješua, арамейська — Ješu. Греки взяли цю останню (Ješu) й змінили її на Iesus. У цій формі такі зміни: 1) не маючи j, греки передали його на початку слова через i, 2) з тієї ж причини š передали через s, 3) грецизували кінець, додавши на кінці своє s. Старослов'янські перекладачі незручно передали це через Іисоус — Іисусъ, в якому два і на початку нічим не оправдані.

Але написання **Исусъ** з одним і чи и дуже часті в українських пам'ятках, почавши з найдавнішого часу.

За два і (Iu-) на початку імені Христа в Москві довгі роки велася боротьба, що навіть покінчилася розколом Церкви. Для українців, людей західньої культури, така боротьба й дивна, й незрозуміла, бо в Україні завжди правильно писали й тепер пишуть тільки Ісус, а форма Іисус — це форма російська — звичайно, вона походить з форми старо-церковно-слов'янської. Серби пишуть так само Исус, а навіть болгари пишуть Исусъ.

Староєвр. Єгошуа — Єшуа й арам. Єшу визначає: 1) Jeho-, Je- — це скорочення від Jehova, Господь, 2) hošua — спаси, допоможи, а разом: „Господи, спаси".

Катих. 1645 р.: „І и с у с имя в уживаню у жидов было посполитоє... и значит Збавителя, яко у Святого Євангелисты Матѳея написано (1. 21): А породиш Сына и назовеш Имя Єго Іисус, абовѣм Он выбавит люд Свой от грѣхов их".

Лекс. 1627. 414: Іисус — Пан Збавитель.

Іта́лія — це традиційна латинська назва, якою італійський народ називає свою країну (Апенінський півострів), що зда́вна прийнялася і в нашій літературній мові.

У книжній мові українців XVI-го століття появилася була польська назва (для Італії) „Włochy". (Польське we Włoszech — в Італії).

Див. Лекс. 1596. 186: Дерево ест ве Влошех.

Але цей полонізм не втримався в українській мові. Польська назва для італійця („włoch") постала із старої назви кельтів: Walch (пор. Валія).

В Україні вимова цієї назви піддалася законові повноголося, — звідси: в о л о х (рос. „валах", болг. „влах". Але укр. „волох" визначає румуна, не італійця.

Іти́ — ступати ногами вперед; слово всеслов'янське, праіндоевропейського походження, стцсл. ити; рос. ітти, идти, ч. jiti, п. iść. Пор. лат. itum (щоб іти) — супін лат. ire (іти).

У стцсл. мові синонімом слова и т и було слово gręsti, grędǫ, grędeši (в укр. вимові грясти, гряду, грядеши), що вживалося в літературній мові в Україні. Це стцсл. слово, звичайно, не всім українцям було зрозуміле. І тому Лекс. 1596 р. вияснював: „гряду́ — іду́".

В англійській мові слово to go (іти) відноситься не тільки до руху людини вперед шляхом ступання ногами

(як це в укр. мові), але й також за допомогою засобів локомоції, — напр.: I am going by bus (я йду автобусом). По-українському: Я ї д у (не йду!) автобусом.

Іти, ходити — в біблійній мові часто означ. „жити". Єрем. 7. 23, 19. 11. Пор. Псалом 1. 1: „Блаженна людина, що за радою нечестивих не ходить". Тут „ходить" — це живе. Пор. Пс. 1. 6.

Ітиль — столиця Хазарії (хазарська назва ріки Волги також була „Ітиль").

Стару назву („Ітиль) цього міста згодом заступила назва „Астрахань" (у Росії).

Іч! — ач!

В Україні (а фактично тільки на Наддніпрянщині) здавна існує вигук а ч ! — скорочення вигуку б а ч !

В Україні тепер (за часів СССР) дехто з письменників (напр., Гончар) почав уводити небувалий досі в нас вигук здивування: **іч!** — Цей новотвір, очевидно, є поєднанням укр. а ч ! з його російським відповідником и ш ь ! (і в и ш ь !).

„Ішачити" — тяжко працювати за дуже низьку платню. Слово це походить від азербайджанського **išak** — осел.

-іший — закінчення деяких прикметників в формі вищого ступеня; напр.: гарний — гарніший, добрий — добріший і т. ін.

У цьому закінченні переважно наголошується **і**, напр.: голосний — голосніший, білий — біліший, видний — видніший і т.д.

Але в деяких прикметниках **і** в цьому закінченні наголосу на себе не приймає: напр., Блаже́нний — Блаже́нніший, Преосвяще́нний — Преосвяще́нніший.

Ї

Ї — тринадцята буква української азбуки. Форма її взята з кирилівського Ї.

Їда́ — їжа, харч, страва; ст. сл. ядь; рос. еда (арх. ядь); болг. jедене; серб. jело, jестиво; ч. jidlo, potrava; п. jadło, jedzenie, potrawa, pokarm.

Слово о п. I. 1187 р.: Галици хотять полетѣти на уедіє.

Ї д л о, місц. — їда, їжа; з польського jadło.

Лекс. 1596. 3б: Брашно — покарм, йдло.

Там таки, 34: Ядь — идло, страва.

Див. їсти.

Їжа́к — мале чотириноге створіння, з голови схоже на свинку, з колючками замість шерсті. Лат. назва: ericius.

„Їжак" (старше укр. „їж") — слово всеслов'янського походження.

Праіндоевр. корінь слова „їжак" — *egh-, що означав усе колюче. Праіндоевр. корінне g (ґ) в цьому слові залишилося в нім. Igel — їжак. У литовському відповіднику нім. Igel воно, як і в відповідниках слов'янських, перейшло в ž (ж); лит. ežys — їжак.

Корінь укр. о ж и н а той самий, що й слова ї ж а к. Ст. сл. (і ст. укр.) є ж и н а на укр. грунті згодом змінило свою форму на „ожина" так, як ст. сл. (і ст. укр.) є д и н та є з е р о змінили в нас свої форми на „один", „озеро".

Між дослідниками немає однозгідності відповідей на питання, чи корінь ст. сл. и г л а — голка, укр. арх. ігла (пор. рос. игла, п. igła) той самий, що й у слові ї ж а к.

Їжаки є двох родів: земні й водяні.

Див. Лекс. 1627. 471: Ѣж, остистый земный.

Від слова ї ж а к пішли наші слова „їжитися" (напр., кажуть: „Йому волосся їжиться); „гороїжитися". („Він гороїжиться" означає: Він неприязно бундючиться); „їжакуватий" (напр.: „у нього волосся їжакувате"). Слово „їжак" у фразах: „Ставати їжаком" (Ставати в позу спротиву). „Наставлятися їжаком" (те саме)

Їздá — рух людини уперед за допомогою будь-якого засобу пересування, — у протилежність до „ходи", що означає рух людини вперед її власними ногами.

Той корінь, на якому базується це наше слово, всеслов'янський і праслов'янський; пор. стцслов. ѣзда, рос. езда, ч. jizda, п. jazda.

Див. їхати.

Лекс. 1627. 416: Ітер, лат. — путь, дорога, ѣханьє, ѣздá.

Їй Богу — божіння (рід клятви), яким людина намагається запевнити кого, що вона каже правду. Ст. слов. є й (звідси наше „їй"), що засвідчене в стцсл. мові (напр., евангельське „ей", „ей-ей" — так, правдиво, дійсно так).

У Галичині є своє місцеве „божіння": „Бігме!" (Тут „Біг" з „Бог" — шляхом перезвук о > і.

„Божіння" на Волині: „їй-Бо" (із старого „ей Бог"), „присяй-Бо" (з „присягаюсь + їй + Бог").

Їмосць, місц. — дружина священика, попадя, панімматка, (у Канаді й США — „добродійка").

„Їмосць" — титулування дружини священика в Галичині, з польського „jej mość" (із старопольського „jej miłość"). Священика там називають є ґ о м о с т е м з польського „jego mość" з „jego miłość").

В Україні дружину священика колись титулували тільки стцсл. „попадя" (з грецького pappadiá — дружина священика), по-грецькому pappás (отець, священик) — звідси лат. papa та англ. pope.

На Наддніпрянщині священика (із стцсл. svęštenikъ) також називають словом „батюшка", а його дружину — словом „матушка". Словом „батюшка" — здрібніле від ст. сл. б á т я (ст. укр. б á т я, звідси укр. бáтько) — серби й росіяни також називають і батька, а словом „матушка" (матінка) називають маму.

На Наддніпрянщині „мáтушка" відноситься тільки до дружини свящéника.

Укр. інтелігенція на Наддніпрянщині в XIX-му віці почала титулувати священика „пан-отцем", а його дружину — „пані-маткою".

Їсти — споживати харч; стцсл. ѣсти, ястн, ядати; рос. есть; болг. jam; серб. jести; ч. jíst, jídati; п. jeść, jadać.

Слово це всеслов'янське праслов'янського походження, а корінь його праіндоевропейський. Пор. лит. ésti, édu; латвійське ēst; грецьке édis (їда), éstio (я їм); лат. esse (їсти), edo (я їм); нім. essen (їсти).

Праіндоевр. корінь *ed-, що наявний також в укр. словах їда (ї̈д-а із ст. укр. ѣд-а), обід (об-ід), снідати (сн-ід-ати), їдь, їдкий, і т.д.

Той самий укр. корінь (ід- : їд- із ст. укр. ѣд-) наявний і в укр. „їжа", що його корінь (їж-) походить з праслов. *ēdj- (їжа з праслов. *ēdja) — подібно, як укр. м е ж а походить з праслов. *mĕdja.

У „книжній" (літературній) мові XVI-XVII-го віків наявні гібридні форми цього слова: із стцсл. і укр. прикметами.

Див. Лекс. 1627. 468: Нічого нѐѣдячи́ нѣ п'ючи́.

Із ст. сл. ѣдати утворене укр. діял. „неядячи" (не-яда-чи).

Слово „їсти" вже давно ввійшло також і в філософську та релігійну термінології.

І так, давні римські мислителі поставили були людині такий імператив: Non vivere ut édere, sed edere ut vivere! („Не жити, щоб їсти, а їсти, щоб жити!").

Християнство поставило людині такий імператив, щоб їв тільки той, хто (коли він працездатний) своєю працею заробив на харч: Ап. Павло (2 Сол. 3. 10): „Як хто працювати не хоче, нехай той не їсть!"

Цей імператив присвоїли собі большевики (в СССР), заявивши (по-російському): „Кто не работает, тот не ест!")

Цей імператив походить з біблійних часів. Див. Кн. Буття 3. 19: Бо Господь наказав людині: „У поті свого лиця ти їстимеш хліб, аж поки не вернешся в землю, бо з неї ти взятий".

Їхати — передвигатися засобом локомоції: кіньми, волами, потягом, автомобілем і т. ін. Слово це всеслов'янське і праслов'янське — праіндоевроп. походження.

Ст. слов. ѣхати; рос. ехать; болг. језди́а; серб. јахати; ч. jeti, jezditi; п. jechać, jezdzić; литовське jódyti, латв. jādit.

Яким чином пояснити виміну форм праслов'янського (*ĕd- : *jad- : ĕx- : *jad-) — це таке питання, що від-

повідь на нього і досі залишається предметом дискусій.

Слово „їхати" ввійшло і в українську „народню філософію". Пор. наші поговірки й приповідки: „На чиєму возі їдеш, того пісню співаєш". „Яке їхало, таке й здибало". „Не помажеш — не поїдеш". „Брехнею далеко не заїдеш". „Говорила — їхала!". „Собаки брешуть, значить — їдемо".

Їхній — той, що належить до н и х; український відповідник англ. **their**, франц. **leur** і нім. **ihr**.

Генеза цього нашого слова не є старослов'янською. Це наше слово постало в Україні — з „їх", тобто з форми родового відмінка множини займенника в і н, -а, -но.

По-старослов'янському казали, напр., „Ихъ домъ". (Так воно було в староукраїнській мові).

Але український народ згодом створив із слова „їх" слово „їхній", цебто з його займенникової форми утворив форму прикметникову. І так почали казати „Ї х н і й дім" (замість ст. укр. „Їх дом").

У російських діялектах також є народній новотвір „йхний" (утворений з „их"), але в російській літературній мові він ще не здобув собі твердого грунту.

В інших слов'янських мовах немає відповідників укр. ї х н і й.

Й

Й – чотирнадцята буква української азбуки (алфавіту, абетки). Форма її взята із стцсл. кирилівського **Й**.

У грецькій мові звука j (й) немає, тому й в її азбуці немає й такої букви, що б була відповідником українського **Й**.

Букву **Й** у мовознавстві називають по-грецькому й о т а. (По-народньому в нас просто кажуть, що це буква „ий").

Звичайно, грецька назва („йота") не зовсім віддзеркалює собою наше **Й**, бо греки називали нею своє **і**; наше **Й** є відп. лат. **j**, а не **і**. Той факт, що грецька йота (**і**) в деяких позиціях (у словах) звучала як лат. **j** (наше **Й**), не означає, що в о с н о в н о м у це було **j**.

Йо? — вигук запиту й здивовання, — в стилі наслідування еврейського „йо" (з їдіш).

Йоáв — ч. ім'я; стцсл. Іоавъ, із ст. евр. Joav (Господь — Отець.

Йоакúм, див. Яким.

Йоáн, Іонáн, див. **Івáн.**

Йоанúкій, див. **Онúкій.**

Йов, див. **Іов.**

Йогó — родовий відмінок однини займенника в і н. Ця форма („його") постала із староукраїнського „его" (що було й старослов'янським).

Українці в Галичині далі зберігають живою оригінальну (староукраїнську) форму цього слова: є г о, — на Наддніпрянщині прийнялася його нова (створена народом) версія („його"), що й стала в нас літературним словом.

Слово „його" часто вживається в нас плеонастично, цебто тоді, коли воно належить до зайвих слів у реченні. Напр., „І що й о г о тут робити!"

Йоіл — ч. ім'я; стцсл. Іоилъ; із ст. евр. Joel (скорочене з Jehovah El — Господь Бог).

Лекс. 1627. 417: Іойль — яко молнія красен, або любов Божая, или начаток, или начало Божіе, або хотячій, або присягаючій.

Йой, місц. — Ой! Цей вигук (йой!) постав і вживається тільки в Галичині. А поза її територією вживається тільки вигук о й !; і тільки він увійшов у нашу літературну мову.

Від українців у Галичині цей вигук похопили й тамтешні поляки. І тому поляки з Варшави та з інших польських міст прозвали поляків з Галичини „львівськими тайойками" („tajojki lwowskie"), бо в їхній фразеології було „ta joj!".

Йойкати, місц. — слово, що постало шляхом звуконаслідування емоційного „йой", і виражає воно невпинне повторювання цього вигуку. Слово це — говіркове, і вживається тільки в Галичині. Літературне — о й о й к а т и.

Йом - Кіппур — єврейське свято Iom Kippurim — „День Окуплення" чи „День очищення" (від гріхів) всього цього народу. Див. Лев. 16. 29, 23. 28; Числа 29. 7; Вихід 30. 10; Левит. 23. 28: „День Окуплення (Iom Kippurim), — щоб окупити (le chapper) за вас перед обличчем Господа, Бога вашого".

Святкується 10 дня сьомого місяця.

Йона́, див. **Іона.**

Йонатáн, див **Іонатáн.**

Йорáм, див. **Іорáм.**

Йордáн — назва річки в Палестині, а також назва Свята Хрещення Господнього: Йордáн. (Наше народнє: Йордань).

Назва ріки Йордану — семітська: Jarden, що означає: линути додому. Греки вимовляли цю назву по-своєму: Iordan, а звідси й стцсл. „Іорданъ". В укр. вимові: Йордан.

Лекс. 1627. 414: Іордáн — рѣка розсудку або вказаня, або порученьє суду, або уступеня.

Від назви ріки „Йордан" постала назва одної з арабських держав на Близькому Сході: Й о р д а н і я.

Йóсиф — ч. ім'я; стцсл. (і староукр.) Іóсифъ, з грецького Ioseph (з цього пішло й лат. Joseph), а це із ст. євр. Josef, що означає: Додасть.

У Кн. Буття 30. 23-24 написано: „І завагітніла Рахель і сина породила, й сказала „Бог забрав ганьбу мою". І кликнула вона ім'я йому: „Додасть" [мені Господь іншого сина].

Лекс. 1627. 417: Іосиф — помноженьє або преложо́ный.

Стцсл. (і староукр.) Іосифъ на Наддніпрянщині перемінилося в українське народне „Йосип", а в Галичині й Буковині — в „Осип".

Наші філологи в минулому ставили наголос на другому складі цього ймення.

Див. Лекс. 1627 р., 417: „Іосифъ — помножене або преложоный".

Йосафа́т ч. ім'я; стцсл. Іосафа́тъ, з першої грецької версії цього ймення: Iosaphât; друга його грецька версія: Iosáphatos; обидві вони із ст. євр. Iehošafat, що означає: Господь — суддя. 2 Сол. 8. 16.

Лекс. 1627. 417: Іосафа́т — пан суддя, або панскій суд, або осуже́ний, або осужсньє.

Йо́та - грецька назва (iota) букви і.

Староєврейську букву, що називається j o d, по-грецькому також називали йотою. Ця староєврейська буква (jod) дуже маленька, і тому вона стала символом усього дрібненького, ледве помітного.

Пор. Єван. Матвія 5. 18: „Доки Небо й земля не минеться — ні одна йота, ані жоден значок із Закону не згине".

Тут грецькою назвою „iota" названо староєврейську букву j o d.

Також у переносному значенні в нас називали „йотою" всяку рисочку.

Див. Лекс. 1627. 304: Че́рта — іо́та, кри́ска.

К

К — п'ятнадцята буква української азбуки (алфавиту, абетки). Вона походить із стцслов. кирілівської **к**, що називається к á к о, а його числове значення: 20.

Стцслов. кирилівське **к** („како") походить з грецького **k**, що називається „kappa".

К — арх. — до; ст. слов. і староукр. къ.

Слово о п. І. 1187 р.: Къ Дону великому.

Там таки: Игорь к Дону вои ведеть.

Т. т.: Не течеть къ граду. 33.

Наш архаїчний прийменник **к** зберігся і в деяких фразах живої народньої мови, напр.: „Іди к бісу!" „Іди к чорту!" замість „Іди до чорта!" (як це напр., у поляків: „Idź do diabla!").

У слові „ксоб!" (значить: „наліво!" — до коней чи волів) також збереглося наше давнє **к**. „Ксоб!" значить: „К собі!" — цебто: До себе [зверніть]!

Старе „ксоб" збереглося на Волині; на Наддніпрянщині воно скоротилося на „соб".

У Галичині кажуть „вісьта".

Кабáк — гарбуз; з тюрк. кабак.

„Піднести кабака" чи „дати гарбуза" — значить відмовити тому, хто сватається („женихається").

Див. г а р б у з.

Кабáн — з монгольського к а б а н. Дм. 534.

Кабарé — кафé („каварня"), або ресторан з імпрезами: танки, співи, музика; з фр. cabaret (читається „кабаре"). У Галичині „кабарет" з польського kabaret.

Кабась-кабась-кабáсь! — вигук кликання свиней. Звідси к а б á с ь, к а б á с я, к а б á с ю — пестлива форма кабанчика.

Кабáт, арх. — кафтан; з польського kabat, а це з гр. kabadēs.

Лекс. 1627. 472: Хітон — кошуля або кабат.

Кабиця, місц. — казан, вмонтований на дворі для варіння. Слово відоме на Полт. і Київщині. Відоме в „Кобзарі" Т. Шевченка: „Горить огонь тихенько на кабиці". („Марія"). Слово походить з „кадиця".

Див. к а д к а.

Кабінет — 1) кімната особливого призначення: приватна канцелярія, лікарська приймальня, кімната для зберігання колекції мистецьких творів; 2) шафка для зберігання цінноців (напр. біжутерії) та посуду; 3) кімната для довірочних нарад; звідси — „кабінет міністрів".

Слово походить з італійського gabinetto. У Галичині — „габінет" з польського gabinet.

Каблук — тверда набійка на підошві чобота чи черевика. З тюрк. каблук чи каблик: каб — взуття, аяк — нога; каблук — частина взуття. Дм. 559. В укр. каблук і закаблук; множ. закаблуки.

Каблук — те, що зігнуте в дугу; каблукъ (в укр. пам'ятках з 1509 р.); з тюрк. кхаблук. Давнє запозичення.

Каблучка — звичайний перстень на палець. Тому то може „каблучка" та, що носилася на нозі. Пор. араб. к а б — п'ята.

О б р у ч к а — це той перстень, що насаджується на палець при обрученні (заручeнні).

Кав! — звуконаслідування галки. Звідси назва галки — кавка. З прамови.

Кавалер — 1. член ордену; 2. арх. лицар-вершник; 3. парубок (неодружений мужчина). Слово це прийшло до нас з польського kawaler, що походить з італ. cavallo (кінь), а це з лат. cavallus (те саме).

Кавалерія (з фр. cavalerie) — кіннота.

Кавалок — кусок.

Більшість слов'янських народів уживають слова „кус, кусок", напр.: рос. кус, кусок, болг. кѫс, кѫсче, чеське kus, kousek, старослов. kęsъ (у сербів чуже комад), звідси й українське кус, кусок, кусочок, кусень-кусінь, кусник і т. ін. Але українська мова широко знає й інше слово зам. „кусок", — це „кавал, кавалок, кавалець, кавальчик, кавальцювати", — як бачимо, слово в нас дуже поширене. Звичайно в нас говорять, що слово „кавалок" пішло від польського kawał, kawałek, а тому вживати його не слід. Поляки запозичили це слово з сер. дол. нім. kavel

(пор. голанд. kavel, данське kavle, шведське kafle), що визначало „жеребок з дерева, жеребок (los), частка"; це останнє й перейшло до нас таки через мову польську; чеська мова знає це слово, але рідко: kaval, kavalec; пор. кашубське cygnąć kawle — „тягнути жеребка". Уже наш письменник А. Радивиловський вживає слова „кавал" у своїм „Огородку" 1678 р. ст. 915. Усі східньоукраїнські письменники вільно вживають слова „кавалок"; так, Номис, Приказки: За кавалок кишки сім миль пішки ч. 6473. Чуб. І 147: Треба працювати, щоб кавалок хліба мати. Грінч. III 556: кавалок хліба і т. ін. Отже літературна мова обидва слова вживає вільно: „кавалок" і „кусок".

Кавýн — мелон; з тюрк. кавун, азерб. kawyn (диня); п. kawon — гарбуз.

Кáвція — грошова гарантія; з лат. cautio — 1. обережність; 2. грошова запорука (англ. bail, bond). Слово це прийшло до нас із польського kawcja.

Кагáл — еврейська громада.

Ст. евр. kahal — збір, збори еврейського народу (jikkahalu — зібрання); сход. гр. synagogé. ст. сл. сонмъ.

Перше це були всякі збори, а значно пізніше „кагáл" став визначати офіційну громаду евреїв, з виборною старшиною. Пор. kahol — збирати, Числ. 14. 5: Перед усім збором громади (kol kehol adat). Вих. 12. 6: Збори Ізраїлевої громади. Буття 35. 11: Kehal gojim — збори народів, багато народів. Ездра 10. 1 kahal — просто збір. Друга назва для зборів — edah, більш офіційна, хоч у Біблії kahal та edah — синоніми, а вживання їх залежне від тексту.

Кагáн — цар; з тюркського хакан: пан, володар, цар.

У Бертинських анналах під 839 роком уперше згадується каган Русі. Арабське джерело Ібн Русте першої половини IX в. подає: „Руси мають царя, що зветься хакан-рус". М. Іларіон у своєму творі „Слово о Законі і Благодаті" половини XI в. зве кн. Володимира і Ярослава каганами. У Софійському Соборі в Киеві є граффіті X-XII в. з написом: „Спаси, Господи, кагана нашего". У „Слові о полку Ігореві" 1187 р. князь Олег Святославович названий каганом. Уже в VII в. князь аварський зветься каганом. Король Людовик у своєму листі 871 р. до Візантійського імператора Василія І Македонянина називає кага-

нами правителів 4 народів: аварського, хазарського, норманського (це руського) і болгарського. — Можливо, що тюркське „каган" перейняте з китайського: ке — великий.

Каганéць — примітивна „лямпочка": горіючий гніт („фітіль") у посудинці з жиром (товщем). До нас прийшло з польсько (kaganek). Походження його невідоме.

Лекс. 1627. 216: Свѣтилник — ля́мпа, ка́ганец, и лѣхта́р, походна́.

Там таки, 419: Кандило — лямпа, ка́ганец, оливный.

Лекс. 1596. 12б: Єпаритрис — ячанце, судина па кшталт ка́ганця, з бѣлого желѣза.

Кади́к — катиг; з тюрк. катиг — твердий.
Див. Адамове яблуко.

Кади́ти — виконувати священну дію кадильницею, з якої виходить димок з жаріючого ладану, що по-грецькому називається thymiam (звідси стцсл. фимиамъ).

Стцсл. кадити, кадило, кадильница, кадильникъ; бол. кадја, кадилница; серб. кадити, кадионица; ч. kaditi, kadidelnice, kadidlo; п. kadzić, kadzielnica, kadzidło.

Дослідники одностайно твердять, що корінь кад- слова кадити є праіндоевропійського походження, і що на праслов'янському грунті цей корінь проявив себе також у своїй другісній формі: чад- (пор. чадити).

Але питання, чи в інших мовах індоевропейської сім'ї є слова з цим коренем ст. сл. слова кадити, залишається невирішеним.

Треба також підкреслити той факт, що слова кадити, кадило, кадильниця, і пов'язане з ними слово фиміям (ладан) були і є наявні тільки в церковній сфері.

Лекс. 1627. 411: Θиміа́мник — Кадилница.
Там таки, 429: Ліва́н — бѣлый або кади́ло.

Т. т., 419: Кандило — лямпа, каганец оливный.

Лекс. 1596. 31: Фіялакация, судина до кажде́ня.

Там таки, 34: Фиміян — кадíло.

Каді — мусульманський суддя, який судить на основі шаріяту.

Каді — слово арабське.

Шаріят (в Україні, в державних межах СССР, тепер пишуть „шаріат") — це кодекс прав, що основані на

нормах Корану, — головної священної книги ісляму (мусульманства, магометанства).

Другий кодекс прав у народів ісляmської релігії — це а д а т, цебто звичаеве право (що не основане на Корані).

Кáдка — мала бочка; із ст. евр. kad — глечик на воду (Буття 24. 14); кадочка для плинкого (рідини) чи сипкого (Суд. 7. 16), потім — міра рідини. Греки позичили цю міру від евреїв, і назвали kádos. Атеней пише (XI. 473), що „Йоняни на глечика кажуть kadon".

Звідси й лат. cadus.

Лекс. 1527 р. 19: кадь, кýфа.

Там таки, 323: Кадь, цебéр, кýфа.

Кажáн, місц. — летюча миша; рос. кожан, кажан, „летучая мышь"; болг. мишка, прилѣп; серб. миш, слепи миш; ч. myš, netopýr; п. mysz, nietoperz, gacek.

Це наше слово походить від староукраїнського прикметника к о ж а н ъ — шкіряний, від староукр. слова кожа — шкіра, бо кожан нібн „покритий кожею".

К о ж а н — це наше літературне слово.

У Галичині це звірятко називають словом „лилик", що ввійшло в українську літературну мову на цій території України.

Говіркові назви для кажана: пирхач, пиргач, ночниця, нічвид й ін.

Див. Д. Бандрівський, „Назви кажана в західніх говорах української мови" (1962).

Див. л и л и к.

В українських старих повір'ях, що й досі збереглися в народі, кожанові приписано магічну (чарівну) силу (головно в сфері чарів кохання).

Кáждий, арх. — кожен, кожний; із ст. сл. кождъ, кожьдын.

„Кáждий" — із староукраїнського кáжьдый — збереглося в живій українській мові в Галичині.

На Наддніпрянщині й на Волині в говорах збереглося староукраїнське „кождий" (із старшого українського кожьдыи.

Рос. каждый; болг. всѣкој; серб. сваки; ч. každy, п. każdy.

Укр. літерат. к ó ж е н, к ó ж н и й.

Значення компонентів праcл. *kъžьd — і їхній причиновий зв'язок у генезі цього слова й досі залишаються неясними, — за винятком компонента к ъ -, що також наявний у ст. сл. къто (къ-то) — х т о.

Каза́н — котел; з тюр.-полов. „казан" (того ж значення).

Твердження, що від слова „казан" походить назва міста „Казань" (Дм. 535) не обосновані нічим іншим, а тільки формальною схожістю між ними. Щождо пом'якшення кінцевого -н (казань), — це пояснюють аналогією, вказуючи на такі приклади, як: „Рязань", „Астрахань" і т. ін.

„К а з а́ н с ь к и й с и р о т а" кажуть на того, хто прикидається надто бідним чи сильно пошкодованим. У XVI ст. Московія підкорила собі Казанське Татарське Царство, і його численні князьки добивалися від Москви нагороди, прикидаючись надто пошкодованими.

Каза́рма — будинок для постійного приміщування військових гарнізонів; з іт. caserme; фр. caserne; нім. Kaserne; англ. barraks.

У Галичині (місцеве) — „касарня" (з п. kasarnia), — хоч у поляків в основному прийнято вживати слово „koszary" (для війська).

Каза́ти (показувати), арх. - словами давати вказівки.

Слово о п. І. 1187 р.: Игореви князю Богъ путь кажет. 39. Дятлове тактомъ путь къ рѣцѣ кажутъ. 43.

Староукр. к а з а т и в значенні показувати цілком зрозуміле; адже ж слова „показувати", „вказувати", „вказівка" і т. ін. основані на корені слова к а з а т и.

Казема́т — мурована фортеця, твердиня, староукр. кріпость; з фр. casemate. Це французьке в італійській версії kasamatta, звідси польське kazamat, а з нього - укр. місцеве (в Галичині) — „казамати".

Укр. літерат. форма — к а з е м а́ т.

Слово к а з е м а́ т в укр. мові майже виключно вживається в значенні фортеця — тюрма, що в староукраїнській мові означувалося словом о с т р о г ъ. (Звідси старі укр. назви Острога й Остріжця на Волині).

Ка́зка — мале фантастичне оповідання; слово це походить від „казати" в значенні оповідати. (Пор. народню фразу: „Казати казочку").

Рос. сказка; болг. приказка; серб. скаска; ч. prohadka; п. baśń, bajka.

Старшим за слово „казка" є його слов'янський синонім „басньˮ (від „баяти", цебто баїти), яке було і в нашій книжній мові.

Лекс. 1596. 36: Баснь — ка́зка, ба́йка.

Стцсл. баснь, болг. баснја, серб. басна, п. baśń, bajka.

Наше старе „баснь" уступило перед укр. народнім „байка" (з тим самим коренем), що є укр. народнім синонімом слова „байка".

(Такого розрізнення між дефініціями термінів „байка" й „казка", як це є в нас у теорії літератури, у народній мові немає).

„К а з к а про білого бичка" — це фраза, що символізує собою всяке „безконечне оповідання".

Казна́, арх. — державна скарбниця; із тюрксько-половецького „казина" — скарб.

К а з н а ч е́ й — управляючий казною (цебто скарбник), тюрк.-пол. „казина — чи" (охоронець скарбу). Дм. 535.

Казни́ти, арх. — карати (але не „на горло", цебто не на смерть); іменник к а з н ь. Стцсл. казнити, казнь, показнь, покаязнь; рос. казнить, казнь; п. kaźń, kaźnić.

Відповідь на питання чи корінь цього слова ідентифікувати з коренем слова „каяти", чи може з коренем слова „казати", далі є справою дискусійною.

Казнодій, арх. — проповідник; з польського kaznodzieja.

Лекс. 1627. 243: Сборник — Казнодѣя або слухач Ка́занья, Екклисіаст.

Ка́зус — випадок; з лат. casus — випадок; у граматиці casus — відмінок.

Казьо́нний — режимо́вий, з рос. казённый, від „казни". (Див. казна). Це російське слово (тюрк.-пол. походження), що в російській народній мові означає „державний", у нас прийнялося в саркастично-пейоративному його значенні, цебто в значенні їдко-насмішливому, отож і в гіршому сенсі. Воно в нас визначає деспотичний харак-

тер державної влади. І тому в нас кажуть: „казьонна література", „казьонне мистецтво" і т. ін.

Ка́їн, бібл. — один з синів Адама.

Кн. Буття 4. 1: „І спізнав Чоловік Хавву, жінку свою, і вона завагітніла й породила Каїна (Kain), і сказала: „Набула (kaniti) чоловіка від Господа". Отже kaniti (набула) — Kain (Каїн), назва досить неясна, як і зовсім неясний, а може й зіпсутий кінець 4. 1 (kaniti iš et-Jehovah: Набула чоловіка Господа).

Ст. евр. Kain (означає набуття); гр. Káin; лат. Cain; стцсл. Ка́їнъ.

Лекс. 1627. 418: Ка́їн — стяжаніє, или за́вість, пресквернеьнє, спротивник Богу, або одержаньє.

Кайда́ни — залізні пута в'язнів.

Слово „кайдани" (пор. „кандали") виводять від турецького künde — кий, що прив'язували до ніг засуджених, взагалі — пута; хто носив ці пута, звався kündeli див. Корш, „Извѣстітя" 1907 р., ст. 776). Чи не скоріше постало слово від арабського gajd — пута, число подвійне — gajdani, занесене й до турків. Слово „кайдани" добре відоме українській мові через невільників, що мучилися на турецьких галерах-каторгах. В українських Думах слово „кайдани" згадується 9 раз, і все яко пута на ноги невільників на каторгах чи галерах. Напр.: Тоді далася бідному невольнику тяжкая неволя добре знати: кайдани руки-ноги поз'їдали, сирая сириця до жовтої кости тіло козацькеє проїдала 64. По два, по три старії кайдани і новії іспpавляти, на руки, на ноги надівати 80 і т. ін. Див. галера, каторга.

Каймá — облямівка; з тат. „кайма" (того ж значення). Дм. 535.

Кайя́фа — Іосиф Кайяфа; стцсл. Каиафа, з гр. Kaiaphas.

Кайяфа в роках 18-36 нашої ери був первосвящеником (верховним священиком) евреїв у Палестині.

Він головував на суді, яким Синедріон — Sanhedrin (цебто верховна рада еврейських духовних) засудив Ісуса Христа на смерть.

Римський прокурор Понтій Пилат (який репрезенеував римську окупаційну владу в Палестині) потвердив цей присуд і дав наказ своїм воїнам, щоб вони виконали його.

Лекс. 1627, 417: Каіафа — выпитател мысленный або выметуючій з уст или выверженье уст.

Ка́ка — в укр. дитячій мові означає все те, що нечисте; його синонімом є дитяче слово „беня".

Ка́кати — „іти надвір", цебто випорожнитися. Лат. caccare і польське kakać — те саме.

Кака́о — рід тропічного дерева (що досягає 3-8 метрів висоти), з зерен якого (назва їх також „какао") роблять шоколат.

Спорошковані зерна какао також варять з водою й з молоком, і вживають його так, як каву, чай і т. ін.

Іспанське слово cacao походить з ацтецького слова kakauat.

Іспанці привезли какао з центральних країн Америки до Европи 1520-го року.

Кал — 1. багно. 2. взагалі всякий бруд. Ст. сл. калъ.

Похідні слова: калюжа, калний (брудний), каламазя, калятн.

Звичайно кажуть „калпа вода" (не „брудна вода").

Ка́ла, бібл. — молода — в значенні наречена, із ст. евр. kallah. (Пісня 4. 8; Єр. 25. 10).

Початкове значення ст. евр. kallah було невістка. (Левит 18. 15).

Калама́р — чорнильниця; з польського kałamarz, а це — з лат. callamarium, що означає все те, в чому тримають пера й чорнило; від лат. calamus — очеретинка для писання. (У суч. грецькій мові слова kalamárin і kálamos є відповідниками лат. callamarium і calamus).

Каламбу́р — дотеп, гра слів.

Походження слова пояснюють різно. Ніби в місті Nancy при дворі володаря Франції пробував німець, граф Calembour, який так зле говорив по-французькому, що все виходили непорозуміння, люди з цього сміялися.

Інші виводять це слово від абата Calemberg'-а — комічної персони в німецьких оповіданнях. А ще дехто каже, що слово це походить від італійського calamago — чорнило і burlre — сердити.

Каламу́тний, див. кал.

Каланча́ — вежа пожежної сторожі; з араб. кула — башта; кулача — баштoчка (-ча — це суфікс зменшен-

ня); тюрк. к а л а — фортеця, к а л а ч а — фортечка. Дм. 559.

Кала́ч — рід печива круглої форми, з білої муки; із староукр. к о л а ч ь. Слово це є у всіх слов'янських народів. Усі дослідники думають, що воно походить від слова „коло".

Брюкнер переконаний, що російське „кулич" (великодня бабка) походить з грецького kollikon, а не з „коло". (Brückner, SEJP). А втім, у росіян є й слово „калач".

В українській мові в Галичині це слово зберегло свою оригінальну (старослов'янську й староукраїнську) форму: **кола́ч**.

Так у нас вимовлялося й писалося воно в нашій старій літературній мові.

Див. Лекс. 1627. 473: Ог — пляцок або кола́ч.

Калга́н — коріння рослини maranta galanda, на якому настоюють горілку „калганівку".

Переносні значення: дурень, неряха, ста́рець-прошак.

Слово всеслов'янське, відоме й індоєвр.: лат. galanga з араб. chalands.

Слово це часте в полт. та в півд. київ. говорах.

Календа́р — система числення часу на основі циклу солярного року.

Римляни своїм словом calendae, що походить від слова calo — скликаю (грецькі відповідники: kalendai, kaleo), називали перший день кожного місяця.

Римський календар поширився й на Грецію, а це тим більше, що за часів імператора римського Костянтина Великого місто Рим перестало бути столицею Римської імперії, а столичним містом став Костянтинопіль, — давніша назва: Візантія. (Сталося це 330 р. по Н. Хр.)

Приймаючи Християнство з Візантії (Греції), Україна прийняла звідти й римського календаря — з римськими назвами місяців.

Старий римський календар мав тільки 10 місяців, а починався з весни, це т. зв. мартівський календар чи рік: 1. Martius, март — на честь бога рослинності, 2. Aprilis, апріль, від розкриття (aperire) бруньок у рослин. 3. Majus, май — на честь богині Маї (але наше „май" має інше значення), 4. Iunius, юнь — на честь богині Юнони. Дальші шість місяців зазначалися просто числами: 5. Quin-

tilis, п'ятий, 6. Sextilis, шостий, 7. September, сентябр, сьомий, 8. October, октябр, восьмий, 9. November, ноябр, дев'ятий, і 10. December, декабр, десятий. Пізніше, 45 року перед Н. Хр. римський сенат змінив назву 5 і 6-го місяців, надавши їм назву на честь Юлія Цесаря Августа (народився цього місяця): 5. Iulius, юль і 6. Augustus, август. Нума Помпілій (чи Тарквіній Гордий) додав ще два місяці (між 10-м і 1-м): Februarius, февраль (назва від римського поминального тижня, Feralia, чи від днів очищення, dies februatus), і Januaris, январ, на честь бога Януса. Таким чином февралем кінчався мартівський рік, і той місяць мав тільки 28 днів. У 153 році до Христа переставлено порядок цих двох місяців, зробивши январ початковим місяцем цілого року, а февраль — другим.

Крім цих латинських назв, слов'янський календар має від глибокої давнини й свої назви місяців. Усі українські назви взято з тих подій у природі, що відбуваються того місяця: січень — мороз січе в лице, лютий — мороз лютує, березень — розвивається береза, квітень — починаються перші квітки (Часослов 1612 р.: квѣтень, зане в том цвѣты земля испущает), травень — скрізь зеленіє трава, червень (червець) — від бджолиної черви (чи ягід червоних?), липень — липа цвіте, серпень — серп для жнив (але було й косень), вересень — цвіте вереск, жовтень — листя на деревах жовкнуть, листопад (падолист) — листя з дерев падає (опало), грудень — мороз із грязюки грудки робить. Назви для IX-XII місяців у нас невідповідно поплутані, як і взагалі ми не допильнували запровадити свої власні назви.

Ось трохи матеріялу для вияснення наших назв місяців.

У 1581 р. в Острозі видруковану Хронологію Андрія Римши, а в ній дано такі назви місяцям: I — стичень, II — лютий, III — марець, IV — квѣтень, V — май, VI — чирвець, VII — липень, VIII — серпень, IX — вресень, X — паздерник, XI — груденъ, XII — просинець. Зазначено, що це простонародні назви.

У Словнику Памви Беринди 1627 р. читаємо: „Авъ: Май м(ѣся)цъ або травень".

Часослов 1642 р., виданий у Львові, в Братській друкарні, має такі назви місяцям: IX — врéсень, по древних же Руенъ; X — паздéрник; XI — новемврій рекомий листопáд; XII — нарицаемый студень или грýдень; I — сѣчень; II — лютый; III — наризаемый березозóлъ; IV — нарицаемый квѣтень; V — май; VI — чéрвецъ; VII — лѝпецъ, VIII — сéрпень.

Ось іще слов'янські назви місяців: Январ: церковне — сѣчень, давнє — просинець, чс. leden, п. styczeń. Февраль: церковне — снѣжень, сѣчень, бокогрѣй, чс. únor, п. luty. Март: давні сухий, березозоль, чс. bžezen, п. marzec. Апріль: чс. duben, п. kwiecień. Май: давнє — травений, чс. květen (і traven, izok), срб. цвѣтан, траван, блг. лѣтенъ, травенъ, п. maj (зелень). Юнь: давнє — ізок (коник, цвіркун), чс. červen, п. czerwiec. Юль: давне — червень, чс. červenec, п. lipiec. Август: церковне — серпень, чс. srpen, п. sierpień. Сентабр: давні — рюен, зарев, чс. zaři, п. wrzesień. Октябр: церковні — листопад, рюен, паздерник, грудень, чс. řijen, п. październik, староросійське — грязьник, інші слов'янські: листопад. Ноябр: старо-слов. грудень, чс. і п. listopad, інші слов'янські: гнилець, студений. Декабр: чс. prosinec, п. grudzień, у інших слов'ян — студень.

Калéний, арх. — загартований; від „калити" (гартувати). Ст. сл. калити; болг. калѝ (гартую); серб. калити; ч. kalíti.

Дискусії над питанням чи в інших мовах індоевр. сім'ї є слова з тим коренем, що в слові „калити", тривають далі.

Слово о п. І. 1187 р.: Летят стрѣлы каленыя.

Там таки: Ранены саблями калеными. 29.

Т. т.: Поскепани саблями калеными.

Калѝги — глибокі й товсті черевики для монахів і для подорожі; з гр. kalígia (лат. caligae).

Калѝник — чол. ім'я; народне „Калéник"; із стцсл. Каллиникъ, а це з гр. Kallinikos — світлопобідоносний.

Лекс. 1627. 418: Каллѝнік — добропобѣдник или добропобѣдител.

Кáлист — чол. ім'я; із стцсл. Каллистъ, а це з гр. Kallistos — найкращий (від kalos — гарний).

Лекс. 1627. 418: Ка́ллист — предобрѣйшій, найлѣпшій.

Там таки, 418: Каллісто — прелучшая.

Калисфе́н — чол. ім'я; із стцсл. Каллисфенъ, а це з гр. **Kallisthenés** — славний (своєю) силою.

Лекс. 1627. 418: КаліСте́н, Калікеен — хорошая моц або вдячная потужность.

Калита́ — су́мочка на гроші; з тюркського, а це з арабського **kheritha** — торбинка, кошичок.

К а л и т а (укр. народнє „капшук") в нас стало символом фортуни, щастя. Пор. укр. народню приказку: „За сиротою сам Бог з калитою".

Слово „калита", крім інших значень (головно — давня назва калитка), це означає підвішувального до стелі коржа в ніч під Св. Андрея (29. XI ст. ст.). Від „калитатися" — хитатися (бо він висить) корж „калитається", цебто хитається. Фонетично це й к а л е т а́ (напр., Ол. Воропай: Звичаї 28).

Калі-буд-буд! — так (у народніх повір'ях) кричать русалки: „Калі-буд-буд! Дайте мені волосинку зарізати та дитинку!" (Словник Гр. II. 211).

Калімáх — чол. ім'я; із стцсл. Каллимахъ, а це з гр. **kallimachos** — добрий вояк: **kalós** — гарний, добрий + **máche** — боротьба.

Лекс. 1627. 418: Каллимáх — добр бо́рец.

Ка́ліст — чол. ім'я; із стцсл. Каллистъ, а це з гр. **Kallistos** — найкращий, найліпший (від **kalós** — гарний, добрий).

Каліста — жін. ім'я; із ст. сл. Каллиста, а це з гр. **Kallista** — найкраща, найліпша.

Калістра́т — чол. ім'я; із стцсл. Каллистратъ, а це з гр. **Kallistratos** — добрий вояк; **kalós** — гарний, добрий + **stratos** (упрощена форма слова **stratios** — воюючий; іменник **stratos** означає загін війська).

Пояснивши, що „каллистрат" — це „гр. добр воин". Лекс. 1627 р. 418 додає: „или добр путник".

Каліф, халіф — духовний голова магометан; з араб. халіфа — наслідник (Магомета).

„Х а л і ф на час" — щасливець на короткий час.

Кало́та, див. к а л.

К а л о т а. — „Сісти в калоту" — осоромитися.

Калу́гер, арх. — монах; із стцсл. калугеръ, а це з гр. kalogeros: kalós — прекрасний, хороший, gerós — дарунок, честь. Калугер — хороша особа. Слово к а л у г е р чи к а л о г е р часте в давніх пам'ятках.

Калю́жа — баюра.

У Галичині слово к а л ю ж а наявне в формі „калужа", пор. і польське kałuża. „Етногр. Збірник" т. X: З болота в калужу 105. Франко, „Захар Беркут": Велика калужа крови блискотіла до сонця 20. Сонце ясним промінням блискотіло в калужах крови 139. В Словнику П. Беринди 1627 р. знаходимо: „калужа — болото, грязь". Східньоукраїнське: калюжа, калюжити, калюжка, калюжний. Не шукай моря, — в калюжі втопишся. Номис ч. 1982. Тичина, „Золотий гомін" 1922 р.: Вітер шпурляє в калюжу 96. Звичайно це слово пояснюється, як ка - лужа, цебто тут ка- уважається за приставку. Пор. російське „лужа" в нашім значенні калюжа. А коли так, то західньоукраїнське „калужа" старше, первісне, а східньоукраїнське „калюжа" молодше.

Лекс. 1627. 323: Калу́жа, озеро.

Там таки, 96: „Калу́жа — болото, грязь".

Каля́ти — бруднити, робити що калним (брудним); ст. сл. kalati sę; староукр. к а л я т и с я.

Слово „каляти" частіше вживається в Галичині, а рідше — на Наддніпрянщині.

Лекс. 1596. 29: Скверный — нечистый, покал:(яный).

Ка́лька, лінгв. — перébитка; цебто дослівний переклад з іншої мови; з франц. calque — прозорий папір.

Напр., стцсл. слово „Таинство" — це калька, бо воно є дослівним перекладом грецького слова „Mysterion".

У старо-церковно-слов'янській мові є багато кальок з грецького; напр.: „благословити" — дослівний переклад грецького eulogéin; „благотворити" — з гр. agathopoéin; „благовѣствовати" — з гр. euangelizesthai, і т. д. і т. п.

Перше значення слова „калька" — це перебитковий папір чи копіюва́льний папір (англ. carbon-paper). Звідси — к а л ь к у в а т и означає копіювати.

Друге значення слова „калька", цебто дослівний переклад (з іншої мови), — це його значення переносне.

Калькулюва́ти — числи́ти, рахува́ти; від лат. calculus — камінчик, бо колись рахували камінчиками.

Те саме ст. євр. chacac — камінчик, рінь; пор. Йов 21. 21 chuccacu — почислені.

Слово „калькулювати" в нас почало частіше вживатися не в значенні числити, а в значенні обмірковувати щось числами; напр., коли хто хоче зробити висновок, чи йому виплатиться купити дану річ (англ. to figure out).

Як і в багатьох інших випадках, так і тут у нас чомусь усувають своє слово „числити", а вживають польське rachować (з німецького rechnen).

Слово „калькулювати" прийшло до нас із польського kalkulować.

Камінний — кам'яний.

Слово о п. І. 1187 р.: Ты пробилъ еси каменныя горы. 39.

Стцсл. каменьнъ; рос. каменный; болг. каменен; серб. од камена; ч. kamenný; п. kamienny; від ст. сл. камы, камень.

Ка́мінь — тверда маса мінеральної субстанції; ст. сл. ка́мы, камень; рос. камень; болг. камък; серб. камен; ч. kámen; п. kamień; грецьке pétra; лат. lapis; нім. Stein; англ. stone; франц. pierre.

Слово це загальнослов'янське з праслов'янським коренем праіндоевропейського походження. Литовське akmuб (камінь); гр. akmion („накувальня") ст. інд. ácma (камінь, скеля) свідчать, що на праіндоевропейському мовному ґрунті існували одна побіч одної дві версії цього слова: *kāmen — та *akmen — (у різних його варіянтах).

Але чи перший склад слова *амен — був метатезою (переставкою) першого складу слова *akmen, чи, може навпаки — це питання залишається відкритим.

К а́ м і н н я дорогоцінне. Про них в „Алфавиті" поч. XVII в. на л. 198б—202 подається стаття: „Святаго Йпифанія Архієпископа Кипрського, о двунадесятых каменех. иже бѣяху на Ефудѣ. По числу двунадесять камѣн Ізраильскых".

Напис на Хресті 1161 р.: Злото и сребро и камѣнье.

„К а м і н ь преткновения" — „камінь претиканія", арх. — перешкода, перепона, спотикання. Це частий біблійний і евангельський вираз; див. Іс. 8. 14; Рим. 9. 32, 9. 33; Євр. 6. 21.

Ст. евр. (в Біблії) mich'šolim — все те, об що можна спотикнутися; перешкода, завада, перепона на дорозі.

Ка́мінь за пазухою. — „Держати камінь за пазухою" — бути потайним ворогом кому.

„Ка́мо грядеши?" — арх. Куди йдеш? З Євангелії Івана 13. 36, 14. 5, 16. 5, Євр. 11. 8. Грецьке „Pou pas?" Латинське „Quo vadis?" (Польський письменник Henryk Sienkiewicz ужив цю латинську фразу для свого роману під заголовком „Quo vadis", що означає: „Куди йдеш?" Архаїзоване — „Камо грядеши?".

Камо́ра, див. на́голос.

Кампа́нія — 1. війна (з іт. campagna); 2. поле бою; 3. акція (головно пропагандивного характеру), що спрямована на осягнення наміченої мети; напр.: передвиборча кампа́нія; кампанія збірки фондів на якусь ціль.

Іт. „campagna", як і фр. campagne, походить з лат. campania (рівнина кожної земної площі), а це з лат. campus (того самого значення); дальші значення слова campus: 1. поле; 2. поле бою.

Слово „кампанія" в значенні — акція з метою осягнення наміченої мети — вживається у французькій мові (campagne) та в мові англійській (campaign).

У цьому значенні слово „кампанія" вживається і в українській мові. Див. „Словник іншомовних слів", Київ, 1955.

Камфора́ — безбарвна кристалічна субстанція із специфічним запахом; ця речовина добувається з камфорного дерева, що росте в південносхідніх країнах Азії; добувають її також і синтетично — із скипидару.

Корінь слова „камфора́" — індійський, але в Европі воно поширилося в його арабській версії — kāfur, що його згодом „златинізовано" в формі: camphora.

Камфо́рна олія — розчин камфори в олії (для лікувальних потреб).

Лекс. 1627. 423: Камфо́ра — то ест за́пах нѣякий.

Кана́ — назва власна одного з сіл біля Капернауму в Галилеї. Ця назва згадується в Євангелії.

Лекс. 1627 р. так виясняє значення семітської назви цього села:

„Кана́ — жарливост або нарѣканьє, або тростина". Це значить, що автор цього Словника (П. Беринда) по-

милково пов'язав цю семітську назву з грецьким словом „kananaios", значення якого: зелот (фанатик); польське żarliwy, і з латинським словом canna (грецьке kanna), що означає тростину (паличку).

Канда́кія, арх. — цариця; з грецького **kandáke**, що є словом ефіопського (абісинського) походження. Цим словом титулували кожну дружину царя Ефіопії (Абісинії).

Лекс. 1627. 419: Канда́кіа — одержовуючій скруху, з евр. и сир. — держава чистая. Имя посполитое всѣм кролевым єѳіопским.

Як видно, автор цього Лексикону (П. Беринда) помилково виводить це ефіопське слово з латинського **candidus**, яке означає щ и р у, духово ч и с т у людину.

Ка́ндид, арх.— світлий, непорочний (духово чистий; з лат. candidus — з тим же значенням.

Лекс. 1627. 419: Кандид, лат. — бѣл, свѣтел.

Кандида́т — особа з аспіраціями на якесь становище.

Слово це латинського походження: candidatus. Кандидатами в Римі звали осіб, що шукали якоїсь державної служби, маючи на те право. Державна служба була тоді з вибору. Хто шукав собі такої служби, зодягався в блискучу білу тогу і в ній обходив виборців, просячи їх голосувати на нього. Під час самих виборів ця людина так само в блискучій білій тозі стояла коло головуючого виборами, щоб усі знали, за кого голосують. Від білої одежі (candidus — білий) таких людей звали кандидатами. Пізніш кандидатами звали взагалі всіх тих, що шукали або чекали собі будь-чого.

Канікули — літні шкільні вакації.

Це слово походить від лат. Canicula, — так звано встаровину зорю Сиріуса. Появлення Канікул припадало в римськім календарі на 26 липня. У дні перед цими Канікулами й по них була справді найбільша спека. Згодом назву „канікули" перенесено на цілий літній вакаційний час, вільний від шкільних занять. Пишемо „канікули", а не „канікула".

В російській мові немає слова „вакації", і тому для означення літніх шкільних вакацій росіяни вживають тільки слово „канікули".

Слово це прийшло до східньослов'янських народів через польську мову (пор. п. kanikuła).

Кано́н — 1. правило, принцип; з гр. kanon — з тим же значенням.

Ц е р к о в н і к а н о н и — це Правила Церкви.

К а н о н і ч н і К н и г и — це 1. Священні Книги (Священне Читання), які отримала Церква Христова, як основу Віри й своєї практики, 2. Це також Богослужбові (Літургічні) Книги, бо всі вони основані на Священному Писанні.

Апостольські Канони (Правила) — це найстарші Канони Церкви Христової.

2. К а н о н — це також термін, яким називається церковний гімн (урочисту славословну пісню на честь котрого із Святих).

(К а н у н — це не „канон" (у значенні православної пісні Святому), а є це Молебень перед Вечірнею — перед Вечірнім Богослуженням).

Звідси й цслов. „наканунѣ" означає в навечір'я.

Див. „Житіє Бориса и Глѣба" (з початків XII-го в): „время наканунѣ".

Лекс. 1627. 419: Кано́н, кано́ны — правило, пра́вила.

Там таки, 73: „К а н о́ н — снур теселскій, науголник, мѣра, проба, ряд, стан, порядок, закон, заповѣдь або устава".

Початкове значення гр. kanon справді було ось таке: всяка проста тичка чи стовп, а також „язичок" ваги, і міра всього рівного та мірило в и п р о с т о в у в а н н я чого.

Канона́рх — монах-уставник, який кермує співанням Канонів (Церковних Гімнів); з гр. kanonárches.

Канонiза́ція — зачислення достойного Угодника Божого (звичайно, — по його упокоєнні) між Святих.

Канонізація в Православній Церкві.

Здавна, ще на початку Християнства, Святих по упокоєнні їх стали записувати до окремого списка або каталога, який звався по-грецькому К а н о́ н, і звідси й слово „К а н о н і з а́ ц і я" — запис упокоєної особи до списка Святих.

Слово „Канонізація" згодом стало визначати: причислення Церквою благочестивого упокоеного до Хору Святих, прославлення його.

Канонізація, цебто визнання Церквою упокоеного за Святого, чи Прославлення його, почалася дуже давно, а продовжується й досі. Звичайно, з найдавнішого часу творився і Чин Канонізації, але, на жаль, ми його мало знаємо, бо давніх канонізаційних актів не зосталося, і ми цього Чину в подробицях не знаємо.

Українська Церква прийняла свою Православну Віру в X віці (988 р.) з Візантії, і тоді ж вона прийняла з Візантії і її Чин Канонізації Святих. Тому можна сказати, що Чин Канонізації Святих в Українській Церкві той самий, що і в Церкві Грецькій, а пізніше цей Чин засвоїла собі й Церква Московська, засвоїла головно від Церкви Української. Звичайно, з ходом часу Церкви Українська та Московська не мало додали й свого власного до Чину Канонізації Святих. Упродовж віків витворився Канонізаційний процес.

У Греції, Україні й Московії Канонізаційного процеса починав звичайно епархіяльний Єпископ, в якого виявився високо чеснотний покійник. Звичайно появлялися чуда при могилі покійного, і про це повідомлявся місцевий Єпископ, який і починав Канонізацію. Трохи пізніше Єпископ, за 34 Апостольським Правилом, обов'язаний був повідомити про це свого Митрополита, і вже той заряджував дослід стану Мощів та дослід чуд від них, а головне дослід життя упокоеного.

Коли досліди останків покійного давали задовільні наслідки, і встановлені були чуда від них, то Митрополит наказував писати докладне й відповідне Життя Святого, а також скласти Службу йому. Щодо Життя, то часто бувало й так, що воно було готове незабаром по упокоенні Святого.

Нарешті наставав день прилюдного офіційного оголошення — прославлення-Канонізація Святого, — його записували до Канону (списку Святців, Календаря Святих). Цього дня, звичайно дня упокоення, служилася урочиста Літургія, Літургія Архиерейська соборна, при великому здвизі народу.

Канóнік — спочатку це титул, який автоматично надавався такому священикові, що його призначували настоятелем великого собору (великої катедральної церкви); згодом титул к а н о н и к а почали надавати кожному такому священикові, якого вважали заслуженим, але титул цей, звичайно, нижчий за титул п р е л а т а (прелата).

Тому що цей католицький почесний титул („канонік", лат. canonicus) визначується словом грецького походження (від гр. „kanon"), і тому що це грецьке слово означає закон (правило), то П. Беринда дослівно перекладає польське слово „kanonik" словом „законник".

Див. Лекс. 1627. 73: „К а н ó н н и к — закóнник".

Ця калька (дослівний переклад) може спричинити змішання понять у читача, а це тому, що польське слово „zakonnik" означає монаха, ченця, і є воно синонімом польського „mnich".

Канóса — назва замку (Kanossa) в північній Італії, де року 1077-го імператор німецький Генрих IV вимолював був собі прощення в Папи Григорія VI. А метафорично визначає покаяння, готовість іти на пониження ради прощення. Звідси й метафоричний вислів: „Він пішов у Каноссу". (Цебто, пішов плазувати перед ним, щоб добитися в нього прощення дійсної чи видуманої провини).

Кант — християнська славословна релігійна пісня (але не літургічна).

Укр. „кант" походить з польського „kant", а це з лат. cantus — спів. З України цей полонізм латинського походження перейшов і в Москву.

Порівн. польські kant, kantyk, kantyczka, kancjonał (співаник).

Кант — рубець у витесаному дереві; рубець країв стола, дошки і т. ін. З польського kant, а це з нім. Kante, що виводиться з фр. cant, яке походить з лат. contus.

Кантáта — 1. великий музичний твір для хору в супроводі оркестри; твір цей складається з сольових, ансамблевих і хорових частин.

2. К а н т á т а — рід урочистого ліричного вірша.

Слово „кантата" — італійське; cantata — лат. походження. (Пор. лат. cantus — спів).

Ка́нти — вірші, що їх писали в Україні в XVI-XVIII вв. нашою тодішньою „книжною" мовою, часто й навіть мовою латинською, на всякі урочистості (Від лат. cantus — спів).

Кантиля́ція — співання чи мелодійне виголошування Богослужбового тексту, замість читання; з лат. cantilla — пісня, пісенька; cantilatio — співання тексту замість читання.

Ка́нтор — співак у єврейській синагозі; соліст узагалі; з лат. cantor — співак.

Ка́нути — ка́пати. Слово це всеслов'янське. Ст. сл. kanọti (=kapati); рос. кануть; болг. kania; серб. канути; ч. kanouti.

Укр. фразеологічне: [щез] „Як у воду канув".

В інших мовах індоєвроп. сім'ї не знайдено таких слів, корінні яких були б генетично споріднені з корінем слова к а н у т и.

Ка́нцлер — назва прем'єр-міністра Німеччини; нім. Kanzler.

Слово походить з лат. cancellarius — завідуючий канцелярією. Звідси й польське kanclerz, яким поляки називають канцлера Німеччини.

За часів історичної Польщі kanclerz — завідуючий королівською канцелярією (яким часто бував примас Католицької Церкви в Польщі) був біля короля ніби „прем'єром" держави.

У Росії за часів Петра І почесний титул „канцлера" надавали людям за великі заслуги.

Лекс. 1627. 98: Писар посполи́тый або канцлѣр.

Канцеля́рія — бюро́, місце урядування. Слово це походить з середн. лат. cancelaria, що спочатку визначало помешкання, огороджене гратами, в якому писарі виготовляли державні акти. Від лат. cancelli — грати, загородка. Канцелярія тепер — відділ при кожній установі, що провадить її письмову частину. — Канцелярія в Гетьманській Україні XVII-XVIII в. — найвищий державний уряд, куди входила вся генеральна старши́на.

Канчу́к — бич, грубий батіг; болг. і серб. камчік; з турецького „камче" з тим же значенням.

Слово це широко розійшлося серед слов'ян.

Ка́ня, каню́к — польовий шуліка, кобець, яструб. Зоолог. назва Strix scops; слово загальнослов'янське. Рос. ка́ня, каню́к (коршун, курятник, попрошайка, кобчик, сокол); болг. ка́няк; словенське kánia; ч. káně; поль. kania.

Укр. канючити (докучати настирливими просьбами) походить від слова „каню́к" (від „ка́ня), бо голос цієї пташки дуже прикрий, — ніби настирливо-„просячий", „жебрацький".

Пор. ст. сл. канити — докучати.

Чи корінь ст. слов. „канити" (якщо воно є старослов'янським звуконаслідуванням кані) той самий, що й корінь слова каня, чи може це тільки випадкова схожість, — це таке питання, на яке жодної умотивованої відповіді не маємо.

У нашій книжній мові були різні синоніми слова „ка́ня"

Див. Лекс. 1627. 414: Іктін — ка́ня.

Там таки, 154: Пилю́к — ка́ня.

Кап! — звуконаслідування капання рідини, головно води. Звідси ка́пати, ка́пання. Часто: крап! — звідси крапати, крапання. Також ка́пля і кра́пля. Дощ накрапа́є. З прамови.

Пор. у веснянці (на Волині):

„Уже ве́сна, уже кра́сна,
Уже з стрішки ка́пле,
Уже з стішки капле,
Уже з стрішки капле..."

Ка́па — узористе (але не вовняне) покривало на ліжко; з польськ. kapa, а це з нім Kappe (що означає всякого роду накриття з матерії, навіть і капюшо́н, цебто ка́пор), а це з середн. лат. cappa — накидка для накривання плечей.

Кападо́кія — старовинна назва, що спочатку була спільною для всіх східніх територій Малої Азії, які коло 2000 року перед Н. Хр. завоювали гіти — народ невідомого походження. Коло 1200 р. перед Н. Хр. гітська імперія була розвалена, а решта гітського царства була розгромлена Асирією 717 р. перед Н. Хр. У VI-му віці перед Н. Хр. усі східні території Малої Азії, цебто Каппадокію, завоювали перси. Вони поділили Каппадокію на дві сатрапії: східню й південну. Східня частина Каппадо-

кії, цебто Понт (Чорне Море), тоді перестала називатися Каппадокією, — її називали вже тільки Понтом (теперішня Вірменія). У межах перської імперії старинна назва „Каппадокія" вже обмежувалася тільки до південної частини колишньої Каппадокії, цебто до території між Понтом і Кілікією (яка тепер становить собою одну з центральних областей азійських територій Туреччини). Каппадокію згодом, 17-го року по Н. Хр. окупували римляни, а в XI-му віці окупували її (разом з Понтом) турки — сельджуки.

Походження цієї старовинної назви („Каппадокія") не відоме.

П. Беринда очевидно наслідує якусь народню етимологію цієї назви, коли він у своєму Лексиконі (1627 р.) дає ось таку інформацію:

Каппадо́кія — округлости, або ябка, або розширенье.

Ка́пати — дієслово, що постало від звуконаслідувального „кап". Напр., „в о д а к а п а є" значить: спадає капля за каплею.

Див. к а н у т и й к р о п и т и.

Капе́лія, арх. — хор, що співає в каплиці; від іт. capella — каплиця.

У XVIII в. придворний хор у Росії так само звався „капеллія". З прикладом царським почали собі й дідичі заводити „капелі" з кріпаків; це були або малі хори, або музиканти. Коли не стало панщини, не стало й таких дешевих капелій, але на Київщині ще й тепер на гурт хлопців чи дівчат кажуть „капелія": „Он капелія хлопців пішла"'. „Капелія дівчат суне". Пор. пісню: „У містечку Берестечку к а п е л і я грала, молодая бондарівна з хлопцями гуляла".

Капелю́х — один з родів того вбрання, яким покривають голову; з іт. capello, корінь якого той самий, що в лат. слові caput — голова.

До нас це слово прийшло через польське kapelusz. (Рос. шляпа).

Лекс. 1627. 422: Кіда́р — завой, ківѣр, капелю́ш, шапка кролевская, або поповская оздобная.

Капельме́йстер, капельмайстер -- диригент хору або оркестри; з нім. Kapelemeister.

Капернау́м — назва одного з сіл у Палестині, що згадується в Євангелії; із арамейського Kefar Nachum — село Наума.

Псевдологічне пояснення див.:

Лекс. 1627. 419: Капернаум — роля покуты, або мѣсто, дом, село потѣшенья, або ублаганье покутуючого.

Капито́н — чол. ім'я; ст. сл. Капитонъ, з лат. Capito род. відмінок Capitonis) — головатий; від лат. caput — голова.

Псевдологічне пояснення див. Лекс. 1627. 419: Капіто́н сирѣч князь, варяжским язы́ком.

Ка́пище, арх. — і д о л ь с ь к и й храм; „языческыя храмъ"; від стцсл. (і ст. слов.) к а п ь видиво, привид, образа, гр. eídolon, eikon.

Питання походження й значення стцсл. к а п ь дальше залишається предметом дискусій.

Лекс. 1596. 33б: Чтилище или чтимоє-ка́пище, Божница.

Слово це виводять із тюркського *кар-форма, образ.

У цих припущеннях однак не взяли до уваги латинського capis — посудина для жертвоприношення, жертівник.

Капіталіна — жін. ім'я; із стцслов. Капитолина, а це з лат. Capitolina; від прикметника capitolinus, a, -um, що походить від старої лат. назви Mons Capitolinus — гора Капітоль (у Римі). Капітоліна значить Капітоліева.

Капка́н — пастка; із тюрк. капкан. Дм. 536.

Якщо це правда, що наше „капкан" справді тюркського походження, то з цим словом очевидно не можна змішувати румунського слова capcana (пастка), бо ж воно романського походження, від лат. capio — хватаю.

Капли́ця — мала церковця, часто й церковця домашня, приватна: у палатах вельмож, у школах, будинках посольств, і т. ін.; з польського kaplica, а це — з лат. capella.

З України це польське слово перейшло в Москву; звідси й рос. капли́ца; а рос. діялектичне — часо́вня (донське діялектичне — „компліца"" з „каплица").

Болг. малка чръквица; серб. капела; ч. kapla; польське kaplica.

Лат. capella — це димінутив лат. cappa (всяке покривало, а зокрема — плащ).

Давній переказ розповідає, що одного разу св. Мартин Турський (336-401), побачивши на холоді роздягненого старця-прошака, роздер пополовині свого плаща й зодягнув старця. Тієї ж ночі явився Мартинові Христос, зодягнений у половину Мартинового плаща, й сказав: „Мартине, ти зодягнув Мене в цей плащ".

У середні віки „капа" (плащ, cappa) св. Мартина була улюбленою темою мистецтва, її широко була знана. Вона ж стала франкським королям прапором, і без нього вони не виступали в похід. По смерті Мартина його плащик (cappa-capella) переховувався в осібнім будиночку біля манастиря, і цей будиночок від „плащика" св. Мартина й став зватися capella, а звідси ця назва перейшла взагалі на маленькі будиночки — молільні, і їх стали звати „капличками". Від середньовікового латинського capella постало нім. Kapella, пізніш Kapelle, а з нього виробилося чеське kapla (теперішнє kaple), польське kapła — kapla — kaplica й наше **к а п л и ц я**. Той, хто служив у каплиці, звався **к а п л а н**. Див. капелія, капела.

Ка́пля, кра́пля — частинка рідини, що відривається від її більшої маси й падає вниз; слово це походить від звуконаслідувального „кап!".

Слово це загальнослов'янське. Ст. сл. капля, крапля. Так і в укр. мові.

Див. Лекс. 1627. 457: Капля або кра́пля.

У XVI-XVIII віках в українській книжній мові появилося було польське слово kropla.

Лекс. 1627. 463: Кро́пля, ка́пля.

Там таки 96: Капля — кропля.

Капоні́р — кам'яний склеп при фортеці, каземат для засуджених; з фр. caponnière (накритий склад чого), а це від середн. лат. cappa (накриття, покривало).

Капри́з — примха; з фр. caprice; пор. іт. capriccio; обидва ці слова — від латинського capra (коза).

Каприз — це часта й несподівана зміна настрою (гумору), а це нагадує собою поведінку кози.

Капсу́ля — маленька вмісто́винка чого, ніби „посудина". Напр., капсуля чи капсулька — це вмістовинка (ніби шкаралупка) спорошкованого ліку.

Слово це походить з лат. capsula, що є димінутивом лат. capsa (скринька) — від capo (я тримаю що в чому).

Нім. Kapsel, англ. capsule, фр. capsule.

Наше здрібніле — капсулька.

Лат. capsa (скринька) прийшло до нас через польську мову, і змінилося в наше народнє „кабза́" („набитий" грішми гаманець).

Капта́н, арх. — чоловіча давня верхня одіж. З тюрк. каптон: кап — мішок + тон — одіж; угор. kajtan. Відоме в тур. і татарській мовах. Слово є в мові Подорожі купця Никитина 1475 р. Дм. 560.

В укр. мові це слово збереглося в формі „кафтан" („кахтан"), „кафтаник", „кафтанець", „кафтанчик".

Пор. народню пісню:

„А я в тії кафтанині
Гуляв вчера, буду й нині".
(З Волині)

Наші селяни робили матерію на кафтани самі — на своїх ткацьких станках (верстатах); їхня текстура була „покожушкувати", а десень усякий, напр., поздовжні голубі смуги на білому фоні, і т. ін. Кафтани були „рясні" своєю формою. Люди в кафтанах підперізувалися крайками, — вузькими барвистими поясками.

Старі селяни одягалися в кафтани ще й по Першій світовій війні.

Капу́ста — рід ярини, в формі плескатої „голови" із звинених листків. Слово це загальнослов'янське. Ст. сл. капуста (пишеться „капоуста").

Одну штуку й називають „головкою капусти".

Лат. назви: brassica, caulis; новогрецькі: lachano, mana; англ. cabbage; фр. choux cabus; нім. Kraut.

Справа походження цього слова далі належить до питань дискусійного характеру.

У нашій книжній мові XVI-XVII-го вв. головки капусти звалися „кра́мви"; з гр. kranio — верх голови.

Див. Лекс. 1627. 426: Кра́мви — капу́ста.

Твердження Брюкнера (SEJP), що слово „капуста" в Україну прийшло з польського kapusta, це тільки його припущення, і то припущення, що доказується недоказаним.

Брюкнер належить до тих філологів, які вірять, що слово „капуста" походить від середн. лат. capucium — „головка", від лат. caput — „голова". А що воно „латинське", то це значить, що воно не могло прийти в Україну (а звідси і в Росію) інакше, як тільки через Польщу, — думає Брюкнер.

Справа тут, одначе, така, що виводження слова „капуста" від „capucium" нічим не обосноване.

Капца́н — обірванець, „дід", цебто жебрак, прошак, „старець"; капцанувати — старцювати, жебрати; із ст. евр. kab'can — збирач жебранини, прошак; ст. евр. kabbec — збирати, випрошувати.

В укр. народній мові словом **к а п ц а н** звуть вайлувату людину, якій, крім цього, ще й „тяжко думати".

Капшу́к — мошо́нка; з тюрк. кіпчук, тат. капчук, — малий мішочок на тютюн, на гроші й т. ін.

К а п ш у к (у значенні гаманець на гроші) став у нас символом багатства.

Пор. укр. народню пісню:

„Капшуче — друже,
Братіку мій,
Капшуче — друже
Мій дорогий,
Всі тебе люблять,
Всі тебе хтять,
Коли у тебе гроші бриньчать".

(Волинь, Крем'янеччина).

Караку́л — шкірка з кучерявої вівці; слово це тюрк. походження; karakul — назва овець з кучерявою вовною.

Кара́мса — рамка з натягненими „жилками"-нитками для лініювання рукописів.

Карамса накладалася на листа і за її натягненими нитками шильцем зазначалися рядки для писання. Звалася ще карапса або караксало, від гр. charáttein (писати); лат. charaxare (писати).

Каранда́ш, арх. — олівець; більшість дослідників виводять це слово з турецького karataš (чорна й камінь), і кажуть, що стара тюркська форма мусіла бути * karadas. Пор. Дм. 559 (який не погоджується з цією теорією).

У росіян далі — „карандаш"; у нас воно вийшло з ужитку, а прийнялося „олівець" — з польського ołówek.

Карапу́з — товстенький хлопчик; к а р а п у́ з к а — кругла диня; з тур. karpuz (гарбуз).

Кара́скатися, кара́бкатися — лізти по чому вгору, чіпляючись пазурами.

Слово народнє.

„Прикараскатися" - „прилізти" куди з трудом, з зусиллям.

Кара́сь — назва одного з родів риби. Мат. Ср. том I подають з XII-XIII вв. карасъ: Блюдо карасовъ 1196 і карась 1285. Сх. і зах. сл. слово, з ст. нім. karas. Сама риба походить із р. Ельби. Лат. carassius.

Кара́ти — навмисне спричиняти кому терпіння за його дійсну, або й видуману провину; із ст. сл. (і стцсл.) к а р а; його стцсл. синонім: наказаніє.

„Кара" — слово загальнослов'янське праіндоевр. походження; пор. лит. karas (спір), karias (війна); ст. пруське karjis (військо).

Стцсл. карати ся (чит. karati sę) — сваритися; стцсл. кара — сварка; словінське karati — докоряти; болг. карамъ — гоню, поганяю (про худобу), сварю.

Катих. 1645 р. 90: Не кара́єтъ, маючи моцъ покара́ти.

Там таки: Кара́нє вѣчноє пріиметъ.

Лекс. 1596. 186. Наказую — кару́, научаю. Наказаніє — кара́ньє, наука, научаньє.

Лекс. 1627. 424: Коласа́є — кара́ньє або осуженьє на скара́ньє.

Карау́л - 1. сторожа, варта; 2. „карау́л!" - - поликання помочі. Тат. „кара" — доглядати, дивитися; „кара кол" — чорна рука, яничарська патруля. Дм. 536.

Укр. народнє „каравул", „караву́лити". Білоруське літерат. „кавул"; рос. „караул".

„К а р а у л (!) кричати" — кричати насполох, на тривогу.

Карб — нарізка.

Карбо́ванець — назва монети (=100 копійок). У Словнику Піскунова 1882 р. пояснюється: „Карбованець — серебряный рубль, рубль с нарезками на окружности", — від цих нарізок чи карбів і постала своя українська назва

„карбованець", цебто карбований; з нім. kerben — карбувати, Kerbe — нарізка.

Слово „карбувати" прийшло до нас через польську мову; пор. п. karbować, karba, karbownik, karbowy.

За часів кріпачини в Україні під Польщею у кожному фільварку був karbowy (в укр. вимові „карбовий") який на паличці нарізами (карбами) зазначував дні праці кріпака у фільварку „пана".

Карбу́нкул — дорогоцінний камінь (самоцвіт) вогнисто-червоного кольору; від лат. carbunculus, димінутив від лат. carbo — вугіль.

Лекс. 1627 р.: Карбу́нкул — аноракс, камень дорогій на кшталт угля горячого.

Карга́, арх. — відьма, ворона; слово рідкісне в нас, але часте в рос. мові. З тюрк. „карга" — ворона.

Той факт, що в тюркських народів відьму називали „вороною" свідчить, що назва відьми в них уважалася за табу.

Каре́та — бричка; з іт. karétta; у нашій книжній мові XVI-XVIII-го вв. було слово „корета".

В укр. народній вимові — „карйта".

Пор. приказку: „Він такий до роботи, як віл до карити". (Цебто — до роботи не „рветься", отож робота не йде йому).

Ка́рий — темний, чорний; карий кінь, карі очі. З тюрк. kara — чорний. Слово широко відоме серед кримських татар і турків.

Каріо́н — чол. ім'я; стцсл. Каріонъ.

Лекс. 1627 р. дає неправильне пояснення:

Каріонъ, гр. карієць; насправді ж грецьке Karion (звідси стцсл. Каріонъ) — означає Карійського вояка; цебто вояка з Карії — країни (в Малій Азії), що межувала з Егейським морем.

Карк — шйя; польське kark; хорв. krke; ч. krk. Слово праслов'янське: krъkъ. За винятком інд. krkatum (пруги на шиї), що його евентуально можна брати на увагу при досліджуванні походження слова „карк", у мовах індоевроп. сім'ї не має таких слів, корені яких можна б уважати за генетично споріднені з коренем цього слов'янського слова. У стцсл. пам'ятках це слово не засвідчене, — у них є слово „шия"; рос. літерат. „шея".

Слово „карк" у нас вживається головно для означення шиї коня, вола, корови.

У відношенні до людської шиї — це слово вживають у пейоративному значенні (в значенні гіршому); напр., кажуть: „У нього карк (або карчило, як у вола", „На його карчилі ободи гни!". „Карка гнути" — принижуватися перед ким, ласки його запобігаючи. „У нього нема голови на карку" (або „на в'язах"), цебто він „не думає". „Карка собі скрутить!" (Про шибайголову, що рискує собою непотрібно). „Сидить мені на карку-" (На моєму „хлібі").

Лекс. 1627 р. 65: „упорный — твердóго карку, желѣзной шіи".

Каркáс, арх. — у переносному значенні: основа („кістяк") твору. З франц. carcasse, (іт. carcassa, англ. carcass) — шкелет будь чого: тіла, будинка, машини, воза (тут шкелет — с п а с т ь), будь-якої споруди: мосту і т. ін.

Кармазúн — сукно темночервоного кольору; нім. Karmesin, іт. carmesino; польське karmazyn; рос. кармазин.

З араб. quermazī, quirmazī (темночервоний).

В Україну (а звідси — в Москву) прийшло через польське karmazyn. Був це улюблений кольор польської шляхти, з цього матеріялу вона шила собі жупани — kuntusze. Так слово „кармазин" у Польщі стало синонімом слова szachcic.

Кармéл — назва гори (гора Кармел) у центральній частині Палестини. Ст. євр. слово karmel означає виноград.

Помилкове пояснення див.

Лекс. 1627. 471: Кармел — баранок обрѣзаный. Кармéл, лат. — башта.

Там таки, 420: Кармéль — познанье обрѣзанья.

Карнáвка, див. к о р в á н.

Карп — рід солодководної риби (з родини коприндів). Зоологічна назва: Cyprinus carpus.

У всіх слов'янських мовах — к а р п.

Карп, ч. ім'я; із стцсл. Карпъ, а це з грецького Karphos, Karpos — плодючий — від гр. Karphein (karpein) — видавати з себе плоди.

Лекс. 1627. 420: Карп — овоц або плодовитый.

Cart blanche (чит. карт бляниш) — „біла карта"; з франц.; означає „білий" (чистий) бланк, а переносно — необмежене уповноваження.

Ка́рта, мапа — зображення даної частини поверхні землі, — звичайно з її назвою, з назвами її гір, рік, озер, міст і т. ін.

„Карта" — з італійського carta, а це з лат. charta, що походить з грецького chartes.

Слово „карта" прийшло до нас з нім. Karte". Англ. map, фр. carte. Синонім слова „карта" є слово „ма́па" з лат. mappa — помальована пілка (кусок матерії).

Ка́рти — малі прямокутні тектурні картки з намальованими кольоровими умовними фігурами й значками, — для гри.

Щодо походження слова — див. к а р т а.

Карти для грання досить рано появилися в Европі; певне занесені були сюди хрестоносцями. Перші карти придумані чи не в Китаї. За середніх віків карти сильно поширилися в Німеччині та Франції, звідки й до нас примандрували; тому наші назви карт — німецько-французькі, що зайшли до нас від чехів та поляків. Див. окремі назви карт. Назви частково пов'язані з стародавніми назвами гри в кості.

Лекс. 1627. 277: В костки играют и в ка́рты.

Ка́ртка — листок.

Щодо походження цього слова, — див. к а р т а.

На Наддніпрянщині частіше кажуть „листок", а в Галичині — „картка".

Лекс. 1627. 277: Хартія — картка, листок, папѣр.

Карто́пля — рід малих копалинних плодів круглої та овальної форм; назва ця з німецької Kartóffel. По-французькому pomme de terre („земляне яблуко"), англійське potato (потейто) з іспанського potata, що є гаїтським словом.

Наше „карто́пля" походить з новонімецького Kartóffeln, бо старонімецьке було Tartuffel.

До Німеччини картоплі прийшли з Італії, де вони звалися Tartufolo чи Trufli, а сюди прийшли з Іспанії. З Німеччини, через Чехію й Польщу, картопля прийшла в Росію та в Україну. Уже німці змінили початкове t на k.

Картопля — південно-американська рослина. Завоювавши Перу, іспанці завезли картоплю в Іспанію в половині XVI в.; незабаром вона появилася і в Англії та в Італії, а потім (у XVIII ст.) в Німеччині. У Россію картопля прийшла ще року 1710-го, але стала ширитися аж за часів цариці Катерини II, — перше в Петербурзі, пізніше по півночі, а нарешті появилася і в Україні.

Був голод, і стали змушувати садити картоплю. Картоплі селяни ніде спокійно не приймали, звали „чортовими яблуками" або „чортовими горіхами". Російський уряд 1840 р. давав нагороди тим поміщикам, які садили картоплю. Року 1842-го знявся великий „Картопляний бунт", військо в багатьох місцях стріляло.

В Україні картопля ширилася спокійніше в кінці XVIII і поч. XIX віку, але також головно завдяки війську.

Картопля в Европі має багато різних назв. Так само і в Україні по різних землях існують різні назви, бо й сорти картоплі не однакові. Літературні форми — картóпля й бараболя, німецька — „маґдебурка", „бурка", широко пішло — „бульба", на Лемківщині „грулі", на Волині, м. Крем'янець — „попи", а по селах барабóлі, „карчохи", червоні — „американи", малі сипкі — „шампани", малі й глевкі — „німці".

Карфаге́н — велике фенікійське портове місто — в північній частині Африки, на березі Середземного моря. Латинська його назва Carthago (род. відм. Carthaginis). Ця назва постала шляхом римського перекручення фенікійської назви цього міста: Kr rjat. (Це семітська назва, бо фінікійці, як і араби, належали до народів семітської раси). Греки називали це місто по-своєму: Karchedón. Римляни здобули й знищили Карфаген 146 перед Н. Хр.. Араби цілком знищили це місто 698 р. А тепер на його місці, недалеко Тунісу, є тільки кілька осель і сліди давніх руїн. Рим і Карфаген воювали довгі роки, як суперники за володіння середземноморськими країнами.

Римський державний муж Катон Старший (234-149 перед Н. Хр.) кожну свою промову в сенаті кінчав словами: „Ceterum censeo Carthaginem delendam esse". („Ще раз твердж(у), що Карфаген мусить бути зруйнований!"). І цей його вислів став „крилатим", бо його вживають для зазначення наполегливости даної думки.

Касія́ — рід пахучого дерева, схожого на цинамон, але нижчого сорту; гр. kasia, а звідси й лат. casia. Давні греки привозили його з арабських країн.

Лекс. 1627. 420: Касі — зѣлье благоуханное в Арабіи.

Там таки, 156: Кассія — зѣлье нѣякое благоуханное.

Касія́н — чол. ім'я; із стцсл. Кассіанъ, а це з лат. Cassianus, що означає: справедливий суддя.

Давній римський правник (юрист) Cassius Longinus Ravilla у своїй книзі „Lex tabularia" поставив таку вимогу, що лава присяжних голосувала тайно балотами, а не усно й прилюдно. Тому що цей суддя-юрист відзначався рідкісною на ті часи справедливістю, римляни почали кожного справедливого суддю називати „касіусом".

Лекс. 1627. 420: Касіан — мироносит.

Ка́стор — чол. ім'я; стцсл. Касторъ — з гр. Kastor (звідси й лат. Castor) — блискучий, а точніше — блискучий, як зоря Кастор, бо „Кастор" — це грецька назва одної з зір.

Каат — особа, що виконує смертну кару; з польського kat.

„Кат" — слово невідомого походження.

Звичайно, воно появилося в Польщі й Чехії раніше ніж в інших слов'янських народів. В Україну воно прийшло з Польщі, бо в нашій книжній мові його не було перед опануванням України історичною Польщею. У мовах південних слов'ян, крім болгар., цього слова немає; та й у болгарській мові цей ентранжизм досить молодий. У Росії слово це появилося не раніше, як за часів Петра І. А втім, у росіян воно не знайшло собі ширшого й глибшого ґрунту, — вони й далі вживають слово „палач", замість „кат".

Тому що колись виконували кару смерти шляхом мучення, то слово „кат" у нас означало мучителя; польське siepacz.

Див. Лекс. 1627. 123: Мучителіє — спекуляторѣ, каты.

Лекс. 1627. 238: Катовення му́жа.

Лекс. 1627. 225: Слуга народный — мучитель, кат.

Там таки, 212: Кат, сѣпач. Але в Лексиконі 1627 р. слово „кат" помилково вияснено словом „шибеник", бо ж ш и б е н и к — це не той, хто вішає, а той, кого вішають.

Катавáсія — утрений спів обох хорів на середині церкви; з гр. katabasion (лат. hymnus ecclesiasticus). Тому що обидва хори часто були незіспівані один з одним, то в таких випадках в їхньому спільному співанні починалася плутанина й хаос. Учні духовних семінарій через те всяке безладдя почали жартівливо називати „катавасією".

Лекс. 1627. 420: Катавáсія — покров.

Катáнка, місц. — вояцький мундир. Слово це давніше вживали українці в Галичині; походить від мадярського слова katona — вояк. Звідси походить і польське katanka — куртка.

Звичайно, з цим словом мадярського походження не слід змішувати слова kattan, бо ж це слово арамейське, — означає те саме, що грецьке chiton (лат. tunica) — верхня довга одежа.

Катапетáсма, арх. — заслона, завіса, куртина; з гр. katapetasma: kata (вниз) + petasma (розгорнута плахта).

Лекс. 1627. 420: Катапетáсма — завѣса.

Катарáкта — помутніння кришталика ока.

Давні греки думали, що помутніння — це наслідок „спливання" ока, і тому вони назвали це захворювання словом katarrháktēs (водопад).

Катáрсис — „душевне очищення".

Грецький філософ Аристотель (384-322 рр. перед Н. Хр.) твердив, що коли людина переживає трагедію (цебто почуття страху, гніву, жалю і т.п.), то її душа тоді переходить процес свого „очищення", по-грецькому katharsis.

Катарíнка, катерúнка — малий портативний музичний орган, який грає, коли крутити його корбою.

На початку XIX ст. в Німеччині була дуже поширена французька пісня про „милу Катерину" (charmante Katharina, так починалася пісня), що зараз же попала й на музикальний органчик, з яким прошаки обходили двори й грали „Charmante Katharina". Від „charmante" цей музичний органчик названо в Росії ш а р м а н к о ю, а від Катарини — катаринкою в Польщі, а за нею і в Україні.

Категорúчний — рішучий; з гр. kategorein — обвинувачувати.

Катéдра — 1. крісло, що призначене виключно для єпископа; 2. крісло, на якому сидить професор під час викладання в університетській залі,

З гр. kathedra (звідси й лат. cathedra) — крісло. У переносному значенні катедрою також називають факт викладання даного предмета в університеті. Напр., кажуть, що в університеті є „катедра української мови й літератури".

Також у переносному значенні слово „катедра" означає місце єпископського управління єпархією. І так, напр., кажуть: Єпископ „на катедрі" в такій то єпархії.

Латинське „навчати ex cathedra" означає, що Архиєрей Риму (папа) в даному випадку офіційно проголошує дану науку, і що вона тим самим стає обов'язковою для Католицької Церкви.

Називання Церкви (храму) „катедрою" — це католицький звичай. В Україні традиційно казали й кажуть с о б о р (не катедра).

Коли говоримо про „катедральний собор", то маємо на думці такий собор, в якому постійно править єпископ, і там він має свою постійну катедру.

Лекс. 1627, 252: Сѣдалище — столець, казáлница. Катéдра з елинска або сидѣнье.

Катерúна — жін. ім'я; стцсл. Екатерина; з гр. Alikatharina — завжди чиста; ali — завжди; katharina (від katharidzein — чистити).

У Лекс. 1627 р. 397: „надежда, истинна".

Катóлик — християнин католицького віроісповідання; член Католицької Церкви.

„Католик" слово грецьке: katholikos — світовий (всесвітній), універсальний (від лат. universum — світ, а це від universus — увесь, цілий).

Церква Христова була означена по-грецькому як Ekklésia Katholiké, цебто Церква Ціла (Неподільна), а це значить Церква Соборна, а тому й Церква Всесвітня.

Південні слов'яни (ближчі до Греції) грецьке th (тета) вимовляли як ф, отже і грецьке katholikós, -é, -on вони вимовляли кафоличьскъ, кафоличьскъи; і так воно в стболг. мові; звідси наше старе „кафолическій" (світовий, всесвітній); пор. наше старе „Церковь Кафолическая" (Всесвітня Церква — Церква соборна, ціла, неподільна).

Грецьким синонімом грецького прикметника katholikós. -ê, -ón є прикметник oikoumenikós. -é, -ón, що означає всесвітній, -я, -є. Це грецьке слово походить від гр. oikoumené — світ, від гр. oikéin — заселювати.

Отож первісне значення гр. oikoumené було: той світ, що заселений людьми; згодом воно почало означати світ узагалі.

Гр. oikoumen (наш світ) у стцсл. мові перекладалося словом „вьселена", а гр. oikoumenikós (екуменічний) — стцсл. словом „вcьленскъ", ,всьленсъіи".

Тому що грецьке Ekklésia Katholiké означало гр. Ekklésia Oikoumeniké, то стболг. „Църкы Кафоличьска" означало „Църкы Вьселенска (я)" (чи „Цнркы Вьселенска (-я)". Звідси наше сучасне „Церква Вселéнська" (цебто Церква Екуменічна, або Церква Кафолична — Всесвітня, Соборна.

Грецьке katholikós означає одне й те саме: всесвітній, незважаючи на те, що на сході Европи його вимовляли й далі вимовляють кафолический (по-старому), а в нас зокрема — кафоличний (по-новому), а на заході Европи — „католік", звідси наше (нове) „католицький".

Гр. слово katholikós помилково вживається для окреслення віроісповідання Римської Церкви. Віроісповідання цієї Церкви правильно треба було б називати „римським віроісповіданням", бо гр. слово „katholikos" означає „всесвітній", і тому воно саме собою не специфікує віроісповідних різниць між християнськими Церквами.

Лекс. 1596. 16б: Каѳолик — по грецку соборный, по латинѣ универсáлист. То ест каѳолик, который седми Вселенскими Соборами утверженую Вѣру держит.

Лекс. 1627. 417: Каѳолик, лат. універсáлис — вселенскій, соборный, повшехный, который седми Вселенськими Соборами утверженную Вѣру держит. Кафолическая — соборная, повшехная.

О артикулах Вѣры Православно-каѳолической хрістіянской. Катих. 1645 р. (титул).

Там таки, 59б: Хорый был Православный Каѳоликъ.

Кáторга — табір тяжких примусових робіт, що їх виконують в'язні-каторжники; з грецького katergon, множина katerga — галера, цебто судно, на якому гребцями були в'язні, приковані до весел.

Турецька **галера** часто згадується в українських Думах, бо гребцями там найчастіше були українці-бранці, яких ловили в полон (турецьке **ясир**) татари й турки під час своїх нападів на Україну.

В СССР перестали вживати слово „каторга". Каторга в СССР — це „исправительный лагерь". („Лагер" — з нім. Lager), цебто поправчий табір. У нас **табір** означає концентраційний табір, — скорочено: „кацет".

Див. **кацет.**

Каторга відома на сході Слов'янства з давнього часу. У Никонівськім Літописі під 6961 (1453) р. читаємо: „Бояре многихъ отпустиша в кораблехъ и каторгахъ во островы" V, 258. Або IV Новгородський Літопис під 6983 (1475) р.: „Царь Турьский Салтанъ Мааметъ Кафу взялъ, приходилъ въ кораблехъ и въ каторгахъ".

Добре відоме це слово в південних слов'янських пам'ятках у формі катръга, в значенні корабель, з турецького катрига, в ілірійців і дальматинців — katorga. У середні віки скрізь установився звичай посилати гребцями на галери-каторги засуджених злочинців. Уже хрестоносці користали з засуджених для своєї фльоти; особливо багато засуджених працювало на кораблях іспанських та французьких. У 1564 р. Карл IX заборонив брати на галери засуджених менше як на 10 літ, бо „не менше трьох літ потрібно галерникові привчитися працювати веслом і до моря", але цього наказу пізніше не виконувано. Галери-каторги існували до XVIII віку, а праця на каторгах припинилася сама собою тільки з появленням парових кораблів. В Україні особливо далася в знаки турецька каторга чи кадрига, — це велике судно з лавками для гребців; на кожній лавці сиділо по 3-4 засуджених невільників. Гребці звичайно були прикуті до лавок або посковувані по 2-3 між собою. Праця гребців була надзвичайно тяжка, працювали невільники при всякій погоді, по пояс розібрані, під жорстоким наглядом. При повсякчасних нападах на Україну татари вивозили силу-силенну здорового люду й продавали його на турецькі каторги, звідки й пішла назва взагалі всякої тяжкої праці. Українські Думи часто згадують і сумно оспівують турецьку каторгу, але все як галеру з важкою нелюдською працею на ній. Напр.: Як будуть батьки шукати свого сина-невільника, „то не

знатиме отець либонь мати, у которої к а́ т о р з і шукати: чи у пристані Козловської, чи у городі Царграді на базарі" 63. „Тогді далася бідному невольнику тяжкая неволя добре знати: кайдани руки-ноги поз'їдали, сирая сириця (ремінь) до жовтої кости тіло козацькоє проїдала... Все у неволі проклятої, на к а́ т о р з і турецької на Чорнім морі пробувають" 64. Ось плач українських невільників на турецькій каторзі: „Хочай би чи не встала на Чорному морю бистрая хвиля, хочай би чи не повиривала якорів з турецької к а́ т о р г и. Да вже ся нам турецька басурманська к а́ т о р г а надоїла: кайдани-залізо ноги повривало, біле тіло козацьке-молодецьке коло жовтої кости пошмугляло".

Таким чином ка́торга перше визначала тільки весельного корабля, галеру. Але в Европі рано почали засуджених злодіїв посилати гребцями на ті галери, де вони відбували свою кару. Так було в середніх віках у всіх романських народів, так було і в Туреччині. У Росії за Петра I для злочинців уперше запроваджено цю ж міру кари; так, наказом 20 листопада 1699 р. Петро I наказав вислати засуджених „въ ссылку въ Азовъ съ жонами и дѣтьми и быть имъ на к а́ т о р г а х ъ въ работѣ". Цар Петро мав багато праці в Азові і будь за яку справу людей вислано на його каторги, що там будувалися.

Див г а л е р а, к а й д а н и.

Ка́федра, арх. — катедра; з гр. kathedra — місце, на якому хто сидить, стілець, крісло.

Див. к а т е д р а.

Ка́фри невірний, неправовірний; той, хто вірує (в Бога) неправильно; з араб. kafir — невірний — в значенні: особи, яка не є мусульманином.

Кахи́! — кахи-кахи́! — звуконаслідування кашлю. Звідси: кахикати, кахикання, кахикнути. Нар. пісня: Ой, ти, старий, кахи-кахи́, а я, молодая, хихи́-хихи́!

З прамови.

Кац — прізвище багатьох жидів ааронітів; прізвище це постало з перших буков слів Kohen і cedek (справедливий Священик); пишуть скорочено: „К"ц" („К"с").

Каца́п — так українці прозивають росіян.

Дімітрієв виводить це слово з тюрк. kassab — м'ясник, різник.

Словарь современного русского литературного языка (Том V, 1956 р.) правдиво пояснює, що „кацап" — це „презирлива назва росіянина для відрізнення від українця".

„Кацап" — це слово, що в нас далі живе, загально відоме й широко розповсюджене.

Таке пояснювання, що „кацап" — це, мовляв, „как цап" (бо в росіян колись були такі борідки, як у цапів) — це, звичайно, народня етимологія цього слова.

А саме таке пояснення цього слова подає Брюкнер (SEJP).

Слово „кацап" зокрема відоме і в творах Миколи Гоголя.

Ка́ція, арх. — жарнйця; ст. укр. кация, із середн. грецького kati(o)n, сучасне гр. katzin, з іт. cazza — сковорода (пательня) на держаку.

Ст. укр. „кация" означало жаринцю на довгому держаку.

Російські старовіри словом „кация" називають кадильницю, бо вона в них подібна до кації.

Лекс. 1627. 488: Фіала — ка́ція на кшталт чаши або кубка.

Кача́н, арх. кочан — осередок капусти; ст. слов. (і ст. укр.) кочанъ; болг. коча́н, серб. ко́чань; лат. membrum virile.

Походження цього слова не досліджене.

„Качка" часописна — сенсаційна газетна „вістка", що є видуманою нісенітницею.

Бельгійський журналіст Корнеллісен написав нісенітницю про неймовірну ненажерливість качки. Усі белгійські часописи прийняли цю видумку „на віру", і передрукували її як нібито „наукову" статтю.

Звідси й крилатий вислів „часописна (чи журналістична) качка".

Ка́ша — харч, що зварений з пшона або з крупи. Ст. сл. кашица; у всіх суч. слов. мовах — „каша". Каша може бути або густа, або рідка.

Питання, які корені слів в інших мовах індоевроп. сім'ї споріднені з коренем слова к а ш а далі є одним з предметів дискусій у мовознавстві.

„Заварити кашу" — почати сварку. „Каші з жабою не зварити" — з тобою годі зійтися (згідливо).

Кашéр — той рід харчів, які релігія дозволяє їсти правовірному евреєві; звідси й прикметник „кашéрний", — напр., „кашерне м'ясо".

Ст. евр. **kašer** означає здатний. Пор. Ест. 8. 5: **Sēr hadavar** -- відповідна ця річ.

Кáшляти - - звуконаслідувальне слово, що означає процес відрухового видавання людиною тих „шерстких" звуків, які є наслідком зусилля легенів видалити з себе щось таке, що є перешкодою в диханні.

Слово це загальнослов'янське — індоевропейського походження.

Пор. лит. **kasûs, kâsa, kâsis** — кашель і ст. інд. **kāsatē** — кашляти.

Стцсл. кашель; болг. кáшлица; серб. кáшель; рос. кáшель; ч. **kašel**; п. **kaszel**.

Кашоїд, народн. — хлопець, який ще не став парубком, отож він, мовляв, ще „годується маминою кашкою".

Звичайно, значення цього народнього слова пейоративне.

Каю́к — легенький човник на одну чи дві особи; з тюрк. „каїк" — човен. Дм. 536.

„Каяк" — це не наша вимова цього слова, а польська.

Кáятися — осуджувати себе за свої гріхи; стцсл. каяти ся (в „ся" звук я носовий (**kajati sę**); окаяти ся; болг. **kajǫ sę** (каюся); чеське **kati se**; польське **kajać się**.

Слово це індоевр. походження. Пор. ст. інд. **cáyate** — мстити, карати, гр. **katha** — відплата. Корінь цього слова є в слові ц і н а, стцсл. цѣна (тут цѣн- з праіндоевр. *kēn-; пор. зендське **kaēna** — відплата, а звідси: кара, пімста).

У старій укр. мові було слово „каяти" (із ст. сл. каяти), що означало: осуджувати, докоряти.

Див. С. о п. І. 1187 р.:

„Ту нѣмци и венедици, ту греци и Морава поютъ славу Святославлю, к а ю т ь князя Игоря, иже погрузи жиръ во днѣ Каялы".

Похідні слова: покаяння; покаяний, -а, -е; покаянник; покаянниця; окаянний (осуджений, проклятий).

Каяфа — ім'я власне староєврейського первосвященика, що найбільше причинився до засудження Христа на смертну кару.

„Каяфа" із стцсл. Каиафа, з гр. Kaiaphas, звідси лат. Caiaphas.

Лекс. 1627. 417: Каяф — згромаженье, або зморщенье, або сталченье.

Див. К а й я ф а.

Кв — (що є одною із слов'янських звукосполук праслов'янського походження) на українському грунті в деяких випадках залишається незміненим перед тим укр. **і**, що походить з прасл. ѣ (ě). Напр., прасл. *květъ (*квѣтъ), ст. укр. квѣтіє, суч. укр. квіття. Порівн. укр. народню фразу: „Жито квітýє" (цебто на колосках жита вже появився квіт).

Але праслов. звукосполука кв- на укр. грунті, перед нашим **і** (з праслів ě, цебто ѣ) в деяких випадках змінилася на **цв-**; пор. прасл. ***květъ** (*квѣтъ), ст. укр. цвѣтъ; суч. укр. цвіт.

Звукосполука **кв-** у праслов. слові *květъ (*квѣтъ) у західньослов. мовах не вилонила з себе перезвучного **цв-**; пор. п. kwiat, kwitnąć, kwiecień і т. ін.; ч. květ, kvěsti, kvisti і т. п.

У південнослов. мовах ця прасл. звукосполука змінилася на **цв-**; пор. болг. цъвтіа, цъвтене, цвѣтник (укр. квітник); серб. цветати, цветар (укр. квітник) і т. ін.

У всіх східньослов. мовах наявні **кв-** та **цв-**. Так воно в укр. і білоруській мовах. У російській літературній мові (може під впливом стцсл. цьвѣтъ, цвѣсти, цвѣтати і т.д., — всюди тільки **цв-**) прийнялося тільки цв-: цвести, цветник, цвет і т. ін.), але в рос. діялектах далі живим є **кв-**: напр., у говорах Тульщини — „квéтки", а не „цвéтки" чи „цвéты".

Квá! ква-ква-крá! квак! — звуконаслідування качки. Звідси: квáкати, квáкання. З прамови.

Квадратура круга — вислів, який означає кожне таке завдання, що по своїй суті є нерозв'язним. (По-польському: „kwadratura koła").

Ква́питися — спішити. („Не квапся!" означає „Не спіши!"). Слово загальнослов'янське; п. kwapić się, ч. kvápiti (спішити); російське діялектичне к в а́ п и т ь с я — зависно дивитися на щось дуже, жадоба скористати з чогось .чужого

У мовознавстві вже устійнився такий погляд, що корінь цього слова той самий, що й у слові к и п і т и, ст. сл. кипѣти, — подібно, як корінь слова к и с л и й той самий, що й корінь слова к в а с.

Лекс. 1627. 231: Спѣшуся — поспѣшаю, ква́плюся.

Там таки, 166: Гоню, ква́плюся, спѣшуся. 167: Понуждаю — кваплюся.

Т. т., 350: квапливость.

Ква́рта — 1. міра рідини; 2. посудина, якою міряють рідину, а також п'ють з неї воду, молоко і т. ін.

Слово походить з латинського прикметника quartus, -a, -um (четвертий, -а, -е). Слово „кварта" означає ч е т в е р т и н у взагалі; укр. діялект ч в е р т к а.

В Англії quart (кварта) — це одна четверта галона (gallon).

„Ват — вдѣро албо мѣра о 36 кварт". Лекс. 1627 р.

Кварти́ра — поме́шкання; з нім. Quartier; звідси й рос. квартира (помешкання), а також польське kwatera, kwaterować, — але тільки в значенні помешкання для війська під час його постою, чи для інших осіб у поході, мандрівці тощо.

Квас — кислий напиток. (В Україні особливо відомий хлібний квас). Слово загальнослов.: ст. сл. квасъ; болг. квът; серб. квâс; ч. kvas; п. kwas; рос. квас. Слово праіндоевр. походження; пор. албанське kos — кисле овече молоко; лат. cāseus — сир.

Мовознавці загалом не сумніваються в тому, що корінь слова к в а с той самий, що й корінь слова к и с л и й. (Пор. квапитися — кипіти).

Лекс. 1627. 451: Квас.

Хлѣбъ ква́сный. Катих. 1645 р. 49.

У Галичині більше вживають слово „квасний" ніж його синонім — „кислий".

Квасо́ля — рід яринної бубкової рослини.

Звук ф чужий у всіх слов'янських мовах. Не маємо його й ми, тим то позичаючи слова з цим чужим звуком,

народня мова звичайно перероблює його на свій лад, — на п, х, хв, кв. Вимова к в а с о л я так широко знана в Україні, що Академія Наук у Києві й постановила писати к в а с о л я або ф а с о л я, як хто хоче. Тільки в новопозичених словах задержуємо ф, напр.: фабрика, а старопозичені слова звичайно пишемо по-народньому, див. „Рідне Писання" § 262. Про історію ф в укр. мові див. І. Огієнко: Нарпси з історії укр. мови, 1927 р., ст. 172-175 (про цю працю див. „Р. Мова" ст. 79). Слово походить із гр. pháselos, phasóli, н. гр. phasoulion; звідси лат. phaseolus, нім. Fasol і всі слов'янські. Срезневський, Матеріалы III, 1353 подає з Життя Андрія Юродивого XV віку: ѳасули і фасули. Від якого народу й коли саме позичили ми свою к в а с о л ю, не відомо; але кв зам. ф промовляють за давнину і не за німецьке джерело.

Рос. фасоль; п. fasola, укр. в Галичині — фасоля; укр. на Волині — фасоля й пасоля; на Наддніпрянщині — квасоля й хвасоля.

Квéстія — 1. питання; 2. проблема; з лат. questio (від quero — я допитуюся, розсліджую).

Слово це прийшло до нас з латинського через польське kwestia.

Слово „квестія" в Україні ще в XVII віці мало зовсім інше значення, а саме — судовий допит, муки, тортури, катування з ціллю видобути признання.

„Актовыя книги Полтавскаго городового уряда XVII-го вѣка" (вип. І: Справы поточныя 1664-1671 г.г., видав В. Модзалевський, Чернігів, 1912 р.) ясно свідчать про давнє значення слова „квестія". Ось трохи звідти виписок: На квестии на первом и втором спитку с приложением желѣза не признал ся 33. Волно имъ будетъ тыхъ чаровницъ и на квестию видат 147. Злодѣй горлом мѣет быти каранъ по квестии, обвѣшонъ 149. 174. Сказалисмо дати на квестию 89.

Квитóк — білет; з нім. Quittung: посвідка про заплачення грошей коли за що; звідси й к в и т, к в и т а н ц і я, п о к в и т у в а н н я.

У Східн. Україні „квиток" (з німецького); в Зах. Укр. „білет" з польського bilet, а це з фр. billet.

Нім. Quittung (Quitt) і фр. quitte походять з лат. quietus (заспокоєний); звідси середн. лат. quitare (за-

спокоювати, -ся). З цього лат. слова походить англ. quit (звільняти від зобов'язання).

Кві! квік! кві-кві! — звуконаслідування крику свині. Звідси квóкати, квóчка, квóкання, квóктати.

З прамови.

Кві про кво — плутанина в понятті, чи в акції; непорозуміння; з лат. qui pro quo — одне замість другого.

Квит — росписка, поквитування.

Квітень, див. календар.

Кво! кво-кво-кво! квок! Звуконаслідування квочки. Звідси квóкати, квóчка, квóкання, квоктáти.

З прамови.

КГБ — абревіятура російського „Комітет Государственной Безопастности", цебто органи державної безпеки в СССР.

Початкова назва ЧеКа, пізніше — ГПУ, після цього НКВД, а вкінці (тепер) — КГБ (чит. КаГеБе).

Див. ГПУ.

Кедр — рід великого, вічнозеленого дерева; стцсл. кедръ з гр. kedras; звідси й лат. cedrus. Ливáн (Lebanon) — це країна, що за біблійних часів славилася особливо високими кедрами.

Кедрóн, бібл. — Долина; із стцсл. Кедронъ, а це із ст. євр. Nachal Kideron (Єр. 31. 40); ст. євр. kader — темний, чорний, понурий.

Лекс. 1627. 420: Кедрóн поток — струмѣнь затмѣнья.

Келéйник — особа чоловічої статі (звичайно, неодружена, і переважно це — юнак), що перебуває в особистій службі архиереєві; із церковно-слов. келенникъ.

Тому що келейник — це світська особа, то по-болг. його називають словом „бѣлец" (цебто не чорноризець — монах), а по-чеському „laik" ve klášterech, цебто світська особа в манастирі — (від гр. laikos — мирянин, не-духовна особа).

Архиерей, згідно з традицією, живе в манастирі, бо ж він — чернець (монах). Поблизу архиерейських келій живе келейник у своїй келії.

Церк.-слов. келія — це маленька кімнатка в манастирі, від гр. kellion (множина: kellia) — звідси й лат. cella) — це кімнатка, комірка.

(Польське cela (з лат. cella, — це в'язнична камера).
Лекс. 1627. 426: Кувукліи — келійца боярска покоє.
Там таки, 459: Сиггел — келейник патріарший.

Келих — рід посудини, з якої п'ють вино; чара; з гр. **kelyx** (келікс) — звідси лат. **calix**, — кубок, чашка; з лат. **calix** — нім. **Kelch**, звідси польське **kielich**, а з цього — укр. келих, килішок.

У поляків **kielich** — це чаша (в церкві), а укр. келих — це те саме, що в поляків **puhar** (і **czara**) — з нім. **Becher** (звідси й стцсл. пехаръ, пахаръ).

Будете келихъ тот пити. Катих. 1645 р. 48б.

Лекс. 1627. 446: Потір — чаша, кубок, келих.

Там таки, 418: Калижа — келих.

Т. т., 96: Келих — Чаша.

Т. т., 234: Сткляница — склянка албо кубок, чаша, келих.

Кемпа, місц. — горбок; з польського **kępa**, а це з нім. говірк. **Kämpe**.

Полонізм „кемпа" частий на Волині.

Кендема, -ми — дві доземі рисочки над тими буквами, що означають голосні звуки; напр. ѷ. Цей значок означає, що такий голосний звук має бути ніби „здовжений".

Цей знак наявний в українських стородруках XV-XVI-го вв. (рідше в стародруках XVII-го в.). Зайшов цей значок до нас від південних слов'ян.

Слово „кендема" походить з грецького слова **kentema**.

Тому що греки в середньов. часах **t** після **n** читали як **d**, гр. слово **kentema** звучало в них як "кендема".

Кентавр — фантастична потвора (в грецькій міфології), що мала голову й груди людські, а решту тіла — конячу; з гр. **kentáuros**.

Кеп, арх. — дурень; з польського **kiep** (того ж значення), кепський (з польськ. **kiepski**) — поганий (про обставини; напр., кепські справи).

Звідси наше народне „кепкувати" (з кого), цебто насміхатися. Походження цього слова не відоме. Брюкнер (SEJP) уважає це слово за слов'янське.

Керівник — управитель, керманич, провідник; з польського **kierownik**, а це походить із ст. нім. **kehren** — управляти, кермувати (не слід змішувати із суч. нім. **kehren** — замітати).

Керч — назва одного з укр. міст над Чорним морем; ст. слов. назва Кърчевъ (що засвідчена написом на Тмутораканському камені XI-го в.).

По-грецькому це місто звалося Korizos, а по-арабському Krš.

Кéсар — титул римського володаря-імператора; із стцсл. кесарь (а також цесарь), а це з гр. kaísar (чит. кесар), що походить з лат. caesar.

З гр. kaísar походить нім. Kaiser (титул німецького імператора).

Із ст. сл. цесарь походять польське cesarz (імператор) і українське (в Галичині) „цісар".

Перша слов'янізована версія лат. caesar появилася в Болгарії — в формі болгарського слова „царь".

Першим слов'янським володарем, що титулувався царем був монарх Болгарії Борис (852-888).

Це болгарське слово („царь") в IX-му в. увійшло в стцсл. мову, і в Україну воно прийшло разом з Християнством.

Богослужбові книги прийшли до нас з Болгарії, а в їхніх старо-церковно-слов'янських текстах було й болгарське слово „цар".

Див. Єв. Св. Івана 19. 19: „Інсоусъ Назарѣнинъ Царь Июдѣискъ".

У Москві тим першим великим князем, що прийняв цей староболгарський титул (цар) був Іван IV Грозний (1547-1584).

Лекс. 1627 р. 350: „Атакéркес — особливое ими кролев перских, як и кéсар, римськых цѣсаров".

Там таки, 421: Кесар, лат — цѣсар, вйпороток, — от выпоротя́ матки з живота назван есть, або от кудеров, або волосов или кос, с которыми ся уродил, або же жолтыи мѣл очи.

Кив! кив-кив! — рухонаслідування кивання пальцем чи рукою. Звідси ківáти, кивáння, кивáтися, кивок, -вкá.

Лекс. 1627 р. 30: „Возмаваю — покивую". „Покиваньєм отмовляю". 30.

Там таки, 165: Помаваю — скивáю, покйвую, покивáю на кого, или очима знати даю, абы що учинил.

К и в а ю с я, хвѣюся. Лекс. 1627. 77.

Кивóт — Дарохранйльниця; із стцсл. Кивóтъ, Киóтъ, а це з гр. Kibotós, , Kiborion; лат. Ciborium.

Дарохранильниця також зветься К о в ч е г, — місце збереження Запасних Дарів для причащання недужих.

Лекс. 1627 р., ст. 422: „Ківóтъ — або Ковчегъ, Киот".

Кигй! кигй! — звуконасл. крику чайки. Чайка к и - г й ч е (Укр. пісні, Макс. 12. 13).

Ст. укр. кычати (кигикати) - про з е г з и ц ю (зозулю).

Слово о п. І. 1187 р.: Зегзицею рано кычеть. 37.

Кидь-кидь-кидь! — рухонаслідування кидання. Звідси кйдати, кйдання.

З прамови.

Кизіль, кизйл — червоні ягоди, добре відомі на півдні, з тюрк. „кизил" — червоний". Дм. 537.

Кйзя́к — коров'ячий помет, спресований в форми цеглини і висушений — для опалу; з татар. т и з а к.

Кйїв, Кйєва — столиця України.

Як свідчить „Повість временних літ" (1112), назва „Київ" постала від імені найдавнішого володаря цього міста, що звався К и й.

Тут жило плем'я п о л я н и, на чолі їх стояли три брати: Кий, Щек і Хорив, свою столицю вони назвали на честь старшого брата — „Київ". Кий жив на Старокиївській горі, Щек — на горі Щекавиці, а Хорив на горі Хоревиці чи Киселівці.

Похідні слова: Київщина, київський, кия́нин, кия́нка.

Староукр. назва жителів Києва — к ы я н е.

Старогрецька назва Києва Kiabon, Kiaba (згадує цю назву Костянтин Багрянородний - - імператор Візантії, 912-959, у творі п. з. „Про звичаї, або церемонії Візантійського двору").

Середньовічно-латинська назва Києва була Cuiewa. Цю латинську назву Києва згадував в XI віці німецький літописець Тітмар Мерзебурзький у своїй „Х р о н і ц і" (Thietmar von Merseburg, Chronicon). Від старої назви жителів Києва — „кияне" — походить староісляндська назва Києва — „Kaenugardr", цебто Город Киян.

Про походження назви „Київ" писав відомий російський мовознавець А. Соболевський, і він, згідно з Літописом Нестора („Повість временних літ", 1112 р.) каже,

що назва „Київ" походить від імені власного „Кий". (Див. „Русскій Филологическій Вѣстникъ (Варшава), т. 64, стор. 180 і д.).

Усе ж таки треба поставити питання, чи це свідчення про заснування Києва, що його подає „Повість временних літ", бува не основане на старій народній етимології назви „Київ", — що, мовляв, походить від імені „Кий".

Київські відьми — найкращі, все знають, відомі всій Україні. Це й стало лайкою: „Ти, відьмо київська!"

Біля Києва була й „Лиса гора", згідно з народнім повір'ям, відьми з'їжджалися туди „на шабаш". Кожна їхала „на помелі", чи „на мітлі", — як звичайно в повір'ях про відьму.

Кйкати — гукати на волів або коней; староукр. кыкати, кычу.

Слово походить із звуконаслідування пташок.

Слово о п. І. 1187 р.: Рѣтко ратаевѣ кикахуть.

Кйлим, килйм — диван; звичайно виводять з тюркського kilim. Пор. також ст. євр. kelaim — запона, килим. (Вих. 27. 9, 12).

Килйна — жін. ім'я; із стцсл. Акулина, що походить з лат. Aquilina (орлина). Лат. aquila — орел, від acer — гострий.

Стцсл. Акулина в укр. народній мові віддзеркалене в таких видозмінах: Килйна, Якилйна, Кулйна.

Кимвáл, арх. — цимбали; муз. інструмент у формі мідяних тарілок; із стцсл. кимвалъ, що походить з гр. kymbalon (металічна посудина, чаша); звідси й лат. cymbalum.

Ст. укр. кимвалъ, кимбалъ.

„Цимбали" (множина) у нас із польського cymbały (однина cymbał), що походить з лат. cymbalum.

Лекс. 1627. 423: Кимвал — цимбáл для гранья́.

Кинджáл — коротка „холодна зброя"; дослідники більшістю схильні думати, що це слово походить з тюрк. chanžr. Дмітрієв виводить це з куминського kyndžl. Дм. 537.

В укр. народній мові одною з його версій є „чингáл".

Киндя́к, арх. — рід матерії.

Походження цього слова неясне. Є й тюркське слово kinžuga, kanžuga, але воно означає не матерію, а ремінь для прив'язування вантажу до коня.

Стара укр. форма цього слова — „кандак", що згодом перемінилося в „киндяк".

У думі про Самійла Кішку: — турецька „галера злотосиніми киндяками побивана".

Киновáр, див. кіновар.

Кинóвія, арх. — манастир; із стцсл. киновие, з гр. koinobion (гуртожиток).

Пор. ст. укр. кеновиархъ (з гр. kinobiárches) — настоятель манастиря.

Лекс. 1627. 421: Кинóвіон — общежи́тіє, зри община.

Там таки, 291: Общинá, кіновія, монастир: посполитое мѣсце, где с посполитого добра живут.

Кипари́с — рід вічнозеленого шпилькового дерева в теплих краях; ст. укр. кипарисъ; з гр. kypárissos.

Лекс. 1627. 423: Кипари́с — цыприсовое дерево.

Кипр — назва третього серед найбільших островів Середземного моря. Назва від гр. kу́pros — мідь (звідси й лат. cyprium — мідь). Удавнину там було дуже багато родовищ міді.

Заселений греками Кипр 1571 р. завоювали турки.

Кипр (знаходиться в 60 милях від берегів Сирії) тепер становить собою Кипрську Республіку, столичне місто якої — Нікосія.

Населення її: 400 тисяч греків і 100 тисяч турків.

Нікосія — це також престольне місто Первоієрарха Кипрської Православної Церкви, яку оснував Ап. Павло. Як і в Елладській Православній Церкві, так у цій Церкві є обласні (епархіяльні) митрополити, але їхній Первоієрарх традиційно титулується Архиепископом (не Митрополитом).

Первоієрарх кожної автокефальної Православної Церкви автоматично є Блаженнішим, — а це значить, що він не може хотіти, чи не хотіти, щоб так його титулували.

Звичайно, що Блаженнішим є й Архиеп.-Первоієрарх Кипрської Православної Церкви.

Лекс. 1627. 423: Кипр — хорошая, пякная, або пякность, ел. выспам вѣтьи дуба, созрѣние, камфора.

Киприя́н — чол. ім.; стцсл. Кипріáнъ, з гр. Kypriános — цвітучий, від kypria (kypris) — цвіт.

Лекс. 1627. 423: Кипріан — плод зрѣл.

Кир, церк. — Влади́ка; ст. укр. Киръ, з гр. Kyrios (пан), що в нас відносилося тільки до Архиєрея. Киръ — це стцсл. Владика.

Лекс. 1627. 423: Кир — пан або господин. Кира — пани.

К и р — це маючий владу, пан, укр. арх. господин, владика. Слово „кир" (часом кюр) це титул грецьких високих осіб, а пізніше — Архиєреїв. Це саме перейшло й на Русь, — слово „кир" було титулом перше князів, а потім і Єпископів. Архиєреї спочатку мали титул К и р або Г о с п о д и н, але пізніше його заступив титул Преосвященний. У греко-католиків титул „кир" для Архиєреїв позостався й досьогодні.

В Іпат. Літописі слово к и р, як титул князя, уживається 4 рази. Напр. 1200 р.: Приѣха в манастирь великій князь Рюрикъ кюр (кир) Василій (ст. 479, вид. 1871 р.). Прибѣже ис Царегорода братанъ царевъ кюръ Андроникъ (359, 1165 р.).

Лексикон 1627 р. ст. 423: „Киръ — панъ, або господин, кира — пани".

К и р а — це слово грецького походження (гр. kyria) було в нас синонімом ст. сл. і ст. укр. г о с п о ж á (від слова „господин").

Кир! акир! — вигук на курку. К и́ р к а т и — крик сполошеної курки. Місцеві: А киш! або кур! кур-кур-кур! Звідси ку́ркати, курка.

З прамови.

Кири́л, Кири́ло — чол. ім'я; із стцсл. Кириллъ, з гр. Kyrillos — панич. Пор. kýrios — пан; kyria — пані, kyrilla — панна.

Лекс. 1627 р., 423: Кириллъ — почтенъ или мал господинъ".

Ще старшою формою нашої вимови гр. Kyrillos було Чурило.

Народні форми: Кири́ло, Кирик.

Кири́ла — жін. ім'я; стцсл. Кирилла, з гр. Kyrilla — панна. (Пор. kýrios — пан, kyria — пані).

Кирйлиця — назва тієї старослов'янської азбуки, яку в кінці IX-го в. склав учень Кирила й Мефодія Св. Климент (†914 р.).

Назва ця постала тому, що авторство кирилиці приписано (помилково) Св. Кирилові.

Кирйлиця створена на зразок грецького устáвного (рівного, регулярного) письма.

Св. Кирил (філософ) — у мирі Костянтин, 927-969 рр. — створив не кирилицю, а ще старшу за неї слов'янську азбуку — глаголицю, що була подібна до скорописного (стенографічного) письма.

Кирйнея, арх. — розвáлини, руїни.

Слово походить від назви грецького м. Kyrene в Африці (на цій території, де тепер Лібія), що на початку V-го в. по Н. Хр. було зруйноване римлянами, коли євреї там збунтувалися проти римської влади.

Лекс. 1627. 23: Кирйнея — Стѣна або зимность.

Кирияк — чол. ім'я; із стцсл. Киріакъ, з гр. Kyriákos — Господній (від Kýrios — Господь).

Лекс. 1627. 423: Кирáк — господскій, господáрец.

Киріякія — жін. ім'я; із стцсл. Киріакіа, з гр. Kyriakia — Господня.

Див. Кирíяк.

Лекс. 1627. 423: Киріáкіа — господняя.

Кирiопáсха — Пасха Господня; стцсл. Киріопáсха, з гр. Kyriopascha: Kýrios (Господь) + Pascha — Великдень (стцсл. пасха, паска).

Гр. Pascha, Paska — із ст. євр. pesach (в укр. народ. вимові „пейсах").

Лекс. 1627. 426: Господня Пáсха албо поважная и превиборная Пáсха.

Кирк! — звуконасл. крику курки. Киркати, кирнути, киркання.

Кисá — капшук, гаманець; з тюрк. kāsā чи татар. kisā — гаманець; загально виводять це з перськ. kis (того ж значення). Укр. здрібніле „кисéт"; рос. кисá, кисéт; польське kiesa (гаманець). Дм. 538.

Кит — найбільший морський звір з родини маммалів, цебто ссавців. Стцсл. китъ, з гр. ketos; рос. кит; болг. кит; серб. кит; ч. kyt, velryba; п. wieloryb; лат. balaena, cetus.

Лексикон 1627 р., ст. 422: „Китъ — рыба, веліорыбъ".

Книга Буття 1.21: Створи Богъ киты великыя.

У Книзі Пророка Йони 2.1 читаємо: „І призначив Господь велику рибу, щоб вона проковтнула Йону. І був Йона в середині цієї риби три дні та три ночі".

Значно пізніше, — вже за нових часів, ця „велика риба" була неправильно названа „китом". Це була, можливо, акула, що водиться в Середземному морі. Див. Скляр. V. 199.

Кита́й -- назва найбільшої країни в Азії.

Слово „Китай" постало від тюркського „Кетай" — власна назва того тунгузького народу, що на початку Х-го ст. підбив північний Китай і заклав свою династію „китанів" (907-1125 по Н. Хр.); монгольська назва — kitat; у Марка Поло — Cathay і так само арабське Khatāi — північний Китай. Матерію, що привозили з Китаю, у нас названо к и т а́ й к о ю. Західньоевропейські назви: нім. China, франц. Chine і т. ін. постали раніше, чи не від назви династії Tsin (III ст. до Хр.); цю назву до Европи занесли араби й перси. Самі китайці не звуть себе ані китайцями, ані хінцями, але: чжун-гожень („люди Серединної держави") або хань-жень („ханські люди"); так само й держава має різні назви, але не наші.

Китовра́с — ім'я потвори в розповідях про біблійного Соломона. У старім укр. письменстві назва ця засвідчена вже з XIV-го віку.

Дослідники думають, що це слово походить від гр. kentauros (кентавр).

Лекс. 1596. 21б: Онокента́вр — звѣр нѣякийсь: от голови як чловѣк, а от ног як осел. По словенску китовра́с.

Ки́фа, див. К і ф а і С в. П е т р о.

Лекс. 1627: Ки́фа, сир., Петр ел., камень, матафорично твердость. Так был назва́ный Симон.

Киць-киць-ки́ць! — принада кота. Звідси в дитячій мові к и́ ц я.

Киш! акиш! Киш-киш!— вигук на птицю. Звідси ки́шкати.

З прамови.

Кише́ня — пришита до одежі, або вшита в одежу схованка на малі підручні речі.

У питанні щодо походження цього слова немає однозгідності поглядів. Одні виводять його з тюрк. kisa, інші — із слова „кишка”.

До речі, в новоєвр. мові кишеня — це kis (так само, як і по-арабському).

Лекс. 1627. 305: Чпага — кишéня.

Кшйкання, арх. — звуконаслідування вужа.

Лекс. 1627. 454: Сіра́х — кишканье ужов.

Кишмйш — сушений виноград, ізюм; з тат. кишмик.

Кібернéтика — галузь технології, що займається електронними калькуляторами, або, як це їх популярно називають, „мислячими машинами”.

Електронний калькулятор по-англ. називається computer — від лат. c o m (разом) і putare (думати).

Слово к і б е р н е т и к а похол. з гр. techne kybernetiké — техніка кермування, від kybernein — кермувати, контролювати.

Специфічно, греки вживали окреслення techne kybernike для означення науки про зв'язок, управління й контролю в машинах та в живих організмах.

Ківо́т, див. К й в о т.

Лекс. 1627. 422: Ківо́т або Ковчег, Кио́т.

Кізь! кізь-кізь! — принада на кіз. Дитяче к і з я (коза).

Кімва́л, див. к и м в а́ л.

Лекс. 1627. 422: Кімва́л — звон.

Кімна́та — чотири́стінне житлове приміщення; з польського komnata, а це з середн. нім. kemnate, що походить з лат. cuminata — тепле помешкання з грубкою (лат. caminus).

З Польщі — через Україну — це слово проникло в російську мову: ко́мната.

У мовах південних слов'ян цього слова немає. У чеській мові: komnata, světnice (пор. укр. світлиця). У польській мові: pokój, а „komnata” і „izba” — це вже архаїзми.

Лекс. 1627. 97: Клѣть — комора, кувна́та.

Кінамо́н, див. ц и н а м о́ н.

Кіндра́т — чол. ім'я; із стцсл. Конъдратъ, Кодъратъ; цсл. Кондратій; з гр. Kódratos — згідливий.

Грецьке kodratos — це стягнена форма гр. kovadratos, що походить з лат. quadratus, а це — з quadrus — від

quādro — роблю чотирокутним, належно поєдную, узгідняю.

Лекс. 1627 р. 424: „Кодратъ — лат. дѣла́тель, або мѣдница".

Кіне́ць — остання точка чого; точка чи лінія обмеження довжини чого; із ст. сл. коньць (пізніше ст. сл. конець); болг. коне́ц, крај, серб. ко́нас; ч. konec; п. koniec. kres; лат. finis; гр. telos; нім. Ende; англ. end.

Слова кінець і початок мають спільний корінь (кон-ець, по-ча-ток, при тому ч з к, а а з носового „юса малого", ен), а тому в народній мові частенько слова кінець — початок уживають одне замість одного. Напр., на Київщині в школах діти питають учителя: Чи читати з кінця (цебто з початку). Учитель, що не розуміє в чім тут справа, сердиться: Як же то можна читати з кінця? На Волині члени хору питають дириґента: Чи співати з кінця? „Так, з кінця", відповідає той, і всі починають співати з початку. Один селянин Луцького повіту писав до нас: „Прошу вислати „Рідну Мову" від кінця всі числа". У. Самчук: „Волинь": Сюди й туди не видно кінця III. 1208. Цегельська (Гануська): Почав говорити з кінця, 77. Правда, початок і кінець — то речі умовні, залежать від нашого погляду на них — звідки дивимося.

Таке значення кінця, як початку, знаходимо вже в наших пам'ятках з XI-го віку. Так, у Збірнику 1073 р. л. 263 читаємо: А коньць вьсѣмъ книгамъ: оже ти не любо, то того и дроугоу не твори. Наука Володимира Мономаха: Се же вы конець всему: страхъ божий имѣйте выше всего. В обох цих прикладах „конець" це — початок. В однім акті з 1578 р. знаходимо такий „кінець" замість початку: Староста Вишневецький просить собі в короля „пустиню, названую ріку Сулу, ріку Удай і ріку Солоницу з річками і озерами, почавши з конца: горою Сулы ажъ вниз до устя Дніпра" (М. Грушевський, Історія, VI. 285).

Усе це маємо також і в мові ст. єврейській. Так, у Біблії знаходимо: А народ перепроваджував його до міст від кінця границі й аж до кінця її (7 М. 47. 21). А середній засув буде засувати від кінця до кінця (min hakkaceh el hakkaceh). 2 М. 26. 28. Від кінця Не-

ба (5 М. 4. 32). Від кінця землі й аж до кінця землі 5 М. 13. 8, 28. 64. Біблія вказує на глибоку давність цього виразу.

Пор. край, скраю; також фраза „Від краю до краю".

Кінéць. — „Покласти кінця" чому — закінчити.

„Почáток кінця" з фр. commencement de fin. Такий початок віщує й кінець.

„Finita la commedia" іт. — „Комедія закінчена". По виставі директор оголошував: „Вистава закінчена". Переносно: справа закінчена.

„В кінці кінців" — нарешті.

Кіновар — червона фарба, червонйло; із ст. сл. киноварь, а це з гр. kinnabari, kingabari; звідси й лат. cinnabaris.

У давніх рукописах заголовні букви, а часом і цілі рядки написані кіноваром (червонилом). Його вживали також для прикрашення рукописів.

Усе це також можна побачити і в деяких стародруках.

Кіновар робили з сірчаної ртуті.

Кіновія — спільножйтство, спільножитне життя монахів, у яких все спільне. Від гр. koinós — спільний і biós (vios) — життя.

Кінцівка — маленький малюнок на кінці статті чи книжки, гарно намальований, — в рукописах чи стародруках.

Кінь — велика чотириногa домашня тварина, що служить засобом транспортації; ст. сл. конь; болг. кон; серб. конь; ч. kůň; п. koń; рос. конь, лóшадь.

Дискусії над питанням, чи знаємо такі слова в інших мовах індоєвроп. сім'ї, в яких віддзеркалений корінь слова кінь, тривають далі.

Грецький відповідник слова кінь — hippos, caballēs; лат. equus, caballus; нім. Pferd; англ. horse, фр. cheval.

Розрізнення родів коней за їхньою функцією маємо в Лекс. 1596 р., 28:

Скувный конь пзный конь, верхом — верховный, колесничный конь, возник, возовый.

Староукр. комонь (кінь) засвідчене в Слові о полку Іг.: „Комони ржуть за Сулою".

Слово komoń відоме і в старій чеській літературі. У польській мові: (koniczyna) komonica; komonnik (вершник). У ст. укр. літературі — (вояки) „комонні" (кіннота).

А це значить, що к о м о н ь — це загальнослов. слово, корінь якого — праслов'янський.

Похідні слова: коново́д, конов'язь, конова́л, конокра́д, коню́х, конюшня, коня́чий, кінський, кони́на, коня́чка і т. ін.

З власних назв, що походять від слова кінь найбільш відома назва К о н о т о п, цебто місцевість, де топляться коні.

У фольклорі: „Нехай кінь думає, — в нього голова велика". „Не іржи, як кінь!" „Коня кують, а жаба ногу наставляє".

Кіо́ск — маленька крамничка продажу часописів і книжок.

Кіоска́р — продавець у кіоску.

Слово прийшло до нас із польського kiosk, а в польську мову воно попало або з фр. kiosque, або з нім. Kiosk. Загально вважають, що це слово походить з турецького köšk — павільйон, або вілла, шато́.

Кіса́, див. к и с а́.

Кість — тверда субстанція, з якої утворений скелет живої істоти.

Ст. сл. (і ст. укр.) кость; болг. і серб. кост; рос. кость, ч. kosť; п. kość.

Слово о п. І. 1187 р.: Посѣяни костьми рускихъ сыновъ.

Там таки: Кость ми была посѣяна.

Над походженням ст. сл. слова к о с т ь дискусії тривають далі.

В основному вони поляризуються на двох гіпотезах: 1. одні твердять, що праіндоевр. корінь цього слова був *kost-, і тут вони беруть до уваги лат. costa (ребро); 2. інші ж кажуть, що праіндоевр. корінь був *ost (пор. гр. ostéon — кість і лат. óstis — кість), а перемінився він у *k-ost- тільки у слов"ян — на праслов'янському грунті.

Похідні слова: кістка, кісточка, кістя́ний, кости́стий, костеніти, костопра́в, кістя́к, косту́ха, косташ (подібно як „білаш"), костома́ха (діялект. на Волині). У фольклорі:

„Злості повні кості". „Шукати кістки в молоці" (цебто шукати причини, щоб чіплятися до кого). „Кість незгоди" (цебто „жеруться", немов собаки за кістку).

„Кістка" — людина благородного (з польського: „шляхетного") походження.

„Кісткй промивати" — розпускати сплетні.

Кіт — чотиринóжне домашнє звірятко, яке корисне тим, що воно виловлює миші.

Ст. сл. котъка, кошка; болг. й серб. кот; чеське й польське kot; рос. кот.

Пор. народнє лат. cattus (дикий кіт); середн. грецьке (почавши VI-го в. по Н. Хр.) kátta; нижн. нім. katt, реконструкція готського *katts.

Незважаючи на факт порівнювання всіх цих слів одного з одним, між дослідниками існує розбіжність поглядів у справі проблеми походження праслов. слова *kotъ.

Лекс. 1627. 457: Спиріды або кóтници.

Там таки, 445: Кот морскій.

Похідні слова: кóтик, котя́, котя́тко, котеня́тко, котю́га, котйще.

Пор. також „обкотйтися" — привести (цебто породйти) котенята.

Переносно також кажуть: „Вівця обкотилася".

Укр. „кішка" — із ст. слов. (і ст. укр.) кóтка; звідси: кошеня́ — малятко кішки.

Слово кішка вживають тільки на Наддніпрянщині; в Галичині кажуть „кітка"; на Волині переважає слово „кйцька" — від праслов. кликання кота: киць-киць-киць (пор. кіть-кіть-кіть).

У фольклорі: „Дав, як кіт наплакав" (цебто дав дуже мало). „Не купують кота в мішку" (цебто не купують того, чого не бачать). „Кіт умивається, — гості будуть". „Кіт за пліт" (це не входить у рахýбу).

„Не дроби, як для кота". (Це значить, що не годйться шматок м'яса на тарілці відразу все порізати на дрібні шматки).

„Сйвий — щаслйвий". (Коли чорний кіт перебіжить дорогу, це віщує нещастя, а коли сивий, то буде щастя).

„Кицька здохла!" — саркастичний вираз для окреслення „великої трагедії" з малої (або й жодної) причини.

Кіфа — Петро́; із стцсл. Петръ. Це ім'я походить з арамейського слова kaifa або kefa, що по-грецькому означає petra — скеля, камінь. Христос цим арамейським терміном метафорично назвав Апостола Симона.

„На нього [на Ап. Симона] споглянувши, промовив Ісус: „Ти, Симон, син Йонин, будеш званий ти К і ф а, що означає: скеля. (Єв. Св. Ів. I. 42).

Тому що Книги Нового Заповіту в оригіналі написані по-грецькому, то й арамейське слово „кіфа" там вияснене грецьким його відповідником: petra (скеля, камінь).

В Євангелії Св. Івана 1. 42 — „промовив Ісус: „Ти, Симон, син Йонин, будеш званий ти К і ф а, що означає Petra".

І саме цим грецьким словом („petra"), що в Євангелії є перекладом арамейського kaifa, або kefa, і названо Ап. Симона: П е т р а, що його стцсл. версія — „Петръ"; звідси укр. П е т р о́.

Христос назвав Ап. Симона іменем „Кіфа" (гр. „Petra") метафорично — з уваги на те, що віра в нього була така сильна, як с к е л я (камінь).

Арамейське kaifa, або kefa означає те саме, що староевр. sela (скеля). Камінь це ст. евр. even.

Кіш — велика корзина.

1. К і ш у млині — це тепер скриня з дощок, в яку насипають зерно для помолу, а назва його з того, що колись такі скрині в млинах були виплетені з лози, як корзини.

2. К і ш — велика корзина для ношення хліба і т. ін.

К і ш — це корзина, що виплетена з лози, а к о р о б, або ко́зуб — корзина виплетена з лика.

Здрібніла форма — к о ш и к. (Але к о ш и к а м и тепер уже називають усі роди корзинок, — не тільки ті, що виплетені з лози).

Ст. сл. к о ш ь; болг. к о ш млиновий і к о ш — велика корзина; серб. к о ш — верша для ловлення риби; чеське koš і польське kosz — корзина.

Якщо ст. слов. к о ш ь є словом праслов'янського походження (а тим воно, здається, таки є), то звук ш в ньому не міг постати ні з чого іншого, як тільки з прасл. *sj (цебто *si̯): *kosjo- (цебто *kosi̯o-). Але відповідь

на питання, чи нам відомі такі слова в інших індоевропейських мовах, що б віддзеркалювали прасл. * kosjo-, ще далі є предметом дискусій.

Кіш — козацький табір або обоз; із тюркського kôš — табір. Слово це вже було записане в І Софійському Літописі під 1471 роком. У М. Срезневського, І. 130, воно записане як слово, що було вже засвідчене 1498 р.

Похідне слово — к о ш о в и й, цебто отаман усього коша.

Козацький вислів „стати кошем" — значить росташуватися військовим лагером.

З України слова „кіш", „кошовий" поширилися й на Польщу, Білорусь і Росію.

Кла́вдій — чол. ім'я; із стцсл. Клаудій, з лат. Claudius — незабезпечений; той, що в непевному положенні; від лат. claudere — чинити перешкоди, ставити кого, або що в непевне положення.

Лекс. 1627. 423: Кла́вдій, ел. — голос фрактова́ный або плачли́вый.

Кла́вдія — жін. ім'я; з цсл. Клаудіа; див. Клавдій.

Лекс. 1627. 423: Клавдіа — хромая, лат. жена.

Кла́нятися — схилятися перед ким у пошані; ітератив дієслова к л о н и т и с я (схилятися), що означає процес усякого схиляння.

Слово о п. І. 1187 р.: Древо с тугою к земли преклонилось.

Основна форма: к л о н и т и; ст. сл. клонити — kloniti sę, klaniati cę, prekloniti sę.

Похідні слова: поклін, поклоніння, приклонення, поклóнник („обожáтель" кого).

У церковній термінології: Хрестопоклінна Неділя (Неділя третя Великого Посту); Поклони (в середу 4-ої Неділі Великого Посту); колінопреклóнення; церковно-народне: „бити поклони" (доземно кланятися).

Клап! клеп! кліп! — звуконаслідування удару. Звідси: клáпати; клепáти (молотком залізо); клéпка.

Клас, кляс, кляса — порядкове місце групи людей або предметів у системі поділу їх на категорії. Звідси: перша, друга і т.д. кляса дітей та молоді в школі, а переносно й шкільну кімнату називають „клясою"; вища, середня й нижча к л я с и людей у суспільстві; орден (від-

значення) першої, чи другої і т.д. кляси; частини мови — це кляси (категорії) слів.

Кля́сифікува́ти — це ділити що за даним принципом, тобто систематизувати.

Гр. klēsis; лат. classis; англ. class; рос. клас; пол. klasa. На Наддніпрянщині „клас" під впливом рос. „клас", а в Галичині „кляса" — під впливом польського klasa.

Кла́сти — ложити кого або що на чому. Ст. сл. слово класти збереглося (в місцевих його різних вимовах) у всіх слов'янських народів.

Форма (я) кладу свідчить, що ст. сл. класти походить від прасл. * kladti.

Праслов. форма його (*klad-) дуже рясна в укр. мові. Кладь (те, що накладене на віз, щоб везти), склад, наклад, заклад, закладщина, приклад, кладка, складний, (арх.) кладбище — цвинтар, (арх.) доклад — доповідь, вклад (чого в що), виклад і т. ін.

Слово о п. І. 1187 р.: Вѣщіа пръсты на живая струны въскладаше.

Перфектив дієслова класти : покласти, а звідси ітератив: покладати. Від нього похідне слово по́клад — те, що кладене. Гроші „в покладі" — значить: гроші в щадничому збереженні. По́клад — це яйце, що навмисне положене в гніздо, цебто кубло („сідало") курки, щоб спонукати її нестися там.

Слово покладáти вдавнину вживали в нас замість слів фундувати (що), закладати (що) — як це в випадку закладщини будинка.

Пор. Лекс. 1627. 453: Сим — покладаючій, поставляючій, положеный.

Напис на Хресті 1161 р.: Покладаєть Офросинья Чыстьныи Крстъ.

Клац! — звуконаслідування клацанню зубами чи пальцями.

З прамови.

Клевета́, арх. — поговір, наклеп, очо́рнення; з ст. сл. клевета, клеветати; болг., серб. і рос. клевета; ч. kleveta; польське obmowa, potwarz.

Справа слов'янської етимології цього слова далі залишається в дискусійному стані.

Клеймо́, див. лоб.

Клейно́ти — символи державної влади. Напр., булава й бунчук були в нас клейнотами влади гетьмана.

Той факт, що в Україні (і на всьому слов'янському сході Европи) слова клейноти (і клейноди) не було доти, поки Україна не опинилася в державних межах історичної Польщі (в XVI в.), і той факт, що це слово записали в нас не раніше, як у першій половині XVII-го в., свідчить, що воно прийшло до нас із польського klejnot; бо ж у польській мові воно вже було записане в XV-му в.

Поляки й чехи запозичили собі це слово з Заходу, де вже в середн. віках було нім. слово Kleinod (дорогоцінність) і латинський середньовічний новотвір clenodium (того самого значення). Ще в XV-XVI вв. чехи й поляки писали klenot, klenod (з лат. clenodium), а вже пізніше почали писати „klejnot" — під впливом нім. Kleinod.

Лекс. 1627 р. 48: „Гривна — клейно́т, ланцу́х".

Там таки: „На старожитный клейнот".

Клейстер, кляйстер — клей; з нім. Kleister.

Кле́кіт — звуконаслідування боцюна, лелеки, орла й кипіння рідини: клек-клек-клек. Звідси: клекотіти, клекотати; від цього — „клекіт".

Праслово.

Слово о п. І. 1187 р.: Орлы клектом на кости звѣри зовут.

Клео́па — чол. ім'я; із стцсл. Клеопа, з гр. Kleópas, Kleopa, це із ст. евр. kalifa — обмін, переміна.

П. Беринда помилково виводить це від гр. **kleos** — слава, хвала.

Див. Лекс. 1627. 424: Клео́пан ел., — хва́ла вшелякая або всякого способу хва́ла.

Клеопа́тра — жін. ім'я; ст. сл. Клеопатра. Цим іменем власним називалося досить багато цариць і царівен египетської династії Птолемеїв. Але найбільше з них прославилася цариця Клеопатра VII (чи VI ?), 69-30 рр. перед Н. Хр. Вона була любкою Юлія Цезаря, а потім любкою Марка Антонія — римського вождя й члена уряду — тріумвірату.

Значення цього ймення П. Беринда пояснює так: „Клеопатра — ел., слава отчизны або отца". (Лекс. 1627 р., 423).

Це значить, що, на думку Беринди, це ім'я походить із зложення двох грецьких слів: cleos (слава) + pater (батько). Звичайно, це пояснення помилкове, бо ж ім'я цієї цариці було не грецьке, а єгипетське.

Клепа́ти — звуконаслідування удару: клеп-клеп-клеп. Звідси: кле́пка, клепа́ло.

„Брязкалце - - то є што брязчит, яко клепа́ло". Лекс. 1627 р. 16.

У Галичині замість „він клепає" кажуть він „клепле". Пор. Івана Франка:

„А у кузні коваль кле́пле,
А в коваля серце тепле".

Клеча́ти — прикрашувати що зеленню. Походить від забутого в нас слова к л е ч ь, що означає стебло рослини: льону, конопці, хмелю і т. ін. Слово це (і саме в цьому значенні) зберeглося в російських діялектах околиць Вятки й Устюга. (Філін, 46).

У нас слід цього забутого слова зберігся в формі дієслова к л е ч а́ т и.

К л е ч а л ь н я Неділя — це неділя Св. Тройці; по-народньому: Зелені Свята.

Тільки завдяки звичаєві к л е ч а́ н н я (умаювання), що пов'язаний з релігією, збереглося в нас це старе слово— „клечати".

Клик, арх. — крик. Ст. укр. іменник к л и к, що означав к р и к, уже не вживається в укр. мові. Але він засвідчений у Слові о п. І. 1187 р.:

„Кликом плъкы побѣждають".
„Кликом поля прегородиша".
„Под кликомъ поганыхъ".

Суч. укр. з а́ к л и к, в и́ к л и к, п о́ к л и к — це новотвори з дієслів: заклика́ти, покли́кати, ви́кликати. „Оклик" — це калька з польського okrzyk.

Кли́кати — призива́ти кого куди.

Слово о п. І.: Кликну, стукну, 40.
Там таки: За нимъ кликну. 20.

К л и́ к а т и, к л и́ к н у т и. — Див Слово о п. І. 1187 р.: Кличет връху древа.

Там таки: Призови, прикли́ч.

Т. т.: Донъ ти, княже кличеть и зоветь князи на побѣду.

Староукр. слово к л й к а т и своє старе значення (кричати) змінило на називати і призивати кого до себе.

У народній мові „Як тебе к л и ч у т ь?" означає: Як тебе звуть?

А староукр. „призивати" (кого чи що до себе) тепер заступає слово к л и к а т и (що колись означало: кричати). І так, напр., тепер кажемо: „Поклич його до хати!"

Леся Українка вживала слово „волати" з польського „wołać" замість укр. слова „кликати" або „взивати".

І цей полонізм тепер закріплюють наші письменники в Україні.

Ст. укр. к л и к, рос. к л и к і болг. к л и к означають крик та зов.

Похідні слова від дієслова к л и к а т и: клич (гасло), клйчка (умовний знак), пóклик (зов), поклйкання (замилування до чого), клйчний (5-ий відмінок), знак оклйку (вигук у граматиці), вйклик (визов), зáклик, переклика́тися, прикликати і т. ін.

Слово це, звичайно, звуконаслідувальне.

Клим, Климéнт — чол. ім'я; із стцсл. Климентъ, Климентій, з лат. Clemens (род. відм. Clementis) — милосердний, милостивий.

Лекс. 1627 р. 424: „Климéнтъ — лат. покорный, ласкавый, скромный, или щодрый, добротливый, милостивый".

Клйнопис — давній ассирійський та іранський спосіб писання, що полягав у витисканні на глині або вибиванні на камені клинчастих значків.

Це було так зване к л и н ч á с т е п и с ь м о.

Клир — усі ті, що служать у Церкві; з гр. kléros — жеребóк.

Слово kléros згодом стало назвою того, хто служить у Церкві тому, що кандидатів на таке становище колись вибирали жеребками.

З гр. kléros постало й лат. cléricus (той, хто служить у Церкві).

Лекс. 1627, 423: Клйрік тоже и чтець.

Там таки: К л й р и к — причéтник, слуга церковный, клирошáнин, крилошáнин.

Т. т.: Клйрос — прйчет или церковный уряд.

Клирос, крилас — місце в Церкві праворуч, де співають співці; із ст. сл. клирос, з гр. kleros.

Слово к л и р о с у народній вимові змінилося на „крилас", і ця його форма вже прийнялася і в нашій літературній мові.

Клімат — підсоння; з франц. climat, а це з гр. klímatos.

Кметь, арх. — княжий дружинник, воїн, лицар, знатна особа.

У Слові о п. Ігор. 1187 р.: А мои же куряни свѣдоми къмети.

Усеслов'янське слово к м е т ь (поль. kmieć) у різних часах і в різних слов'янських народів мало різні значення: лицар, визначна особа, вільний заможний селянин.

Щодо походження цього слова між дослідниками немає однозгідності думки. Одні думають, що воно походить з лат. comites (comes — товариш). Інші виводять його від праслов'янського * kъm-et (блиск), або з гр. kometes (житель села).

Клич, арх. — крик.

Лекс. 1596. 15б: Клич — крык, гук, вéреск.

У суч. укр. мові к л и ч означає гасло.

Кліка — група людей, що згуртувалися для осягнення нечистої мети; з фр. clique.

Клініка — лікарня, в якій відбувається й наукова медична праця. Гр. klinikós — ліжкóвий, від kliné — ліжко.

Кліп! — рухонаслідування повіки. Звідси: кліпати очима, кліпання.

З праслова.

Кліщі — щипці; ст. сл. клѣща; болг. клещú; серб. клијéшта; ч. klěšte; п. kleszcze; рос. клéщи.

Слово це загальнослов'янське, праіндоевр. походження.

Пор. лит. klišè, множ. klišes — клишаві ноги.

Від „кліщі" походить дієслово к л і щ и т и с я.

Дерев'яними кліщами послуговуються коновали.

Кліщ — це рід інсекта, що падає з листя на людину, всмоктується в шкіру і ссе кров.

Кліщинець — рід рослини (аронник плямистий) — Arum maculatum.

Лекс. 1627. 309. Щúпцы — клѣщики.

Клобук — архиерейський колпак, чорний, формою схожий на оберненого вниз конуса зо стятим верхом. Його перше значення: шапка, капелюх. У чеській і словацькій мовах і тепер назва капелюха — **klobuk.**

У східніх слов'ян православного віроісповідання первоієрарх Церкви традиційно має білого клобука — не чорного, що його носить той єпископ, який не є первоієрархом.

Щодо походження слова к л о б у к виставлено різні гіпотези: 1. що він походить з італійського cappelluccio (капелюх); 2. із тюркського kalapak (пор. суч. капелюх); 3. з кельтської мови.

Лекс. 1596. 16: Кидар — клобу́к, ки́вер, колпа́к турецкій, ки́вер.

Лекс. 1627. 424: Клобу́к — ки́дарин.

Азбуковник „л" 375б: клобу́к — чалма, ст. 188: А индѣ Митру клобу́къ именуютъ.

Клокота́ти, див. к л е к і т.

Лекс. 1627. 200: Хлохотаніє — клокота́ньє в горлѣ, и котлѣ або в чим колвек. Хлохоцу́, клокоцу́ — клекочу́ яко в горлѣ, в горцку, в котлѣ.

Кло́піт — турбота.

Слово це постало з давньослов'янського клопотъ, що вдавнину визначало тільки шум, грюкіт; клопотати — шуміти, грюкати, стукати. Напр. Збірник Святослава 1076 р.: Шумъ и клопотъ уши наплъняеть. Життя Феодосія XII в.: И се слишааше гласъ хлопота въ пещерѣ отъ множьства бѣсовъ. Від старшого значення пізніше постало нове — турбування, турбуватися (а це від лат. turbare — колотити, непокоїти, бунтувати).

Лекс. 1627. 161: „Чуйноє старанє, кло́пот".

Слово це — всеслов'янське. У російській мові — „хлопот", „хлопотать", поруч діялект. „клопот".

Слово це постало із „клепаті" шляхом перезвуку.

Клуб — бе́дро.

Слово загальнослов'янське. Рос. клуб, болг. кълбо́, серб. клупко, ч. kloub, п. kłąb. Можливо, що праслов'янська форма його була * къlǫbъ.

Дослідники не сходяться на точці питання праіндоевропейського кореня цього слова.

Лекс. 1596. 17: Лждвія — клу́бы.

Лядвія — клубы, лядви, бе́дра. Лекс. 1627. 114.

Похідні слова: клубо́к, клубо́чок, клубо́читися (напр., туман клубочиться: стелиться клубками).

Клу́мба — висаджена квітками кругла купина; з англ. clump і звідси нім. Klumpen; рос. клу́мба, польське klomba.

Клу́ня, стодола — будинок, в якому складають снопи, молотять і т. ін. Посередині клуні — т і к, на якому молотять; по обох боках току — з а с т о р о́ н к и, відгороджені від т о к у грубими дошками (півметрової ширини), що звуться з а п і л ь н и ц я м и. Ви́шок (ніби „стелі") в клуні немає; вони є тільки в хлівах.

Лекс. 1596. 12б: Житница — стодола, клу́ня.

Лекс. 1627 р. 67: „Житница — гумно, шпѣхлѣр, спѣжарня, стодола, клуня".

Слово к л у н я є тільки в мовах польській, українській і білоруській.

Досліди над його походженням далі залишаються в стані дискусій.

Клю́чник — ключа́р, воротар, із ст. сл. ключьникъ (ключарь) — той, хто службово завідує ключами якої установи, підприємства, палати, фільварку і т. ін., а колись був і ключник („ключар") міський, що замикав і відмикав міські ворота.

Ст. сл. ключь; укр. ключ; рос. ключ; болг. ключът; ч. klič; п. klucz.

Слово це праслов'янського й праіндоевр. походження.

Пор. гр. kleis (ключ), лат. clavis (ключ), лит. kliuti (зачинити).

Похідні слова: клю́чка, ключи́ця, заклю́чний, при́ключка, ви́ключити, ключи́ти, включи́ти.

Клюк! клюк-клюк! — звуконаслідування удару сокири об дерево. Звідси: клю́кати.

Праслово.

Кляка́ти — ставати навколішки (на коліна); дуратив дієслова к л я к н у т и : к л я ч а т и із ст. слов. klęčati, клячити; болг. клекна; ч. klekati, klečeti; п. klękać, klęczeć; рос. кляка́ть.

Слово праслов., індоевроп. походження. Пор. латв. klenčet — іти кульгаючи; лит. klénkti — іти з трудом.

У народній щоденній мові: „жито повклякáло" (поломилося „на пні" — невижате); „кінь вклякнýв" — („упав з ніг").

Лекс. 1627. 180: Приклянию колѣнѣ — приклякáю на колѣна.

Клямка — маленька заворка для замикання дверей; з польського klamka (в цьому ж значенні), а це з середн. нім. klam — зав'язка.

Лекс. 1628. 201: ланцухй, замкй, клéмка.

Клянчйти — стояти на колінах, клячати. Стцсл. klęcati, klękati, klęčati.

Намагання зберегти носовість у вимові ст. сл. малого юса (ę) в формі -ян (кл-ян-чити) свідчить, що це слово запозичили з польської мови — klęczyć. Згідно з законами української фонетики, це слово мусіло б у нас звучати клячити.

Від нас цей полонізм („клянчити") перейшов і в мову російську.

Кляча — нéмічний кінь. Слово це — східньослов'янське — від „клячáти". У нас селяни з давніх-давен говорять про знесиленого коня, що він „клякає на ноги" чи „вклякає на ноги". Слово кляча також означає кобилу.

Слово це від нас запозичили собі й поляки — в формі „klacz". (Згідно з фонетичними законами польської мови слово це в поляків мало б звучати *„klęcz", не „klacz").

Кляштор — манастир; з польського klasztor, а це з чеського klaster, що походить з нім. Kloster, з лат. claustrum — замок. У західніх країнах Европи манастирі були оборонні, немов зáмки, тому й казали про них, що це claustra (замки).

Кмітлйвий — спостережливий, бистроумний. Цей український новотвір походить від укр. слів кмітити (ітерат. кмітувати) — завважити знака. Слово це ст. сл. *кмѣта (*kmeta). Пор. стцсл. замѣта — знак; те саме значення укр. міта (ст. укр. мѣта), рос. мета й білоруського мета.

Сім'я слів з цим корінем: примітка, помітка, помічати, запримітити, помітити, замітити, намітити, підмітити, заміт, замітний, помітний.

Звичайно, укр. мітити (що постало із ст. сл. мѣтити), не вільно змішувати із ст. укр. метати (що походить

із ст. сл. м е т а т и), від якого походять такі слова: намітка, замітати, мітла, метавка).

Дослідники, намагаючись знайти для кореня ст. слов. слова *мѣта (прасл. *mēta) споріднені корені в інших індоєвроп. мовах, поставили низку гіпотез. Але етимологія цього слов'янського слова далі залишається темною.

Кмин — рід дикої польової рослини (росте в Україні), насіння якої має специфічний гострий аромат, і тому її вживають для приправи харчів, а зокрема — нею посипають хліб перед печенням.

Назва його — загальносемітська; ст. євр. kammon, асирійське kammunu, фінікійське kaman.

З цього грецьке kyminon, з нього лат. cuminum, а звідси ст. нім. kumin. Церксл. кѹминъ, киминъ постало з грецької версії семітської назви цієї рослини.

Лекс. 1627. 423: Кимин — кмѣн.

Кне́длі — назва страви з білого тіста; невеличкі кульки, начинені великими сливами; з нім. Knödel (англ. dumpling). Кнедлі належать до чеських і словацьких народніх страв.

„Кни́га за сімома печатками" — усе те, що таємне, невідоме. Вираз з Откровіння Ів. Богослова 5. 1.

Кни́га — велика книжка; стцсл. кънига; болг. кни́га; рос. кни́га; ч. kniha, п. księga.

Різні дослідники шукають джерела походження цього слова в таких мовах: старотюркській, китайській, семітських (специфічно — в асирійській), слов'янських, скандинавських і вірменській.

Але ні одна з цих гіпотез не має за собою більшості дослідників невідомої етимології цього слова.

Лекс. 1627 р. 451: К н и г а „сапфира - к н и г а р н ь є або научена́я".

Там таки, 451: Санфи́ра — книга́рньє або науче́ная.

„К н и г а роспустная" біблійний вираз ст. євр.: sefer keritut, дослівно: „книга витинання" (з роду чоловіка), цебто л и с т р о з в о д о в и й. Див. Іс.50. 1, Єр. 3. 8, Мт. 5. 31, 19. 17, Мр. 10. 1 і ін.

Кни́жечка — маленька книжка. У Галичині — „кни́жочка".

К н и́ г а — велика, к н и́ ж к а — середнього розміру, к н и́ ж е ч к а — маленька.

Слова „кни́га" (замість „книжка") винятково вживаємо й для означення книжки, але тільки тоді, коли нам ідеться про урочистий стиль; напр. „Церковні Книги".

Князь — володар; із ст. слов. kъnęzь, kъnęgъ, із старогерманського kuning. Похідні ст. сл. слова: kъnęgъni (княгиня); kъnęžьna (княжна), kъnęžiti, kъnęžьstvovati (княжити, князювати), kъnęženije (княження).

Старослов'янський юс малий, що в праслов'янській мові звучав як ę (носове е) і таке своє звучання зберігав також і на старослов'янському грунті, у деяких слов. мовах, з укр. мовою включно, почав перемінюватися в звук я. І саме тому старослов. kъnęzь у нас перемінилося в „князь".

Болг. і серб. к н е з, ч. kněz, п. książę.

Лекс. 1627 р., 132: народоводитель — князь.

На Тмутораньському камені 1068 р. напис такий: „Глѣбъ князь".

Грамота в. к. Мстислава 1130 р.: Въ своє княжениє.

Слово о п. І. 1187 р.: Нъ се зло — княже ми непособиє.

Там таки: В княжих крамолах.

В Україні, як і в усіх інших країнах Европи в середньовіччі, волостями (уділами, провінціями) країни володіли удільні князі (цебто князі провінційні, помісні) на правах широкої автономії: вони мали свої війська, свої закони і т.д.

У Києві, столиці держави, був великий князь, якому підлягали удільні князі, цебто автономні помісні (місцеві) князі.

Початкове значення слова „князь" (ст. герм. kuning) було: старший роду (ст. герм. слово kuni означало: рід, клан). А старший роду (голова клану) також виконував релігійні функції (за дохристиянських часів).

І саме тому ст. сл. слово kъnęzь означало й голову (володаря) роду, і його жерця.

Сліди цього бачимо в тому факті, що в у поляків священика ще й тепер називають словом „ksiądz", що походить від ст. слов. „kъnęzь" (князь), з цього ж ст. слов. слова походить і польське „książę" (князь).

Подібно і в чехів слово „kněz" означає і володаря (князя), і священика (словацьке kňaz).

Православного священика в нас не називають, і ніколи не називали князем, але польських священиків українці називали к н я з я м и, а це тому, що в поляків священик — це ksiądz.

І так, в одному із старих українських писаних пам'яток, а саме в „Литовській Метриці" XV-XVI вв. католицький священик названий нашим словом „князь" і „Билъ намъ челомъ плебанъ (парох) к н я з ь Петръ".

Словом „князь" у нас також колись називали м о л о д о́ г о (на весіллі).

У поляків словом „księżyc" (що означає: княжич) називають ту планету, яка в нас називається словом „місяць". Але в польськ. народній мові цю планету також називають словом miesiąc.

Ко, арх. — до; із ст. сл. къ, цебто з прийменника, що означає напрямок; напр., старослов. „Ити къ Кіеву" — іти до Києва, цебто йти в напрямку Києва — з метою зайти туди. Ст. слов. къ (до) в старій укр. мові в пригожій позиції в реченні перемінювався в ко. І так, у Слові о п. Ігор. 1187 р. написано: „К о Святѣй Софіи къ Киеву". Тут „ко" постало із ст. слов. (і ст. укр.) **къ.**

Кобеня́к, місц. — ша́пка, капюшо́н, капту́р. Слово походить з тюркського, і воно відоме тільки на Наддніпрянщині.

Ко́бза — музичний восьмиструнний інструмент, менший за бандуру; з тюркського kopuz; звідси укр. і болгарське к о́ б з а.

К о б з а була відома ще половцям, знали її й кримські татари, і певне то від них познайомилися з кобзою козаки. Колись це був однострунний інструмент. Число струн у кобзі збільшилося тільки пізніше, десь по XVI-м віці. Хто грає на кобзі, того звуть кобзарем.

Ко́би, кобі́, діял. — якбі́, колі́ б. Слово це головно в західньоукраїнських говорах: у Галичині — „коби", на Волині — „коби" або „коб", хоч і там знають слово „якби", яке в нас є словом літературним.

„Коби" постало із ст. укр., „когда бы", а це із ст. сл. „къгда бы".

Кобила — са́мка (сами́ця) в тих тварин, що називаються к і н ь м и. Статевим протиставленням к о б и л и

є (самець) к і н ь. Множинна форма к о н і визначає всіх цих тварин.

Ст. сл. к о б ы л а є словом загальнослов'янським.

Той факт, що в лат. мові є слово caballus (кінь), а в гр. м. — kaballes (кінь), свідчить, що корінь слова к о б и л а є праіндоевропейським.

Слово к о б и л а вживається і в переносних значеннях; к о б и л к а — це підпірка, якою струни піднесені від поверхні музичного інструмента; к о б и л а — це обтягнений шкірою прилад для легкої атлетики; к о б и л а або к і н ь — це прилад, за допомогою якого скидають чоботи з ніг.

Кобила, кобилка, кобильчина, кобилячка, кобилин, кобилячий, кобилятина (кобиляче м'ясо).

Кобура́, кобу́р — гольстер, цебто шкіряний футляр для рево́львера; з тюркського kubur — футляр, сагайдак (колча́н).

Кобіта, місц. — жінка; з польського kobieta (жінка). Слово це часто вживається українцями в Галичині. Частим було це слово в укр. книжній мові XVI-XVII-го вв.

Слово це прийшло до нас (а також до чехів і словаків) з польського kobieta, походження якого не виявлене.

Кова́дло — велика на́ковань, цебто великий масивний кавалок заліза в формі еліпси, стятої з одного боку, на якому кують залізо.

Слово „ковадло", яке в нас є словом літературним, це не наше, а польське слово: kowadło. (Уживають його українці на Наддніпрянщині й на Волині), де, як і на інших українських землях, уже мало-хто пам'ятає наше старе українське слово „наковань".

Українцям у Галичині разить вуха польська форма цього слова (ковадло), і тому вони „українізують" його, вимовляючи: ко ва́ло.

А Словник Грінченка нагадує нам, що в нас було і далі є своє власне слово: „на́ковань".

Кова́рство, арх. — зрадливість. Ст. сл. коварьнъ (ст. укр. кова́рний); болг. лѣстителен (підлещувач); серб. лукав; ч. lstivy; п. podstępny, zdradliwy. Ст. сл. коварьствовати (замишляти змову проти кого).

Слово це виводять від праслов. *k o v a r ь (коваль). (Пор. середн. чеське kovař (коваль) і верхньолужицьке k o v a ř (коваль).

Порівн. також стцсл. вираз „ковати злая" — замишляти недобре. Це значить, що прасл. слово *kovar (коваль) вважають за метафоричне джерело слова к о в á р н и й.

Лекс. 1596. 15б: Крамолá — розрух, ковáрство, хитрость.

Ковбасá — начинена м'ясом печена кишка.

Болг. кълбаса, ч. klobasa; словацьке kebasa; польське kiełbasa; рос. колбаса.

Ст. укр. „колбаса", в якому ст. сл. (і ст. укр.) **л** згодом перемінилося у **в**, — подібно як старе укр. п о л ъ (пор. половина) перемінилося в сучасне п і в.

Слово це одні виводять із старослов'янського і праіндоевроп.; інші — з тюркського külbasty (м'ясо), а ще інші — із ст. євр. - - kolbâśâr.

У писаних за часів Київської Русі пам'ятках слово „ковбаса" згадується вже в XIII-му віці. Так, напр., в Новгородській Кормчій (книзі) 1280 р. на листку 218 читаємо таку вставку:

„Нѣции убо кръвь коего любо животьнаго хитростью некакого створяють снѣдно, єже глаголють к о л б а с ь".

У Гродненському повіті село К о в б а с н ц я відоме в писаних пам'ятках від 1529 р.

Стоглавий Собор (у Москві) 1551 р. забороняє „удавленины и крови ясти, сирѣчь к о л б а с ы".

У грецькому творі „Одіссея", автором якої був Гомер (коло 800 року перед Н. Хр.), часто згадується ковбаса (по-грецькому allal).

Лекс. 1627 р.: Колбасá — аллал.

Кóвдра — рід пошитого теплого пóкривала. Слово це прийшло до нас із польського „kołdra", (чеське: „koltra"), що походить або з нім. Kolter, або з фр. coltre, які постали з лат. culcitra (перина).

Лекс. 15г6. 18: Кóлдра альбо простирáло.

Лекс. 1627. 435: Махрамá, ел. — кóлдра.

Ковéр — килим.

Ст. укр. ковьръ засвідчене в Розповіді (Сказаніє) про Гліба й Бориса з 1081-1088 років.

Чеське koberec, польське gobierzec, рос. ковёр.

Є різні гіпотези про походження цього слова: з монгольського, угорського (мадярського), староісляндського, англійського.

Слово к о в е р уживають (поруч слова „ки́лим") тільки на Наддніпрянщині.

У Галичині — тільки слово „ки́лим" (з наголосом на останньому складі: кили́м).

Ковила́, кови́ль, — степова трава, ти́рса. Ботанічна назва: stipa penata, capillata. Серб. ко́виље (збірнотне), рос. ковы́л, болг. кови́л. Слово це пробують виводити з різних джерел: слов'янського, готського, тюркського.

Слово о п. І. 1187 р.: Чему моє веселіє по ковылію развѣя?

Ковзани́ — витесані з дерева в формі човників колодочки, підбиті залізними штабками з гострими кантами, або їхні відповідники, цілістю зроблені з металю, що їх чіпляють до підошев, щоб їхати на льоду́.

Слово „ковзани" (що визнане за слово літературне) походить з Наддніпрянщини. У Галичині кажуть: „со́вги", а на Волині — „коньки". „Ковзани́" — від слова „ко́взатися".

Ковзь! — рухонаслідування ковзання на льоду́. Звідси: ко́взатися, ко́взання, ко́взанка, ко́взалка; нові слова: ковза́н (рос конёк), ковзани́, ковзаня́р, ковзаня́рка, ковзаня́рський, ковзки́й, ко́взкість.

Ковінька, місц. — палка із загнутим кінцем. У полтавських говорах таку палку також звуть к о в е́ з к о ю.

На Наддніпрянщині к о в і н ь к о ю також називають хлоп'ячу гру: один намагається загнати ковінькою (палкою з загнутим кінцем) камінчика в ямку, а інші намагаються своїми ковіньками відсувати цього камінчика подальше від ямки.

На Волині цей рід гри називають „грою в ду́чки".

Словом „ковінька" й лаються: „Матері твоїй — ковінька!"

Ко́внір, місц. — часть одежі, що навколо шиї; з польського kolnierz, а це з давнього німецького говіркового Kolner. (Сучасне німецьке літерат. Koller). Слово це вжи-

вається тільки в Галичині і наголос його на останньому складі: ковнір.

Укр. діялектичне „ко́мір", „комі́р".

Лекс. 1627, 290: Обшляг — ко́лнѣр.

Ковніра в слов'ян колись (у прасл. добі) звали *vortnikъ; звідси сучасне болгарське вратник (ковнір) і старе східньослов. воротникъ, що й досі зберігається в живій російській мові.

Ковпа́к — велика шапка із стятим верхом; з тюркського kalapak. (Пор. суч. угорське kálapok — капелюх). Ст. укр. форма цього слова — „колпак".

Див. Лекс. 1596 р.: Кидо́р ки́вер, колпа́к турецкій.

Ковтки́ — сере́жки; з польського (місцеве): „кульчики". Слово ковтки (ст. укр. колтки́) походить із ст. укр. колтатися, цебто „висячи баламкатися": ст. сл. рухонаслідування; колт-колт-колт. Звідси й ст. сл. колтъ, здрібніле колтокъ. Суч. укр. ковток. Тому що вовна з вівці жмуточками звисає, і ковтається (ст. укр. колтаеть ся), то ці жмуточки її ковтками (ст. укр. колткы) називають.

Сережки висячи ковтаються, то й їх ковтками називають.

Звідси й суч. укр. ковтун, із ст. укр. колту́н, що перейшло й в польску мову; бож польським відповідником ст. укр. колтатися є дієслово kiełtać się; це значить ковтуна (ст. укр. колтун) по-польському треба було б називати словом * kiełtun, якого не було й немає в польській мові.

Ковть! — рухонаслідування ковтання. Звідси: ковта́ти, ковта́ння, ковтнути, ковто́к, — напр., кажуть „Дай мені хоч ковток води напитися!"

Ковче́г — корабель, але тільки в відношенні до корабля біблійного Ноя.

Ноїв корабель (ковчег) означений староєвр. терміном aron, а значення цього слова — скриня. І греки переклали це ст. євр. слово (aron) своїм словом kibotós (скриня), яке потім було перекладене на середньовічне латинське arca (що також означає скриню).

Отож старовинні євреї говорили про Ноєву скриню (aron), і греки, а за ними й римляни, наслідували їх у цьому.

Давні словники переклали означення Ноєвого корабля (kibotós — скриня) своїм словом — ковъчегъ, і, звичайно, вони вживали його в значенні скриня.

Див. Лекс. 1627, 99: Ковчег — корáбель или óкрут албо скрі́ня.

Не було, немає й бути не може сумніву, що ст. сл. ковъчегъ (як і ст. євр. aron, гр. kibotós і лат. arca) означає скриню, а специфічно — велику плавальну скриню.

Але на питання, звідки ст. сл. слово ковъчегъ походить, серед мовознавців — славістів немає однозгідної відповіді.

Кóген, бібл. — Священик; з давньоєврейського kohen — Священик (з Аaронітів). Слово це різно вар'юється, залежно від місцевої вимови: Коген, Каган, Кон, Кун і т. ін. На гробових пам'ятках когенів (Священиків) висікаються благословляючі руки (на пам'ятниках левитів — горнятко з водою, для поливання рук Священикам).

Когу́т, див. півень.

Лекс. 1596. 23: Пѣтел — когут, пѣвень, пету́х.

Кóдло — рід, клан. Слово це вживається тільки в пейоративному (гіршому) сенсі.

„Іродове кóдло": (Номис). „А тих може перевелось і кодло, що неробами величались. (Куліш, ЧР). „Кодло твоє пропаде і сам ізведешся!" (Словн. Грінч.).

„Щоб тебе з кодла звело" (Номис).

„Рече до людей: „Кодло гадюче!" (Єв. Люки 3. 7. Переклад Куліша).

Слово „кодло" є тільки в українській мові, і його деякі мовознавці пробують виводити з українського кореня, а деякі шукають його джерела в інших мовах.

Слово це відоме на Наддніпрянщині. і звідси поширюється на інші землі тільки через літературу.

Кóжа, арх. — шкіра; із ст. сл. кожа; ст. укр. кожа; болг., серб. й рос. кóжа; ч. kůže; ст. п. kóża, (суч. п. skóra).

Слово це виводять від слова коза, чи точніше — від прасл. прикметника * kozja — козяча шкіра.

Похідні слова в укр. мові: кожу́х, покожу́шок (покожушковате полотно), кожáн і кажáн (лилик, летюча миш), кожанці (ходаки, пошиті з цілого кус-

ка шкіри), кожано́к (короткий півшубок), ст. укр. кожемяка (гарбар).

Ко́жен, ко́жний, — будь-хто з даного числа осіб, предметів і т.д.

Стцсл. къжьдо; ч. každy; п. každy; рос. ка́ждый; укр. діялект. кождий, каждий, кажний. Прасл. * kъžьde: kъ — хто + že (же) + ьde (відносн. прийм.).

Ко́ждый день. Катих. 1645 р., 20б.

Там таки, 43: Постановили ко́ждый.

Т. т., 8: Кождый чловек мает Аггела сторожа своего.

Т. т., 57б-58: Нехай кождий маєтъ свою жену, а каждая жена нехай маетъ своего мужа.

Т. т., 37: На кождый день.

Т. т., 2: Наука трудная кождому.

Т. т. (Передмова): На кождый день.

Кожу́х — верхня одежа з овечої шкіри, оберненої вовною до тіла людини.

„Кожух" — слово всеслов'янське, від ст. слов. слова кожа, що також було і в староукр. мові.

„Кожу́х або гу́ня". Лекс. 1627. 118. Кожу́шник 118.

Слово о п. І. 1187 р.: Япончицами и кожухы начаша мосты мостити по болотом.

Коза́ — чотироноге рогате створіння, що своєю породою наближене до вівці. Слово коза, що походить із ст. сл. коза, є у всіх слов'янських мовах. Його грецька назва — aix, лат. haedus.

Дискусії над відповіддю на питання, чи це слово тюркського походження, чи може праіндоевропейського (а якщо праіндоевропейського, то чи відомий нам його праіндоевроп. корінь), тривають далі.

Коза́к — 1. вояк, що належить до тих особливих військових частин, що називаються козачими; 2. людина, яка належить до тієї суспільної верстви, що називається козацькою.

Козацькі збройні сили були тільки на східніх територіях Европи.

В Україні козаки, як регулярна збройна сила, постали під назвою „запорозькі козаки".

На території теперішньої Росії козаки постали на території над рікою Доном, головним містом якої було (і досі є) місто Ростов. Це донські козаки.

Після зруйнування Січі (центра запорозьких козаків) Росією (1775 р.) частина запорозьких козаків перейшла на територію Туреччини, а частина була російською владою переселена на території над рікою Кубанню. Так постала назва „кубанські козаки".

Нащадки давніх козаків-вояків в Україні становили в нас козацьку суспільну верству.

Козацтво, як збройна сила, було відроджене в Україні, 1918 р. — в рамках збройних сил Української Народньої Республіки (УНР), що постала 22 січня 1918 р.

Тюркське значення слова „козак" (це слово — тюркського походження) таке: вільна людина, пригодник, бродяга.

Див. Син., 13: Бѣглость — благоискушеніє, козацтво.

Тюркське „kaz" (що становить собою корінь слова „козак" (спочатку тільки „казак") означає: кочувати, мандрувати.

Див. А. Н. Самойлович, О слове „казак". (У збірнику п. з. „Казаки". Ленинград, 1927). Див. Дм. 496.

Від тюрк. каз походить назва народу тюркського походження, на території що заселює Казахстан (одну з азійських територій у державних межах Советського Союзу). Див. Макс Фасмер, Этимологический словарь русского языка. Том II. Москва, 1967.

Слово „козак" було вже відоме в XIV-му віці на території Великого Князівства Московського(що тоді було під владою татар). Див. И. Зрезневскій. Матеріялы для словаря древнерусского язйка по письменнымъ памятникамъ. Санктъ-Петербургъ. 1893-1912. І т., стор.1173 і т.д.

У польській мові слово „kozak" походить з укр. козáк.

В укр. народній мові „козак" поширилося на кожного сміливчака. Про такого кажуть (напр., на Волині): „От козак!"

Українська провідна верства згодом почала утотожнювати означення „український народ" з означенням „козацький народ".

Анатоль Свидницький (1830-73) у цьому дусі пише (в своїй повісті „Люборацькі") ось що:

„Ми себе забули, а ляхи не забули, що ми були. Тому мов би на знак, що поконали козацьку волю, що по їх сталося, двірських служак звуть козаками, і зодягають їх наче б по-козацьки, тільки все на сміх".

Коза́чка — рід верхньої одежі; з татарського „казак". Дм. 535.

Коза́ри, див. х а з а́ р и.

Козе́л — самець у творин, що називаються к о з а м и.

„К о з е л відпу́щення". — У 16-му розд. Книги Левит оповідається, що в еврейське Свято Відпущення (гріхів, цебто розгрішення), — це значить у Свято Й о м - К і п п у р, Первосвященик приносив у жертву за гріхи всього народу двох козлів — одного Богові, а одного — Азазелеві. Обраний чоловік відводив козла, що на нього складено гріхи всього народу, далеко на пустиню й там його в і д п у с к а в на волю. Звідси „козел відпущення".

Пізніше цього козла вже не відпускали на волю, а скидали в пропасть зо скали.

Ко́зир — кожна така „масть" карти, яка в грі в карти в даному випадку умовно вважається за н а й с и л ь н і ш у.

Багато гіпотез поставлено щодо походження цього слова (з турецького „koz", з „коза", п. „kość", нім. „Kaiser" і ін.), але мовознавство не визнало жодної з них за переконливу.

Укр. літерат. к о́ з и р; польське kozera рос. козырь.

„К о́ з и р у руках" — сильний аргумент, тверда підстава для чого.

„К о́ з и р - дівка" (народне) — смілива моторна й „гостра на язик" дівка.

К о з и́ р и т и — „бити" кози́рою (кози́рною картою) таку карту, що в даному випадку не є козирною.

К о з и́ р и т и с я — гороїжитися, „ко́зиром ставати".

Козиря́ти — салютувати, „віддавати під козирок, цебто виструнчитися й приложити пальці (всі пальці, або тільки два — залежно від звичаю в армії даної країни) до козирка́.

У слов'янських народів не вільно салютувати шляхом прикладання пальців до непокритої кашкетом чи шапкою голови. У царсько-російській армії (перед революцією

1917 р.) говорили: „До пустой башки (голови) руки не прикладывается".

Коктейль Молотова — пляшки з сумішсю бензини й фосфору для підпалювання ворожих танків, автомашин і т.ін.

В'ячеслав Молотов (дійсне прізвище: Скрябин, чит. Скрябін), советський міністр закордонних справ в імені СССР підписав у Берліні 23 серпня 1939 р. пакт неагресії (взаємного ненападу) з Німеччиною, в імені якої цей пакт підписав німецький міністр закордонних справ Й. Рібентроп (Joachim von Ribbentrop). Німецький уряд з цієї нагоди влаштував бенкет на честь В. Молотова, і там, звичайно, частувалися коктейлем.

А потім, — коли (1941 р.) почалася німецько-советська війна, і советські вояки („бійці") підпалювали німецькі танки сумішсю (немов „коктейлем") бензини й форсфору, то британці й американці жартівливо казали, що це Молотов частував німецьких нацистів своїм коктейлем.

Звідси англ. „Molotov cocktail".

Колгосп — абревіятура: колективне господарство; калька російського колхоз: коллективное хозяйство.

Цей офіційний советський термін постав у СССР — у ході режимової ліквідації селянських приватних господарств, і в кожному селі створено з них одне спільне господарство — колгосп.

Колектив — група людей, що об'єднані спільною працею в даній ділянці, з лат. collectivus, що зн. складений із зібраних докупи однакових компонентів і людей, або речей.

До традиційних похідних слів „колективний", „колектив", „колективізм", „колективно", тепер додані й советські новотвори (з ділянки сільського господарства): „колективізувати", „колективізація", „колгосп", „колгоспний", „колгоспник", „колгоспниця".

Колектор — збирач; з лат. collector, від лат. collegere — збирати.

Похідні лат. слова: collector, collectio (колеція), collectivus, kollegium (колегія).

Колéсниця, арх. — віз; із ст. сл. колесьница; від ст. сл. к о л о, род. відм. к о л е с е; наз. відм. множ. к о л е с а.

Болг. колесница (або к о л а, т а л е г а), серб. к о л а; ч. kolesnice, vůz; ст. п. koleśnica (суч. п. wóz); рос. арх. колесница (суч. рос. воз).

Син., 24: Возъ — колесница, яжденіе.

Слово „колесни́ця" в українській мові далі є живим, але тільки в церковній сфері, бо воно збережене в перекладі Біблії на українську мову.

Кóлесо — коло в будь-якому механізмі. Слово це походить із ст. сл. „коло", родовий відмінок якого — „колесе". У висліді розширення основи на -ес постали в старих слов'янських мовах форми „колесо" й „колясо".

Пор. укр. к ó л е с о, рос. к о л е с ó, верхньолужицьке k o l e s o, нижньолужицьке k o l a s o; із слова kolaso постало польське слово k o l a s a (бричка).

В укр. фольклорі: „П'яте к ó л е с о в в о з і", — кажуть про все те, що зайве.

„Як ся біда розіграла,
Всі к о л é с а поламала". (З народньої пісні
на Волині).

Слово „колесо" праіндоевропейського (арійського) походження. Пор. лат. colus — коловороток, пруське kelan — коло.

Похідні слова: колéсник, колóвороток, колóмазь, окóлиця, навкóло, навкóлишній, довкілля, колувáти, кóло (біля), колісцé (діял. колісця́, колісця́тко), колесувáти (арх.), колóворот.

Слово „коло" в значенні milieu (середовища) — це полонізм. Укр. тут — к р у г. Так, напр., кажемо: „Він буває в наукових к р ý г а х". У „наукових кóлах" — це полонізм: „U kołach naukowych".

У нас є, напр., таке історичне означення: „Запорозький Круг" (на Запорозькій Раді), а не „Запорозьке Коло".

Коли́ — тоді, як; в якому часі(?) або за якого часу(?). Походить із ст. сл. к о л и (і к о л ь).

У такому значенні, як в українській мові, слово це також уживається в білоруській мові і в російських діялектах. В інших слов. мовах воно такого значення не має;

напр., словенське kóli означає наскільки, поскільки, скільки.

Слово це праіндоевр. походження.

Пор. лит. kōliai,, kol — доти (так довго, як), поки.

Похідні слова: ніко́ли, колі́сь (давно), відко́ли, колі́шній (давній) і укр. діял. наколи́ (якщо).

Слово о п. І. 1187 р., 41: Коли Игорь соколомъ полетѣ . . .

Там таки, 27: Коли соколъ въ мытехъ бываетъ.

Колйба, місц. — буда.

Словом цим українські верховинці (гірняки) в Карпатах називають буди дроворубів і пастухів.

У Лекс. 1627 р. є таке пояснення: „К о л и́ б а — кучка з форосту".

Там таки, про значення слова „колйвит" сказано ось що: „К о л и́ в и т — ку́щник, колы́бник".

У лексиконі „Синонима славенороссская" XVII-го віку значення слова „будка" пояснено так: „Бу́дка — ку́ща, колы́ба, сѣнь, скинія, селеніє".

Слово „колйвит", яким називали к о л и б н и к а, цебто мешканця колиби, свідчить про те, що слово „колиба" виводили від староукр. „колыбати" (ст. сл. к о л ы б а т ь), що означає коливати.

Слово „колйба" є і в мові польській (k o l i b a) та в мові румунській (coliba).

Ясно, що наші гуцули, а також і польські верховинці (по-польському górale) слово це пoхопили від румунських пастухів.

Брюкнер твердить, що слово це походить з грецького k o l y b a, і ставить питання, чи воно бува не через турецьку мову (турецьке kolyba) попало в румунську мову. (Brückner, SEJP).

Ко́ливо — поминальна кутя (з похоронних обрядів); із стцсл. ко́ливо, а це з гр. kóllybo — того ж значення; болг. ко́ливо; серб. ко́льво.

„К о́ л и в о — кутя́. Колюва, пшеница". Лекс. 1627, 99.

Колйска — маленьке колива́льне ліжечко для немовлятка; від слова к о л и с а т и, що частіше вживається на західніх укр. землях; на східніх — „колиха́ти".

Рос. колы́ска, колы́бель, люлька; колыха́ть; польське kolebka, kołysać; ч. kolisat. Корінь слова „колисати" (звід-

ся „колиска") той самий, що й слова „колесо", а корінь слова „коло" є в словах „колихати", „коливати".

Коліно — суглов, що сполучує литку зо стегном; із ст. сл. колѣно.

Болг. коляно; рос. колéно; серб. кóльено; ч. koleno; п. kolano.

Слово це праіндоевр. походження. Пор. лит. kelỹs, kelenas — коліно.

К о л і н о. — Слово це з давніх-давен уживається також у переносному значенні для означення р о д у. Ст. сл. родъ, гр. genos, лат. genus; звідси лат. generatio — генерація.

Хоч староукр. к о л ѣно в значенні р і д у нас уже не вживається, але є воно в укр. сучасному слові п о к о л і н н я— генерація.

З нім. іменника Knie — коліно (англ. knee) постало дієслово knien (англ. to kneel) — стояти на колінах, клячати.

У слов'янських мовах не утворено дієслова із ст. сл. колѣно.

У нашій старій книжній мові слово „лоно" (із ст. сл. л о н о) було синонімом не тільки слова „грудь", але й слова „коліно".

Див. Лекс. 1596. 17: Лоно — колѣно.

Колія, арх. — черга. Слово „колія" (рідше „кóлія") в значенні „черга" — це полонізм; з п. kolej (черга).

Цей полонізм є на Волині, де слово „колія" також обов'язок селянина давати державі службу кіньми з возом — за принципом чергування (польське kolejność).

Лекс. 1627. 305: Чрéда — черга, перемѣна, колѣя́, череда.

Кóлія — витиснений колесами воза слід-рівець у землі.

Рос. колея; п. kolej; ч. koleje; верх. луж. koléja; ниж. луж. kolej.

Усі вони мають те саме значення, що й укр. к о л і я, і походять вони від слова „коло".

Кóло — 1. круг; 2. колесо. Ст. слов. коло (род. відм. колесе); болг. колá (віз); серб. кӧло; ч. kolo; п. koło; ст. рос. коло, суч. рос. колесó.

Корінь цього слова праіндоевроп.; пор. ст. пруське — kelan (maluna-kelan означає млинове коло); ст. лит. kāklas — те, що крутиться к р у г о м.

Ко́ло — біля, при, у.

Стцсл. відповідником укр. „коло" (в значенні біля, при) є слово п о д л ъ г ъ.

Укр. суч. „коло" (при, біля) походить із староукр. о к о л о, що означало навколо, кругóм.

Пор. Лекс. 1627 р., 349: о к о л о или окрест.

Відповідники стцсл. п о д л ъ г ъ (біля, при, коло) такі: рос. óколо, вóзле; п. koło, przy, obok; болг. при; серб. поред; ч. podle. Староукр. о к о л о (суч. укр. к о л о) походить від слова „коло" (колесо).

Одним із синонімів слова „коло" (при, біля) є укр. прийменник у (із ст. сл. оу), що в цьому значенні залишився живим у всіх слов'янських мовах.

Пор. укр. народній вислів: „Хліб та сіль, іж — та свій, а ти у порога постій". (Словн. Грінченка).

Див. у.

Коловéрть — все те, що вертиться (крутиться) на колі.

Кóлóворот, арх. — ворота на колі (колесі) при в'їзді й виїзді з села.

В'їзди й виїзди із сіл у нас колись були зачинені воротами (брамами), а сторожі при них звалися з а в о р н і м и. Із слова „колóворота" або „коловорóт" згодом постало кілька його народніх версій: „колйворот", „кóливоріт", „кóворот".

Назва власна „Коворот", що визначує те місце при в'їзді у село, де колись були ворота, і тепер досить часте в українських селах.

Колóда — кавалок грубого відрізаного дерева. Ст. слов. к л а д а; болг. клáда; серб. клáда; рос. колóда; ч. klada; п. kłoda.

Його праіндоевр. корінь означає дерево, ліс. Пор. гр. klados (галузка), ірляндське aill (ліс), нім. Klotz — колода.

Похідні слова:

1. К о л ó д а — домовина, труна (стцсл. к л а д а). Труну колись видовбували в колоді грубого дерева.

2. Колóдка — висячий замок. Двері колись замикали заворою, цебто малою дерев'яною колодкою (пор. колóда).

3. Колóдник — арештант, цебто той, чиї ноги в колодках (в дибах, цебто в дерев'яних кайданах).

4. Колóдка — дерев'яний держак ножа, а також — копи́то.

5. „Колóдка" — назва спеціяльного пиру, що в нас влаштовують в останній тиждень перед Великим Постом.

Цей старий наш звичай живим зберігся всюди на Волині.

6. „Колóдку давати" означає звичай, згідно з яким дівчина на другий день Великодня дає хлопцеві писанку під умовою, що він найме для неї музик на танці.

Звичай цей зберігся на Поділлі. (Див. Свидницький, „Люборацькі").

7. „Колоди кидати (кому) під ноги" — робити кому перешкоди.

8. „Колóдою бути (кому) у ногй" — бути кому на заваді.

Колóдязь — криниця; із ст. сл. kladędzь.

Болг. клáденец; серб. клáденац; рос. колóдец, колóдязь; ч. studne; п. studnia.

Лекс. 1627 р.: клáдязь — стýдня, колóдязь.

„Колодязь" — слово праіндоевроп. походження. Пор. староісляндське kelda — джерело і данське kilde (те саме значення).

У Лекс. 1627 р. стцсл. „истóчникъ" (джерело) також перекладено словом „крыни́ця".

Праіндоевропейський корінь слова „колодязь" означає холод (зимно), цебто стýдінь.

Пор. англ. cold, нім. kalt (зимний), корені яких походять з того самого джерела, що й корінь слова „колодя́зь" — ч. studnė, п. studnia (від ст. слов. студьнь — зимно, студінь).

Стцсл. студьнъ, студень, означає студінь (холодь) і криницю.

Кóлокол, кóлокіл, арх. — дзвін; із стцсл. клаколъ. В інших слов. мовах відповідники стцсл. слова такі: болг. звънец, серб. звоно, ч. zvon, п. dzwon, рос. кóлокол.

Стцсл. „клаколъ" походить з праслов. *kolkolъ, яке, очевидно, є редуплікацією (подвоєною формою) звуконаслідування: * kol — * kol.

В цсл. мові в Україні слова „колокольница" й „колокольня" означали **д з в і н и ц ю**.

У рос. мові дзвіницю й тепер називають словом „колоко́льня.

Але „дзвін" у значенні звук дзвона в рос. мові називається **з в о н**.

Приклад із староукр. мови: „Позвониша въ колоколы". (Слово о п. Іг. 1187 р.).

Ко́лос — сукупність зерна на вершковій частині стебла (соломинки) збіжжевої рослини: жита, пшениці, вівса, ячменю; із ст. сл. **к л а с ъ**.

Болг. клас, класът, серб. кла̏с; ч. klas, п. kłos; рос. колос.

Слово це — праслов'янське (прасл. корінь * kal-) праіндоєвр. походження. Пор. албан. kall (колос, соломинка).

Такий погляд, що корінь слова „колос" означає колення або те, що колюче (пор. **к о л о́ т и**; ст. сл. **к л а т и**, — прасл. корінь * kal-) — це тільки одне з припущень щодо походження цього слова.

Ко́лос, ко́льос— велетень; гігант; з гр. kolossós — велетенська статуя.

„**Ко́лос на глиняних ногах**" — так кажуть на те, що з вигляду величне, а насправді — слабеньке, або й гниле.

Це основане на біблійному оповіданні. Див. Кн. Пр. Даниїла 2. 1-45. Цареві вавилонському Навуходоносорові снився загадковий сон. Приснився йому бовван такий: „Голова його — з чистого золота, груди його та рамена його — зо срібла, нутро його та стегна його — з міді, голінки його з заліза, ноги його — частково з заліза, а частково з глини . . .

Аж ось одірвався камінь сам, не через кого, і вдарив боввана по ногах його, що з заліза та з глини, й розторощив їх. І розторощилися — залізо, глина, мідь, срібло та золото, і вони стали, немов та полова з току жнив, — вітер розвіяв їх, і не знайшлося по них і сліду".

Пророк Даниїл відгадав цей сон: Царство вавилонське заникне, — і воно стало символом колоса (боввана) на глиняних ногах.

Коло́ти — 1. вбивати в що шпильчастий кінець чого; 2. розбивати дерево вздовж його слоїв.

Ст. сл. клати; болг. ко́ля; серб. кла́ти; ч. kláti; п. kłóć.

Слово це (його прасл. форма *kolti) — праіндоевр. походження. Пор. лит. kalti — бити що сокирою, молотом і т.п.

Лекс. 1596. 13: Занзаю — уко́люю.

Подібні слова: ко́лька, колі́й, колю́чка, розко́лина, „Коліївщина" (цебто „Гайдамаччина"), проколоти, виколоти і б. ін.

У фразеології: „Ко́лька тобі в бо́ки!" (Щоб тебе в боках кололо — боліло всередині). „Сто ко́льок тобі в бо́ки!" „А ко́льки ти не хочеш?" (Так лайливо кажуть до того, хто домагається чого від кого).

Колхо́з — рос. абревіятура: колективное хозяйство; в укр. перекладі колгосп (колективне господарство).

Коляда́ — рід особливої народньої пісні, яку співають у передріздв'яному періоді й на Різдво.

Наше „коляда́" безпосередньо походить від ст. слов. kolęda, з лат. calendae (а це з грецького kalendai), що означало перший день місяця.

Давні греки й римляни дуже врочисто святкували Новорічні Календе, цебто перший день новорічного місяця; тоді й також співали особливі (календні) пісні, а цей дохристиянський звичай продовжувався за часів християнства. Але Церква згодом поєднала передхристиянські новорічні урочистості зо Святом Різдва, і коляди таким чином почали співати вже тільки в зв'язку з Різдвом.

Звичайно, тут ідеться тільки про греко-латинське походження самого слова „коляда" (здрібн. „колядка"). Коли ж ідеться про самі пісні цього роду, то треба мати на увазі, що вони існували в нас з давніх-давен, і постали вони в нас ще тоді, коли слова „коляда" в нас не було.

Коляди — це була в нас одна з категорій обрядових пісень, що виросли з грунту наших прадавніх (передхристиянських) релігійних вірувань.

Коляборá́ція — співпра́ця; з фр. collaboration — співпраця, співробітництво, а це з лат. collaboratio — того ж значення: col — з + laborare— працювати.

Лат. collaborator (той, хто працює з ким, цебто співпрацює) здавна поширилося по всіх мовах.

У нас воно прийнялося в формі „коляборант" — за аналогією до „ляборáнт" (той, хто працює в ляборáторії).

На Наддніпрянщині прийнялося слово „колабораціоніст" під впливом російсько „колаборационист", що походить з фр. новотвору з 2-ої світової війни. Collaborationiste — той, хто співпрацює з ворогом (тут ішлося про співпрацю з окупантами — гітлерівцями).

Слово collaborateur (у значенні співробітник узагалі) у французькій мові існує з давніх-давен.

Коляція, арх. — пир; з польського **kolacja** — того самого значення.

Про те, що п. „kolacja" походить не з італійського colazione (сніданок), а з лат. colatio — пир (ст. п. biesiada, суч. п. uczta), свідчить той факт, що вдавнину поляки вимовляли латинське l, ll твердо, (цебто як **л**, не як **ль**), і що в Польщі ще в XVI-му віці це слово звучало kołacia, а не kolacja.

І це польське слово латин. походження в нас також вимовляли з твердим л.

Лекс. 1627. 154: Пир — учта, бѣсѣда, колáцѣя.

У сучасній польській мові l у цьому слові звучить м'яко: kolacja, а саме це слово вже означає тільки в е ч е р ю. (Ст. п. wieczerza). Як, напр., у приказці: „Za jednym zasiadem kolacja z obiadem".

Командáнт, комендáнт — військовий начальник.

У Галичині слово це вимовляють з **а**: к о м а н д а н т, нім. Kommandant.

На Наддніпрянщині слово це вимовляють з **е**: комендант — з польського komendant. Поляки це слово вимовляють з **е** за прикладом італійців, які кажуть commendare (доручати що кому або поручати), а не згідно з латинським commandare, з якого це італійське слово походить.

(В англійців лат. commandare формально виразилося в двох версіях: to command (командувати) і to commend (рекомендувати кого для відзначення).

З укр. мови на Наддніпрянщині це польське слово досить пізно проникло в мову російську, — за часів царя Петра I.

Не перший то випадок, що українці на Наддніпрянщині засвоїли собі такі слова, яких українці в Галичині не вживають.

Припущення Фасмера, що рос. „комендант", мабуть, не походить з польського „komendant", бо між ними є різниця в наголосі, не можна вважати за переконливий аргумент.

Комáр — рід маленького крилатого інсекта з жалом, яким він всмоктується в шкіру живого створіння і ссе кров.

Ст. сл. комарь; болг. комáр; серб. кóмâр; рос. комар; ч. komár, п. komar.

Різні гіпотези щодо походження цього загальнослов'янського слова (корінь якого напевно походить з праіндоевропейського) свідчать, що його етимологія таки ще не відома дослідникам.

Слово „комáр", звичайно, фігурує і в наших старих лексиконах.

Лекс. 1596. 29: Скнúпа — мушка. Скнып — комар.

Лекс. 1627. 455: Мошки, комарѣ.

„К о м а р и н с ь к и й мужик", танцювати „к о м а р и н с ь кого" — часті в Вел. Україні вирази, з російського.

Коло Севська була Комаринская волость, а населення її вважалося за найбільших сваволльників. Довгий час, починаючи з 1582 року, Севськ був місцем виселення злочинців, через що коло нього зібралося багато одчайдушного люду.

Звідси в російській народній мові слово „комаринский" (танок) — це танок дуже буйний, а вираз „комаринський мужик" (а також „роскомаринський мужик") визначує шибайголову. (Вираз цей часто вживається в досить нескромних піснях).

Комбáйн — складна машина, що виконує низку послідовних операцій одночасно.

Слово „комбайн" (з англ. combine, — пор. „скомбінований", „комбінація") тепер майже виключно визначає хліборобську машину, що носить збіжжя й одночасно молотить його, а солому в'яже в тюки. Це комбінація косарки, молотарки, віялки і в'язалки.

Комéдія — 1. весела драма; 2. у ширшому значенні к о м е д і я — це всяка чудасія взагалі.

Слово це — грецького походження: komódia — основне значення якого: веселе видовище всякого роду, — від komos, що означає фестиваль, усякі вуличні паради, веселі видовища, всякі форми насміху, (пор. гр. komodein — насміхатися), а в цьому її драму веселого характеру.

Микола Гоголь клясифікував свій роман „Мертвые души" як комедію, і так Т. Шевченко клясифікує свою поему „Сон" (під заголовком якого він написав: „Комедія") саме тому, що їхньою методою в цих творах був гіркий насміх, а це було основне значення гр. komodia в літературному сенсі цього слова.

У ще основнішому грецькому значенні подають це грецьке слово наші старі лексикони.

Лекс. 1596. 30: Трыжнище — трит. позорище — мѣстце где комѐдію справуют.

Лекс. 1627. 253: Называется тыж „сѣнь" комѐдія и йгриско розмаитых игор.

Там таки, 80: „Игралище — игриско. Мѣсце, где гонитвы бивают, и поединки, и комѐдіи".

Комѐнтар — 1. пояснення (зокремаж у прилозі до книжки); 2. вислів особистої опінії про що. Походить з лат. commentarium — вияснення.

У Зах. Укр. тільки „коментâр", а в Сх. Укр. частіше „коментарій", згідно з нашою старою формою цього слова.

Див. Лекс. 1627. 425: Коментарій — толковник.

Кóмин — димар. До нас прийшло з польського komin, а це з нім. Kámin, що походить з лат. camus, а це — з грецького kâminos.

Кóмин по-російському труб á.

Російське „камúн" (що є синонімом нашого слова „ватран", польського „kominek" та англ. „fire place") ввійшло в російську мову (за часів царя Петра I) безпосередньо з німецької мови (це нім. Kamin).

Слово „кôмин" білоруси взяли собі з польської мови, а чеське й словацьке „komin" виводиться безпосередньо з нім. Kamin.

Своє „димâр" вживається (поруч слова „кóмин") тільки на Наддніпрянщині. Зах. Укр. вживає слово „комин".

Слово „коминяр", — подібно як і в поляків „kominiarz", а в росіян „трубочист", переносно вживається

для характеризування такої людини, якої лице, руки й одежа забруджені „начорно".

Коми́ш — очерет. З тат. камиш — очерет, рос. ками́ш, тростник. Дм. 536.

Ко́мір — та частина одежі, що охоплює собою шию, а в верхній одежі може (в формі викладки) навіть опускатися на груди.

Слово це до нас прийшло з польської мови (пор. п. kołnierz), і в Галичині це слово вимовляють як „ковнір", а на інших укр. землях, — як „ко́мір". Поляки взяли це слово із старонім. Kolner (нашийник), що, як і фр. collier, походить з лат. collare (нашийник), від лат. collum — шия. Через Україну польське „kołnierz" (із ст. н. kollner) прийшло в рос. діялекти („ковне́р", „кавне́рь", „колне́р"), але російська літерат. мова не прийняла його, а зберегла старе східньослов'янське „воротникъ" — демінутив сх. слов, „воротъ", що походить з праслов. *vortъ; звідси староболг. в р а т ъ і суч. болг. в р а т н и к.

Ко́міть, місц. — додо́лу, вниз. Слово це вживається тільки в зах. укр. говорах, і то тільки у фразі „Ко́міть головою" (падати). Це слово є (з говорів Галичини) у Верхратського „Знадоби до словаря южноруского" (1877 р.). І є воно й на Волині.

„К о м і т ь головою" падати — падати вниз головою.

Слово „коміть" подане в Словнику Б. Грінченка, і там його пояснено російським словом „внизъ" (додолу). Грінченко подає його з праці „Знадоби до словаря южноруского" І. Верхратського.

„Ко́міть головою" (падати), „стрімголо́в" (падати, летіти), „стобурчака" (падати, летіти) на Крем'янеччині означають одне й те саме.

Збережене в закостенілій словосполуці „коміть головою", слово „коміть", що його староукр. форма мусіла бути * к о м о т ь, являє один з рідкісних дериватив старослов'янського „комъ" (з праіндоевр. * kom- : * kam-), що означало глиб, глибінь (пор. латв. kama — глиб), цебто всяке вгнуте (чавленням) місце або виколупане (по шматку) місце в чому. Звідси й укр. слово „кімса" (із староукр. комъ - са) — відколупаний, відломаний, відкроєний кусок чого. (Див. Словник Грінченка: укр. к і м с а, рос. комъ, кусокъ). Польське komiega (корито) також

з праслов. *komъ (глиб) походить. (Див. Брюкнер, SEJP). Пор. рос. ко́мкать.

Комільфо́ — так, як треба (поводитися в товаристві); пристойно поводитися; з фр. comme il faut — як треба.

Ко́монь, арх. — див. кінь.

Слово о п. І. 1187 р.: Ко́монь въ полуночи Овлуръ свисну за рѣкою.

Там таки: Сѣдлай, брате, свои бръзи комони.

Т. т.: Въвръжеся на бръзъ комонь.

Т. т.: Бръзыя комони. Комоні ржуть за Сулою.

Комо́ра — кімната без печі й вікон (криша належна до хати) для складання харчів.

Ст. слов. камо́ра, комо́ра (пор. стцсл. камо́ра), що збереглося в усіх сучасних слов'янських мовах (з наголосом на середньому складі: -ма́-, -мо́-) не є слов'янським словом з походження. Грецьке kamára (склепіння, — пор. укр. склеп — гробниця) запозичили римляни; звідси лат. cámara, а з нього нім. Kammer.

Чи слов'яни запозичили це грецьке слово безпосередньо з грецької мови, чи може посередньо — з латинської мови, — це питання.

У наших старих лексиконах ось так пояснювали значення слова „комора":

Лекс. 1596. 31: Хранилница — комо́ра, спижа́рня.

Лекс. 1627. 280: Храни́лница — комо́ра, спѣжа́рня.

Там таки: Комо́ра — клѣть, засклепенье, склеп.

Т. т.: Клѣть — комо́ра, кувната.

Комірником (від „комора", „комірка") наші селяни називають таку людину, яка живе в чужій хаті. Колись бездомній людині давали притулок у коморі (в комірці — при хаті), і звідси слово „комірник" постало.

Див. Лекс. 1627. 218: Селник — хлоп, або коморник.

Там таки: Сѫдо́мник — сусѣд, комо́рник.

На Волині слово „комірне" і досі означає податок, а „комо́рник" — податковий екзекутор. Ці слова більше ніж деінде закріпилися на Волині тоді, коли вона опинилася (1596 р.) в державних межах Польщі. За часів історичної Польщі терміном „комора" називали скарбницю князя чи короля, а ті урядники, що збирали податки, щоб цю скарбницю заповнити, називалися комо́рниками. Наші ж селяни вияснювали це по-своєму: поль-

ський к о м о́ р н и к — це той, що „наші комори грабує".

Компа́нія — товариство; з італійського compagna, а це з народньо-латинського compania, від лат.: com- (з, разом, спів-) + panis (хліб), цебто гурт спільнохлібників. (Пор. укр. о д н о к а́ ш н и к и — ті, що при спільній каші жили).

Іт. compagna прийшло в укр. через польське kompania це за часів історичної Польщі. Тоді її козацькі загони к о м п а́ н і я м и, а легкозбройного козака „компанійцем" стали звати.

В укр. народній вимові — „кумпа́нія", але народне значення його має пейоративний характер. Пор. народню жартівливо-іронічну пісню:

„Зібралася кумпанія, невеличка, але „чесна".

Похідні слова: компаньйо́н (з фр. compagnon); акомпанува́ти (у Зах. Укр. акомпаніювати) — з фр. accompagner; акомпанеме́нт (у Зах. Укр. акомпаніямент) — з фр. accompagnement (музичний супровід співові); к о м п а́ н і я (англ. company) — промислова або торговельна спілка.

Комсомо́л — абревіятура: Комуністичний Союз Молоді, з російського „Коммунистический Союз Молодежи" (Комсомол — КСМ).

Слово це — один з советських термінологічних новотворів.

Комсомол — це організація, яка виховує кадри майбутніх кандидатів на членів комуністичної партії СССР.

Кому́нія — Причастя. В українську мову прийшло з польського komunia (Причастя), що походить з лат. communio. Слово це вживається в нас дуже рідко, і то тільки в Галичині.

Ко́нар, місц. — віть, гілляка; з поль. konar. (У болгарській мові к о н а р — це великий визубень скелі).

Польське konar у нас уживається дуже мало, і то тільки в Галичині; там таки й слово „кона́ристий" — гіллястий.

Кона́ти — вмирати. Слово це тепер уважається за пейоративне. Пор. в укр. пісні „Вкраїно, мати, кат сконав!" — цебто н е в м е р, як це розстаються з життям чесні люди, а тільки с к о н а в.

Слово „к о н а т и" в значенні вмирати не має пейоративного характеру в болгарській мові.

Корінь цього слова — праслов'янський: * kon-, що означало останню точку чого. Тому що кожна з двох протилежних точок відтинка лінії називалася * k o n -, то цей праслов. корінь є спільним для старослов'янських слів к о н ь ц ь (кінець) та и с к о н и (спочатку).

Прасл. корінь *kon- наявний у староукр. „конéць" та в суч. укр. „споконвіку", цебто з прапочатку.

Початкове значення слова „**конати**" — це доводити до останньої точки.

Сім'я слів: архаїчне к о н ч и́ н а (смерть, упокóєння); к о н á т и, поконáти, ви́конати, доконáти, сконáти, переконáти, споконвічний, викóнний (а не „виконáвчий" — з польського wykonawczy).

У старій укр. літерат. мові слово „к о н á т и" не мало пейоративного (гіршого) значення. Його вільно вживали як синонім слова „вмирати".

Див. Катих. 1645 р., 22б: „И заволавши голосом великим, Ісус рекл . . . А тое рекши с к о н á л".

А своє архаїчне слово „кончи́на" ми її тепер уживаємо дуже врочисто (подібно як і слово „упокоєння") замість слова „смерть".

Конвáлія — лáндиш. Слово це походить з лат. convallaria, а до нас воно прийшло через польське konwalia.

Конвéрт — мала пакетна обгортка листа. Слово „конверт", що стало в нас літературним, так вимовляється (з носовим приголосним звуком — **н**) тільки на Наддніпрянщині і в Росії (де його почали вживати за часів царя Петра I).

У Галичині „копéрта", з польського koperta, що походить з іт. coperta (з середньов. лат. copertum, від copertus — покритий).

У Галичині також уживається слово „коверта" — з франц. couverte (конверт). Чому Наддніпрянщина (а за нею й Росія) вставила **н** у це слово, — це питання інтригує дослідників.

Можливо, що на Наддніпрянщині його вставили так непотрібно, як непотрібно там вставили **к** в слово комплет"", і вимовляють його комплект, та й дали йому статус літературного слова.

Кондиція, арх. — клясове походження; з польського kondycja (скорочено — konda), а це з лат. conditio, що означає у м о в у. Суспільні у м о в и (conditiones) визначали суспільний статус особи, а це значить і суспільне її походження.

Добре уваживши кондицію... Катих. 1645 р. 56.

Кондоленція — вислови співчуття тій людині, що в жалобі по смерті близької їй особи; з лат. condolentio, від com (що перейшло в con) — з + dolere — боліти за кого, співчувати; ст. слов. (і ст. укр.) у б о л е в а т и.

„**Кондрашка** схопив" — параліч, апоплексійний удар; з рос.. Так само з рос. „Кондратій або Кондратій Іванович схопив".

Кон'єктура — здогад, припущення.

Спроба відтворення тексту зіпсованого писаного твору на основі здогадів — це також кон'єктура.

Слово це походить з лат. conjectura, від conjaceo, conjeci, conjectum, -re (кинути разом): con (з) + jacere — кидати.

Лекс. 1627. 272: Усмотряю - - конъектуру чиню.

Коник стрибунець - - це рід інсекта тієї породи, що по-латинському називається locusta, цебто с а р а н а (сарана); трав'яний стрибунчик. Рос. кузнечик; англ. grasshopper; нім. Heuschrecke; франц. sauterelle. (C. Plinius Secundus, умер 79 р. після Н. Хр.) у своїй „Історії природи" (37 книга) по-латинському називає цей рід інсекта gryllus (grillus).

Лекс. 1627. 214: Сверщ — коник, скочок, сверщок.

Там таки, 197: Прузи — коники, кобылки, саранчя.

Лекс. 1596. 24: Прузи — конники. Пружіє — коники.

Конклав — та рада кардиналів, що збирається для вибрання нового папи; з лат. conclave - - замкнена кімната: con (з) + clavis (ключ).

Кімнати конклаву (в Сикстинській Каплиці) не відмикають до часу вибрання нового папи.

Коновка, кінва — кухоль. Слово це походить із середн. горішн. нім. Kanne — кухоль.

Рос. коновь; білоруське коновка; ч. konev; п. konew; ст. укр. коновь. До нас, а від нас у Москву, слово це прийшло з польського konew, konewka.

Лекс. 1627 р., ст. 24: Воднór — відро, конов, цебер.

Ко́нон — чол. ім'я; із стцсл. Кононъ, а це з гр. konon — бистрий, трудящий; від konio — спішу.

Коно́пля — рід високої тонкої рослини, зовнішня маса якої волокниста, а в китиці на вершку є сім'я. З волокон роблять прядиво на нитки, з яких тчуть полотно, а з сім'я б'ють харчовий олій.

Слово це всеслов'янське індоевроп. походження. Пор. гр. kanabios, середньовічне лат. canapus, cannapis; сучасне перське kanab, вірменське kanap, литовське kanapēs.

Стцсл. к о н о п л я, болг. коно́п, серб. к о̂ н о п љ а, білоруське к о л о п н я́, ч. konopě, п. konopie (сучасне тільки в множинній формі), старе польське одн. форма konop (невідомого роду) вже не вживається.

Спроби відтворити праіндоевроп. корінь цього слова та вияснити його початкове значення в висліді дали низку різних гіпотез.

Костя́нтин — чол. ім'я; із стцсл. Конъстантинъ, а це — з грецького Konstantinos, що походить з лат. Constantinus — від прикметника constans, род. відм. constantis — стійкий, непохитний.

У Острожському Листі 1520 це ім'я написане (кирилицею) згідно з його тодішньою укр. народньою вимовою: Костянтин. (Звичайно, у ньому звук я означений юсом малим).

У Житіях Кирила й Мефодія — по багатьох списках XII-XVI вв. — часто подається форма Костантинъ (поруч. Констаитинъ). Українська народня форма цього ймення — Кость, яке в народньому сприйманні, звичайно, асоціюється зо словом „кість" (род. відм. „кості").

У нашій старій книжній мові ймення бувало також скорочене на „Конста":

Див. Лекс. 1627. 427: Конста, лат. — тверд, крѣпок. Константін — тоеж.

Конста́нтій — чол. ім'я; із стцсл. Константій, з гр. Konstantios, а це з лат. Constantius — від прикметника constantius, -a, -um: стійкий, -а, -е.

З прикметника constantia утворено й іменник constantia, -ae: стійкість, непохитність.

Між значеннями імен **К о с т я н т и н** і **К о н с т а н т і й** немає різниці, бо вони утворенні з двох різних формальних версій одного й того самого прикметника.

Лекс. 1627. 426: Констáнтій — кріпчáйшій.

Конститýція — 1. уклад тіла людини; 2. основні закони, що відносяться до устрою держави (ст. укр. устав); 3. слово „конституція" в західніх мовах також означає чернечий (монаший) устав, статут великої організації і державну хартію.

Слово це походить з лат. constitutio — від constituere — 1. поставити; 2. установити. Звідси к о н с т и т у а н т а — установчі збори, цебто збори для вироблення й схвалення конституції, хартії, статуту.

Лекс. 1627. 249: Состояніє — конститýція.

Кóнсул, кóнсуль — постійний представник даної держави в іншій державі, який своєю рангою займає друге місце по амбасадорові.

Амбасадор даної держави в іншій державі — тільки один, і він урядує в столиці, а консулів даної держави може бути й кілька в одній і тій самій державі — в різних містах її.

„Консул" (у Зах. Укр. „консуль") походить з лат. consul.

У Римі перед Н. Хр. к о н с у л я м и (consules) звали двох найвищих урядників цього міста.

Контамінáція — утворення нового слова шляхом з'єднання (чи „схрещення") частин двох інших слів, або частинки одного слова з цілістю іншого слова. Напр.: **р у к о п и с, ф і з к у л ь т у р а,** англ. motel (motor hotel); рос. (в СССР) „военком" (военный коммиссар).

Слово це з лат. contaminatio — від contaminatus — занечищений, а це від contaminare — занечистити що шляхом змішання його з чим-будь іншим.

Контéкст — уривок тексту, який має закінчене ціле для зрозуміння значення слова, чи словоладу, чи речення. З лат. contextus — з'єднання, тісний зв'язок.

Контентувáти, -ся, арх. — задовольняти, задовольнятися. З лат. contentus — вдоволений.

Лекс. 1627 р. 53: Дóсит маю, контентýюся.

Там таки (Передм.): Который мя гойне за послуги уконтентовáл.

Континува́ти — продовжувати. З лат. continuere — того самого значення. Слово це прийшло до нас через польське kontynuować. У Польщі залюбки це слово вживають замість свого przedłużać.

Конто́ра — канцелярія, або установа, що займається рахівництвом підприємства.

На Наддніпрянщину прийшло або з нім. Kontor, або з голлянд. Kantoor. (Спочатку в нас вимовляли його к а н т о р а).

Польське kantor, нім. Kantor і голлянд. kontoor походять з фр. comptoir, від compter — числити, рахувати.

Контрове́рсія — дискусійна різниця в поглядах на кого, або на що. Складене з лат. слів contra (проти) + verto, verti, versum, vertere (обертати навколо).

К о н т р о в е р с і й н и й — той, про кого висловлюють різні опінії.

Лекс. 1627. 267: Про́ступок, о который бывает ска́рга або контрове́рсія.

Там таки, 425: Контрове́рсія — зрив прѣніє (197): пря, рвеніє — спор, воїна, пере́чна.

Конфе́кта, арх. — цуке́рка. До нас прийшло із ст. польського konfekt, що походить з нім. Konfect, а це з середн. лат. confectum (виготовлення ліків).

Лекс. 1627. 222: Сладкости — конфе́кты.

Там таки, 105: Лакомий на вети конфе́кты́.

Було в нас і слово „конфе́та" (і „конфе́т") з іт. confetto.

Тепер на Наддніпрянщині закріпилося слово „цуке́рка" (жін. роду) — з польського cukierek. — і воно проголошене літературним. У Галичині це поль. слово вимовляють ц у к о р о к, а на Волині — ц у к е́ р о к (чол. роду).

Конфіту́ра — варе́ння. З польськ. konfitura, а це — з франц. confiture.

Конципіє́нт, арх. — писар. Із ст. п. concypijent, що походить з лат. concipiens, род. відм. concipientis. Конципієнтом у Галичині називають (за польським зразком) ту особу, що проходить правничу практику (в суді, або в адвоката).

Ко́нче — обов'язко́во, неодмінно. Із староукр. конечьнѣ, а це із ст. слов. коньчьнъ (коне́чний, у значенні

кінцевий, чи, як у нас кажуть: остато́чний — з польського ostateczny).

Вихідною базою цих слів є ст. сл. слово к о н ь ц ь (кінець) з прасл. коренем *kon-, що означав останню точку будь-чого.

У нашій книжній мові XVI-XVII століть замість „коне́чно" (конче) під впливом польськ. koniecznie освічені люди казали: „конечне".

Див. Катих. 1645 р., 51: Коне́чне подъ особою Вина.

Конюший, арх. — конюх. З польськ. koniuszy, від слова koń (кінь).

Лекс. 1627 р. Л52: Началник ко́ній — к о н ю́ ш і й.

Конькй — ковзани́. Наше традиційне слово „коньки", що було вживане на всіх українських землях, на Наддніпрянщині між двома світовими війнами заступило слово „ковзани", що походить з діялектів Сх. Укр.. У Галичині одночасно появився новотвір „совги" — замість слова „конькй".

Літературним — поруч слова „коньки" — стало слово „ковзани" — в сім'ї слів: к о́ в з а н к а, ковзаня́р, ковзаня́рка, ковзаня́рство.

Усе це — від „ковзати", „ковзатися"; від ст. слов. сковлъзати; рос. скользить; болг. клизити; ч. klouzati; п. ślizgać (się), звідси ślizgawka.

Конья́к — рід алькогольного напитку; з фр. cognac — від назви французького міста Cognac (конья́к) у департаменті Шаранти, жителі якого виробляють цей напиток.

Коопера́ція — система кооперативної промисловости й торгівлі; з франц. coopération, а це з лат. co- (разом) + operare — діяти, працювати.

Кооператива, кооперативний, кооператор, кооператорка.

Англ. co-operate, co-operation означає: співпрацювати, співпраця.

Копа́ти — зрушувати землю за́ступом (городником, мотикою).

Серб. ко́пати; болг. ко́пам; рос. копа́ть; ч. kopati; п. kopać.

Слово індоевр. походження. Латв. kapât (сікти); лит. kapoti (рубати, колоти); kaplũs (мотика); гр. kópto (рубаю, колю).

Праіндоевр. корінь *kop- : *kap- *kep- означає удар.

Сім'я слів: копáти, копáч, копáчка, землекóп, вуглекóп, викопáлини, розкóпи, кóпкий, вйкопати, закопáти, перекопáти, прокопáти.

Копйстка — мішалка; дерев'яна подовгаста лопатка з довгим держаком — для вимішування тіста, зернового корму для худоби і т. ін.

Корінь цього слова той самий (к о п -), що й слова копати.

Від слова „копистка" походить прізвище Захарії Копистенського († 1627 р.).

Копйто — тваринна стопа з рогової маси — в коня, мула, осла, зебри. Ст. сл. копыто.

Корінь к о п -, цебто той самий, що й у слові к о п á т и.

Пор. польське „kopać" (рити городником землю) і „kopać" — бити ногою (коли кінь б'є копитом).

Лекс. 1627. 445: Копы́то.

Там таки, 470: Копы́та.

Слово о п. І. 1187 р.: Под копыты.

Коп'є, арх. — ратище. Корінь слова той самий, що й слова „копати". Болг. кóпе; серб. кóпље; рос. копье; ч. kopí; п. kopia. Пор. гр. kóis (тесак, кинджáл).

Слово о п. І. 1187 р.: Хощу бо копіє преломити.

Там таки: Трещат копіа харалужныя.

Т. т.: Копіа поютъ.

Лекс. 1627. 297: Копѣя, стрѣла.

Кóпія — відпис; спйсок. З лат. copia.

Лекс. 1627 р. 361: Переписъ з книг, к о п ѣ я.

Лекс. 1627. 317: Перепи́с, переклáд, копѣя.

Копронім, див. г н і й.

Корá — зовнішня поволока дерева.

Ст. слов. кора; болг. корá; серб. кóра; рос. корá; ч. kůra; п. kora.

Праіндоєвроп. корінь цього слова — * kor-, що засвідчений лат. словом corium, що означає: груба шкіра, груба поволока.

Пор. також лат. cortex — кора коркового дерева; звідси наше „корок".

Укр. „корица" — димінутив слова „кора".

Корабе́ль — судно. Укр. „корабель" димінутив староукр. „кораб".

Слово о п. І. 1187 р.: Лелѣючи корабли на синѣ морѣ.

Слово це загальнослов'янське.

Стцсл. корабль, корабиць (димінутив); болг. ко́раб; серб. ко́ра̑б; рос. кора́бль; ч. koráb; п. korab.

Думки про походження цього слова та перше значення його дальше поділені. Корінь його — безперечно праіндоєвр., про це свідчить грецьке слово karabion (karabos), що означає судно, а також народн. лат. carabus (човник, що зроблений з прутів і обтягнений шкірою), corbita (маленьке судно).

К о р а б е́ л ь. — „Спалити всі свої кораблі" — порвати все з своїм минулим, „Зірвати мости за собою".

Гр. історик Плутарх оповідає, що після падіння Трої в XII в. до Хр. троянці спаслися на кораблях, але буря занесла їх до берега р. Тібра в Італії. Чоловіки подалися оглядати місцевість, а потомлені жінки осталися на березі. Вертатися додому в Трою не було змоги, а чоловіки схильні до дальших небезпек. Тому жінки попалили всі кораблі, і тим змусили чоловіків позоставатися в Італії.

Кора́н, див. А л к о р а́ н.

Ко́рба — ручка для обертання осі, з нім. Kurbel, а це з лат. curvus — скривлений, зігнутий; звідси й англ. curb — зігнути кого духово, щоб підпорядкувати його своїй волі.

Ко́рба — кошіль, корзина. З лат. corbis.

Корва́н, корва́на — жертва Богові. Стцсл. корванъ, з грецького Korbán, а це із ст. євр. Corban — жертва, що присвячена Богові.

У Новому Заповіті сказано: „Корванъ еже єсть даръ". (Єв. Марк. 7. 11).

Від „корванъ" походить укр. „карна́вка" — скринька для збирання грошей у Церкві.

Лекс. 1627. 425: Корва́н — дар або офѣрова́ньє.

Кордо́н — границя.

До нас прийшло з польського kordon, що означає політичну границю. Походить воно з франц. cordon (що означає: шнур), з лат. chorda; звідси й франц. corde (малий шнурок).

Лат. chorda походить з грецького chorde (шнурок, струна).

Слово граница означає не тільки територіяльно-політичну лінію розмежування, але всяку велику межу.

Слово це — загальнослов'янське й праіндоевропейське.

Стцсл. граница; болг. граница (kraj, межда); серб. граница; рос. граница; ч. hranice; п. granica; (франц. frontière).

Укр. „границя" димінутив укр. „грань", яке означає те, що в нас звичайно називають словом „кант", що походить з нім. Kante — грань (англ. edge). Слово це всеслов'янське. Стцсл. грань; рос. грань; словацьке hraň; польське grań.

Праіндоевропейське *gran- проявило себе також у тому пізнішому варіянті, що наявний у нім. „Grenze" (границя), мабуть, через розвитково-проміжне Gränze.

Коректу́ра — попра́вки. До нас прийшло з польськ. korektura, а це нім. Korrektur, що походить з лат. correctus, -a, -um (виправлений, -а, -е) — від corrigo, correti, correctum, corrigere: випростовувати, спростовувати, поправляти. Звідси й слово „коректа", яке означає всяке виправлення, хоч воно переважно відноситься до виправлення писань.

Ко́рець — міра сипко́го. Походить з грецького kóros, а це із ст. євр. kor (див 1 Цар. 1. 22, 5. 2, 11, Езд. 7. 22 і ін.).

Старосл. коръ, корьць.

Ст. євр. kor постало з ассир. kurru, як міра сипкого.

Ст. євр. kor мав 360 літрів. (Пор. ще Єв. Лк. 16. 7).

Лекс. 1596. 29: Спуд — коре́ц, албо нѣякая коро́бка.

Там таки, 98: Коре́ць, мѣра, з словацка.

Т. т., 231: Спуд — мѣра, корець, чве́ртня.

Коридо́р — поздовжній прохід, по обох боках якого є стіни.

Італ. corridore, фр. corridor; нім. Korridor; з лат. curritur — біжить, від лат. curro — біжу.

Слово „корита́р" в укр. мові в Галичині походить з польського „korytarz" (коридор).

Кори́нф, арх. — Коринт. Стцсл. Коринфъ; гр. Korynth — старинна назва одного з міст Греції. Походження цієї

назви традиційно пов'язують із гр. kórydos — прикрашений гребенем.

Лекс. 1627. 425: Ко́рінф — ел. насыче́нье або оздо́ба.

„Кори́сне (єднати) з приємним", — крилатий вираз із твору рим. поета Горація „Мистецтво поезії". („Ars poetica", 65 р. перед Н. Хр.). Цей його вираз по-латинському: „dulce cum utile".

Кори́тися — піддаватися чиїй волі. Слово всеслов'янське праіндоевроп. походження.

Болг. корја се; рос. кориться; ч. koriti se; п. korzyć się.

Від праслов'янського кореня *kor- постала велика родина слів.

Стцсл. корити, покорити, покарати, покоревати, укорити, укаряти, укоризна, укора.

Старослов. (і праслов.) к о р ъ збереглося тільки в стцсл. мові (к о р ъ) та ще в мові болгарській (к о р); обидва вони означають: до́кір, о́суд, ганьба́. Апофонічним варіятом праслов. кореня * k o r - був прасл. корінь * k a r -, це значить, що слова к о р и т и й к а р а т и походять з того самого праджерела.

Пор. лат. carinare — чинити поговір, висміювати; латв. karinât — дразнити; ст. ірлянд. çaire — докір.

Укр. сім'я слів від коре́ня * k o r - : кори́ти, поко́рити, поко́ра, покірний, докоря́ти, до́кір, кори́тися, покори́тися, скори́тися, перекірливий, наперекір, покірливий, покірність, упоко́рити, упоко́ритися.

П. Беринда так вияснює слово коритися:

„Смѣря́юся, кору́ся, понижа́юся". Лекс. 1627 р., 228.

Кори́то — дерев'яний, довгий — видовбаний у стовбурі, або збитий з дошок — збірник на воду, з якого кормлять і поять худобу.

Болг. кори́то, серб. кори́то, рос. коры́то, ч. koryto, п. koryto.

Слов. корінь цього слова : k o r -, що його відповідником у споріднених словах інших індоевропейських мов є корінь k a r -; напр.: лит. prākartas (pra-kar-tas (корито); старопруське pracartis (pra-car-tis) — корито.

Лекс. 1627. 164: „Поило — кори́то, где поят".

Корифе́й — визначний діяч літератури, мистецтва, науки.

З гр. koryphaios — вождь, керманич. У старогрецькому театрі диригент хору (він був і запівачем) звався корифеем.

Гр. koryphaios — походить з koryphé — вершок.

Кори́ця — цина́мон.

Стцсл. к о р и ц а — димінутив слова „к о р а".

Лекс. 1627. 100: Кори́ца — цинамо́н.

Там таки, 318: Кори́ца — слл. кіна́монон.

Кори́чневий — кольору к о р и́ ц і, цебто цинамону.

Пор. англ. cinnamon — coloured.

Корми́га — неволя політичного, або суспільно-економічного характеру.

Слово це постало з укр. к о р м а (звідси й „керма"), що походить із ст. сл. к р ъ м а.

Болг. кръма, серб. крма, рос. корма́ – рульове весло у кінці човна.

Від ст. сл. к р ъ м а походить ст. сл. слово кръмьчiи, що означає рульового в судні, цебто керманича судна.

Слово „кормига" (від „корма") в переносному значенні означає те саме, що в переносному значенні означає слово „ярмо".

Корне́т — рід трубки, у війську — сурма. З фр. corñet. Звідси сурмача в війську в західніх країнах Европи к о р н е́ т о м назвали.

Лекс. 1627. 229: Юграч, сурмач, корнетиста.

„Корнет" — прапороносець у війську походить від франц. cornette.

Корни́ло — чол. ім'я. Із стцсл. Корнилъ, Корнилій, а це з лат. Cornelius — від прикметника cornelius (також corneolus, corneus) — що означає: роговий, рогатий (у значенні: сильний).

Ріг (лат. cornu) колись був символом сили.

Лекс. 1527. 425: Корни́лій — лат. рог, рогат.

Коро́бка — пуде́лко. Димінутив укр. ко́роб. Найменший к о р о б — це к о р о́ б о ч к а.

Старе значення слова „коро́б" у нашій народній мові збереглося й досі; воно означає зроблену з лика (найчастіше — з липового) корзину.

Стцсл. к р а б и и (короб, грецьке théke) засвідчене в наших старих пам'ятках — у Супральському рукописі XI-го віку.

Слово це було засвідчене і в нашій книжній мові XVI-XVII. вв.

Див. Лекс. 1596. 29: Спуд — коре́ц албо нѣякая коро́бка.

Над проблемою походження цього слова ведуться дискусії тих дослідників, які вважають, що це слово не запозичене з чужих, а походить із слов'янського джерела, що випливає з праіндоевропейського ґрунту. Брюкнера серед них треба згадати на першому місці. (Br. SEJP).

Слово це є в усіх слов. мовах.

Болг. коро́ба (корзина з ликового дерева); серб. кра́буља; рос. ко́роб, коро́бка, коробья; ч. krabice; п. krobia; стцсл. крабии, крабица. Якщо це слово ведеться з праслов'янської доби, і походить з праіндоевропейського джерела, то його прасл. форма мусіла бути *korb-.

З неслов'янських індоевропейських відповідників цього слова найближчим до слова „короб" є лат. corbis (кошик).

Корово́д, місц. — хорово́д. Слово це — з польського korowǫd — уживається тільки в Галичині, але й звідти його вже усувають.

Слово це постало шляхом контамінації х о р о - (з гр. choros — круговий танок з піснями) + в о д (від слова „водити").

Хоч колись не було в нас того новотвору, яким є слово „хоровод", але хороводи в нас, — так, як і в греків, — були споконвіку. Як і в греків, так і в нас, вони походять з дохристиянських релігійних обрядів. Наші давні хороводи найкраще збереглися в наших горах Карпатах, — це г а г і л к и (які також „гаївками" називають).

Коро́гва, арх. — хоруго́в, пра́пор.

Слово це походить із ст. сл. chorogъ, chorogovь, chorǫgy, chorǫgva. А в устах нашого народу воно змінилося на „корогва", „корогов". І таким воно прийнялося не тільки серед нашого козацтва, але й також серед наших письменників та вчених, і то ще не дуже давнього часу. Так, напр., і сам П. Куліш пише (в Ч. Р.): „Розпустили військову корогов".

Була тут непослідовність, бо ж і самі козаки та народ говорили й співали про козацького „пана хорунжого" (прапороносця), а не про „корунжого".

Грецьке слово choregía (що означає барвисте знамéно того, хто веде за собою chóros — людей у круговому танку, або взагалі людей у поході) давно проникло між слов'ян, що вимовляли його chorogъ, а потім свої приростки до нього додавали. Найближчою до старослов'янської форми цього слова є форма польського „chorągiew".

Кòрок — затичка до пляшки, зроблена з коркового дерева. До нас це слово прийшло як польське „korek" (того самого значення), яке походить з нім. Kork (корок). У німців є й друге слово для означення корка, а саме — Pfropfen, з якого російське „прóпка" (корок) походить.

Нім. Kork з лат. cortex (кора) виводять.

Королéва — 1. дружина короля; 2. правляча (самостійно) державою монархиня з титулом королеви.

Корóлик — рід того зілля, яке лемки кропивником звуть. Латинська його назва regaliolux; (regalis — королівський, від лат. regis — король).

На голові в цієї рослини — маленький хохлик, немов коронка; звідси й „королівська" назва його.

У нас називають його короликом і цариком, у поляків — це królik, а в німців — Zaukönig, цебто король з-під плота, бо під плотами це зілля залюбки росте.

Корóль — один з тих термінів, якими слов'яни титулують монархів.

Ініціятором теорії про те, що слово „король" у слов'ян походить від імення володаря франків Карла Великого (742-814), по-латинському Carolus Magnus, був основоположник слов'янознавства — чеський учений Йосиф Добровський (1753-1829). Карло В. створив імперію, і своє ім'я поширив він по всьому світі. А слов'ян погромив так, що в них уже не було сумніву, що його ймення (по-лат. Carolus, по-нім. Karl, по-франц. Charles) не могло бути нічим іншим, як тільки титулом могутнього страшного володаря; так південні слов'яни й чехи його ймення Karl по-своєму пояснили як титул „краль". Звідси пішло польське król і східньослов'янське „корóль".

А втім, годі дивуватися слов'янам, що вони з імення „Карл" титул „краль" („król" і „король") зробили, коли римляни в самому Римі з імення власного свого правителя Юлія Цезаря (Julius Caesar, 100?-44 перед Н. Хр.) ти-

тул „caesar" утворили. Звідси й грецьке kaisar, а з нього нім. Kaiser, стцсл. кесарь, цѣсарь, з якого наше „цісар" і польське „cesarz" походять. А давні болгари ще титул „царь" з цього утворили.

Наше „краля" (красуня) походить з чеського слова krala (королева) — від ч. kral (король).

„Король" попав у нас і в карти, бо і тут він по тузові (асові) друге місце займає.

У XVI в. у нас почали слово „цар" перекладати словом „король".

Див. Лекс. 1596. 33: Цар — кроль. Ца́рство — кроле́вство. Царствую — паную, кролюю.

Але в церковно-слов'янській мові болгарського слова „царь" ніколи не замінювали, і досі не замінюють, словом „король".

Король. — „А король таки голий!" — так висловлюються тоді, коли по довгому часі правда стає ясною.

Вираз цей пішов від казки датського письменника Андерсена, 1837-го року: „Нове плаття короля". Два ткачі-пройдисвіти взялися виткати королеві небувалі шати: їх будуть бачити тільки справедливі та ревні в роботі люди, а всі несправедливі та лінтяї цих шат не побачать. Одягнули короля в ці „невидимі шати", і він пішов на вулицю. Усі бачили, що король голий, але боялися це сказати, щоб не видати своєї глупоти. І тільки один хлопчик, що не знав того, що сказали ці ткачі, крикнув: „А король таки голий!" Тоді всі ствердили, що король таки справді голий.

Коро́на — віне́ць. Слово це прийшло до нас із польського „korona", яке походить з латинського corona, що означає вінець — із старослов. (і стцсл.) вѣнецъ; тому ст. слов. вѣнчати (звідси наше суч. „вінчати") означає те саме, що латинське coronare (коронувати).

Див. Лекс. 1627 р. 39: „Вѣне́ць — корона, бинда албо чепе́ц". „Вѣнчаніе — коронованьє". 39. „Короно́ую, коронува́ти". 40.

Там таки, 458: Стефа́н, ел. — діадима, коро́на, вѣнец.

Т. т., 263: Вѣнча́ніе — коронованьє.

Т. т., 264: Митра, Коро́на Святи́тельская.

Т. т., 438: Коруно́ваный, коруно́ваная.

Лекс. 1596. 11: Діяди́ма — коро́на.

Там таки, 30: Корона — чирвоный золотый французкій.

Ко́роп — рід риби.

Слово всеслов'янське. Середн. лат. у Кассіодора VI в.: **carpa** — дунайська риба, короп.

Рос. карп, польське karp.

У Подорожі Іг. Данила 1106-1107 р. написано: „И есть же рыба єдина, дивна вельми и чюдна, образомъ яко коропъ".

Пор. фр. carpe, англ. carp, нім. Karpfen і ін.

Коро́тко — кількома словами. Напр.: „Роскажу вам хоч к о р о т к о про це".
Від прикметн. к о р о т к и й, стцсл. краткъ, краткъіи; болг. кра́тък; серб. кра́так; рос. коро́ткий; ч. krátky; п. krótki. З праслов. *kortk-.

Слово праіндоевр. походження.
Датське й скандинавське kort, англ. short, нім. kurz, лат. curtus (скорочений).

Коро́ткий, короте́нький, короте́сенький, коротю́ній. Коротко, коротенько, короте́сенько.

К о р о т а́ т и. — „Свій вік коротати", значить „вегетувати", а не жити.

„Вкоротці" — з польського „wkrótce"; по-укр. „незаба́ром".

Корч — кущ.

Як походження й перше значення слова „кущ" (рос. куст), що існує тільки в українській та російській мовах, так і походження й перше значення слова „корч" далі зостаються темними.

Наші старі пам'ятки свідчать, що слова „корч" і „кущ" у нас вживалися вдавнину як синоніми.

Див. Лекс. 1627. 426: Кукиин — эбан или корча́гъ.

Там таки, 461: Корч ожиновый.

На західніх укр. землях слово „корч" (в значенні „кущ") завжди вживалося і вживається значно частіше за слово „кущ".

А втім, і на Наддніпрянщині слово „корч" в устах народу живе (поруч слова „кущ") далі, як і жило воно впродовж минулих століть.

Ось приклад з одної з народніх пісень Наддніпрянщини:

„Тільки при долині
Два корчі калини".
(П. П. Чубинський, „Труды", т. V).

Ще один приклад:

„Ой на городі дві лободі, третій корчик бобу".
(Словник Грінченка).

Чи слово „корчувати" походить від слова „корч" ужитого в значенні кущ, чи може „корч" уживалося й уживається в значенні кущ тому, що на корчу́нку (на місці, де дерева викорчувано) ростуть кущі, — це таке питання, на яке не можна дати відповіді доти, поки не знаємо походження й першого значення слова „корч".

Польське слово karczować свідчить, що старослов'янська форма слова „корч" була кръчь, а це значить що його староукраїнська форма була *керчь, а не *корчь. (Пор. ст. сл. твръдъ, польське twardy, суч. укр. твердий, а не „твордий").

Корчма́ — заїздний дім з гостинницею. На тему ходження й першого значення цього слова, що є в усіх слов'янських мовах, далі ведуться дискусії.

Значення цього слова проходило довгий процес мутації. Старослов'янське слово кръчьмавляти означало: „займатися дрібною торгівлею".

В Україні слово „корчма" вдавнину означало кріпкий алкогольний напиток. Згодом воно почало визначати місце продажу й випивки спиртних напитків. Опісля його вживали для означення гостинниці з заїздом.

Див. Лекс. 1627 р. 35: Воспрійтелище — гостинниця, корчма́. Воспріятник — гостинник, корчмар.

Право бути власником корчми мав тільки шляхтич. Звичайно, шляхта здавала корчми в піднаєм (в оренду).

У Литовській Метриці XV-XVI вв. записано багато оренд на корчми, часом навіть і духовним особам.

Космона́втика — наука про літання в міжпланетні простори. З гр. kosmos — всесвіт, вселенна + nautike — судноплавство. Звідси космона́вт, — літун, що літає в міжпланетних просторах.

Кость́ол — польська Церква.

Назва ця латинська; вона постала від castellum (здрібніле від castrum) — фортеця, замок, твердиня. Справа в тім, що вдавнину церкви будували або в замках-фортецях, або в замкових містах, або самі церкви укріплювали, немов замки. Від такого castellum постало чеське kostel, а десь пізніше від чеського пішло польське kościół. Правда, вдавнину слово kościół було рідким, бо в польській мові все вживали слова cerkiew. У чехів ще за часів Гуса розрізняли: kostel — мурована, укріплена церква, а cerkiev — дерев'яна. В українській мові слово „костел" здавна знане. Так, уже в Луцькій книзі 1571 р. читаємо: „Листъ въ справѣ викариевъ, каплановъ костела головного Луцького".

Костéр — 1) велике вогнище; 2) рівно зложені на велику купу поліна дров, або в'язок очерету на паливо.

Див. в „Енеїді" Ів. Котляревського:

„Столи у неї на городі,
В кострі на зіму очерет".

Чи слово „костер" спочатку не означало нічого іншого, а тільки велике вогнище, а потім почало означати й купу матеріялу на паливо тому, що великого вогнища не могло б бути, якщо б це не була велика горіюча купа дров, соломи, очерету і т. ін., чи може його перше значення було „велика купа матеріялу на паливо", — цього не знаємо, бо не знаємо походження й першого значення цього слова, яке, звичайно, є в усіх слов'янських мовах.

Коли наші старі пам'ятки згадують про спалення єретиків, то вони говорять про „спалення на к о с т р і". Поляки ж перекладають це як „palenie na s t o s i e" (цебто на великій купі дров).

Костю́м — чоловічий або жіночий одяг з двох частин — верхньої й нижньої; з франц. costume.

„Адамів к о с т ю м" — вираз, що означає „голий", оснований на Біблії. (Див. Кн. Буття 3. 7, 11).

Костянти́н, див. К о н с т а н т и н.

Кось-кось-кось! — кликання коня.

Звідси „укоськати" — приручити (освоїти) тварину; уговкати кого лагідними словами.

Ко́тва, арх. — якір.

Див. Лекс. 1627 р., 344: **К о́ т в а**, ко̂твица, анки́ра.

Слово „ко́тва" („якір") є в усіх слов'янських мовах. Той факт, що воно в нас уживалося з **о** („котва"), а не з **і** („кітва") можна б скоріш пояснити фактом збереження в нашій мові його старослов. (і староукраїнської) архаїчної форми, — не конче шляхом припущення, що воно, мовляв, прийшло до нас із польського „kotwa", „kotwica". Так, напр., у нас кажуть „Бог", а не (як треба очікувати), „Біг", незважаючи на те, що тут **о** є в замкненому складі. Звичайно, в діялектах є цілком природне „Біг", але в літературній мові збережено нашу архаїчну форму: „Бог".

Коте́л — велика посудина з металю до варення харчів для великого гурту людей.

Слово всеслов'янське. Ст. слов. Котълъ. Походить з лат. catillus — миска.

Лекс. 1696 р., 16: Коно́б — коте́л.

„Коноб — мѣдяный горнец, котел". Лекс. 1627. 100.

Там таки, 152: Па́нвица — па́нов, албо коте́лок.

Т. т., 126: Мѣдный кузнец — котля́р.

Т. т., 470: Улица котлярская.

Т. т., 98: Ковач мѣди — котля́р, мосяжник.

Сім'я слів: коте́л, котля́р (робить котли), кітлови́на (місце між пагорбками), „котьоло́к" (з російського „котёлок — малий котел).

„З одного к о т ь о л к а́ їли" — вираз, що означає товаришів по службі в війську.

На Наддніпрянщині й на Волині колись більше вживали слів „каза́н" ніж „коте́л". Але здрібніле „казано́к" — тільки на Наддніпрянщині.

Котле́та — рід страви; плоскі, подовгасті жарені „паляннчки" з меленого м'яса. З франц. côtelette.

На зах. укр. землях — „котле́т" з польського kotlet.

Кото́ра, арх. — сварка, арх. кра́мола.

Слово о п. І. 1187 р.: Уже лжу убудиста кото́рою.

Там таки: Которою бо бѣше насилие.

Лекс. 1596. 16: Котора́ — свар.

Слово „котора" всеслов'янське. Стцсл. „котора" засвідчене в Супральському рукописі XI-го в. Цим словом там перекладене грецьке слово „mache" (боротьба, сварка, роздор, крамола, чва́ри).

Корінь його праіндоевропейський. Пор. лит. katãryti — бити; гр. kótos — злоба, гнів.

На Холмщині за наших часів було прізвище старої священичої родини Которович.

Котрій — хто або що в черзі, чи хто або що з двох, трьох і т.д., бо це слово — це займенник, що виконує функції порядковості й партитивності (частковості).

Напр., питаємо: „Котрій він у черзі: перший, чи другий?" „Котрá тепер година?"

Коли є гурт хлопців, питаємо: „Котрій з вас хотів би помогти їм?"

В усіх інших випадках уживаємо слово „який", або слово „що" замість нього.

Напр.: „Учений, який не дотримується принципу істини, не достойний довір'я". Або (те саме): „Учений, що не дотримується принципу істини, не достойний довір'я".

„Котрій" походить із староукраїнського „который", а це — із старослов'янського къторъіи, синонімами якого були ст. сл. къіи та иже.

Слово це загальнослов'янське індоевроп. походження. Пор. лит. katrás — (кожний з двох); латв. katro (котрій з двох).

Лекс. 1596. 15б: Кій — котóрый.

Лекс. 1627. 431: Живица дорогая, которая называется стакти.

Там таки, 438: Нафта — смола, в котрой и воск, и смердячій камень.

Т. т., 95: Іже — котрій, которій.

Т. т., 436: Котрый пожадáный.

Кохáння — взаємна любов між двома особами двох статей — мужеської й жіночої.

Але вдавнину слово „кохáти" означало „любити взагалі" будь-кого або будь-що.

Див. Лекс. 1596. 31: Філосóф — кохаючійся в мудрости.

Кохати — слово, що було вже відоме в наших пам'ятках XV в., а в XVI в. воно вже звичайне. Так, у Крехівськім Апостолі 1560-х років дуже часто маємо „кохатися в чім", напр.: Не кохается в нем душа моя 575, Бог кохаєтьея в справедливости 237. У Словнику Памви Беринди 1627 р. знаходимо: любимый другъ, кохá-

нокъ, філософія — коха́нье ся в мудрости, філосо́фъ — кохаючіїся в мудрости. Учительна Євангелія 1637 р., Київ, ст. 25: в пожиткахъ коха́лися.

Перед XVI в. це слово було тільки в двох мовах: у польській (слово **k o c h a ć**) і в чеській (слово kochat').

У XVI в. польське „kochać" прийшло в Білорусь (звідси білоруське „коха́ц") і в Україну, а звідси і в Москву перейшло; і хоч воно не прищепилося там, у Словнику Даля воно все таки занотоване.

Доказати звідки це слово походить дослідникам ще не вдалося.

Коли Україна була в державних межах історичної Польщі, польське слово „kochać", як і маса інших слів, спопуляризувалося в нас і в народніх масах. Не знавши напевно, чи між значенням свого слова „любити" й значенням новоприбувшого (з Польщі) слова „кохати" бува не було якої різниці, народні маси почали про всякий випадок уживати обидва ці слова разом, як ось у пісні:

„Ой л ю б и в та к о х а в,
Собі дівчину взяв, —
Як у саду вишня . . ."

Безперечно, у фольклорі Наддніпрянщини можна знайти приклади вживання слова „кохати" як синоніма слова „любити".

Українці на західніх наших землях уважали, що їм не було потрібно мати аж два слова для вираження ідеї любови взагалі, тому вони своє слово „любити" зберегли в його традиційному значенні, а полонізм „кохати" вони асоціювали виключно зо сферою еротики.

Така сама тенденція була й на Наддніпрянщині, і саме тому й Тарас Шевченко, вживаючи слова „любити" для вираження почуття л ю б о в и в з а г а л і (л ю б и т и брата, Бога і т.д.), слово „кохати" обмежує виключно до сфери еротики. (Пор. у поемі „Катерина": „К о х а й т е - с я, чорнобриві, та не з москалями . . .").

Ко́хта, ко́фта — короткий жіночий плащик. З польського kofta, а це з скандинавського — швед. kofta, дат. koffe. (Звичайно, „кафтан" сюди не належить, бо це слово з турецького kaftan — широкий оздоблений плащ.

Скандинавське „kofta", „kofte" на Наддніпрянщині, звичайно, змінили по-своєму на „кохта", бо більшість на-

родних мас там не сприймала звука ф, і переробляла його на х, хв, кв. І з „кофти" вийшла „кохта", з фіртки — „хвіртка", з фасолі — „квасоля", з футра вийшло хутро.

З фабрики не постала „хвабрика" тільки тому, що це урядово не дозволено.

На українських західніх землях перерібка ф на х, хв, кв хоч і „ріже вухо", але вона в нас стала літературною тому, що походить із Наддніпрянщини.

Коц — покривало з грубого сукна, яким накриваються до сну. До нас прийшло з польського k o c (того ж значення), що походить з нім. Kotzen (це синонім нім. Decke). Старонімецьке kotze означало г р у б е сукно.

Слово „koc" уже давно закоренилося в польській мові. І поки ще слово „kilim" не прийшло з Туреччини в Польщу (в XVII в.), то й ковра́ (килима) там к о ц о м називали.

Традиціоналісти в Польщі XVII-го в. бунтувалися проти турецького слова „kilim" (килим); бо вони воліли своє традиційне слово „gunia". Але польська аристократія, як видно, не вважала слово „gunia" достойним, наприклад, г о б е л е́ н а (п. gobilin), з фр. gobelin — франц. килими з XVI-го в.), і тому воліла турецьке „kilim" прийняти, — хоч щоправда, і свого „kobierzec" вона не занехала.

„Дати к о ц а" — вираз у Зах. Укр. (з польського „dać koca"), що означає: накрити кого коцом, і вибити; згодом „дати коца" — вибити взагалі, навіть не накриваючи коцом.

Коцюба́ — кочерга́; довга палка з дерев'яною дощинкою в формі са́пи — для вигортання жару й вугілля з печі; також довга палка з крючком на кінці.

Слово „коцюба" походить з нашого народнього новотвору: „коцюрбити", „коцюрбитися". (У Словнику Грінченка правильно: „закоцюрблений" — „зігнений").

„Коцюрбитися" — згинатися. Людина „с к о ц ю р б и л а с я" („скоцьорбилася") значить з г н і т и л а с я так, що немов „сховалася сама в себе".

За винятком Польщі, яка засвоїла собі його від нас, слово „коцюба" не поширилося на інші слов'янські країни.

Коч, арх. — один з родів брички. Подаючи це слово, Словник Грінченка ілюструє його тільки цитатою з твору „Марина" Т. Шевченка.

Слово к о ч, що в нас рідко згадується, прийшло до нас з польського „kocz", яке в поляків згадується часто й має свою сім'ю: koczyk, koczczy, kocisza, kotczy.

Загально думають, що це слово походить від угорського слова kocsi — від угорського села Kocs, жителі якого в XV-XVI вв. возили пасажирів з Будапешту до Відня, і послуговувалися для цього фургонами свого власного стилю, і тому їх прозвали k o c s i — к о ч і.

Кажуть також, що з угорського kocsi фр. coche, нім. Kutsche й англ. coach, болг. кочия, п. kocz і ч. kočar походять. А тому що доказати, що цей „переказ" згідний з правдою, чи може він видуманий, не можливо, то дехто вказу на лат. concha — мушля (з гр. konche), як на слово, з якого франц. coche (звідси й англ. coach) може походять.

Кочергá — рід коцюби. Слово виключно українське. Тільки один народ — поляки — запозичив собі його від українців, і вимовляє його по своєму koczarga.

Між тими, які кажуть, що це слово походить з німецького „Kotschaufel", дискусія далі продовжується. Звичайно, в одних і других немає сумніву, що російське слово „кочегáр" (той, хто професійно палить у печі — головно в печі потяга, пароплава і т.д.) походить від слова „кочергá" (якого в російській мові немає, або, може, в ж е немає).

Кочувáти — переходити гуртом з місця на місце (на всяких територіях), без постійного місця поселення.

Слово це, що також є в російській мові („кочевáть") і в мові польській („koczować") походить з тюркського **k o č** — (поїздка). Пор. кримсько-татарське köčmak (кочувати). На Заході замість слова „кочовик" уживають слово „номáд" — з грецького nomádos.

Кошт — ціна, яку треба заплатити за що. До нас прийшло з польського „koszt".

Поляки, як і болгари та чехи, взяли це слово із середн. верх. німецького kost, koste (звідси суч. нім. kosten), що походить із середньовічного лат. con(n)stare, що має те саме значення, що й ст. слов. і стцсл. с т о́ я т и (бути

вартим, коштувати; пор. рос. стóить, серб. стајати, ч. stati; п. kosztować, być wartym).

К о ш т — выклад, утрата. Лекс. 1627. 84.

Там таки, Передмова: Працю кóштом моим выпущаю.

Изнуреніє — кошт, виклад, затрата. Крех. Ап. 1560 рр.: Валчит (воює) своим коштом. 326.

Многоцѣнный — коштóвный. Лекс. 1627. 120.

Там таки, 304: Честный — учтивый, смѣренный, метафорично: коштóвный.

Кошýля — сорóчка, із ст. слов. і стцсл. к о ш у л я, що походить з грецького koussoullion — сорочка; звідси й середньов. лат. c a s u l a — плащ із капюшоном. Слово це є в усіх слов'янських мовах.

Лекс. 1627. 472: Хітóн — кошуля або кабат.

Лекс. 1596. 31: Хітóн — кошýля.

За винятком Галичини, на укр. землях слово це вже не вживається. Натомість у деяких говорах (напр., на Волині) далі є живим слово „кошýлька", що найчастіше означає жіночу блюзку.

Кощéй, арх. — той, що кощáвий.

Слово о п. І. 1187 р.: Высѣдѣ изъ сѣдла злата а въ сѣдло кощеєво.

Староукр. „кощей" збереглося в укр. суч. мові в формі „кощáвий", що означає: худо-костистий, худощавий, меткий, юнкий.

Пор. у Марка Вовчка: „Високого росту, к о щ а в и й, похіпливий, жвавий". („Народні оповідання", т. II, Петербург, 1862).

Теперішнє його значення підсказувало б думку, що це слово походить від слова „кість" (староукр. „кость"), якщо б не той факт, що староукр. „кощей" означало також і с к у п а р я́.

І саме з уваги на це дехто думає, що слово це — тюркське. Пор. татарське koštan — користолюбива людина.

Але справа тут ускладнюється тим, що в староукр. мові слово „кощей" (і „кощин") означало: óтрок, хлопчина, полонений. А тюркське k o š č i означає р а б á, н е в і л ь н и к а.

Кощýнство, арх. — богохульство (те, що й п. bluźnierstwo); із стцсл. к о ш т у н ь с т в о, від стцсл. к о ш т у-

нити, а це — від коштуна, що означає інтригу, хитрість, лукавство.

Лекс. 1596. 16: Кощу́нство — жарт. Кощунству́ю — жартую, Кощу́нник — блазен, жартовли́вый.

Лекс. 1627. 211: Ругатель кощу́нник.

Походження й первісне значення цього слова темне.

Кпи́ни — насміх, кепкува́ння.

„Кпи́ни", „кпити", „кеп" — слова, що походять з одного й того ж кореня. А від „кеп" походить „кепкувати".

Напр. у Прик. Номиса: „Було не кпити з Микити, бо Микита й сам кеп".

Також від „кеп" походить слово „ке́пський" (той, що представляється недобре; напр., кепські справи).

Слово походить з польського: kiep (дурень, людина-посміховище); також: kiepski, kpić, kpiny.

Слова „кпи́ни", „кпити" є і в чеській мові, але вони там уважаються за полонізми, незважаючи на те, що вони є в чеських пам'ятках XV-го в.

В інших слов'янських мовах цих слів немає, і немає їх в укр. старих писаних пам'ятках.

Твердження Брюкнера, що слово це — слов'янського походження (див. SEJP), мабуть, не має під собою підстав.

До речі, значення слова „кепкувати" наш народ пов'язує із значенням слова „ке́пка" (кашкет), що походить з нім. Kapke (покривало). Факт народньої етимології слова „кепкува́ти" свідчить, що слово „кеп" у нас уже загубило своє первісне значення.

Кра! — звуконаслідування ворони. Подвійна форма кра-кра! Звідси: кракати, кракнути, кра́кання, кру́кати; крук — во́рон.

З прамови.

Крава́тка — га́лстук. З польського krawatka — димінутив слова krawat, що походить з фр. cravate. Галстук походить з нім. Halstuch: Hals — шия + Tuch — шматок матерії.

Про походження слова „крават" розповідають таке. За 30-літньої війни в австрійській армії існував т. зв. хорватський корпус. Вояки й офіцери цього корпуса носили на шиї кольорові хустинки (вояки — полотняні, офіцери — шовкові), зав'язані спереду в фантастичний вузлик. Ці

хустинки населення Австрії назвало „кроатами" (хорват — по-німецькому Kroate). У народній вимові слово „Kroat" з часом перемінилося в „крават". У 1660 році хорватські ляндскнехти наймаються до французької армії. Хустинки на шиях хорватів загально подобалися французам. А коли на вулицях Парижа появилося кілька елегантів з цією прикрасою на шиї, ця мода прийнялася загально, і з Парижа перенеслася на французьку провінцію, а потім і за границю, як cravate, наше — к р а в а́ т к а.

Кравчи́ня, кравчи́ха — шва́чка. „Кравчи́ня" — в Галичині, „кравчи́ха" — на Наддніпрянщині. На Волині — „шва́чка", і це слово колись було в мові всіх українців (пор. козацьке прізвище „Шва́чка").

Польське krawczyni (є також krawcowa) легко прийнялося в Галичині в формі „кравчи́ня" за формальною аналогією слова „господи́ня".

Слово „кравчиха" (в значенні швачка) утворено в нас нелогічно, бо ж морфема — и х а в нас уживається тільки тоді, коли маємо на думці чию дружину (жінку). Напр.: він — Кочубей, а його дружина — Кочубеїха; він полковник, а його дружина — полковничиха; він Стець, а його дружина Стечиха. (Звідси: Стечишин — син, Стечишина дочка); він кравець, а його дружина — кравчиха; він суддя, а його дружина — суддіха.

Слова „кравець" (звідси „кравчиха", „кравчи́ня") треба вважати за полонізм у нашій мові, бо наявність звука в у ньому суперечить законам творення похідних слів від дієслова к р о ї т и (ітератив: к р а я т и).

Немає цього в і в іншомовних слов'янських відповідниках слова „кравець".

Пор. болг. крајач („шивач"), серб. кројач, ч. krejči.

Пор. також польське skrawek — укр. окраєць (а не „окравець").

Кра́діж — незаконне, потаємне присвоєння чужої власності.

Ст. слов. кражда, крадьба; болг. кражба, крадене; рос. кража; білоруське крадзежа.

Звичайно, не чеське kradež, а польське kradzież проникло в українську мову і почало в ній успішно конкурувати з українськими „кража" й „покра́жа".

Пор. також Лекс. 1627 р., 254: Тимбá — крадѣжство. Проблема походження й первісного значення цього слова залишається дискусійною.

Краєгранéсіє, арх. — початок рядка в писанні.

Див. Лекс. 1596. 106: Краєгранéсіє — початок стіха албо строкй.

Слово складається з двох слів: к р а й (кінець) і г р а н ь.

Див. к р а й і г р а н и ц я.

Краєугольний камінь, арх. — угловий („наріжний) камінь. К р а й (кінець) + угол (ріг будинка).

Обряд з а к л а д щ и н и полягає головно в звершенні Посвячення углового („угольного") каменя під наріжного стовпа.

Див. к р а й і у г о л.

Країна — край, земля, територія.

„Країна" — здрібніла форма слова „край". Пор. п е р і й - п е р і ї н а, в и б і й - в и б о ї н а.

Слово „край" тепер має два значення 1. територія (напр., у пісні „Ой, нема то к р а ю, к р а ю, як та Верховина") і 2. кінець (пор. в Ів. Франка: „А на горі к р а й села стоїть кузня немала").

Слово „край" колись мало тільки одне значення: кінцева грань площі. І таке ж саме було початкове значення його димінутива — „країна" (менший край).

У цьому початковому своєму значенні слово „країна" часто вживається як власна топографічна назва. Напр., назва „Країна" з давніх-давен визначала ту смугу бережини, якою кінчалися поля села Татаринець (по 1945-му році — Веселівка), а за нею починалися поля села Юськовець на Крем'янеччині (до 1945 р. — на Волині, а тепер Тернопільської області).

Але слова „країна" (що початково визначало тільки кінцеву грань), згодом набуло й другісного значення: територія, земля.

Див. Лекс. 1627. 235: Странá — повѣт, сторона, країна.

Слово „край" є у всіх слов'янських мовах.

Ст. слов. к р а и; болг. к р а ј (брѣг; страна); kraj (предео — границя); ч. kraj (břeh, krajina, země); п. kraj

(kraniec, krawędź, brzeg, kraina); рос. край (окраина, страна).

У рос. мові немає слова „країна", але здрібніла форма слова „край" наявна в рос. слові „окраина" (околиця).

Сім'я слів: край, країна, кроїти, краяти, скра́ю (з краю — з кінця), кра́йній (той, що з кінця), крає́чок (грань), закра́єць, крає́вий („крайо́вий), крій, ви́крій, укра́й (дорешти), докра́ю (дорешти), кра́йньо (в найвищій мірі).

Кра́ля, див. **король.**

Крамни́ця — магази́н; приміщення, в якому продаються всякі товари; рос. лавка; польське sklep; фр. magasin (звідси „магази́н").

Див. Лекс. 1627. 455: Скинія — метафо́ріце ятка, крамні́ца.

Пор. у Ст. Руданського („Чумак з мазницею").

„А в кра́мниці, куди сляне, сріблом-злотом с'яє, а йому то і байдуже — він дьогтю питає".

Крам — це товар, що продається у крамниці.

Пор. укр. приказку: „Який „пан", такий крам!"

Крама́р — продавець у крамниці.

Див. Лекс. 1627: Кармиль або кра́мар.

Наші крамниця, крам і т.п. походять з польського kram (що означає дрібну розпродаж товару), а це — з нім. Kram (того ж значення).

Кра́мола, арх. — змо́ва (староукр. „за́говор"), бунт, сва́рка, колотне́ча.

Наше слово о полку Ігоря 1187 р. просто рясніє словом **крамола:**

„Мечем **крамолу** коваша".

„Вы бо своими **крамолами** начясте наводити поганыя на землю Рускую".

„А князи **крамолу** коваху".

„Начяша князи **крамолу** ковати".

„В княжих **крамолах** вѣци человѣкомь скратишась".

Старі пояснення слова „крамола":

Лекс. 1596. 15б: Крамола́ — розрух, коварство, хитрость, довтѣп. Крамолу́ю — тр'во́жу.

Лекс. 1627. 206:Распря — свар, крамола́, незгода, роздор, пря.

Там таки, 102: К р а м о л а́ — розрух, бунт, сварка, посварка, збѣженняся, заколоченняся, збунтованняся.

„Крамола" — слово всеслов'янське: ст. сл. і стцсл. к р а м о л а (також: крамолити, крамоловати); болг. і серб. крамола; ч. kramola; староукр. к о р о м о́ л а (див. Грамоти 1289 й 1340 рр., а також Іпатський Літопис XV-го віку).

Походження цього слова не вияснене.

Кран — прилад для випускання рідини чи газу з чого: з голляндського kraan.

Кран — підіймальна машина: з нім. Kran, Krank (пор. нім. Krannich — журавель).

К р а н по-англійському c r a n e, значення якого — журавель.

Укр. народня форма: „к р а н т", — подібно як к о м п л е т (лат. completus) називають „комплектом", а д и к т а т (лат. dictatus) називають „диктантом", — усе це через незнання походження цих чужих слів.

Кра́ніеве місце — черепі́не місце; із стцсл. краниєво мѣсто, що походить з грецького kraníon tópos: kraníon — череп (голови), topos — місце. Так в Євангелії називається те місце, де розп'яли Ісуса Христа.

Лекс. 1627. 426: Краніево мѣсто — где лбов полно. Голго́ѳа.

Кропи́ва — рід дикого пекучого зілля, що росте головно під плотами.

Стцсл. к р о п и в а, к о п р и в а; болг. коприва; серб. коприва; рос. кра́пив; словацьке koprva; ч. kopriva; п. pokrzywa.

Претендувати на те, щоб можна було непомильно відтворити праслов'янську форму цього слова та його праіндоевроп. корінь — не можливо. По-перше, не маємо засвідченої старої форми цього слова:. По-друге, його корінь не віддзеркалений у тих неслов'янських словах індоевроп. походження, що є відповідниками цього слов'янського слова.

Кра́пка — 1. краплинка (рідини); 2. той розділовий знак, що колись у нас називали словом „точка"; 3) діякритичний знак, що відрізняє вимову букви і від ї.

„Крапка" походить від звуконаслідувального к р а п - к р а п - к р а п; звідси й „крапати", „кропити".

З цього джерела походить і слово „крапля" — із вставним л (мало б бути к р а п'я) — подібно як і в словах „земля" „здоровля", діялект. „бéзголовля", поготівля і т. ін.

К р а п к а. — „Поставити крапку над і" — висловитися недвозначно й поступити рішуче.

Замість казати „Щез, як к а п л я в морі" часом кажуть (неправильно): „Щез як к р а п л я в морі". Або замість казати „Капля камінь довбає" (вираз римського поета Овідія, 43 р. до Нар. Хр.): Gutta cavat lapidem. — кажуть (неправильно): „К р а п л я камінь довбає".

„Капля" походить від звуконаслідування к а п - к а п - к а п, а „крапка" — від звуконаслідування к р а п - к р а п - к р а п.

Слова ці походять з прамови.

Красá — така прикмета, чи сукупність прикмет даної особи або предмета, що збуджує в глядача приємне враження.

Стцсл. благолѣпіє (краса) — це калька з грецького euprépeia: прислівник eu (добре) + prépeia (підхожість).

Ст.цсл. л ѣ п і є походить від ст. сл. прикметника л ѣ п ъ, первісне значення якого було: спосібний прилягати до чого (звідси наше „липкúй"), підхожий до чого (польське pasującу; грецьке prépos), а далі — ліпший, кращий (звідси лѣпъ — укр. л і п ш и й).

Стцсл. б л а г о о б р а з ь н ъ (гарний) — це калька з грецького euschémon: eu (добре) + schemón — від schéma (форма вигляду).

Стцсл. в е л и к о л ѣ п і є також означає велич, красу.

Звичайно, в старослов'янських мовах було й своє слово для вираження тієї ідеї, що являє собою значення стцсл. слова „благолѣпіє". Цим словом є ст. сл. „красá", „красотá (стцсл. „красота").

Памва Беринда вживає обидва ці слова — „краса" й „красота". Див. Лекс. 1627 р.

„Украшеніє — красá, монúста, окрáса".

„Красованіє — утѣха, роскош, приправная красá". „Красотá — оздоба".

Слово „красний" П. Беринда вживає в дійсному українському значенні: „гарний".

Див. Лекс. 1627 р.:

„Сепофо́ра — хорошая, пякная, кра́сная, уродливая".
„Постать кра́снои невѣсты".

Там таки й засвідчене й слово „красномо́вець", хоч, щоправда, — в польській формі (з польського krasnomówca).

Див. Лекс. 1627 р., 56: Вѣтія, ритор, оратор, к р а с н о м о́ в ц а.

У Слові о полку Ігоревім (1187 р.) багато разів згадується наше старе слово „красний" у значенні „гарний":

„Готьскыя красныя дѣвы".

„Слънце, всъмъ тепло и красно еси".

„А вѣ соколца опутаевѣ красною дивицею".

„Красному Романови Святъславличю".

„Помчаша красныя дѣвкы половецкыя".

К р а с н и й з найдавнішого часу визначає дуже гарний, вродливий; пор. к р а с а, п р е к р а с н и й. На сонце здавна кажуть „красне", „Володимир — красне сонечко" (в біліні). Старе значення „красний" (дуже гарний) широко знане й тепер в українській мові, особливо ж у західньоукраїнських говорах. Так, в „Етногр. Збірнику" читаємо: Буде красно́ VI 56, Красно пітголив сє VI 113, Красна баба без єдваба X 13. При людьох і смерть красна XXIV 366. Франко, „З вершин": Кра́сна весна, „Зах. Беркут": Яка то красна байка. П. Мирний, ХВВ: Кра́сень. В. Щурат, „Слово о п. Іг.": Красних бранок половчанок занімаючи в неволю, Б. Лепкий, „З життя": Ранок був красний. Ю. Шкрумеляк, „Огні з полонини": Такий красний спів. „Укр. Голос" (Перемишль), ч. 197: Комедійки відіграли красно.

У старім значенні („дуже гарний") слово „красний" відоме і в східньоукр. говорах. Колядки: Ой ясна-красна калинонька в лузі, а ще красніша батькова дочка (Київщина). Соколе ясний, паничу красний (Полтавщина). Українські Думи: Весна красна 144, Красним цвітом. П. Куліш, „Чорна Рада": Хто б мав таке слово пишне да красне 99. Б. Грінченко, „Під тихими вербами": Оці поля красні. Г. Квітка-Основ'яненко, „Маруся": Куниця — красная дівиця.

Сім'я слів (у живій укр. мові): красномо́вний, красномо́вець, красномо́вство, красува́тися, красу́ня (дівчина), прикраси́ти, прикра́са, „красне письменство" (художня лі-

тература), „краснопе́ра" (один з родів риби), краси́ти, крашанка, кра́ска.

Багато в нас є місцевих назв, в яких є слово „кра́сний" (гарний): Красносполука́, Красноста́в, Красносі́льці, Краснопілля (із староукр. Краснопо́льє) і т. ін.

К р а́ с а — часта в нас назва власна корови, — означає: ряба, сороката, пестра.

Як і в багатьох інших випадках, так ось і в цьому випадку ми взяли собі чуже слово „фа́рба" (з польського farba, а це з нім. Farbe), а своє „кра́ска" починаємо чомусь дискримінувати, подібно як своє слово „краси́ти", яке ми закрили чужим словом „фарбувати" (з польськ. farbować — з нім. Farbe).

Слово „красний", що походить із старослов'янського к р а с ь н ъ, є в усіх слов'янських мовах.

Звичайно, ст. слов. „красьнъ" у нас закономірно перейшло в староукр. „красень"; також закономірно ст. сл. „красныи" перейшла в староукр. „красный" (хоч, точніше кажучи, мало б бути „красьний").

У суч. російській мові слово „кра́сный" означає „червоний", а „краси́вый" — це гарний.

У деякі слова, що походять від слова „краса", вставлений форманс в; напр.: укр. к р а с у в а т и с я, чеське k r a s a v e c (красунь); рос. к р а с а́ в е ц; рос. к р а с и́ в ы й; укр. (тільки на Наддніпрянщині) к р а с и́ в и й (гарний) — від старого східнослов. к р а с и в ъ, к р а с и в ъ і и.

Давні слов'яни, як видно, вважали червону барву (кольор) за найкращу, і тому слово „красьнъ" у них спочатку означало гарний.

Це давнє значення цього слова в деяких мовах збереглося й досі, — напр., у росіян к р а́ с н ы й — це червоний; у поляків kraśne lica — це р у́ м'я н і лиця.

Походження слова „краса" дальше залишається невідомим.

Кра́тер — відту́лина на верхів'ї вулкану, що нею виходить вогонь, лава й т. ін. Слово гр. kráter — посуд, в якому змішувано вино з водою, — від keránnomi (змішую).

Див. Лекс. 1596. 156: Крати́р — ча́ша.

Кра́яти — розрізувати що планомірно; із ст. сл. к р а- я т и, к р а а т и.

Форма „краяти" — це ітератив дієслова к р о ї т и (із ст. сл. к р о и т и).

Лекс. 1627. 272: Усморѣза́тель — шкурокра́яч.

Кре́вний, арх. — своя́к.

Лекс.: *Ужик* — кре́вный, приятѣль.

Там таки є таке пояснення, 450: „Мясо, тѣло, кревность".

„Кре́вний" — слово, що до нас прийшло з польського „krewny" (своя́к), яке походить від польського „krew" (кров).

Кре́вний — це той, що споріднений з ким спільною кров'ю, цебто родинним походженням.

Хоч у нас з давніх-давен по всій Україні відоме слово „своя́к" (по-польському: „krewny"), — звідси: „посвоя́читися" „посвоя́чення", — у деяких говірках Наддніпрянщини зовсім безпотрібно появилося слово „родич" (зо значенням: своя́к). Цей діялектичний новотвір не може вважатися за вдалий ні в етимологічному, ні в семантичному відношеннях.

Старослов'янське „родитель" (староукр. „роди́тель") було синонімом старослов. „отьць" (отець, батько). Старослов. „родительница" (ст. укр. „родительниця") було синонимом старосл. „мати" (мати, мама). Старосл. „родители" (староукр. „родителі") означало спільно отця (батька) й матір.

Від старослов'янського „рождь-ство", „родь-ство" (порідення) постало старе слово „родьственикъ", яке в нашій народній мові заступили словом „своя́к", жін. роду — „своя́чка".

У Зах. Укр. староукраїнські слова „родите́ль" (отець, батько), „роди́тельниця" (мати) „роди́телі" (отець і мати) цілком правильно змодернізували на „ро́дич" (отець, батько), „ро́дичка" (мати), „ро́дичі" (отець і мати).

Нерелевантного новотвору (з Наддніпрянщини) „родич", „родичка", „родичі" із значеннями своя́к, своя́чка, своя́ки у Галичині, на Волині, Поліссі, Холмщині, Підляшші й Закарпатті ніколи не було.

„Родичі" в Зах. Укр. означає те саме, що в болгарів і сербів „родители", у чехів rodiči, це зн. roditel (oteć i

mátka), а в поляків rodzice, — це значить: тільки батько й мати.

Той факт, що наше давнє „родителі" (в Зах. Укр. змодернізоване в формі „родичі") на Наддніпрянщині підмінили словом „батькй" являє собою зайву проблему, якого є таке питання: На якій підставі не тільки батька, але й матір зараховано до „батьків"?

Ясно, що на основі умовності можна вживати слово „батьки" для означення батька й матері разом. Але нащо аж до тієї міри надуживати тут принцип умовності, коли цього можна уникнути?

Походження слова „рід" (із ст. слов. „родъ", яке означає те саме, що грецьке genos і латинське genus) не вияснене.

Той корінь, що наявний в гр. ge-nos і в лат. ge-nus (він визначає родження), на старослов'янському ґрунті виразився в версіях же- (пор. ст. сл. жена) і зє- (пор. стцсл. земля), — цебто ті, що родять.

Але в інших мовах індоевроп. сім'ї вже не можна знайти таких слів, в яких було б віддзеркалене старосл. слово „родъ".

Сім'я цього слова у нас дуже велика: рід, ро́дич, ро́дичка, рідня́, рідний, -а, -е, роди́на, спорі́днення, наро́д (на-род), наро́дній, наро́дність (національність), наро́дництво (популізм), приро́да (при-рода), приро́дній, приро́джений (те, що людині притаманне з природи; польське „wrodzony"), поро́да, народнє „з роду" (з самого початку в відношенні до людини), за́родок, ви́родок, за́родити (поле „зародило"), рід (у граматиці: жіночий, чоловічий і середній роди).

„Різдво" — це українська версія стцслов. Рождьство (укр. церкслов. Рождество).

Стцсл. raždati sę (ітератив стцслов. roditi sę) у нас з українською вимовою читали: раждати ся.

І так, напр., говорили: „Христос раждається!"

Коли ми навіть „українізуємо" це шляхом заступлення звука а звуком о (Христос Рождається) то група -жд- в цьому слові далі свідчить про його церковно-слов'янське походження.

(Згідно з законами української звучні (фонетики), воно мало б звучати „роджається).

Кре́денс, місц. — буфе́т, шафка на стіні, або при стіні — для кращого посуду. Слово „кредеис" уживається тільки в Галичині — з польського kredens, а це з італійського c r e d e n z a — довіреність; пор. лат. credere — вірити.

На Наддніпрянщині — це б у ф е́ т, з франц. „buffet" (походження якого не відоме), а слово це означає також місце перекуски в тому приміщенні, в якому влаштовується дану імпрезу: забаву, концерт, збори тощо.

Креди́тор — віри́тель. (Значення його протилежне значенню лат. слова „debitor" — довжник).

„Креди́тор" — слово латинське: „creditor" — від „credere" — вірити.

Лекс. 1627. 72 — creditor, то ест который позычает кому гро́шей.

Крез — останній цар Лідії; жив у VI-му віці перед Н. Хр. Був найбагатшим свого часу, тому й став синонімом багача: „Багатий, як Крез!"

Грецька його вимова — Kroisos, а латинська — Croesus.

Кре́йда — біла, м'яка мінеральна субстанція, що найбільш відома завдяки тому, що в школі нею пишуть на темній таблиці. Латинська назва — „calc", звідси франц. chaux, англ. chalk.

Слово крейда взяли ми із старопольського krejda. Так поляки в XV віці вимовляли це слово, яке вони запозичили з німецького Kreide.

Старослов'янська назва крейди — м ѣ л ъ. (Це й була староукр. назва крейди — перед тим, як ми прийняли (з польського) слова „крейда".

Див. Лекс. 1596. 186: Мѣл — вапно́ и тыж кре́йда.

Мѣл — ва́пно, а тыж кре́йда. Лекс. 1627. 126.

Це старе наше слово („мѣлъ") засвідчене в Супрасльському рукописі XI-го в. Є воно в суч. словінській мові („mêl" і діял. „mil"), у мові російській („мел"), ст. сербській („мѣль"), білоруській („мел"), ст. польській („miał") і ін.

Кре́йсер — скороплавне, озброєне торпедами, мінами й гарматами судно, що вживається для охоронної й роз-

відчої служби, під час війни, а також для бистрого атакування ворожих кораблів.

Крейсери є 4-ох родів: лінійні, важкі, легкі й допоміжні.

Слово походить від голляндського kruiser, а це від kruisen — перейняти (на шляху) кого, або що.

Кректáти — сопіти всуміш з такими звуками, що спонтанно виходять з грудей людини під час її тяжкої праці.

Слово це звуконаслідувальне.

Кремéзний — мускулистий, коренастий, широкоплечий, сильний. Побічні народні форми: кремíзній, кремéзливий.

Справу походження цього слова треба вважати за проблему. Якщо б зробити таке припущення, що цей прикметник походить від іменника крéмінь, то тоді треба було б відповісти на питання, чому і яким чином випав з нього формас — нь. Прикметники, що утворені з іменника кремінь — це кремінний, кременистий.

Той факт, що укр. „крéмінь" походить із ст. сл. кремы (род. відм. кремене) ледве чи може давати підставу для припущення, що прикм. кремéзний походить від імен. крéмінь.

Якщо б слово кремéзний було старослов'янським, тоді можна було б припускати, що воно походить від старослов. кремы. Але доказати, що слово „кремéзний" — старослов'янське, не можна, а це тим більше, що його немає в інших слов'янських мовах.

Можна припускати, що форма „крем- (у прикметнику кремéзний) — це наша метатеза форми тюркського kerm, що означає кріпкість. (Пор. монгольське kermen і калмицьке kerm (того ж значення).

Кременчýк — назва міста на Дніпрі, заснованого в XVI в.

М. Ткаченко в своїй праці „Нарис історії Кременчуччини" („Записки Історично-Філологічного Відділу", Київ, 1929 р. т. 24) на ст. 59 розповідає, що перша транскрипція відомого міста на Полтавщині була „Кременчик". Саме слово це татарського походження. Ке (кыр), як пояснював Кеппен (О древностяхъ Крыма, 1837 р.), визначає підвищення, чик — маленький. Саме татарське слово „Кер-

менчик" народня мова переробила потім у Кременчук, бо місцевість біля цього міста має чимало каміння.

Пояснення сумнівне щодо перероблення свого -чик на -чук. Повторює це пояснення й Є. Рудницький у своїй праці: „Складені слова в українській мові" („Збірник секції граматики української мови", кн. І, 1930 р., Київ, ст. 106), додаючи до цього ще й назви „Крем'янець", „Кам'янець".

Українська назва „Кременчук", а по-російському — „Кременчуг". Форма „Кременчук" відома з давнього часу. Так, у стародавніх кременчуцьких записах читаємо (див. „Палеографическій Изборникъ" І. Каманина, Київ, 1899 р.) запис 1654 р.: „У Кремечуку". Запис 1692 р.: „Дѣялося в Кременчуку". Сьогоднішня жива народня вимова: Кременчу́к, з Кременчу́ка, в Кременчу́ці або в Кременчу́ку. Пор. народню пісню: „Пливе щука з Кременчу́ка, пливе собі стиха" , або „Пливе щука з Кременчу́ка, луска на ній сяє" (П. Чубинський, „Труды этнографическо-статистической экспедиціи", т. V ст. 13). Преса й журнали великоукраїнські все пишуть тепер „Кременчук", напр.: „Найда з Кременчуку" („Життя й Революція" 1932 р. кн. 2-3 ст. 82). Прикметник буде „Кременчуцький", а не „Кременчужський".

Крем'яне́ць, Кремі́не́ць — назва одного з міст на Волині. (По 2-ій світовій війні воно включене в Тернопільську область).

Початкова назва — тільки „Кременéць" — від слова „кремінь", а згодом, послідовно, — „Кремінéць". Але вже досить рано постала її побічна форма цієї назви — „Крем'янець". Так уже в Луцькій Книзі 1563 р. записано:

„Поехала до Кремянца" — „жалуючи на старосту кремянецкого".

По-російському „Кременец" (чит. „Крєменєц"); по-польському — „Krzemieniec".

Сучасне укр. к а м і н ь походить із староукр. к á м е н ь, поменшеною формою якого було слово к á м е н е ц ь. Звідси й стара назва міста К á м е н е ц ь.

Поруч староукр. прикметника к á м е н ь н ъ (звідси пізніше староукр. к а м е н н ы й, а суч. укр. — к а м і н н и й) згодом постала його другісна староукр. форма — камя́нъ; звідси суч. укр. к а м'я н и й, що стало підставою,

на якій староукр. назва міста К а́ м е н е ц ь змінилася на Ка́м'янець.

Суч. укр. к р е́ м і н ь походить із староукр. к р е́ м е н ь, поменшеною формою якого було слово к р е́ м е н е ц ь, а звідси й стара назва міста К р е́ м е н е ц ь (на Волині).

Поруч староукр. прикметника к р е̂ м е н ь н ъ (звідси пізніше староукр. кремённый, а суч. укр. к р е м і н н и й) постало другісне староукр. к р е м я́ н ъ; звідси суч. укр. к р е м'я н и й, що стало підставою, на якій староукр. назва К р е́ м е н е ц ь змінилася на К р е м'я н е ц ь.

Кремль — назва власна комплексу старовинних будинків, обведених муром, у центрі Москви, що завжди були осідком влади Росії, а тепер там є центр влади СССР.

У Літописі, що називається „Софійскій временникъ", під 1445 роком згадане слово „кремль" у значенні кріпость, твердиня, фортеця. Таке саме значення має слово „кремль" у розповіді М. Т. Мисюрина-Мунехина „Путешествіе на востокъ" 1493 р. Згадане це слово (в тому самому значенні) і в Біблії (церковно-слов'янський рукопис з 1499 р.), автором якої був Архиепископ Новгороду Великого Геннадій.

Місто Москва було засноване 1147 року як оселя, з дубовим укріпленням „кремлем". Перебудовував к р е м л ь з дерев'яної на кам'яну кріпость князь Димитрій Донський (у XV в.), поширив її князь Іван III у 1485-1492 роках, і ці мури існують і досі.

Більшість дослідників схиляється до такої думки, що „кремль" — слово слов'янського походження (мовляв, від слова „к р е м е н ь"). Але є й такі дослідники, що виводять це слово з тюркських слів. Пор. монгольське **k e r e m** (кріпость) і калмицьке k e r m (того ж значення).

Кре́с, арх. — кінець якої дії, окраїна.

Лекс. 1627. 178: Предѣл — граница, крис, повѣт.

Там таки, 232: Срок — креска, пункт, точка.

Т. т., 144: Безпредѣлнѣ — без замѣреня кре́су и границѣ.

Пор. Син., 5: Безъ замѣреня кресу — неустаннѣ, не предѣлнѣ.

„Крес" — слово польського походження: **kres** — кінець, **kresy** — окраїни даної країни.

Поверсальська Польща (1918-1939) означувала Західню Україну (що тоді була в державних межах Польщі) як „Kresy Wschodnie" (цебто „Східні Окраїни" Польщі).

Польське „kres" походить з німецького „Kreis", що означає лінію, границю, округу, область.

Кресáти — добувати іскри вогню ударом сталі об кремінь.

Серб. кресати; рос. кресúть, кресáть; слов. krésati; п. krzesać, ч. křésati.

Досьогочасні спроби пояснити походження цього слова (від грецького kreko — стукаю, від лит. krésti — запікатися (про кров), від кре[мінь] + [че]сати) не дають відповіді на питання, яку ідею символізує собою звукосполука **кр-** у цьому дієслові.

Мабуть, тут маємо діло із давнім звуконаслідуванням ударяння кантом твердого предмета об рубець іншого твердого предмета, — подібно як це в випадку походження дієслова черкати.

Подібне слово — кресáло (і також кресúло).

Переносно (напр., про змія в казці): „Кресати вогонь (іскри) зубами".

„По зубах кресати" (бити):
„Я буду калатý кусáти!"
„А я буду по зубах кресати".
(Діялог із звичаїв Андріївського Вечора).

Крéслити — рисувáти.

З польського „kreślić", а це з нім. Kreis — лінія.

Див. крес.

Похідні слова: крéслення, кресляр(-ка), креслярня, креслярський.

Крéснути — рушити, зрушити(ся), віджити (відзискати життя), воскресити, воскреснути.

Пор. Слово о полку Іг.: „Уже мнѣ мужа не крѣсити".

Повість временних літ 1112 р.: „Крѣсеніє" (Воскресення).

Слово це споконвіку було у східніх слов'ян ще перед охрещенням їх, цебто перед уведенням у них стцсл. мови в Церкві. Звичайно, було це слово споконвіку в кожного слов'янського народу.

Східні слов'яни прийняли стцсл. слово въскръсати виключно для вираження факту Воскресення

Христового, і вони вимовляли його по-своєму: воскресати.

Своє споконвічне слово крéснути вони вживали (і досі вживають) для означення процесу всякого оживлення.

Приклади з народньої мови (в Словнику Грінченка): „Скрéсла крига, пройшла". „Як сніг скресне, зараз сій". „Сон-трава цвіте, скоро скрéсне на весну".

Польський народ не мав жодного контакту зо стцсл. мовою, і дієслово krzesić (кресити), розуміється, є його словом споконвічним.

Корінь слова крéснути — праіндоевропейський. Пор. лат. crescere — рости, зводитися, вставати, підноситися.

Крест, арх. — хрест. Слово всеслов'янське індоевропейського походження.

Ст. сл. (і стцсл.) крьстъ; болг. кръст; серб. крст; рос. крест; ч. kříž; п. krzyż; суч. укр. (з народнього) хрест.

Слово це означає форму пересічі двох ліній під прямими кутами.

Сім'я слів: хрест, схрéщення (двох сортів рослини), перехрéстя (доріг), покласти (два подовгасті предмети) навхрест, хрещáтий.

Пор. лат. crux, нім. Kreuz, англ. cross.

Твердження Фасмера, що стцсл. * krьstъ спочатку визначало Христа (Ісуса) це наслід непорозуміння.

В усіх найстарших стцсл. пам'ятках Христос названий іменем „Христосъ", а не терміном „Крьстъ". Ім'я „Христос" походить з грецького „Christos", що означає „Помазаник" (Божий), а стцсл. Крьстъ — це по-грецькому **Staurós.**

Той факт, що своє староукраїнське „крест" ми почали (під впливом вимови народньої) вимовляти як „хрест" не означає, що це слово походить від грецького „Christós" (Помазаний).

Також той факт, що ми своє староукраїнське „крестити" (осняти крестнымъ знаменіемъ) тепер вимовляємо хрестити не значить, що це дієслово походить від грецького ймення „Christos". Кажемо „хрестити" (а не „христити"), бо це дієслово походить від слова „хрест" (староукр. крестъ, грецьке staurós, англ. cross), а не від

грецького ймення „Christos" (Помазаник — Христос, англ. Christ).

В сучасному укр. правописі маємо (неправильне) „христити", замість правильного „хрестити", просто тому, що автори цього правопису хибно пояснили собі походження цього дієслова.

„Хрестити" — від слова „хрест", а не від імені Христос".

Крива́вий — те, що має прикмети крови.

Слово о п. І. 1187 р.: Ту кроваваго вина не доста.

Там таки: Утру князю кривавыя єго раны.

Т. т.: Кровави брезѣ.

Т. т.: На кровавѣ травѣ.

Ст. сл. (і стцсл.) кръвавъ; болг. кървав; серб. крвав; рос. кровавый; ч. krvavý; п. krwawy.

Слово походить із ст. сл. кръвь; стцсл. кръвь; болг. кървь; серб крв; укр. кров; рос. кровь; ч. krev; п. krew.

Праслов. *kry, род. відм. *krve.

Лит. kraũjas і ст. пруське krawian — кров; ст. інд. kravís — сире м'ясо.

У діялектах Галичини ст. сл. кръвавъ виразилося в формі к е р в а́ в и й.

Кри́вдити — чинити кому кривду.

Лекс. 1596. 32: Обижду — шкоджу, кривджу. Обида — кривда, ушкоженье. Обидѣніє — укривджа́нье.

Всеслов'янське слово „кри́вда" походить від прикметника „кривий" (так, як слово „правда" — від прикм. „правий"). Ст. сл. (і стцсл.) кривъ; болг. крив; рос. кривой; п. krzywy.

(Серб. „крив" також ужнвається в значенні лівий).

Порів. лит. crivis (кривий) і лат. curvus (те саме).

Кривоприся́га — фальшива присяга.

Староукр. „л о́ ж н а присяга".

Криж, арх. — хрест. З польського krzyż, а це (як і чеське kříž) із старонімецького kriuze (суч. нім. Kreuz).

Цей полонізм сильно закоренився й спопуляризувався в укр. мові — не тільки в літературній, але й у народній.

Словн. Грінч.: „Кри́жик" (хрестик). Чуб. „Труды", І: „Ой виступала Матір Божа, на к р и́ ж е в і стала". Словн. Грінч.: „Церква збудована к р и́ ж е м" (навхрест). Сто-

рож., М. Пр.: „То простягнеться к р й ж е м, то кулаком в груди себе стосує". Шевч., Гайд.: „Оксана в двері. „Вбили! Вбили!" Та пада крижом".

„Крижі" — поясниця. „Крйжмо" — матерія для повивання немовлятка під час Хрещення.

Кріза — переломовий момент. З гр. krisis — рішення, вислід.

Е к о н о м і ч н а к р и з а — кульмінаційна точка репесії, цебто застою продукції.

Криївка, місц. — схованка, схóвище. З польського kryjówka — від „kryć" — ховати. Слово це вживається тільки в Галичині.

Крик — гукáння, вéреск, рéпет, лéмент.

Лекс. 1627 р. 48: Грóхот — окрик, розрух, волáнье, вереск.

Там таки, 97: Клич — крик, вопль, гук, вереск.

Лекс. 1596. 15б: Клич-крик, гук, вéреск.

Слово це — всеслов'янське, праіндоевропейського походження — звуконаслідувальне.

Ст. сл. і стцсл. к р и к ъ, серб. к р и к, рос. к р и к, ч. křik, п. krzyk.

Пор. фр. crier, англ. cry; нім. schreien; гр. klaio, лат. clamare.

Крилáті слова — такі вислови, що стали загально відомими як вираження ідей істотного значення. Напр.: „Бути чи не бути" (з „Гамлета" Шекспіра). „Усі дороги ведуть до Риму". „Не відразу Київ збудувався".

Крúлос, арх. — крилас.

Лекс. 1627. 447: Первый в крылоси.

Див. к л и р, к л і р.

Крúла — ті органи птахів, або крилатих інсектів, якими вони літають.

Однина — крилó, димінутиви — крúльце, крúлечко, крúльцятко.

Слово о п. І. 1187 р.: Късплескала лебедиными крылы.

Там таки: Уже бо соколома крильца припѣшали.

Т. т.: мычети стрѣлкы на крыльцю.

Кримчáк — житель Криму. Дм. 561 подає, що к р и м ч а к й — це кримські жиди, протилежно караїмам, які

походять не з семітів, а з хазар (хозар) — азійського народу тюркського походження. Року 740-го єврейські місіонери навернули їхнього царя (короля) — кагана (по-хазарському) — на юдаїзм, і так він, і ввесь його двір та вся хазарська знать стали євреями. Так постало єврейське царство Хазарії — з столицею в місті Ітіль (тепер місто Астрахань у Росії).

У IX в. хозари оволоділи територіями Київської Руси на захід аж по Дніпро й на північ далеко по ріку Волгу. Князь Київський Святослав 969-го р. напав на їхнє царство й відсунув їх аж до Босфору. А року 1016-го українці й греки спільними силами цілком розгромили Єврейське царство Хазарії.

У Літописі Нестора (Повість временних літ) сказано, що хазари приходили до князя Володимира Великого навертати його на юдаїзм.

Крин, арх. — *лілéя, лілія*. Із стцсл. к р и н ъ, а це — з грецького **krínon** (лілея).

Лекс. 1627. 425: Крін— лелѣя або цвѣт.

Криниця, колóдязь — яма, стінки якої обложені деревом, камінням або бетоновими кругами, а вода до неї напливає з джерела, що на дні.

Ст. сл. к р и н и ц а, к л а д е нь ц ь, kladęzь; болг. кладенец; серб. кладенац; ч. studně; старопольське kryniсa, суч. п. studnia; рос. криница, діял. рос. крыница, колодец; словенське k r n i c a; укр. діялект. (в Галичині) к е р н и ц я.

Слово це всеслов'янське праіндоевроп. походження. Пор. гр. krene — джерело.

Криптогрáфія — таємне письмо. (Такі умовні письмові знаки, що їх знають тільки втаємничені в це особи). Таємне письмо цебто т а й н о п и с, відоме вже з найдавнішого часу.

Слово походить від грецьких слів kryptos (таємний) + grapho (пишу).

Крúси — „крила" чоловічого капелюха. З нім. **kreis** — круг, округ, границя. Звідси ст. сл. крѣсъ.

Див. к р е с.

Крйска, арх. — риска. З польського **kreska** (п.діялекс. „kryska"; пор. вислів: „Przyszła kryska na Matyska" (І йому ввірвалося). З нім. Kreis.

Лекс. 1627. 304: Чéрта — лінѣя, Іóта, крйска.

Крисп — ч. ім'я; із стцсл. Криспъ, а це з лат. Crispus — кучерявий.

Лекс. 1627, 426: Кріcп — кудря́вый, лат.

Крит — назва грецького острова, що є четвертим величиною островом на Середземному морі. З грецького Kréte. Латинська назва „Creta".

Лекс. 1627. 426: Крит — сл. мясная або мясиста.

Крйти — покривати що чим.

Слово о п. І. 1187 р.: Пороси поля прикрывают.

Там таки: Хотят прикрыти четыре солнца.

Т. т.: Мъгла поля покрыла.

Т. т.: Тьма свѣтъ покрыла.

Похідні слова: покривáти, прикрйти, прикривáти, скрйтий, зáкривáти, закрйтий, пóкришка, нáкривка, покрйвало, пóкритка, накриттй, покриттй, откровіння.

„Критися" (ховатися) — це полонізм: з п. kryć się.

Слово це — всеслов'янське індоевроп. походження. Пор. лат. cavere (накривати — звідси фр. couvrir; англ. to cover).

Кричáти — зчинйти крик.

Див. **к р и к**.

Слово о п. І.: Крычат тѣлѣгы.

Там таки: Кричатъ под саблями.

Лекс. 1596. 65: И закричит пропасть з весѣлям.

Крйша — дах; слово це з укр. **к р и т и**. (Див. у Словн. Грінченка: „криша" — рос. „кровля"). Німецьке слово Dach прийшло до нас через польську мову.

Стцсл. кровъ, покровъ. покрывало; рос. кровля(старoросійське крыша); болг. покрив; серб. кров; ч. krov, střecha; п. dach; укр. місцеве **с т р і х а** з польського strzecha — дах; укр. **с т р і х а** означає не ввесь дах (**к р и ш у**), а тільки обвісу солом'яної криші кругом будинка.

Російська класична література знає тільки слово „кровля" (не „крыша"). Так і в поета А. Пушкіна. (Див. його роман „Дубровский").

Наше слово „покрівля" не є синонімом слова „криша". Це останнє („криша") означає цілість тієї частини будин-

ку, що над стінами, — цебто, крокви й те („покрівля"), чим крокви покриті. І тому в нас кажуть: У нього солом'яна покрівля криші (або даху). Також кажуть у нас: Покривати дах. Це значить класти покрівлю на дах (на кришу).

Покрівля — це накриття даху (криші).

Крізь - чéрез що (пролізти, пробити, перейти). Напр.: пройти крізь дощ. Куля пройшла крізь стіну. Він побачив його крізь вікно. „Він дивиться на світ крізь дірку від ключа". (Про вузькозорих людей).

Слово походить із ст. сл. крозѣ; староукр. скрозь, зкрезь; праслов. *kerz-; пруське kersan (через, крізь); лит. skersas (s-kers-as) — протилежний, з другого кінця.

Рос. сквозь, п. skróś, nawskróś.

Лекс. 1596. 27б: сквóзѣ — скрозь.

Наше „через" (крізь) також походить з праслов'янського -kerz-, корінь якого походить з праіндоевропейського.

Крілик, крóлик — звірятко заячої породи; буває й білого кольору; легко приручується.

Постання цього слова показує нам цікаву сторінку, як узагалі постає й живе слово. Латинську назву звірятка cuniculus німці прийняли майже без змін, — Küniklin чи Küniglin, сучасне Kaninchen. Німецьку (з латинської) назву Küniglin чехи зрозуміли неправильно, ніби kral, що й передали полякам, як król. Від поляків слово це пішло до нас — „крóлик" (звідси й „крілик"), а від нас — до росіян: „крóлик". У середньовічній латині кролика звано rex herbarum. Слово загальновживане в Вел. Україні; західньоукраїнське: „корóлик". Східньоукраїнські говори мають ще добру назву: „трусик", бо крілик усе труситься.

Крім — за винятком. Походить із ст. слов. (і староукр.) кромѣ, що означало без.

Див. крóмі.

Кріпкий — сильний, міцний (з польського mocny). Із ст. слов. крѣпъкъ, крепъкъ, а це із ст. сл. крѣпъ.

Лекс. 1627. 450: Савін — крѣпкій.

Слово о п. І. 1187 р.: Крѣпостію своею.

Болг. крéпък, серб. крéпак, рос. крепкий, ч. křepký, п. krzepki.

Похідні слова: кріпость (твердиня), укіплення, кріпитися, скріпити, підкріплення (підсилення), кріпák, кріпáччина, кріпáцтво, закріпóстити, закріпóщення.

Крісло — стілець з опертям для плечей (із спинкою).

Слово всеслов'янське індоевропейського походження.

Болг. креслó, рос. крéсло, ч. křeslo, п. krzesło; лит. krēslas — стілець, латв. krēses (те саме).

Лекс. 1627. 183: Стол, столец, крѣсло.

Там таки, 165: Крѣсло, столец.

Від „крісло" — прикм. „крісла́тий" (розчепірений — про галуззя на дереві; к р і с л á т е дерево). Пор. п. krzasłowaty (кривий, згорблений).

Кров, див. к р и в á в и й.

Слово о п. І. 1187 р.: Нечестно кровь пролиясте.

Там таки:: Чрьна земля кровію польяна.

„К р о в голубá" — людина високого роду.

„К р о в з молоком" — гарний(-на), здоровий(-а).

Кров, арх., **див.** к р и ш а.

„Бути під рідним крóвом" — бути вдома.

Ковáть, арх. — ліжко. Із ст. сл. к р о в а т ь, а це гр. krabbáti, krebbáti.

Болг. і серб. кревáт, рос. ковáть; староукр. ковáть.

У сучасній укр. літерат. мові це слово не вживається. У мовах західніх слов'ян його ніколи не було.

Слово о п. І. 1187 р.: Одѣвахуть мя на кроваты тисовѣ.

У народній мові слово „постіль" уживається частіше як слово „ліжко".

Крок — ступéнь. Слово всеслов'янське. Стцсл. к р а к ъ, (нога). Таке саме значення болг. і серб. к р а к. Польське k r o k (ступень), ч. k r o k (замість очікуваного „krak"). Праслов. * korkъ (нога).

Слово „крок" (що тепер у нас означає ступень) зберегло своє початкове значення (нога) в нашому дієслові „розкарачитися", цебто розставити ноги.

Слово „крокувáти" — це в нас модерний літературний новотвір на зразок польського „kroczyć". Рос. ш а г á т ь від „шаг" (крок).

К р о к — одиниця міри довжини.

Див. Лекс. 1627 р., 168: „Покрище, миля, в той час замыкається 1000 кроков".

Крокіс — дикий шафран. Гр. krókos, лат. crocus; звідси нім. Krokus, англ. crocus, франц. crocus; рос. крокос, крок; польське krokos. Грецьке k r o k o s мабуть походить із ст. євр. k a r k o m — шафран (фр. saffron, англ. saffron).

Ботанічна назва: Carthamus finctoricus.

Що слово „крокіс" прийшло до нас (а від нас — в Росію) безпосередньо з польського „krokos" — сумніву, здається, бути не може. Але чому це слово в польській мові зберегло свою грецьку форму („krókos"), незважаючи на те, що полякам з давніх-давен було це грецьке слово відоме в його латинській версії („crocus") — це загадка.

„К р о́ к о с — шафран". Лекс. 1627 р. 103.

Крокоди́л — великий квазіплазу́н з породи ящурів, що живе в водах Азії й Африки. Гр. krokódeilos, звідси лат. crocodilus.

У середн. віках греки змінили своє класичне „krokódeilos" на „korkódilos", а це значить, що саме з цього слова безпосередньо походить ст. сл. „коркодилъ". І це також значить, що наше „крокодил" (як і рос. крокодил) походить не із ст. слов. „коркодилъ, а з польського „krokodyl", що виводиться, мабуть, не безпосередньо з лат. crocodilius, а з його німецької версії „Krokodil". У Галичині вимовляють „крокодиль" — під впливом польського „krokodyl".

„Крокоді́лові сльози" — нещирі.

Звідки й як пішла така назва? Щоб це докладно зрозуміти, подаю тут стародавні перекази про крокодила.

У „Книга глаголемая Алѳавитъ" початку XVII-го віку (з моєї Бібліотеки, про неї див. РМ ч. 67-68 ст. 345) про крокодила (крокодил або кордил) читаємо на *л.* 184б таку цікаву відомість:

„К о р д и л ъ — єсть звѣрь водный, хребетъ єго аки гребень, хобот змієвъ, глава висилискова [я́щурова]. А єгда иметъ человѣка ясти, тогда плачетъ й рыдаєтъ, а ясти не останетъ. И главу от тѣла оторвавъ, зря на ню, плачетъ. А хоботомъ бієтъ, на нихже разгнѣвається. А єгда зинетъ, то весь уста бываєтъ".

Оце походження виразу „крокодилові сльози": „А коли крокодил зачне чоловіка їсти, тоді плаче та голо-

сить, але їсти не перестає... І голову від тіла відірвавши, дивиться на неї та плаче..."

Пластично й коротко!

Крокува́ти — іти військовим кро́ком.

Кроле́вець — місто на Чернігівщині, засноване десь на початку XVII в. Назва походить з польського „Królewiec". За народнім переданням, його заснував король польський Сигизму́нд III („Україна моїх блакитних днів" Ол. Грищенка.

Кро́мі, арх. — без.

Із ст. сл. (і староукр.) к р о м ѣ; болг. кроме́, ч. kromě; ст. п. kromia, krom.

Ст. слов. (і стцсл.) к р о м ѣ ш т ь н ъ означає зовнішній.

Слово о п. І. 1187 р.: Тяжки ти головы кромѣ (без) плечю. Зло ти тѣлу кромѣ головы, — Руской Земли безъ Игоря.

Лекс. 1627. 216: Свѣне — кромѣ, без. Свѣнный — кромѣшній, окромѣшній.

Там таки, 201: Развѣ — опроч, окром, кро́мѣ, хиба́.

Кромішная тьма, арх. — темрява зовнішня, найдальша, найглибший ад. Вираз євангелський: Матвія 8. 12, 22. 13 і 25. 30. Гр. exotetros (зовнішній), лат. extremus (те саме).

Кромішній, арх. — зовнішній. Із стцсл. кромѣштьнъ (зовнішній). Те саме значення має й ст. сл. (і стцсл.) в ъ н ѣ ш ь н ь:

„К р о м ѣ ш н і й — внѣшній". Лекс. 1627 р. 104.

Стцсл. к р о м ы ш т ь н ъ (цсл. к р о м ѣ ш н і й) походить від к р о м ѣ (без), стцсл. в ъ н ѣ ш н ь н ь (цсл. в ъ н ѣ ш ь н ь) — від стцсл. в ъ н ѣ (зовні), ч. v n ě, рос. в н е.

Кропи́ти — збризгувати водою кого або що. Священик кропить у церкві свяченою водою.

Ст. слов. (і стцсл.) к р о п и т и, к р о п и л о (укр. кропи́ло), о к р о п и т и, о к р а п л я т и, окропленіе.

Див. к р а́ п к а.

Лекс. 1627 р. 96: „Ка́пля — кро́пля".

Див. к а́ п а т и.

Кро́ткий, арх. — ти́хий, ла́гідний, скро́мний.

Лекс. 1627 р., 104: Кроток — кро́ткій, тихій, скромный.

Там таки, 256: Тихость — кро́тость.

Ст. слов. (і стцсл.) к р о т ъ к ъ; болг. кротък, серб. кротак, рос. кроткий, ч. krotky, (п. łagodny, łaskawy, cichy).

Пор. ст. слов. k r o š t ǫ („крочу"), krotiti; рос. кротить, крочу; ч. krotiti; п. ukrócić; укр. у к р о т и́ т и — приборкати.

Вихідною точкою тут не могло бути праслов. * kort-, бо воно дає ст. болг. к р а т к ъ, (не „кротъкъ"), укр. к о р о т к и й; ч. kratká. Пор. лат. curtus, нім. kurz.

У світлі цього факту походження слова „кро́ткий" залишається загадкою.

Крук — во́рон.

Це всеслов'янське слово (індоевроп. походження) постало шляхом наслідування звуків ворона: к р (у).

Болг. к р у к, рос. к р у к, польське k r u k. Пор. лит. kraũkti (крякати), латв. krauklis — (ворон), грецьке kraugé (крик).

Лекс. 1627. 474: Крук.

Там таки, 347: Ара́вія — крук або крукова.

„К р у к білий" — образне означення уніка́ту.

Крупи́ — роздерті й очищені з луски зерна проса, гречки, або ячменю, з яких варять кашу.

Див. к а́ ш а.

Лекс. 1627. 223: крупы́.

Ст. слов. к р у п а; укр. крупа́ (частіше множ.: крупи́); рос. крупа, болг. кру́пка (укр. кришки́); ч. kroupa; п. krupa.

Пор. латв. krups — дрібненький; лит. kraupus — „обсипаний" малесенькими бугорка́ми, шорохáвий.

„Кру́титься!" — „А все таки вона крутиться!" Це вираз для зазначення правдивості свого погляду проти іншого, явно неправдивого.

Великий італійський учений Галиле́о Галиле́й (1564-1642) навчав, слідом за Коперником, що не сонце крутиться, а земля. Інквізиція року 1634-го потягнула Галилея на суд і змусила його, 70-літнього, зріктися своєї науки, бо інакше він був би на кострі спалений за „єресь". Старик на колінах... зрікся! А вставши, він у великому гніві

тупнув ногою і скрикнув: „E pur si muove!" Цебто: „А все таки вона крутиться!"

Ксанти́па — жін. ім'я. Із стцсл. Ксанфиппа, а це з грецького жіночого ймення Xanthippe (Ksanthippe) — від гр. слова xanthisma — ри́жа (руда́).

Лекс. 1627 р. 440: Ксантіппа — рыжая конница.

„К с а н т и п а" — дуже сварлива жінка.

Старий грецький переказ представляє Ксантипу, дружину старогрецького філософа Сократа (469?-399? перед Н. Хр.) як дуже злу й сварливу. Тому це ймення переносно вживають для означення злої, сварливої жінки. У нашій народній мові на таку жінку кажуть: „Яга".

Ксе́нія — жін. ім'я. Із стцсл. Ксеніа, а це з гр. Xénia — приязна, дружня, гостинна.

Укр. пестливі фоми: Ксе́ня (в Зах. Укр.), Окса́на (у Сх. Укр.).

Лекс. 1627. 440: Ксе́ни, Ксе́ніа — странна албо странно пріємство.

Ксенофо́нт — чол. ім'я. Із стцсл. Ксенофонтъ, а це з грецького ймення Xenophon, род. відм. Xenophontos (що означає: той, хто говорить чужими мовами): xenos (чужий) + phoné (звук, звук мови).

Лекс. 1627. 440: Ксенофант — странен муж.

Кти́тор — будівничий церкви, манастиря, або важливої громадської установи.

Із стцсл. к т и т о р ъ, а це з гр. ktétor — від ktidzo — будую, встановляю, засновую що.

Кузьма́ — чол. ім'я. З стцсл. К о с м а, а це з гр. Kosmas (чит. Козмас) — керманич, упорядчик.

Лекс. 1627. 425: Косма, Козма — мір, или украситель. Косиник — свѣцкій или ко́змик.

Ку! ку́ку! — звуконаслідування зозулі. Звідси: ку́кати, кукання, кува́ти.

З прамови.

Пор. укр. пісня:

„Ой з а к у в а л а та сива зозуля
Рано-вранці на зорі..."

„К у - к у!" — У дитячій мові: виглядати крадькома звідки й казати, „ку-ку!"

Звідси: „ку́кати" — виглядати звідки крадькома.

Кýбок — чáша, чáшка, філіжáнáка. З польського kubek, а це з франц. coupe, що (як і італ. coppa) походить з лат. cupa -- посудина на вино.

Лекс. 1627. 425: Котил — кýбок.

Там таки, 103: Чаша, кýбок, кýфель.

Т. т., 468: Фіала — кація на кшталт чашѣ або кýбка.

Т. т., 446: Потíр — чаша, кýбок, келих.

Т. т., 234: Сткляница — склянка, албо кýбок, чаша, кéлих.

Лекс. 1596. 31: На кшталт чашѣ албо кýбка.

Кувáти — бити молотом по залізі, щоб зробити з нього запланований предмет.

Староукр. форми: „кýти" і його ітератив „ковáти". Контамінація к у[ти] + [ко]в а т и в висліді дала сучасну форму: „кувати".

Ст. слов. к у т и, к у в а т и; болг. к о в á (кую); серб. к ó в а т и; рос. к о вать; ч. kouti; п. kuć.

Пор. лит. káuti (бити, кувати); латв. kaût (те саме); ірлянд. cud (те саме).

Слід староукр. дієслово „ковати" віддзеркалений в суч. укр. „ковáль". Суч. укр. „кóвання", що вживається в Галичині, віддзеркалює собою староукр. „кованіє", „кованьє". Пор. напис на Хресті 1161 р.: А кованьє его злото й серебро.

Сім'я слів: кувáти, підкувáти, підкóва, обкувáти, обкуття, закувáти (в кайдани), кýти, закýти, закýтий, ковáль, ковáлик (здрібніле), ковальчýк (здрібн.), ковáльство, ковáльський, ковалів, ковалéва, староукр. „ковáльня" (що тепер його заступило в нас польське „kowadło").

Слово „кувати" в нас уже з давніх-давен вживають у переносному значенні: „кувати крамолу" (чинити бунтівнý змовý), — на зразок укр. народнього: „веругати штуку" або „втяти фокуса".

Див. Слово о п. І. 1187 р.: А князи крамолу коваху.

Там таки: Мечем крамолу коваше.

Т. т.: Начаша князи крамолу ковати.

Див. ще: „Ваю храбрая сердца скована". Слово о п. І. 1187 р.

Куди́, кудá - до якого місця (?), в якому напрямку (?).

Ст. слов. kǫdu; рос. к у д а́, серб. к у̑ д а, к у д; словенське kǫ́d; ч. kudy; п. dokąd (do-kąd), діялект. kędy.

Пор. старопруське is-quendau — звідки; п. skąd (-kąd).

Негативне: „нікуди"; звідси переносне: „нікудишній" (нездалий, непо́тріб).

„Куди тобі з постолами в квашу!" або „Куди тобі братися!", визначає: „Це не на твої сили, мізерахо!"

„Куди" (?) відноситься до руху в напрямку якогобудь місця. Напр.: „К у д и (до якого місця) ви йдете?"

„Де" (?) відноситься до чиєї позиції (нерухомості) в будь-якому місці. Напр.: „Де ви сидите?"

Конструкція „Д е ви йдете?" — ясно нелогічна, бо вона означає, що хтось знаходиться т а м (у даній позиції), а все таки він „іде".

Куде́ля, куділка — зв'язаний жмут кужелю, пачісок вовни для пряжі. Із ст. сл. kǫdělь; польське kądziel; ч. koudel. Поруч цього: укр. к у̑ ж е л ь, ч. kužel.

Пор. литовське: kedenti (скубати), а koudelis (куділка і пташиний чубок).

У Галичині „куділь" віддзеркалює собою початкову староукр. форму: „кудѣль". „Куде́ля" (на Наддніпрянщині) це вже пізніша форма. Димінутив — „куділка".

Той самий корінь у словах „кудли", „ку̑дри". Звідси: кудла́тий, кудла́й, кудла́ч, кудря́вий, кудря́вець.

У народній пісні:

„Ти, дівчино хитра-мудра,
Розчесала набік ку̑дря,
Розчесала на всі боки,
Щоб не було замороки".

(Волинь)

Куде́сник, арх. — маг, характе́рник, особа, яка нібито має надприродню силу творити всякі „штуки магічні", — як, напр., пан Твардовський у польських легендах, або Симон Магус в одному з прадавніх апокрифів, що постав був, мабуть, ще в початках Християнства.

Старе слов'янське слово „кудесник" ще в XVII в. забулося серед наших освічених людей до тієї міри, що вони його помилково уважали за ... московське!

Так думав навіть сам Памва Беринда, коли писав:

„Кудес, куде́сник — чорт или чаровник, по нѣких повѣсти в Мо́сквѣ наричется". Лекс. 1627. 101.

Цікаво, що він випустив з уваги той факт, що слово це було в старо-церковно-слов'янській мові: „кудесьникъ". (Див. Ф. Миклошич, „Краткій словарь шести славянскихъ языковъ" (1885).

Ст. сл. „кудесьникъ" в'яже спільний корінь із ст. слов. kuditi (кудити), kuždǫ (куджу).

Ст. сл. „кудити" (чинити всякі Богу противні штуки, прокляттями накликати нещастя на людей, злословити, смішити людей нечестивими фокусами).

Є це слово в сучасних мовах: сербській, хорватській, болгарській, словенській; було воно і в староукраїнській і в старопольській мовах.

Сліди його маємо в усяких зложеннях, що збереглися в суч. укр. діялектах: „прокýда" (шарлатан) — на Волині, Крем'янеччина; „паскýда" (все те, що погане); слово „паскýдити" колись означало: накликати прокляттям нещастя на кого; згодом — зневажати кого прокльонами. (Тільки таке значення має польське „paskudzić" в Біблії Леополіти 1455 р.).

Кудйкало — той, хто часто питає: „Куди?"

Кудку-дáк! — звуконаслідування курки.

Звідси: „кудкудáкати", „кудкудакає" або „кудкудáче", „кудкудáкання", „кудкудáкало".

Кудрявий, арх. — кучерявий.

Див. к у д é л я.

Лекс. 1596. 25б: Дерево нѣякоесь кодерявое.

Там таки, 42б: Крісп - - кудерявый, лат.

Ку-Клукс-Клан — американська расистська організація, основана 1866 р. На зборах і прилюдних виступах вони зодягнені в білі шати з капюшонами, в яких є тільки прорізи на очі, ніс і уста.

Одним з обрядів їхнього „культу" є прилюдне палення (вночі) велетенських, вкопаних у землю хрестів.

Їхня англійська назва — це абревіятура Ku-Klux-Klan (в англ. вимові „К'ю-Клакс-Клен"). Це букви з грецького слова „kýklos", що означає круг, коло.

Кý-ку! — звуконаслідування зозулі. Звідси: „кýкати", „кýкання", а також назви зозулі: рос. кукýшка, польське kukułka, санскр. kokilas, гр. kókka, лат. cuculus, лит. kukuti й ін. В укр. мові із звуконаслідування „кý-ку" не створено назви для зозулі.

Дитячого „А ку-ку! Де ти?" не слід змішувати із звуконаслідуванням зозулі. (Воно також відоме з фрази: „Куку в руку" дати, цебто дискретно дати хабаря.

Куку́ль — чернече покриття голови, клобу́к. З гр. kukúllion.

Кукуріку! — звуконаслідування півня. Місцеве також „какаріку", „кікірікі".

Подібне звуконаслідування півня є в усіх індоевропейських (арійських) мовах; лат. cucurire, суч. грецьке kukuridzo, долішнє нім. kikeriki; саскр. kurutas — півень.

Кукуру́дза — рід хліборобської рослини, насіння (бубкове) якої збитою масою вкриває шишку — „качани" на верщках високого, грубого й твердого качаниння.

Походження цього слова таке ж темне, як походження англ. „corn", що означає кукурудзу.

Дехто пробує знайти для нього корінь у слов'янських словах, інші ж виводять його з тюрксько-османського „kokoroz", ще інші — від румунського „kukuruz". У Німеччину слово „Kukuz" прийшло з слов'янських країн.

Кула́к — п'ястук.

Походження цього слова неясне. Джерела його шукають у слов'янських та інших індоевропейських мовах (лит., латв. та ін.), а також у мовах тюркських.

Слово „кулак" у переносному значенні в російській мові означає заможного селянина. (Його укр. відповідником є слово „куркýль").

Слова „кула́к" і „розкула́чувати" сильно закоренилися в советському лексиконі в зв'язку з офіційною експропріяцією селянської землі в процесі колективізації в СССР, що завершилася за часів диктатури Й. Сталіна (помер 1953 р.).

Слово „п'ястук" (яким у нас почали підмінювати слово „кулак"), походить з польського pięść.

Кулінáрство — майстерність приготування страв.

Слово походить від лат. culina — кухня; лат. culinarius означає: кухонний; кулінáр — кухар (з польського „kucharz", а це з нім. kuchen — варити; з польського „kuchnia" (а воно з з нім. Küche) походить наше „кухня".

Куліси — лаштýнки, обстанова театральної сцени (декорації і т. ін.). З франц. coulisses.

Тому що куліси заслонюють все те, що діється за сценою, вони почали символізувати всякі таємні справи, а головно справи підозрілого характеру — „коншахти". У цьому сенсі говорять про „сцену" й „закулісся" різних справ і „справок".

Куліш — страва з гречаних крупів, або з пшона.

Наші верховинці в Карпатах вимовляють це слово по-своєму: „кулеша". Тому що вони варять її тільки з кукурудзяної муки, то „кукурудзяність" у них стала специфікою цієї страви.

Білоруське к у л е ш, рос. к у л е ш, болг. к у л я ш а, польське kulesz, kulesza.

Між різними іншими гіпотезами дослідників походження цього слова є гіпотеза Якобсона (на сторінках „Slavic Word", II, 1955 р.), який не сумнівається в тому, що це слово походить з угорського „köles", що означає просо.

Ку́ля — стрільно для малої зброї: кріса (гвинтівки), кулемета, пістоля й малої гармати. З польського „kula", а це з давнього горішньонімецького „kula".

З України пішло це слово і в Москву, де воно змінило свою форму на „пу́ля".

Кульба́ка — сідло́. Слово це є не тільки в українців (в деяких укр. говорах воно наявне в формі „кульвака"), бо є воно і в поляків.

Серед дослідників переважає такий погляд, що це слово походить з тюркського „kaltak" (сідло).

Культ — містичне почитання кого, або чого. З лат. cultus (від colo — культивую, плекаю) — релігійне вірування.

Кум-крум! — звуконаслідування жаби. Звідси: „ку́мкати". З дитячого фольклору (на тему жаб'ячого к у м к а н н я):

„К у м - к у м а,
Позич полотна:
Дина вмерла, —
Сорочки нема!"

(Крем'янеччина, Волинь)

Памва Беринда жаб'яче „кум" пояснює грецьким „koph", хоч є воно грецьким звуконаслідуванням... сови. Див. Лекс. 1627. 425: Коф — кум.

Кум — слово, яким називають один одного батько дитини та хресний батько її. А для батька дитини її хресна мати — це кума.

У деяких говорах Наддніпрянщини наше традиційне „хресний батько" (той, хто тримає дитину при Хрещенні) цілком невпопа́д і зайво перекрутили на „хреще́ний батько" (звідси й означення „хрещена мати").

Хреще́ними є всі ті, що охре́щені, а не тільки ті, що тримають дитинку при Хрещенні! Такого пояснення слова „кум" і „кума", яке б не суперечило вимогам фонетики й семасіології, покищо немає.

Cum grano salis, лат. — дослівно: „з дробинкою солі" (цебто іронічно: хоч крихіткою якогось розуму).

Кума́нська мова — див. полове́цька мова.

Ку́мач — про́ста, особливо тендітна матерія — червона, або синя. З татар. kumač. Дм. 539.

Кумúр — ідол.

„Не роби собі кумира" — вираз біблійний. (Вихід 20. 4).

Лекс. 1596. 16: Кумúр — болва́н.

Лекс. 1627 р., 102: Кумúр — идол, болва́н.

Грецьке слово eidolon (звідси лат. odolum) переклали стцслов. словом кумиръ, бо воно, звичайно, визначає ідола. Але проблема походження цього стцслов. слова не розв'язана.

Ку́мис — напиток з перебро́дженого (сферментованого) кобилячого молока.

Слово походить з тюркського kumyz; наявне воно в татарській її казахській мовах.

Ку́мі — див. Галіфа.

Кумовство́ — див. кум.

Лекс. 1627. 185: Приемничество — сукцесіє, кумовство. Приємник — кум.

Куна́к — друг, приятель. З тюрк.-половецького kunak — гість-нічліжанин здалека. Турецьке konak — господа, заїзд (ніби готель). У болгар і сербів це „konak", засвоєне від турків, означає те саме.

На північних територіях Кавказу дуже сильно поширене т. зв. куна́цтво, цебто гостинність і принцип „недоторканості" особи гостя.

Це так, як і було в наших предків, які трактували гостей згідно з таким принципом: „Гість у дім — (це) Бог у дім".

Ку́ндель — див. **куде́ля**.

Кунту́ш, конту́ш — жупан, верхня коротка одежа з відкидними рукавами.

До нас прийшло з польськ. kontusz, а це з турецько-османського kontos.

Дехто думає, що це турецьке слово походить з грецького „kándys", що означає верхню одежу.

Очевидно, це тільки здогад.

Куншт, арх. — жарт, дотеп,жартлива збиточність.

З польського kunszt (того ж значення), а це з нім. Kunst (майстерність) — від könen (уміти).

Лекс. 1627. 228: Смѣхотво́рство — жарт, куншт. Смѣхословлю — жарту́ю.

Ку́па — маса речей, що складені одна одну.

Слово всеслов'янське праіндоєвроп. походження.

Є це слово і в найстарших пам'ятках старо-церковно-слов'янської мови: в Супрасльському рукописному зводі (кодексі) XI в. і в Фрагментах Кльоца (граф Cloz) з XI в. У цих пам'ятках форма цього слова „купъ". Так на старо-церквно-слов'янське було перекладене грецьке „sorós" — згромадження чого в одне місце.

Болг. купа — скидання речей одна на одну. Серб. ку́п — збори, збір, собор, з'їзд; звідси скупштина — парлямент.

Лит. kaũpas — купа; kupetà — копичка сіна; kupstàs — горбочок.

Укр. „громадити" (напр. „громадити сіно", цебто згортати, (згребати сіно) невід'ємно пов'язане зо словом „купа".

Пор. Лекс. 1627 р. (Передм.): В ку́пу згрома́дивши.

Наше „вкупі" означає разом. Див. Лекс. 1627. 95: Збираю вкупѣ.

Нижньо-лужицьке „kupa" означає „горб" (староукр. холм).

В укр. мові слово „купина́" (напр., на Крем'янеччині, Волинь) означає бугровату поверхню мочару, сіноко́су (сіножаті) і т. п. Старе наше „йти купою" (громадою, юрбою) і досі зберігається в нашій народн. мові.

Старе укр. „ку́пно" (спільно, разом, вкупі) збережене в старих піснях. Напр. у колядці: „Днесь поюще, к у п н о іграймо!"

Сім'я слів: ку́па, вку́пі, вкупочці (разом, спільно), купина́, ку́пка, купочка, купище, купчитися (збиратися разом).

У російській мові синонімом слова „купа" є слово „куча".

В укр. мові к у́ ч а — це буда, що зовсім схожа на купу соломи, хамличчя, або хабаззя.

Куперва́с — один з родів вітріолу. З польського „koperwas", а це з нім. Kupferwasser — розчин о́кисі міді: Kupfer (мідь) + Wasser (вода). Нім. Kupfer із середньов. лат. cuper (мідь).

Окись кожного металю (з окисею міді цебто з куперквасом включно) називається в і т р і о́ л (з фр. v i t r i o l, а це лат. vitrum — скло, бо він лискучий, як скло).

Тому він колись уживався в косметиці.

Напр., у Словнику Грінченка є такий приклад з фольклору: „Купервасу купувала, — чорні брови малювала".

Див. Син. XVII-го в. Третая часть чарки купервасу.

У народній мові це слово й тепер дуже популярне. (Напр., на Волині живою збереглася популярна сміховинка на тему змішання понять про „шафран" і „купервас".

Ку́піль — 1. купання; 2. вода для купання в будинку; 3. купа́льня.

Лекс. 1627. 426: Ку́пель — ку́пѣль, са́жавка, ванна.

Слов'янська назва к у п а л ь н і — це „баня".

Ст. слов. б а́ н я, болг. баня, рос. баня, серб. баня, укр. баня.

У поляків і чехів немає, і ніколи не було слова „баня" як назви купальні. У чехів баня — це lazeň, а в поляків — łaźnia (від łazić — лазити). Загально думають, що старослов'янське „баня" походить від італійського „bagno" (купання) — з лат. balneum, а це з грецького balaneion (купіль).

Винятком тут погляд Брюкнера (SEJP), який твердить, що „баня" — слово слов'янське, а від слов'ян запозичили собі його мадяри (пор. мадярське banya — яма).

Брюкнер твердить, що у слов'ян „баня" було синонімом слова **я м а.**

У найстарших писаних пам'ятках східніх слов'ян слово „баня" не засвідчене. Знаходимо його тільки в старо-церковно-слов"янських пам'ятках XI-го віку. А це значить, що слово це прийшло до нас — разом із стцслов. мовою — від південних слов'ян (македонців, болгар, сербів).

„Баня пакибытія" (дослівно: „купіль знову початого життя") — це Хрещення.

Південні слов'яни, а специфічно —серби й хорвати — мають й слово „бансък", але воно походить від їхнього слова „бан" — з тюркського „ban (пан, вельможа, багатий), і тому його зо словом „баня" змішувати не можна.

Купріян, Купер'ян — чол. ім'я. Із стцсл. Киприанъ, а це з грецького Kyprianos — кипрієць, житель грецького острова Кипр (гр. Kypros) на Середземному морі. „Купріян", „Купер'ян", „Капріян" — це укр. народні версії стцсл. Киприанъ.

Ку́пчитися — сходитися докупи, збиратися разом, триматися купи (спільнотності).

Див. к у́ п а.

Ку́ра, арх. — ку́рка, серб. ку́ри, множ. куры; рос. кура; словенське, польське й лужицьке kura; ческе koura. Укр. „ку́рка", „ку́риця" й „курча́" — це здрібн. форми староукр. „кура".

Старослов'янське куръ — півень. У старо-церковно-слов'янських текстах Нового Заповіту слово „алекторъ" — з грецького „aléktor" (лат. gallus) означає півня.

У стцслов. мові слово „куръ" не засвідчене, — там є пѣтель і пѣтелинъ із стцсл. пѣти, пѣвати — співати́, староукр. „піти", суч. укр. народн. „піяти"). (Порівн. у Зерова („Чистий Четвер"): „Півень п і є").

Укр. п і т у х, старопольське і суч. народн. польське pietuch, рос. петух, хорватське петен (суч. польське kogut, а ще в XV в. тільки kur) означають п і в н я.

Походження ст. слов. слова к у р ъ не відоме. Збути цю справу таким аргументом як звуконаслідування не так то вже легко, бо слов'янські звуконаслідування курки цілком інші.

Пор. польське kokot (півень) від звуків ко-ко-ко і укр. к в о к а — від звуків тієї курки, що збирається ви-

сиджувати курчата. А втім, треба мати на увазі, що нім. Kurre (корінь той самий, що і в ст. сл. слові куръ) означає індичку, а Kurrhan — індика.

Слово „кура" згадується в наших найстарших писаних пам'ятках.

Див. Слово о п. І. 1187 р.: Изъ Кыєва дорискаше до куръ Тмутороканя.

Ку́рва — проститутка, слово всеслов'янське. Ст. слов. (і стцсл. к у р ъ в а, а стцслов. описове — „žena blǫdьnica" (в Новому Заповіті) — в укр. вимові: „жена блудниця".

Слово „курва" одні виводять з готського hōrs — повія, а інші із слова „ку́ра" (курка — за аналогією франц. слова cocotte (курочки), що в переносному значенні означає й проститутку.

Латинського прикметника curvus, curva, curvum — зігнутий, викривлений (фізично), а переносно: упавший морально, кручок — покищо не взято до уваги.

Хоч слово „курва" є в стцсл. мові, ледве чи можливо думати, що з неї воно поширилося серед нашого народу, і що з цього самого джерела воно поширилося й між поляками.

Навпаки, це наше слово походить з польського „kurwa", тому що латинське curvus, -a, -um поширилося між західньоєвроп. народами (пор. франц. curvatif, curvative — викривлений; англ. curve (кривина), curvet (випачена, цебто викривлена форма чого); нім. Kurbette (те саме).

Очевидно, що це слово попало і в Польщу, і там воно створило собі велику сім'ю слів, якої воно не створило в мові жодного іншого народу; kurwa, kurwiarz (курвій), kurewka, kurewski, kurewstwo, skurwić się, po kurewsku. Лайки: „skurwi syn", „skurczy byk" (із * skurwczy byk), „kurwa [twoja] mać" — скорочено: „kurwa(!)"

І цей арсенал польських слів масово поширився в Україні, а звідти й у Росії, але в невеликій мірі.

Що з латинського світу попало це слово і в стцслов. мову (стцсл. к у р ъ в а) — це жодна несподіванка.

У стцслов. мові є й інші латинізми: **к р и ж ь, п а п е ж ь, к у с т о д і я** і т. ін.

Курга́н — давня могила в степах; високий земляний насип.

Слово це походить з тюркського; напр., половецьке слово kurhan означає кріпость, фортецю.

Кургани в степах України — це давні скитські могили.

Курдюк — овечий хвіст з жиром на кінці. З тюрк. kujruk, kudruk, Дм. 540.

„Кýри не клюють" — означає „дуже багато" чого. Напр., кажуть: „У нього грошей, — і кури не клюють".

Курúчка, місц. — цигáрка, папірóс(ка).

Слово це найбільше вживається на Поділлі.

„Хіп (хап) курúчку з рота, — та в рукав". Свидн., Любор. Від „курúти" є в нас не тільки слово „курéць". Маємо й такі слова як „курúсько" (тютюн), „окýрок", „недокýрок", „накýрено" (в хаті), „курна хата" (примітивна хата без комина, в якій дим розходиться по хаті, і з неї крізь дах (кришу) виходить.

Кýрінь — 1. буда в значенні теперішнього шатра намету; 2. підрозділ козацького війська; 3. козацька станиця.

З тюрксько-татарських назв табору (староукр. обóзу): küren, kürijen.

У суч. татарській мові слово kürijen означає й пекарню. А в сучасній російській народній мові слово „курень" означає буду.

Курінь у народній етимології звичайно зв'язують зо словом „курити" (диміти). І. Филипчак: „Кульчицький — герой Відня" 1933 р. ст. 88: „Курені будовані на стовпиках, без димарів; дим виходить через стелю, так і курить за тим його куренем прозвали".

Кýрія — сукупність верховних органів адміністрації (у Ватикані) Католицької Церкви, офіційна назва (латинська) якої: Curia.

Історія функції лат. слова „curia" дуже довга, і починається вона в доісторичних часах.

Згідно з старою легендою, кажуть, що Ромуль (Romulus) — легендарна постать, якому приписують факт заснування міста Риму — поділив був патриціїв (знать міста Риму) на 30 курій — адміністративних одиниць.

Пізніше (також перед Н. Хр.) словом curia називали будинок сенату Римської імперії.

У середн. віках курією звалася рада й суд володаря кожної західньої країни; курія складалася з його васалів. Словом curia римляни називали сенат у кожній завойованій ними країні.

Російський цар Петро Перший увів лат. слово „курія" і в Росії; куріями він почав називати кляси виборців, що були поділені за принципом таких цензів, як майно, стаж у державній службі, соціяльне походження і т.д.

Курйо́з — усе те, що дивно виглядає.

Слово походить з франц. curieux (той, хто зацікавлений чим) — з лат. curiosus.

Куркоїд — ласун на курей. Слово це насмішливе. Є воно вже в вірші про Жовтоводську битву 1648 р.: „Поможи, Боже, тих куркоїдів (поляків, панів) бити".

„Курояд", „свино́яд" і т. ін. — це слова, якими наш аскет — старець Івана з Вишні (якого історики назвали „Іваном Вишенським) в кінці XVI-го й на початку XVII-го в. прозивав тих, посаджених на катедри польським королем Ієрархів наших, які не дбали про Церкву, а служили не „для Ісуса, а для хліба куса", як це тоді говорили про них.

Курку́ль — „кула́к". Слово „курку́ль у нас уперше записав Д. Еварницький, а з його українського рукописного словника взяв це слово Борис Грінченко і включив його в свій „Словарь української мови", що вийшов друком у Києві 1909 р.

Б. Грінченко передрукував із цього (недрукованого) словника Еварницького таке його пояснення (російською мовою) слова „куркуль":

„Прибувший, захожий з іншої місцевості чоловік, що поселився [тут] на постійне життя".

Еварницький записав так таке значення слова „куркуль" у місті Любовську на Катеринославщині, — інформує Грінченко.

А далі Грінченко додає від себе:

„У Чернігівському повіті („уєзді") — це [слово „куркуль"] прозвище, яке місцеві міщани надали в насміх козакам-чорноморцям".

Далі, слово „куркуль" включив Д. Ушаков у свій „Толковый словарь русского языка" (Москва, 1935 р.). Але Д. Ушаков не подав того джерела, з якого він узяв це слово.

Подає це слово й „Словарь современного русского литературного языка", т. V, 1969 р. І там сказано, що автори цього словника записали це слово на основі Словника Д. Ушакова. Від часу появи друком Словника Б. Грінченка, цебто від 1909-го року, до большевицької революції в царській Росії (1917-го р.) було це вісім років, досить часу для того, щоб це слово могло стати популярним серед нашої інтелігенції.

Росіяни-большевики почали називати заможного селянина словом „кула́к", а большевики-українці почали називати його словом „куркуль" — у значенні: „селянин-глитай". А коли диктатор СССР Й. Сталін (Джугашвілі) насильно заводив колективізацію, то „куркулем" в Україні почали називати кожного такого селянина, навіть і малоземельного, який не хотів віддавати свого господарства в „колго́сп" („колхо́з").

Походження слова „курку́ль" неясне. Його форми не можна вважати за складення к у р - к у л ь — навіть незважаючи на те, що в деяких говірках (напр. на Крем'янеччині на Волині) словом „куль" (у переносному його значенні) називають селянина-багача, бо приставлення к у р - (із староукр. * кор-, а це із ст. слов. кър-), що визначає все к о р о т к е, обрізане, в цьому випадку було б нелогічним.

Автім, географія давнішого (перед 1917 роком) ужитку цього слова (така, якою її представив Б. Грінченко) свідчить, що колись це було місцеве, а не всеукраїнське слово. (Звичайно, немає його і в інших слов'янських мовах).

М. Л. Подвезько у своєму „Українсько-англійському словнику" (1963) подає офіційне советське пояснення слова „куркуль", коли він каже, що воно означає „селянина-капіталіста, який визискує робітників".

Таке вияснення може підсказувати сугестію, що слово „куркуль" походить з нім. діялект. Kerker — в'язниця, кормига, що його в степах України могли поширити німецькі колоністи за часів цариці Катерини II.

Татарське **kurluk** семантично аж надто далеке від значення, яке має слово „куркуль" в СССР, що б можна було припускати, що воно постало в висліді метатези другого складу цього татарського слова.

Курли́! — звуконаслідування журавлів. Звідси: курли́кати, курликання, а також курлюкати. Але це тільки на Наддніпрянщині. В Зах. Укр. звуконаслідування журавлів — це „крю". Звідси: крю́кати, крюкання. (Пор. рефрен у пісні „Журавлі" на слова Б. Лепкого: „Кличуть крю-крю-крю..."

Куропа́тва — рід малих куроподібних пташок, що тримаються поблизу людських осель. Грецька й лат. назва — perdix. Німці називають її словом Rebhuhn (виноградна курка), а голляндці словом kurhoen.

Серб. куропя, рос. куропатка, білоруське куропа́тва, польське kuropatwa, чеське kuroptev.

Лекс. 1627. 212: Рябка — о́ребка — коропа́тва.

У східніх укр. говорах — „курі́пка". Старе східньослов'янське — в множинній формі: куропоти (з *куропъть).

Праслов'янська форма: *kuropъty, род. відм. *kuropъtъve: *kur- + pъta, цебто „курка" + „птиця".

„Куропта́ха" у східніх російських діялектах — це, очевидно, новотвір.

Курси́в — похилені друковані букви, що подібні до рукописних.

З лат. cursiva litera, що дослівно значить: скоробіжна буква, цебто скоропис, — від curro, cucurri, cursum, curre — бігти, бути в скорому русі. Звідси: cursus і cursivus.

Курси́ст, курса́нт — той, хто проходить курси.

Слово це складається з двох частин: „курс" + „-ист". Форманс „-ист" не український; він чужомовного походження.

Мова переймає не тільки слова, але й закінчення. Напр. у чужих словах латинське закінчення -ант дуже в нас поширене, як: акцептант, фабрикант, музикант, практикант і т. ін. Закінчення -іст, -ист (пор. франц. -iste, нім. -ist, італ. -ista) в нас також часте; напр.: артист, юрист, копіст, аферист, фаталіст, шахіст, лінгвіст, полеміст, евангелист, телефоніст, публіцист, турист, егоїст, про-

фесіоналіст, націоналіст і багато т.п., так само курсист, — і цю форму „курсист" подають усі академічні й інші „офіційні" словники. Жіночий рід від слів на **-іст** творимо додаванням **-ка:** артистка, аферистка, телефоністка, егоїстка і т.п., так само „курсистка". Немає підстави вважати слова „курсист, курсистка" за русизми. Закінчення **-ист** та **-ант** (обидва чужі) близькі своїм значенням, а тому й постало в нас дуже рідко вживане „курсант"; літературна форма: курсист, курсистка; це останнє відоме і в мові польській: kursistka (див. Słownik M. Арцта, 1916 р., I 623). Форми на **-іст** знають усі слов'янські мови. Але й слово „курсант" не рідке; так, глибокий знавець нашої літературної мови Олена Курило пише в „Ювілейному Збірнику на пошану ак. М. Грушевського" 1928 р. ст. 144: „Відомості подав мені курсант Технікума".

Ку́рсор, арх. — післанець. Із ст. польського kursor, а це з лат. cursor — скороход, від curre — бігти.

Посланців у нас колись с к о р о х о́ д а м и звали.

Лекс. 1627. 426: Ку́рсор, лат. — посланець, скоротéча.

Споріднене з „ку́рсор" слово „курсорний" (з лат. cursorius — швидкий) вживається і в сучасній укр. літерат. мові.

Коли хто читає слухачам який текст, не пояснюючи жодних слів і висловів та не аналізуючи його, — бо він хоче прочитати це скоро, то це „к у р с о́ р н е читáння".

Коли ж лектор читає слухачам даний текст, і одночасно розбирає його, цебто аналізує, пояснює, то це „с т а т а р н е читання", — з латинського „statarius" (стоячий), від stare — стояти. Це значить, що лектор, читаючи, робить з у п и н к и (павзи), щоб пояснювати прочитане.

Курськ — назва міста. Староукр. „Курьскъ" — від назви ріки К у р. Жителі цього міста називалися (тепер називаються) к у р я н и (не „курщани").

Слово о п. І. 1187 р.: Куряни свѣдоми къмети.

„Курчáт восени рахують" — образний вислів для висловлення тієї самої думки, що в прислові „Не кажи „гоп", поки не перескочиш!"

За літо багато курчат гине, отже треба числити тільки тих, що залишаться (до осені) живими. Вислів цей — калька з російського: „Цыплят по óсени считáют".

Куса́ти — стискати що зубами, щоб відірвати шматок. Ст. слов. kǫsati, ітератив ст. слов. дієслова kusiti.

Болг. късам; серб. ку́сати, рос. куса́ть, білорус. куса́ць, польське kąsać, чеське kousati.

Такий погляд (напр., Фасмера, ЭСРЯ), що це слов. слово походить з готського kausjan, не згідний з дійсністю.

Праслов. *k ǫ s - віддзеркалене в праіндоевр. *k o n d -: *ōnd-; пор. лит. k a n d u (кусаю).

„Кусати" — слово всеслов'янське, індоевропейського походження — має велику сім'ю в нашій мові: кус (ст. сл. kǫsъ), кусо́к, кусо́чок, ку́сник, кусі́нчик, кусатися, покуса́ти, покусаний, вку́шений, розкуси́ти, прокуси́ти, перекуси́ти, закуси́ти, пере́куска, заку́ска, ку́ска, кусли́вий і т. ін.

Ст. сл. kǫsiti згодом набуло собі й другісного значення: спізнавати смак харчу через укушення його, цебто пробувати (смакувати), випробовувати, куси́ти, искусити. Звідси наше „споку́шувати" (випробовувати, тестувати), „спокуса".

У нашій старій пам'ятці „Збірник Святослава (з 1073 р.): „пьса коусить" (цебто випробовувати пса, спокушувати (тестувати) пса.

Переносно: „розкусити" кого, або що — значить: пізнати кого наскрізь, цебто „заглянути в саму душу", кажучи словами Т. Шевченка (в „Посланні").

Кусто́да — слово латинського походження, яким називають те слово, фразу чи речення, що поміщене під текстом даної сторінки (в старих друкованих книгах), щоб підкреслити той факт, що ним (цим словом, фразою чи реченням) починається текст чергової сторінки.

Кусто́дія, арх. — сторо́жа, ва́рта. Із стцсл. к у с т о д и я, а це з грецького kustodia, що походить з лат. custodia (сторожа, ст. слов. с т р а ж а; с т р а ж ь) від лат. custodire — сторо́жити, вартува́ти, пильнувати.

У давньому Римі час, що тривав від стійки одної сторожі (варти) до зміни її черговою сторожею, переносно звали „кустодією".

Лекс. 1627. 426: Кустодіа, лат. — печать або сторо́жа.

Ку́стос, арх. — охро́нець. З лат. custos, род. відм. custodis, що означає „сторож".

Лекс. 1627. 281: Хранитель — сто́рож, ку́стос.

У Галичині ку́стош — експерт, під професійною опікою якого є музей. З польського „kustosz", а це з лат. „custos".

Кусь-кусь — „укусить". Так остерігають дітей, щоб береглися га́ви (або цюці), цебто собаки, бо вона вкусить, і буде ва́ва (ра́на), отож і буде боліти.

Кут — форма обмеження простору обома раменами гостро зломаної лінії.

Ст. слов. (і стцсл.) kǫtъ; болг. кът, серб. кут; рос. діялект. кут, ч. kout, п. kąt.

Слово всеслов'янське праіндоевроп. походження.

Пор. грецьке kanthós — кутик ока, лат. kutis— яма, що свиня рилом вирила.

Українське слово „уго́л" означає цілість форми заломання (гострого зігнення) лінії, цебто її зовнішній бік („ріг") і внутрішній бік („кут").

У нашій мові слово „кут" (здрібніле „куток") набрало гіршого значення, бо в кутку хати стоїть мітла, буває павутиння, порох і т. ін. Звідси народнє „кутки затикати" ким значить: принизливо трактувати кого з тих, що в родині.

З уваги на це слово „кут" у народній мові замінюють словом „уго́л" у тих випадках, коли хочуть уникнути аспекту принизливости.

Староукр. „уго́л будинка" — це ріг буди́нка. Звідси й „угольний камінь" — це наріжний камінь (камінь під угловим стовпом будинка). Наше „угол" походить із ст. слов. ǫglъ; пор. польське węgieł, болг. ϳъгъл, чеське ùhel, рос. угол. У Галичині „кут ба́чення" — це калька з польського „kąt widzenia". На Наддніпрянщині „точка зо́ру" (а це є укр. літерат. форма) — це калька з російського „точка зрения".

Обидві ці форми — польська і російська — є кальками латинського „sub species". Чому б не казати: „З точки погляду"?

Ку́тас — орнаментний вузол, з якого звисає подовгастий розпрядовлений помпон — при одежі.

Слово походить з турецького „kutas", що означає прикрасу на голові людини.

Кýтній — те, що в кутку; напр. „кýтні зуби". Пор. укр. народнє лайливе: „На кутні зуби ти б сміявся!"

Див. кут.

Лекс. 1627. 305: Членóвный — кýтній.

Кутýзка — в'язниця, Преображенський (ЭСРЯ) твердить, що це слово походить від прізвища відомого російського полководця, в ранзі фельд-маршала, Кутузова, який 1812 р. розгромив армії Наполеона І під Бородіно.

Але є такий погляд (Дм. 561), що це слово походить з тюркського kutuz, що означає в'язницю.

Якщо слово „кутýзка" таки походить з тюркського, то це значить, що „Кутузóв" — це прізвище тюркського походження.

Кутя́ — головна звичаєво-обрядова страва (варéна товчена пшениця з медом), що в східньослов'янських народів споживається в вілію (навечір'я) Різдва. (Укр. Святий Вечір, скорочено: Свят-Вечір).

Усі наші Різдвяні вирази — християнського походження, але з різних часів. Серед них слово **кутя́** чи не найстарше, — занесене до нас на самім початку Християнства, а може й трохи раніше. Не мало писано про це слово й виставлено різні гіпотези про його походження. Тепер у науці запанувало пояснення акад. Корша: слово це постало від грецького koukkí — біб (давнє kókkos — зéрно), множина: koukkiá — боби. Це дуже стара позичка, бо вже в мові старослов'янській маємо коутиа, часом коуциа, коучиа.

Польське „kucia" з українського „кутя". Літературна вимова кутя, за гр. koukkiá, ц. сл. коутиа; польська вимова kúcia.

Євангелія була книжкою, що дала нам надзвичайно багато найрізніших виразів для нашої мовної культури (на жаль, цей вплив Євангелії в нас неопрацьований), а серед них і частину виразів Різдвяних: „Йордань", „Вертеп", „Звізда", „Різдво".

У Гетьманщині був звичай варити кутю ячмінну, а не пшеничну.

(Назва „Гетьманщина" тут означає тільки Лівобережжя України того часу, коли його зайняла Москва (1667р.) і дозволила там продовжувати владу гетьмана (з деякими перервами) аж до 1764-го року. А на Правобережжі

України (під польською окупацією) тоді вже було заборонено зберігати гетьманську владу).

Ку́фер — скриня на одежу, рядна і т. ін., а к у ф é р о к — це мала валізка, подорожня скринька на портативні підручні речі. З польського kufer, kuferek, а це з нім. Kuffer, Koffer, що походить з франц. coffre, coffin — з латинського cophinus (кіш), джерелом якого було грецьке kóphinos (того самого значення).

Див. ч е м о д á н.

Ку́хар — той, хто професійно займається варенням страв. З польського kucharz, а це з чеського kuchař, що походить із старонімецького kūchina — з лат. coquina — місце, де варяться страви (сучасне нім. Küche).

Українське архаїчне к у х м и с т р ъ походить з польського kuchmistrz: „kuch" (з нім. kuchen — варити) + „mistrz" (з нім. Meister).

Лекс. 1627 р. 352:: „Старѣйшій поваром, ку́хмистр, майстер кухаром".

Наше „ку́хня" походить з польського „kuchnia", а це з чеського „kuchně", джерелом якого ст. нім. „kuchīna", „Kuchīn" (суч. нім. Küche) — місце для варення страв.

Лекс. 1627. 409: Щегну́ша — щебля або ку́хня.

Цей полонізм (німецького походження) спочатку в нас навіть не був „українізований". Напр., польське „kuchenny" так і писали „кухенний".

Див. Лекс. 1627 р., 421: Засло́на кухе́нна.

Як і в інших слов'янських народів, так і в нас це слово наявне також у різних складених словах узагалі, а в контамінаціях зокрема.

Напр.: кухова́р, (пор. серб. контамінаційне „кувар"), куховарити, куховарство. (Таких формацій немає в польській мові).

Сім'я похідних слів: кухо́нний, ку́хонка, ку́харка, кухарчу́к, ку́харський, по-ку́харському, кухова́рський, кухова́рство, кухарюва́ти і т. ін.

Першою тією укр. писаною пам'яткою, в якій засвідчене слово „кухар" (в оригіналі „кухарь") була Остро́зька Біблія (1581 р.). А через неї це слово перейшло і в Москву. Але слово „кухня" зайшло (з України) в Москву значно пізніше — аж за часів царя Петра I.

Старослов'янські (і старо-церк.-слов.) „кухарь" (і „кухаръ") та „поварьня" (що означає к у х н ю) зберігалися довше серед східньослов'янських народів ніж серед південнослов'янських, не кажучи вже про західніх слов'ян.

Пор. суч. болг. готвар, кухарица; серб. куховар, кухарица.

Старослов'янське „пóварь" ще зберігається в росіян, але ст. слов. „поварьня" вже дедалі більше забувають.

Серед інтелігенції західніх народів в моді є франц. c u i s i n e — кухня.

„Кухня" в літературній нашій мові визначає тільки саму кімнату, де варять. Напр.: Маю три кімнаті й кухню. У кухні знаходиться „кухóнна чи варíста піч", або по-новому „плита". У Галичині „кухнею" зветься власне „плитá". В „Опалевій мряці" М. Мочульського, 1936, ст. 67, читаємо: „Вона розклала огонь під кухнею", — це в В. Україні зрозуміють так, що вона розклала огонь на дворі перед мешканням, де кухня, щоб запалити цілу хату... На ст. 29 читаємо: „В кутку стояла піч із кухонкою", — в В. Україні це зрозуміють: у кутку стояла піч, а біля неї забавка-кухня.

Кýхоль — кýбок.

Лекс. 1627 р., 103: Чаша, кýбок, кýфель.

Наше „кýхоль" (здрібн. „кýхлик") з польського „kufel", а це з нім. „Küffell" (димінутив слова „Kufe").

Поляки також і бочку (по-польськ. beczka) колись кýфою називали.

У Зах. Укр. — „кýфель", а в Сх. Укр. „кýхоль", в якому **х** є наслідком тенденції в східньоукр. говорах вимовляти **ф** як **х**.

Кучеря́вий — див. к у д é л я.

Лекс. 1627. 426: Крісп — кудеря́вий, лат.

Кýчити — 1. тужити за к и м, за ч и м; 2. пýдитися.

1. К у ч и т и в значенні тужити вживається з означенням о б'є к т у суб'єктової туги. Напр.: Дитина кучить за матір'ю. Він кучить за домом (цебто за своєю родиною, чи за рідним місцем).

Деякі українські говірки (напр., деякі говірки на Крем'янеччині, Волинь) взагалі не знають слова „тужити", — там споконвіку тільки слово „кучити". (Слово „тужити" почало приходити до них тільки з літературної мови).

У деяких народів слово „кýчити" (за ким, чим) вже забулося, і його заступили словом „тужити" (за ким, чим).

Напр., нашого „Я скучився за..." серби не переклали б інакше як тільки словами „Тъжно ми је..."

2. Кýчити в значенні нудитися вживається безоб'єктно. Напр.: Він сам тут буде кучити (цебто нудитися).

В укр. народній мові в цьому випадку переважає такий зворот: Йому тут буде кучно (нудно) самому. І так само: Мені тут буде кучно. Або: Мені тут дуже кучно (нудно).

Від дієслова „кучити" колись був утворений ітератив *кучати, який тепер самостійно не вживається; він існує тільки з приставками: скучáти (с-кýчати), цебто постійно кучити; докучáти (до-кучáти), цебто „надоїдати" кому якимсь бідканням, або й навіть вимогами; також надоїдати (постійно й дуже наполегливо доїдати).

Похідні слова: скýка, доскýка, докýчливий, надокýчливий, надокýчливість, докучáння, надокучáння, докучáйло.

Слово це — всеслов'янське.

Пор. чеське skučeti, skoukati (кучити); рос. скучать (те саме); сербське кýкати (плакати, ридати); словенське skučati (репетувати); поль. dokuczyć, dokuczać (докучити, докучати).

Твердження Брюкнера (SEJP), що „кучити" походить від „куча", така думка — напр., Фасмера (ЭСРЯ), Преображенського (ЭСРЯ) і ін., що „кучити" походить від „кукати", — це покищо одинокі гіпотези про генезу цього слова.

„Кучити" — очевидно слово праіндоевроп. походження, і його корінь цілком ясно віддзеркалений у грецькому kokyo (я сумую, скаржуся, лементую).

Кýча — буда. Слово всеслов'янське. Болг. кýча, рос. кýча, чеське kuče, польське kuczki.

Укр. здрібн. „кучка".

Лекс. 1596. 29: Селеніє — таш, намѣт, кýчка, мéшканьє.

Лекс. 1627 р.: Куща — кýчка, будка.

Українське „кýча" означає і бýду (здрібн. бýдку), і кýпу (польське stos) чогонебудь.

У рос. к у ч а також означає тільки к у п у, а чеське k u č e специфічно визначає с к и р т у збіжжя.

Що початкове значення цього слова було тільки „купа", про це свідчить його праіндоевроп. минуле. І так, лит. kaūkara означає: г о р б (староукр. х о л м, цебто купа землі, високий насип).

Подібне значення має укр. „куча" в слові „кучугу́ра" (снігу).

Слово „куча" набуло собі в нас і другісного значення — б у́ д а, бо б у д у колись робили таким способом, що це була „куча" (купа) тарасяк, або очерету, чи будь-чого іншого, з порожнім місцем у нутрі її.

Ку́чки — еврейське „Свято Шатер".

Лекс. 1627. 172: Праздник наметов или ку́чок.

К у ч к и, староеврейське Chag Wassukkot (Свято Кучок, цебто Празник Шатер) — це третє з трьох головних еврейських Свят, — коли евреї мусять сім день сидіти в кучках на спомин того, що евреї сиділи в кучках, коли Бог вивів їх із Єгипту.

Про Кучки докладно розповідається в 3 М. 23. 34-43.

Куш! аку́ш! — вигук на овець. Є також вигуки „абазь!" та „абря!"

Ку́шати — куштува́ти, пробувати іжу. Ст. сл. кушати.

Звідси ст. слов.: куситн, искусити, искушати, искусьнъ (досвідчений, знавець чого), искушеніє (спокуса).

Кушнір — кожухар, кожник; той, хто шиє кожухи. З польського kuśnierz, а це з німецького Kürschner — від старонімецького „kursina" (хутро), із середньовічного лат. „crusina" (з тим же значенням).

Л

Л — шіснадцята буква української азбуки; по-старослов'янському зветься „людіє", люди. Старослов'янське цифрове значення 30.

Ла́ба, місц. — ла́па. „Лаба" дуже поширене в західньоукр. говорах слово, зам. *ла́па*: лаба́тий, лабу́нь; прізвища: Лаба, Лабка. Давні пам'ятки не знають цього слова, там тільки *лапа*; „лаба" позичка з угорського: **láb** — нога. На Сході тільки *ла́па*, але є лабе́ти, лабе́т: Узяти в лабети. Назва *Ельба-Лаба* каже про старовинність цього слова.

Див. *лапа*.

Лава́н, з д. євр. lavan — білий; д. євр. Lavan, гр. Laban, лат. Laban.

В євр. народніх переказах *Лаван* завжди виступає як меткий обманець.

Пор. Кн. Буття 2о. 22-29.

Пор. *Єшурун*.

Лекс. 1627. 427: Лава́н — бѣлый або цегла.

Лавр, лавра — дерево з вічнозеленим листям; лат. laurus; ст. сл. лавръ. Старовинні греки й римляни робили вінка з лавру як символа перемоги чи тріумфу. Звідси вирази: „Пожинати лаври" — бути славним. „Спочивати на лаврах" — відпочивати після свого подвигу; іронічно: розледачіти й жити минулою славою.

Ла́вра, -и, гр. — манастир; з гр. laura: прохід, дорога в долині, велика щілина, печера.

Слово це в значенні „скит", а часом і звичайний „манастир", відоме вже в давніх грецьких християнських письменників, від яких похопили його й давні латинські християнські письменники.

„В Чудотворной Ла́врѣ Печерской". Лекс. 1627 р. Передмова.

Лекс. 1927. 427: Ла́вра — улица тѣсная, през которую люде текут, або поперечница, або чернечее тѣсное мѣшканье.

„В Ст. Вел. Ла́врѣ Печерской Кієвской". Лекс. 1627 р. 477.

Поруч Печерської (Києво-Печерської) Лаври в Україні також широко відома славна Почаївська Лавра в містечку Почаєві, Крем'янецького повіту на Волині. (Після 2-ої світової війни увесь Крем'янецький повіт, а з ним і містечко Почаїв, включили в Тернопільську область, а це значить — у склад Галичини).

Почаївська Лавра (в якій зберігаються мощі Преп. Іова (Желізо) Почаївського) славна своєю Чудотворною Іконою Божої Матері.

Лавре́нтій, ч. ім'я — стцсл. Лаврентій з лат. Laurentius, а це з лат. laurus — лавровий; з бобкового дерева.

Лекс. 1627. 427: Лаврентій многолюден, з лат. бо́бковый. Лат. бо лаврус, дафин ел. бо́бковоє дерево.

Ла́гідність — м'якосердечність (характеру); походить від прикметника л а́ г і д н и й - (про людину) м'який, тихий.

Лагідний вітере́ць — зефір; західньоукр. ле́гіт. Лагідний з'їзд — спусковиста (не „прикра", не стрімка) дорога з гори.

Лагідна зима — тиха й не дуже холодна зима. Лагідне сонце — лагідне (не гаряче) сонячне проміння.

Див. л а г о д и т и.

Лекс. 1627. 324: Мяккость, ла́годность.

Там таки, 190: Ла́годне, сердечне.

Ла́годити — приготовляти що (напр., обід, вечерю і т. д.); направляти (ремонтувати, ла́дити) що (напр., воза); мири́ти кого з ким.

Полагодити свої справи. Залагодити сварку.

Зла́года — мир у родині, в організації і т. ін.

Ла́года — лагідні взаємовідносини. Слово це наявне в усіх слов'янських мовах. (У стцсл. мові воно не засвідчене).

Рос. ла́года, польське (застаріле) łagoda, чеське lahoda; серб. і хорв. ла́года.

Слово праслов'янське праіндоевроп. походження. Пор. латинське lāga — порядок, литовське loga — черга; гр. lagaros - тонкий, ніжний, делікатний.

Лад — порядок, згода, устрій (державний), спосіб. Напр.: Пробувати на всі лади (всіма способами) робите це.

Ла́дити — направляти (ремонтувати) що. Ла́ден — готов (напр., Він ла́ден зробити це).

Чеське lad, польське ład; ładny (гарний); рос. лад; ла́дно (напр., Ну, ла́дно! — Ну, згода!).

Між мовознавцями немає однозгідности поглядів на походження цього слова.

Ла́да, міфол. — ім'я власне старослов'янської уявної „богині", подібної до староримської „богині" Венери (по-латинському Venus).

Проблема походження цієї старослов. назви не розв'язана й досі.

О. О. Потебня перший зайнявся був основним дослідженням походження назви „Лада", і його стаття (опублікована в періодику „Русскій Филологическій Вѣстникэ", т. VII, стор. 226 і дальші, що виходив у Варшаві — від 1876 р.) і досі залишається найбільш авторитетною в цій справі.

Ла́да, староукр. — муж, чоловік. Слово о. п. Іг. (1187 р.): „Чему мычеши стрѣлки на моєя л а д ы вои?" Серб. **лада** — дружи́на, жінка; чеське lada те саме. Див. О. Трубачев 99-102; він ставить сюди: лад, ладити. Слово „лада" засвідчене також у формі „ладо".

У болгар далі зберігається старий весільний обряд, що називається л а д у в а́ н е — з піснею, в якій є приспів „Ой, ладо, ладо!".

У болгар л а д а — це друга донька в сім'ї, що під час обряду л а д у в а́ н е „іде по воду".

Крім „Слова о полку Ігореві" (1187) немає жодної іншої такої писаної пам'ятки, в якій було б засвідчене слово „лада". Але в фольклорі (народній усній словесності) воно збереглося в різних слов'янських народів.

В українському фольклорі на Волині слово „ла́да" (яке є в „Слові о полку Ігореві") наявне в формі „ладо".

Напр., у веснянці „А ми просо сіяли" є приспів „Ой, дід - л а д о сіяли, сіяли". (Село Татаринці — після 1945 р. „Веселівка", Крем'янецького повіту).

В українському фольклорі „ладо" — це слово, яким називають дорогу любу особу — не тільки чоловічої, але

й жіночої статі. Напр., у казці кажуть до царівни: „Царівно, л а д о моє, мостіте мости!"

А царівна до царя:

„Цареньку, вже й помостили, л а д о моє, вже й помостили!" (Чубинський, Труды, ц. п., т. III, 83).

У Шевченка („Плач Ярославни") княгиня Ярославна питає вітру: „Вітрило, вітре мій єдиний! На князя, л а д о моє миле, ти ханові метаєш стріли?"

Ла́дан — фиміям; з гр. ládanon — пахуча смола з такого кущового дерева, що по-грецькому називається ledos. Але саме це грецьке слово походить з арабського lädan (євр. loth), і про таке джерело його походження знав уже старогрецький історик Геродот (484?-424? перед Н. Хр.), якого славний римський промовець Ціцерон назвав „батьком історії". (Він був основоположником історіографії в Европі).

На Близькому Сході димком з розжареного ладану з давніх-давен обкаджували святині і доми вельмож, щоб повітря там було запашним.

У християн кадіння в Церкві є частиною Богослужбового обряду.

Лекс. 1627. 411: Фиміа́м — ла́дан.

„Кадити ладаном", „кадити" — вихваляти незаслужено.

„Боїться, як чорт ладану!"

Ла́дитися — готуватися куди, або до чого. Напр., ла́дитися в дорогу.

Див. л а д.

Ла́дки! ладо́сі! — в дитячій мові це приспів при грі в л а д о ш к и, коли двоє дітей плещуть одне одного долонями об долоні.

Ла́зар, ч. ім'я — із стцсл. Лазарь, а це із давньоєвр. El'azar, що означає „Бог поміч" (El — Бог, azar — поміч).

У Старому Заповіті це ймення зберігає свою оригінальну повну форму „Ел'азар". А в Новому Заповіті (оригінал якого написаний по-грецькому) це ймення уже скорочене: „Лазар".

Лекс. 1627. 427: Кому помочник єст Бог, або мертв связан.

Лазаре́т — лікарня. Це слово походить від імені Св. Лазаря, що працював коло хворих на проказу й сам хворував на неї. У середні віки, коли проказа сильно ширилася в Европі, постав осібний орден Св. Лазаря, що будував лікарні (lazaretti), а члени його ходили коло хворих. Перша така лікарня під іменем Св. Лазаря була збудована біля Єрусалиму, і від неї назва lazaretti широко розійшлася по Европі. У мові англійській слово „**lazar**" ще й тепер визначає хворого на проказу.

Словом „лазарет" тепер звичайно називають заімпровізовані військові воєнні лікарні.

Ла́зня, місц. — приміщення для купелів; з п. łaźnia (від łazić — лазити). Слово це уживається переважно в Галичині. На Наддніпрянщині традиційно вживається слово „ба́ня" з франц. **bain — купіль,** приміщення для купелі, ванна.

У мовах болгарській і російській також є це запозичення („баня") з франц. мови.

У нас колись по всій Україні було поширене слово „ба́ня".

Див. Лекс. 1596: Баня — ла́зня.

Українці взяли це з польського (хіба ж не з чеського lázeň!) і колись поширили його були аж на Москву.

У староукраїнській мові було в нас і своя назва для „лазні" („бані"), а було нею слово „істба".

Уживав його й наш київський літописець Нестор (у XII в.).

Лаїса, арх. — леви́ця. Скорочення з англ. lioness (лайонес) — від англ. lion — лев, а це з франц. lion, що походить з лат. leo, род. відм. leonis.

Лекс. 1627. 427: Лаїса — лвица.

Ла́кітка — ласощ (уживається переважно в множині: ласощі).

Див. л а к о м и й.

Лекс. 1627. 223: Сластолюбіє — коханьє ся в ро́скошах або в ла́котех.

Там таки, 1627. 183: Сластолюбіє, поживаньє ла́коток.

Там таки, 10: Страсть абы ла́коты все идати хоть тро́ха.

Лекс. 1627 р. 46: „Гортанобѣсіє — горла взбѣшенье, коханеся в роскошных потравах, єст страсть, абы лáкоты все єдати хоть трóха, а подлыми потравами взгоржати".

Лáкомий — лáсий (на що), жадний (чого). Старослов. і староукр. лакомъ, болг. лáком, серб. лáком, чеське lakomý, польське łakomy, рос. лáкомый.

Походить із ст.сл. лакати (із старшого стсл. алкати) — прагнути; з праслов. *olkati — прагнути.

Слово праіндоевроп. походження. Лит. álkstu — прагнути, відчувати голод або спрагу; латв. alkstu — зазнавати голоду.

Похідні слова: лáкомитися, полáкомитися, злáкомитися (на що); лáкомка (див. лáкітка); лáкомство (ст. сл. лакомство) — жадоба.

Лекс. 1627. 232: Лáкомство, страсть плоти.

Ламéх, бібл. ч. ім'я — із стцсл. Ламехъ, а це д. євр. Lamech — пригнічений.

Лекс. 1627. 427: Ламéх — убогій або удареный, або сердце зневоленое.

Ламáти — відділяти кусок від цілости чого руками (без різання), напр.: ламати хліб, тичку і т. ін.; розвалювати будь-що дерев'яне: двері, будинок і т.п.

Ст. сл. і ст. укр. л о м á т и визначало тільки тяглу дію, а л о м и́ т и тривалої тяглости не визначало. Ця стара різниця між ними згодом затерлася, і тепер переважно вживається слово л о м и т и, а л а м а т и починає робити враження архаїзму.

Слово це загальнослов.: серб. ломити; рос. ломать, ломить, ламывать; чеське lámati, lomiti, lomivati; польське łamać (давніше було й łomić, що збереглося в говорах).

Праіндоевроп. корінь цього слова наявний в литовськ. luoãmas — частина, уділ; пруське limtvey — ломити; англ. lame — „зломаний в ногах", кривий.

Слово о п. Іг. 1187 р.: Ту ся копієм приламати.

Похідні слова: лом (кусок залізного вáла для ломання скелі і т. ін.), злом („брухт"), пролóм, ломáка, перелóм, влом, зломити, заломити, поломити, переломити, проломити, вломити, полáманий, злам і т. ін.

Лан — давня велика міра хліборобської землі. А тепер лани означають взагалі великі простори поля, на яких росте збіжжя.

Слово до нас прийшло з польського łan (obszar pola), що походить з чеського lan, а це з нім. Lehn.
Своє власне волóка (поля), а також рйза (поля) в нас збереглося в різних частинах України. На Крем'янеччині, напр., „лан" — це було тільки „панське поле" (польські залишки з часів панщини); селяни ж свою землю (коли багато землі) називають: рйза поля; волóка поля.

Лановйй — це той, що пильнував ланів фільварку. У Польщі колись був податок lanéus (лановий).

Волóки — поля, ланы, рѣзны, лазы. Син. 23.

Лантýх — великий мішок на зерно. Слово це походить з польськ. łańtuch, а це з нім. Leintuch — полотно.

Слово це загальновідоме на Наддніпрянщині й на Волині. Своє слово — це міх.

На Крем'янеччині говіркове „вантух" (з „лантух").

Ланцюг — довга низка металевих звен, що зачеплені одне за одне. Походить воно з польського łańcuch, а це з нім. *lannzug : Lanne — линва, Zug — тяг.

Ланцюг — болг. верйга, серб. ланац, рос. цепь, чеське řetez.

Старопольське було rzeciądz. Староукр. ретязь.

Лекс. 1627. 200: Ланцухй одверныи, замкй.

Там таки, 156: Сило, поворозóк, ланцýх.

Т. т., 266: Уже — ланцýх, ужище, пóвороз, стрйчок, шнур, мóтуз.

Т. т., 267: Узы — ланцухй, поворóзье, вязенье, узлы, оковы. Зри вериги.

Т. т., 258: Тресна и тресновица — ланцюшóк плетенйй або фалды.

Т. т., 48: Ланцýх золотый.

Т. т., 21: Верія — завора, рыґель, ланцýх, замóк, колодка. Лута, ланцухй.

Лекс. 1596. 226: Узы ланцухй, поворóзье, вязанье узлы.

Лань або лáня — самка оленя; церкслов. лани, ст. слов. алънии, прасл. *olni; рос. лань, серб. лáне, чеське

lanĕ, laň, польське łani, łań, ст. пруське alne, лит. àlné; гр. elaphos — олень.

Корінь слова праіндоевроп.

Лап! — рухонаслідувальне слово, що означає „хап", а походить з прамови.

Похідні слова: ла́па, ла́пка, лапа́ч, по́лапка (напр., полапка на миші), лапа́ти, злапа́ти, полапа́ти. У складених словах: мишола́пка, лаподу́х.

Лекс. 1596. 32: Облобызáю — цѣлую, облапля́ю. Облобызаніе — цѣлованье, обилапле́нье.

Лари́са, ж. ім'я — із церковно-слов. Ларисса, а це з гр. Larissa, значення якого: чайка, морська птаха.

У Галичині це ім'я звучить „Ляриса".

Ларіо́н, народн. — Іларіон.

Грецьке чол. ім'я Ilarion (від ilaros — життєрадісний) в літературній формі звучить у нас „Іларіон".

В його народніх версіях переважає форма „Ларіон", а поруч неї — „Ларівон". Але на Волині воно найчастіше звучить „Гарійон".

Ла́ска — ми́лість, зичли́вість, прихильність. Слово це загальнослов'янське. Ст. слов. ласка.

У Супрасльському рукописі (з кінця XI в.) є стцсл. „ласкати".

Рос. ласка, серб. ла́ска, чеське laska — любов, польське łaska — милість, зичливість, прихильність.

Болг. ласка́я — підлещую кому; укр. ласкати — гладити кого рукою по голові, пестити. Таке ж значення й рос. ласкать і польське łaskać.

Слово це безумовно праслов'янське, корінь якого праіндоевроп. Але чи його праслов. корінь напевно звучав *la-, чи може *al- (*alskati) — це таке питання, що далі залишається невирішеним.

Уважати литовське losknus (чутливий, ніжний) за доказ, що праіндоевроп. корінь цього слова був la-, що, мовляв, постав із *la-, ледве чи є підстави.

Значення нашого слова „ласка" в XVI-XVII вв. було таке саме, що й тепер.

Лекс. 1596. 26: Благодать — ла́ска. Благодатный — ла́скавый.

„В великой мя ховал ла́сцѣ". Лекс. 1627 р. Передмова.

Вщелякая Ласка от Господа Бога давана бываетъ. Катих. 1645. 64б.

Лекс. 1627. 416: Іоа́нна — панская ласка.

Давній характер значення цього слова був тільки позитивний. Але з ходом часу поруч нього появився й негативний його аспект.

У нашій живій фразеології позитивний аспект значення цього слова засвідчений досить рясно: „Ласка Божа", „будь ласка" (= будь ласкавий), „пані ласкава" і т. ін.

Позитивний аспект його значення засвідчений і такими словами: ласкати, приласкати, ласкавість, і т.д.

Негативний аспект його значення зродився внаслідок факту випрошування в кого л а с к и (в значенні милостині). І так, у фразеології жебраків у нас маємо: „Надаріте, (якщо) ваша ласка".

І так, кому дають заплату за роботу в такому тоні, немов би він не заробив їх, він обурено каже: „Це не ласка!" „Ні, давайте без л а с к и, мені треба вашої л а с к и!"

Крилатим у нас став старий народній саркастичний вислів (із часів кріпаччини) „панська ласка".

Ла́скавий — добросердечний, прихильний, зичливий.

Див. л а с к а.

Лекс. 1627. 424: Климе́нт — покорный, ла́скавый, скромный.

Там таки, 9: „Благосердный — доброго сердца, ла́скавый".

Т. т., Передмова: Тую мою працу ла́скаве принявши.

Стара наша форма „будь ласкавий" скоротилася на „будь ласка", яке вживаємо там, де англійці кажуть „please".

Напр., „Please sit down!" — „Сідайте, будь ласка!"

Наша популярна етична фраза „будь ласка" ще відносно молода. Поки вона стала такою, якою вона є тепер, були вагання щодо скорочування фрази „будь ласкавий". Так, напр., була й така перехідна форма як „будь ласко", яка є частою в творах Бориса Грінченка.

Уживання слова „прошу" там, де треба вживати фразу „будь ласка" — це вплив польського звичаю. Наше „будь ласка" не має відповідника в польській мові, і тому

поляки англ. „please" у всіх випадках перекладають словом „proszę" — прошу.

Ла́ска, місц. — ла́сиця. На Наддніпрянщині часто можна почути (тільки серед нашої інтелігенції) слово „ла́ска" як назву звірятка, що по-латин. зветься Mustela Vulgaris. „Ласкою" звуть його росіяни. Його укр. назва — л а́ с и ц я. На Наддніпрянщині воно також наявне в версії л а́ с т к а. (Чи під впливом російського „ла́стка", що означає ла́стівочку?)

У всіх інших слов. мовах, крім російської, назва цього звірятка така ж, як і укр.: „ла́сиця"; напр., болг. ла́сица, польськ. łasica, чеське lasice.

Слово це — праслов'янське, але його праіндоевроп. корінь ще не відомий.

Ла́стівка — загально відомий в усіх країнах Европи рід невеличкої пташки.

Стцсл. назва — ла́стовица, болг. ла̀стовица, серб. серб. ла̀стовица, чеське lašťovice, польське старше łastowica, а новіше — jaskółka; рос. ластовица, ластка, ластовка, ласточка, ластушка, ластица.

Питання як звучав праіндоевр. корінь цього слова далі залишається предметом дискусійним. Чи не найбільше прихильників має тут гіпотеза, що праіндоевр. його корінь віддзеркалений у литовськ. lakstaũ, lakstýti — літати.

Пов'язування цього слова із словом „ласка" — це напевно народня етимологія.

Коли після зими в Україні появляються ластівки — то це знак початку весни. Звідси й символічний вираз „перша ластівка" — той перший прйзнак, який віщує те, що незабаром має статися.

Ластівка часто згадується в наших старих піснях веснянках.

„Одна ластівка весни не робить" — це вислів, що походить з одної з байок давнього грецького байкаря Езопа (VI в. перед Н. Хр.).

Ластови́ння — маленькі жовтуваті цяточки на обличчі, що ясніше виступають весною та літом. Рос. весну́шки.

Народнє повір'я каже, що хто держить у руках ластівку, того нападе ластовиння. Номис ч. 226: „Хто має

ластовиння на виду, то, побачивши вперше весною ластівку... умивається, щоб не було того ластовиння".

Див. **ластівка**.

Слово „ластовиня" (від „ластівка") наявне тільки в укр. мові, і є воно твором українського походження.

У нас кажуть: „Лице в нього в ластовинні". „У нього ластовиння на лиці". „Лице його обсипане ластовинням".

Лата́ття, лата́ть — загально відомий в Україні рід дикої квітки двох видів:

1. Більшого розміру, що ростуть у воді, але квіти завжди на поверхні, і вони білі, звуться водяними ліліями.

Їхня ботанічна назва — Nymphea alba.

Жовті водяні лілії — це Numphar luteum.

2. Дрібненьке жовте латаття (маленькі лілійочки) ранньою весною густою масою вкриває мочарі та дуже вологі сінокоси,.

Ботанічна назва його — Caltha palustris.

Рос. назва — лататье, польська — łataj.

Походження цього слова неясне.

У деяких говорах, напр., на Волині, народні форми цього слова — „латача", „латаччя" (з „латаття").

Лати́нський — прикметник, який означає все те, що пов'язане з Римом, як з джерелом латинства.

Одне з давніх племен теперішнього італійського народу, що звалося **латинцями**, заселювало територію звану Latium, яка тепер становить територію міста Риму та його околиць.

Латинці в початках VI-го в. до Н. Хр. повстали проти влади того свого окупанта, яким було плем'я етрусків, і 509 р. перед Н. Хр. проголосили себе самостійним народом — у формі Римської Республіки, центром якої було місто Рим. Тому що це італ. плем'я звалося **латинцями**, їхній діялект назвали „латинською мовою", і це означення згодом поширилося на діялекти всіх племен сучасної Італії.

Звідси також і інші означення: „латинська культура", „латинський обряд" Християнства і т. ін.

Означення „римляни" згодом стало синонімом означення „латинці". Пор. „Енеїда" Івана Котляревського.

Тому що Рим став центром Християнства латинського обряду, католиків почали звати „римлянами" або „латинянами". Так, напр., в акті Берестейської Унії (1596 р.) православні русини (українці й білоруси) офіційно названі „греками", а поляки, як католики (ото ж і „латиняни") офіційно названі „римлянами".

Тому що західні народи Европи стали християнами латинського (римського) обряду, то всіх їх, незалежно від їхньої національної приналежності, у нас колись звали „латинянами".

Пор. Слово о п. І. 1187 р.: Под шеломы латиньскыми. 32.

Лафá — щастя, удача (протиставлення невдачі), щасливий випадок (коли людині в чомусь пощастить).

У старій книжній мові це слово звучало повно: „алáфа", „олáфа". Походить воно з арабського „alafa", яке визначало той факт, що чужоземні посли при дворі султанів жили за кошти цих мусульманських володарів.

Лахвá — „дурнúчка", цебто такий випадок, коли людині щось дістається без труду та безкоштовно.

Слово це походить з тюркського, чи точніше, з татаро-башкирського **ulufe** — їжа.

У такому значенні воно, напр., уживається в повісті Анатоля Свидницького „Люборацькі", в якій сказано: „Лахвá для школи" (провіянт для бурсаків).

Але в українській мові воно вживається для визначення всякої „дурнички". І так, напр., кажуть: „Ото лахвá! Дурничка попалася йому!"

Лáяти — сварити кого. Слово всеслов'янське: болг. лáя (означає: я лаю); серб. лȁјати; польське łajać; чеське lati, laji.

Стцсл. лаяти.

Праіндоевроп. корінь його наявний у литов. **lóti**, **lóju** (лаяти), латв. **lãt**, **lãju** (сварити, обмовляти кого, брехати на кого).

У праіндоевр. добі значення цього слова було: виражати звуками свою злість. Тому то, коли собака гавкає сердито, росіяни кажуть: „Собака л а е т".

По-українському це означає: собака б р е ш е.

Л а я т и с я означає к л я с т и; по-російському: ругаться; по-польському: przeklinać. Звідси — л а й к а.

Лекс. 1627. 321: Порицаю — ла́ю, злорѣчу.

Лекс. 1596: 16б: Лаяніє — витьє, бреха́ньє. Ла́ю — вью, брешу́. Лаятель — бреха́ч.

-le — частка, яка в єврейському жаргоні (їдіш) додається до іменника, щоб утворити з нього димінутив (здрібнілу форму): напр., **mamele**, **tatele**, **kindele** (матуся, татусьо, дитятко) і т. ін.

В Україні діти гралися в наслідування розмови євреїв так, що в кінці укр. іменника додавали -le (-ле): „бабеле", „діделе", „хателе", „м'ясоле" і т. ін.

Ця жаргонна частка походить з німецького -lein, як це, напр., у слові Kinderlein (дитя) від Kind (дитина).

У процесі поставання мови „їдіш" (що почалося приблизно тисячу років тому) з одного з середньовічних діялектів німецької мови, євреї (в рідній мові яких майже немає здрібнілих форм іменників) почали широко використовувати частку **-le** для творення пестливих форм іменників.

„Лебе́дина пісня" — останній твір даного автора, остання промова, останній виступ на сцені даного актора і т. ін.

Вислів цей є дослівним перекладом грецького **kyk**neion asma. Він походить з давнього грецького повір'я що лебідь перед смертю чудово співає.

Учений А. Брем каже (у своїй книзі „Жизнь животныхъ — цебто „Життя тварин"), що джерелом цього повір'я є той факт, що „останні зітхання раненого лебедя виражаються в нього немов п і с н я".

Символічний вислів „лебедина пісня" вперше засвідчений у творі давнього грецького драматурга Есхіла (Aeschylus, 525?-456 перед Н. Хр.) „Агамемнон". У староримській літературі цей грецький вислів (перекладений по-латинському) засвідчений у творі оратора римського Ціцерона (Marcus Tullius Cicero, 106-43 перед Н. Хр.) п. з. „De oratore" („Про оратора"). Переклади цього символічного грецького вислову: німецьке — Schwanengesang, французьє — chant du cygne, англійське swan's song, російське — лебеди́ная пе́сня.

Ле́бідь, ж. р. лебідка — рід тієї найбільшої птахи, яка належить до тієї самої породи, що й гуси. Особливо відзначається він дуже високою й тонкою шиєю. Народ-

нім епітетом лебідя є слово „білий", тому у нас звичайно кажуть: „білий лебідь".

Стцсл. лебедь, болг. ле́бед, рос. лебедь, польське łabędź.

Прасл. форма, мабуть, *albendь.

Корінь його праіндоєвроп. походження. Пор. лат. albus (білий), гр. alphós (біла пляма), ст. нім. albiz, elbiz (лебідь).

В Україні досить популярні ті прізвища, що походять від цього слова: Лебединський, Лебедівський, Лебедович, а найчастіше — Лебідь.

Тією нашою найстаршою пам'яткою, в якій засвідчене слово „лебідь" (у стилістичній фігурі) є слово о полку Ігореві (1187), в якому сказано про „стадо лебедѣй".

„Лебідь" у нашій сучасній літерат. мові — це йменник чол. роду. Але в нас колись воно може було йменником жіночого роду. Деякі наші сучасні письменники в Галичині й досі вважають його рід за жіночий. Див. у переспіві „Слова о полку Ігор." Василя Щурата: „Інша лебідь заспіває".

Іван Франко трактував слово „лебідь" як іменик чолов. роду, а самку він назвав словом „лебе́дя" (родов. відм. „лебе́ді") — в поемі „Іван Вишенський".

Вираз „лебедина шия" колись визначав одну з прикмет жінки-красуні.

Лев, р. відм. ле́ва, ж. р. леви́ця — найбільший звір, що належить до породи спорідненої з тиграми, пантерами й котами.

Ст. сл. львъ; болг. лъв, лев; серб. ла́в; чеське lev; польське lew.

Род. відм. однини: стцсл. льва, рос. льва, польсь. lwa і т.д. Так воно було і в староукр. мові, і ця стара наша форма живою збереглася в Галичині. Там кажуть „Город князя Льва" (від імені „Лев").

Старі наші форми льва, льви і т.д. змінилися на „лева", „леви" в говірках Наддніпрянщини, і їх там увели в літературну мову.

Чому так багато мовознавців думають, що це слово до слов'ян прийшло із старонімецького lëwo, що походить з лат. leo (род. відм. leonis), — годі сказати. Адже ж у греків з давніх-давен було своє слово leon, а македон-

цям, від яких походить стцсл. львъ, було ближче до Греції ніж до Риму.

В арабських народів на Близькому Сході вираз „левине серце" символічно означає хороброго вояка.

У нас, як і в багатьох інших народів, лев у байках зображений як „цар звірів" або як „лісовий цар".

Похідних слів імен і прізвищ від слова лев у нас небагато: левеня (левове маля), левенятко, левиний, лев'ячий.

Імена Лев (Лёвко, Леонтій, у народніх формах: Лівон, Лівонко), Левчук, Левицький, Левинський, Левкович, Левченко й рідкісне тепер Львович.

Коли Україна прийняла Християнство, і тоді прищепилася в нас церковно-слов'янська мова, то з нею прийшли до нас церк.-слов. слова львъ (лев), львица (левиця), львя, львишть (левеня), львии (лéвиний), що були подібні до їхніх староукраїнських відповідників, і тому вони в нас сприймалися так немов би вони не були чужими.

У нашій старій церковній літературі лев був символом люті.

Пор. Лекс. 1627 р. 428: Левъ: царъ, образнѣ лют.

Лев, множ. лéви, лéвки — українізована назва німецьких монет XVII-XVIII вв., що звалися Löwen - thalen, бо на них була викарбувана подоба лева. У XVI в. вартість цієї монети становила 50 російських копійок, а в XVIII в. 60 копійок.

Лев, мн. леї — румунські гроші. Офіційно звуться так: один л е в (рум. leu), одного л é в а, леву, левом і т. ін., — в однині тільки л е в чоловічого роду, ніколи **л е я** жін. роду. У множині: леї, леїв, лéям, лéями, лéях (рум. мн. lei). Часом ще кажуть: лея, а в множині: леви або леї.

Леввій, бібл. — див. Левій.

Лекс. 1627. 428: Леввѣй назва́ный Фаддѣй, то ест хвалячій, або вызнаваю.

Левéнець, -нця, мн. -нці — юнак, — молодець, високий (Б. Гр. II. 350). Енц. Укр. 1263: охотницькі ватаги на Поділлі в другій половині XVII в. Походження назви не вияснене.

Левенці в Україні складали загони й билися з поляками й за часів Богдана Хмельницького (1648-1657).

Лéвій — син Якова, прабатько левитів. Д. є. Levi.

Про значення цього слова й постання цього ймення читаємо в 1 М. 29. 34:

„І завагітніла Лея ще й сина вродила й сказала: „Тепер оцим разом буде до мене прилучений (jillaveh) мій чоловік, бо я трьох синів уродила йому".

„Тому то й кликнула ймення йому: „Левій".

Отож „Левій" постало від „прилучатися". Від Левія пішли левити.

Гр. Leví, лат. Levi.

Стцсл. Леуіа (Мр. 2. 14, Лк. 5. 27) або Левій (Як. 5. 29).

Левúти, д. євр. Levijjim, від пня lvh — товаришувати, злучатися, бо Левúти „товаришували" Священикам, як служба помічнича.

У Книзі Чисел Господь наказує Ааронові про Левитів, 18. 4: „ І будуть злучені (стоваришені, nil'vu) з тобою й будуть стерегти стереження Намету Умовлення для всякої служби Намету".

Від слова „левит" пішло прізвище „Левитський", якого не слід змішувати з прізвищем „Левицький".

Див. к о г е н.

Левіятáк, бібл. — ст. євр. чоловіче ймення. Корінь його — lvh- означає з л у ч е н н я, включення в т о в а р и с т в о.

Див. Л е в і й і Л е в и т.

Лекс. 1627. 428: Левіятáм, -тан — злученье, або товáриство своє... вел. рыба мóрская, дрáкон, ел. змія, веліорыб или цар, в водах сущии. Мет. шáтан.

Лéвкій, ч. ім'я — із церк.-слов. Левкій, а це з гр. Leukas - - від прикметника leukos — блискучий, променистий, білий, блідий.

Лекс. 1627. 428: Левкасіє — бѣлило. Лéвкій — бѣл.

Легáт — посол Ватикану; з лат. legatus — від лат. дієслова legare — посилати.

Лекс. 1627 р. 347: „Апостол — посéл, л é г а т".

Легіóн — часта назва невеликого війська, переважно добровольці; однина „легіон" і множина „легіони" в цьому випадку означають те саме.

Слово це походить з латинського legio, якою в Римській Імперії перед Н. Хр. називали військову формацію, що складалася з 4200-6000 (не з 10,000) вояків.

Слово „легіон" у переносному значенні визначало „незчисле́нну масу" людей, як це в евангельській фразі „Ім'я йому легіон" (Св. Марка 5. 9-15 і Св. Луки 8. 30).

Лат. „legio" походить від дієслова lĕgere — збирати.

Лекс. 1627. 428: Легео́н — тма, войско.

Ле́гіт, -готу — легенький і ніжний вітерець, головно в лісі, над річкою або на озері.

Слово це походить від „легкий", а постало воно в Галичині.

У Словнику Грінченка його немає.

Легкова́жити — не надавати кому або чому великого значення.

Як слова уповноважити та зрівноважити (з польського upełnomocnić і zrównoważyć), так і слово легковажити є дослівним перекладом з польського; цим польським словом є дієслово lekceważyć. Це польське слово почало в українську мову проникати в XVI-му в., цебто тоді, коли польський вираз „lekce ważyć" почали перекладати словами „лекце поважати.

Див. Лекс. 1596. 23: Поношаю — сромочу, легце поважа́ю. Сромоченье — легкоє поваженье.

Як багато всіх тих інших полонізмів, що ввійшли в книжну (літературну) мову українців і білорусів у XV-XVI вв., вираз „lekce ważyć" (пізніше як складене слово „lekceważyć") не був прийнятий у сферу української народньої мови і тому полонізму (в формі кальки) легковажити немає, напр., також і в Словнику Б. Грінченка. Але в українській сучасній літературній мові це слово вже користується повним правом „громадянства", і навіть вилонило з себе похідні слова: легковажний, легковажно, легковажність.

Як польське równoważyć (звідси укр. зрівноважити) походить з німецького Gleichgewigt (рівновага), так і польське lekceważyć (спочатку: lekce ważyć), походить від німецького іменника Leichtgewigt (для якого можна б утворити кальку „легковага").

Як і маса інших польських слів, так і польське слово waga проникло в українську мову, в якій воно ви-

мовляеться як в а г а. Польське слово waga походить з німецького Wage, що означає т я г а р.

З німецького слова Wage поляки утворили масу похідних слів: ważny, uważny, poważny, powaga, zauwaga, poważany, poważanie, nieważny, odważny, odwaga, zniewaga, znieważyć, znieważenie, podważyć, wyważyć, rozwaga, rozważyć, poważyć się, naważyć і т. д. і т. п., і всі вони в формі перебиток (кальок) проникла з польської мови в мову українську: важний, уважний, поважний, повага, заввага, поважаний (і високоповажаний), поважання, неважний, відважний, відвага, зневага, зневажити, зневаження, підважити, виважити, розвага, розважитися, поважитися, наважити і т.д. і т.п.

Слово в а ж и т и — це наша калька польського ważyć, що походить з німецького wägen, дослівне значення якого — т я ж і т и (від Wage — тягар).

Старослов'янське (а воно й стцсл.) в ѣ с ъ означало те саме, що німецьке слово Wage (вага, прилад до важення і Gewicht — тягар).

Старослов'янське (і стцсл.) вѣсити означало те саме, що німецьке wägen (міряти тягар будь-чого), з чого походить польське ważyć (а звідси в нас „важити").

Із старослов'янського (а в цьому й староукраїнського вѣсъ — віс) походить сучасне російське весы́ (старе вѣсы), що означає в а гу (прилад до мірення тягару).

Слово vĕsiti загальнослов'янське: ст. сл. і стцсл. вѣсити, староукр. вѣсити (вісити), польське wiesić і т.д.

Праіндоевропейський корінь його віддзеркалений у старогерм. wegen (звідси англ. weigh — тягар, вага, і нім. Gewicht (тягар, вага) та в латин. veho — я несу (і відчуваю тягар), а також в англ. wagon та в нім. Wagen (пор. нім. Wage).

Чи нім. Wage раніше проникло в польську мову, чи може перед тим — у мову чеську, питання в цій справі ще не поставлено. Але відомо, що чехи, прийнявши нім. слово Wage, вимовляли його по-своєму váha і воно з Чехії проникло в польську мову, про що свідчать такі слова в польській мові як wahadło (по-польському мало б бути wagadło) і wahać się (замість очікуваного wagać się), яке з польської мови проникло в українську мову: „вагатися".

Ле́да — невідмінне слово польського походження, що вживається у фразах та в складених словах, і означає низький ступень якости кого або чого.

В українську мову це слово проникло ще тоді, коли в польській мові воно зберігало свою первісну форму: leda (із старих слов'янських компонентів **лє** і **да**), які згодом змінилися на „lada"; напр., у фразах „lada chwila" (в кожну мить) „lada kto" (будь-хто, будь-який), та в складених словах: ladajaki (lada-jaki), цебто будь-який, якийнебудь, і ladaco (lada + co) лінтяй.

В деяких укр. говорах цей полонізм (в його первісній формі: leda), напр., на Волині зберігся в своїй скороченій українізованій формі „ледь".

Словник Желехівського подає такі приклади фразеологічної позиції слова л е д а: „леда що", „леда кому", „леда хвиля" (він уже пише їх через риску: „леда-що" і т.д.), які, звичайно є перебитками із польського: lada co, lada komu, lada chwila.

В Осипа Маковея („Лев") вираз „леда хвиля" пишеться без риски.

Але слова „leda co" вже давно злилися в одне слово „ledaco" (у новій формі „ladaco") і в такій формі появилася в нас перебитка („ледащо") ще в початках XVII в.

Див. Лекс. 1627. 460: Синти́хія — гада, л е д а́ щ о мовячая с ким.

Леда́що — лодар.

Це слово широко в нас розгалужене: леда, ледай, ледака, ледарство, ледар, ледацюга, ледач, ледаченький, ледачий, ледачина, ледачо, ледащий, ледащиця, ледащіти, ледащо і т. ін., а також „лядащий", „лядащи́ця".

Усі ці слова (польського походження) постали зо старого польського leda -- (нове lada). В українських грамотах XIV віку ще немає цього слова; немає його навіть і в наших Думах.

У старій польській мові було leda, власне le da, бо le ще відчувалося як слово самостійне, сполучник, і тільки пізніше зрослося в leda, потім lada. У XVI віці переважає ще leda. Ось і з того leda (не lada) й постали українські форми ледащо, ледачий і т. ін. Саме „леда" відоме вже в Крехівськім Апостолі 1560-х років: Леда як

320, Для леда причиньки 286, Не леда чуда чинил Бог 102, За леда чим 76, Метани леда вѣтром 436.

Тепер саме „леда" поширене тільки на Наддністрянщині. Могильницький, Твори: Леда день 400, Припустити хоть леда запір 438. Франко: „З вершин": За леда дотиком зриваєсь 91. Мокавей: „Ярошенко": Не дали себе леда кому під ноги 316. „Український Голос", Перемишль: Леда день скине ч. 201. Стилится перед леда ким ч. 203.

На Наддніпрянщині це „леда" не відоме (крім Поділля); тут скажуть: будь-який, якийнебудь. Це „леда" (ле да) ставиться в зв'язок зо старослов'янським „єле" — ледве. Старе польське ledaco дало нам слово „ледащо", а з цього пішли ледар, ледака, ледацюга, ледач і т.п. Куліш: „Чорна Рада": В світі ледащо панує 420, Не попустимо гетьманської булави в ледачі руки 302.

З нових польських lada, ladaco постали наші нові лядащо, лядачий і ін., але вони не перемогли старих ледащо, ледачий і ін. Однак форму з а знає вже й Крехівський Апостол 1560-х рр.: „Жону ляда с причины покинувши" 503, хоч в оригіналі польськім було: leda z przyczyny.

Ось два приклади, що дуже проречисто показують старе значення нашого „ледащо". Крехівський Апостол: Новын вѣсти носит и для зыску ляда што вточувает 94. Полтавські судові акти 1668 р. (видання Модзалевського, 1912 р.): Много звикли шинком бавлячиеся и ледащо плести 135. (Тут „ледащо" — будь-що).

Ле́две — слово польського походження (ledwie), що означає: 1. „з трудом" (напр.: ледве дійшов — з трудом дійшов) і 2. вираз сумніву (якщо після нього слідує **чи** в функції частки); напр., „Ледве чи можливо припускати, що . . ."

Слово ledwie (згодом змінене на lada) постало таким чином, що до ст. слов. jedwa поляки додали приставку **l**.

А. Брюкнер (SEJP), що започаткував цю теорію походження слова ledwie, цілком правильно пояснює факт, що поява назвукового l в слові jedwa (l + jedwa) у висліді дало слово ledwie.

Схожість між значеннями слів jedwa (що було в старопольській мові) та польського leda, що колись не означало нічого іншого, а тільки те, що означає старослов'ян-

ське (і стцсл.) е д в а, ясна. Та й у сучасній польській мові це його значення далі залишається основним.

Очевидно, що це польське слово постало із старослов'янського слова е д в а (jedva) шляхом приставлення до нього звука л (l). У польській мові (та в західньослов'янських мовах узагалі) природнім фонетичним явищем є тенденція додавати l до тих слів, що починаються звуком je (є). І так, напр., у деяких говорах польських верховинців слово jen (jeno) перемінилося в len. (Так воно є і в мові словаків).

„Краткій словарь шести славянськихъ языковъ". (Москва-Вѣна, 1885) Ф. Міклошіча подає такі відповідники польського слова ledwie (і zaledwie): стцсл. єдва; (не єдъва); рос. едва; болг. едвам, мъчно; серб. jедва, тешко, мучно; чеське jedva, sotva.

Коли йдеться про старі українські пам'ятки, то початкова форма (ledwa) цього польського новотвору в нас засвідчена в волинській пам'ятці з 1556 р., а саме - - в Пересопницькій Євангелії, в якій наявне слово л е д в а. Натомість Київський Апостол 1680 р. подає вже нову форму цього польського слова, а саме „лєдве".

Польське „ledwie" з приставкою za- (zaledwie) вперше в нас засвідчене в кінці XVI-го в.

Див. Лекс. 1596. 12: Єдва — залéдве.

Його польська видозміна „ledwo" (що в польській мові появилася в XVI в.) до нас прийшла не пізніше початків XVII-го в.

Пор. Лекс. 1627 р. 61: Єдвá — лéдво, залéдвѣ.

Українські філологи XVI-XVII вв. послужилися польським словом ledwie (а також його формальними варіянтами „zaledwie" і „ledwo") для перекладання старо-церк.-слов'янського (і ст. сл.) є л є (яке вони також вимовляли як „єли") та його стцсл. синоніма л ѣ.

Див. Лекс. 1627 р. „Ели(єле) — залéдвѣ, лéдво. Єли жив — ледво що жив".

У деяких письменників (у П. Куліша, Б. Грінченка, М. Коцюбинського) поруч оригінальної форми цього слова „ледве" виринає також його українська (другісна) видозміна — „ледві".

Лежáти — дієслово, що визначає поземе (горизонтальне) положення людини, тварини чи предметів.

Ст. сл. (і стцсл.) лежати, болг. лежá, серб. лéжати, ч. ležeti, п. leżeć.

Праслов. *ležati з прасл. *legēti. Його праіндоевр. корінь засвідчений такими відповідниками цього слова: гр. legomai (я лежу), нім. liegen (лежати), литовське palegis (pa-legis) — пологи, лат. lectus і гр. lechos — ложе.

Похідні укр. слова: ліжник (шерстяна ковдра), ліжко, ложе, лягати, леговище, лежáк (позема частина комина на гориці в селянських хатах в Україні), лежéнь, (лінтяй), положення, залéжати (бути залежним від кого), залежати (напр., ногу, що стерпне від невигідного положення під час лежання), лігвó (постійне місце, де лежить звір), наложниця (коханка), зложити (скласти), злежаний (папір або матерія, що довго лежить на купі — без доступу повітря, злежується, і стає тендітною).

Лéйба, ч. ім'я — еврейське жаргонове ім'я, з нім. Löwe — лев.

Лев був символом Юди. (Див. 1 М. 49. 6), і тому його подоба була в Юдиному гербі.

Лейтенáнт — поручник.

До нас прийшло з російської мови, яка взяла його з німецького Leutnant, а німці взяли його з французького lieutenant: lieu (місце) + tenant (тримаючий) — „той, що тримає місце", намісник.

Молодший лейтенант (підпоручник) — це найнижча старшинська (офіцерська) ранга, а друга після неї — старший лейтенант (поручник).

Французьке слово lieutenant спочатку визначало не військову рангу, а адміністративного представника влади (намісника) повіту в давній Франції.

Лéксика — сукупність усіх слів даної мови; з грецького lexis — слово, вислів.

Лексикогрáфія — наука про складання словників; з гр. lexikós (словний) + grapho (пишу).

Лексиколóгія — та частина мовознавства (лінгвістики), що займається вивченням усіх аспектів слів; з гр. lexikós (словний) + lógos (наука).

Лексикóн, арх. — словник; з гр. lexikón (словник) — з гр. lexis (слово). Лексикон — це колись був словник узагалі, а тепер цей архаїзм дехто вживає для визначен-

ня такого словника, що подає слова з даної ділянки; напр., Біблійний лексикон.

„Не сущу тогда лексікону". Лекс. 1627 р. 476.

Там таки, Передм.: „Лексікóн, по словенску речéнник, а по латінѣ дікціонáр назвавши". Початок того Лéксіка (sic!) учинилем".

Лéксис, арх. — слово; з гр. lexis — слово, вислів.

Лекс. 1627. 428: Лексис — нáзвиско, слóвко.

Лéкція — виклад даного предмета (дисципліни), головно в школі; з лат. lectio, що походить з лат. legĕre — читати.

Початкове значення лат. lectio було — читáння.

Старослов. відповідником слова л е к ц і я було слово урокъ.

Слово л е к ц і я проникло в нашу мову не раніше XVI-го в. А перед тим, і як і в усіх інших слов'ян, було слово у р о к (церк.-слов. урокъ), яке й досі вживається в російській й сербській мовах. У всіх цих мовах також є слово л е к ц і я.

Відсунувши наше старе слово у р о к на друге місце, слово л е к ц і я (що прийшло до нас з польського lekcja) з України згодом (на переломі XVII-XVIII вв.) поширилося й на Москву.

На Наддніпрянщині в початкових і середніх школах завжди вживали й досі вживають старе слов. слово у р о к, а на західніх українських землях у державних межах Польщі (в 1921-1939 рр.) цього слова не вживали, бо вважали його за російське.

У початкових і середніх школах там уживали слово лéкція, а в академічних школах — слово „виклад" (множ. виклáди) — з польського wykład, wykłady.

Лекс. 1627 р. 337: Лéкція — акрóлма, слуханьє.

Лéле! лéлечко! — емоційний вигук з горя, в нещасливому випадку, або й у здивуванні.

Лелéка — бузько; з тюркського lăilăk (бузько, чапля).

Лелíя — рід квітки; з польського lilia, а це — з лат. lilium. Це лат. слово, а також його грецький відповідник (leirion) виводять із староєгипетського hrt, що збереглося в коптській мові в формі hreri, hleli.

Лекс. 1627. 461: Сусáнна — лелѣя або рожа.

Там таки, 426: Крінлелѣя або цвѣт.

Леліяти — плекати що в своїх мріях; напр., леліяти надію на що; леліяти свої ідеали.

Давнє значення цього загальнослов'янського слова — „заколихувати".

Болг. ле́лям, леле́я — заколихую, пещу, милую; серб. **лелиjати** — те саме значення; чеське leleti — хвилювати, милувати; старопольське lelejanie — хвилювання, флюктуація. Праіндоевроп. корінь цього слов. слова засвідчений і в інших мовах індоевроп. сім'ї; пор. лит. leliúoti — колихати; латв. leluôt, leluoju — заколихувати дитя.

Лагідність звука звукосполуки **ле**, подвоєння її (ле-ле) та його первісне значення (колихати) — все це разом свідчить, що слово л е л і я т и постало шляхом звуконаслідування, — подібно як слово л ю л ю (-спатки) в укр. дитячій мові.

Слово о п. І. 1187 р.: Лелѣють месть Шароканю.

Там таки: Ты лелѣялъ єси на себѣ Святославли насады.

Т. т.: Лелѣячи корабли на синѣ морѣ... Възлелѣй мою ладу къ мнѣ.

Т. т.: Под шеломы възлѣлѣяни.

Ле́льо, діял. — батько, отець. Слово це (воно в нас не літературне) збереглося в гуцульському діялекті (Словник Б. Грінченка відмічує це).

Там таки є такі видозміни цього слова: ле́лі, ле́лька (батько), леліка (тітка).

Це староукр. слово, що живим збереглося на Гуцульщині, колись мусіло бути відомим усій Україні.

Слово л е́ л я, що означало т і т к у, було в нас (та на всьому сході Европи) у церковно-слов. мові.

У болг. мові л е́ л я — це тітка, а л е́ л я к — дядько, а в серб. мові л ь е л н а — старша сестра.

Слово це загальнослов'янське праіндоевроп. походження. Цим терміном колись називали л я л ь к у в значенні н е м о в л я т к а. Пор. середньолитовське lélē — лялька, немовля; латинське lelle, lellis — лялька. Це старе значення зберегло й словенське (словінське) слово lila — лялька.

Ст. слов. л е́ л я — слово звуконаслідувальне (ле-ле), — належало до мови дітей.

Наявність слова леля в південних слов'ян і лілі в східніх слов'ян свідчить, що „ляля" (з подв. звуконаслідування ля-ля) — це слово західньослов'ян. походження, а специфічно воно польське (lala). У залабських слов'ян воно звучить lala (з подвоєного звуконаслідування la-la), що означає батька (пор. укр. лельо на Гуцульщині).

У старослов'янській мові ляльку (з польського la-la, lalka) означало слово *lǫtka. Збереглося воно в таких мовах: польська (діялект. слово łątka), чеській lout-ka), сербській (лутка).

Старослов. синонімом слова *lǫtka було слово кукла, що збереглося в болгарській і російській мовах.

„Льоля", що в укр. дитячій мові на Волині означає дитячу сорочечку, походить з польського lola (очевидне звуконаслідування, що наявне в західньослов. мовах. (Звичайно, його не слід змішувати з російським лёля (читається як льоля), що означає тітку.

Леміш — та частина плуга, яким крається земля на скиби.

Стцсл. лемешь; серб, лемеш; болг. лемеж, палешнак; чеське lemeš; польське lemiesz; рос. лемех, лемеш.

Слово праіндоевроп. походження. Пор. лит. lemežis, латинське lemesis. Побічні форми місцевого походження: діялект. лит. lamežis і діялект. болг. ламеж.

Твердження Ф. Міклосіча (F. Miklosich, Etymologisches Wörterbuch der Slavischen Sprachen. Wien, 1886), що корінь слова леміш той самий, що й слова ломити, цілком обосноване, — особливо в світлі того факту, що тут ідеться про закономірність слов'янської виміни е : о (напр. вести — водити, леміш і ломити і т. ін.), але й також про те, що лит. limti (пор. лит. lemežis — леміш) означає ломити.

Семантичний аспект слова леміш у нас віддзеркалюється в живій народній фразі „зломити землю" (на Волині), що означає виорати ту землю, що досі була цілинною (ніколи не ораною).

Це укр. відповідник російської фрази „поднять целину".

Лемішка — розведена водою і зварена мука. У Росії лемішка (називається лемёшка) — це „мучная похлеб-

ка" (немов наш жур), а в Україні вона густа, і тільки з гречаної муки, і її смачать так, як кашу.

Лемішку в м. Брусилові на Київщині роблять так. Насипають гречаної муки в ринку й ставлять на притухлий жар, часто вимішуючи, щоб мука добре висохла й спражилася. Потім трохи солять, заливають кип'ятком і зараз таки добре вимішують копісткою, щоб не було грудок і не лишилося сухої муки. Вимішують у напрямах яких-будь, аби вимішати. Вимішавши, викладають лемішку в миску, поливають салом чи олією й їдять. А ще часто з готової лемішки роблять кругленькі балабушки, так само поливають салом і їдять. Назва „соломаха" (чи „саламáха) в м. Брусилові не знана.

А. Брюкнер (SEJP) здається правильно каже, що польське lemieszka — це позичка з української мови. Брак цього слова в західніх слов'ян евентуально може промовляти за припущенням про його угрофінське походження (пор. фінське Liemi (жур) та угорське lé (суп). (Слово це є і в Болгарії, де воно звучить як **лемеха**).

Якщо це слово не є українського походження, то в такому разі треба погодитися з твердженням Е. Бернекера, що походження його темне („dunkel") (E. Berneker, Slavisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1908).

Лéмки, одн. лéмко — назва західньої частини українських верховинців.

Назва ця постала від того, що це наше плем'я часто вживає частку „**лем**" (в значенні: тільки, же, но, йно, словацьке len), напр.: „Зарізали хлопці гача, ни солене, ни мацене, **лем** попелом потрясене. Ой попелу дост не мали, **лем** по селу позичали" (пісня). „Не буду орав, ани сяв, **лем** си буду розмишляв" (пісня). „Нич не лишило, **лем** лахи".

Назва ця постала з прозивки, — так бойки дразнили своїх сусідів, а з часом ця прозивка стала за назву племени.

Лéнне право, істор. — право шляхтича володіти тим маєтком, якого надав йому володар узаміну за обов'язок відбувати (в потребі) військову службу разом із своїми слугами — кнехтами. Усі кошти (коней, збруї і зброї) він мусів оплатити сам.

Слово л е н н о (звідси прикметник л е н н и й) перейшло до нас з польського lenno (прикметник: lenny), що в польську мову ввійшло з чеського léno.

Це чеське слово походить з німецького Lehen (і Lenn), перше значення якого — л а н, з е м е л ь н а в л а с н і с т ь.

Згодом. у середні віки, німецьким словом Leh(e)n почали називати ті великі земельні маєтки, які володар надавав лицарям за те, що вони зобов'язувалися виконувати для нього військову повинність Leh(e)n. У цьому значенні також уживали середньовічне латинське слово feudum (від якого походить слово ф е о д а л і з м).

Л е н н и к, тобто ф е о д а л, також називався середньовічним латинським терміном vassalis (і vassalus), яке означає того, хто користується землею свого володаря, а за це відбуває військову повинність і платить йому данину. Той, хто давав своєму васалеві (ленникові, феодалові) землю в користування (за військову службу й данину) називався латинським словом senior (старший).

Сеніором васаля міг бути або сам монарх, або тільки принц, який своєю чергою був васалем монарха, що був його сеніором.

Феодальна (середньовічна) система була системою кріпаччини (панщини), бо феодал (ленник, васаль) отримував від свого сеніора право володіти тими селянами, що жили на тій землі, якою він володів.

Феодальна система перестала існувати тоді, коли скасували панщину (кріпаччину)

Леонід, ч. ім'я — із церк-слов. Леонидъ, що походить з гр. Leonidas (левчук) — від грецького leon — (лев).

Лекс. 1627. 428: Леонід, Леоніда — „малъ левокъ".

Leonidas — король Спарти (в давній Греції), що загинув під Термопілями в боротьбі з наїздниками — персами (під проводом перського короля Ксеркса) 480 р. перед Н. Хр.

Леоніда, ж. ім'я — із церк.-слов. Леонида, з гр. Leonida (левчиця).

Див. Л е о н і д.

Леóнік, ч. ім'я — із церк-слов. Леоникъ; походить з гр. Leonikos (від гр. leonikos — лев'ячий, сильний, відважний).

Лекс. 1627. 429: Леóнік — львы побѣждаяй.

Леоніла, ж. ім'я — із церк.-слов. Леонилла; з лат.. **Leonilla**; від прикменика leonilla (ч. роду: leonillus) — левина. (Лат. leo — лев).

Леóнтій, ч. ім'я — із церк-слов. Леонтій. В укр. народній вимові: Лев, Левко, Лівон, Лівонко; з гр. **Leontios** — лев'ячий, від leon — лев.

Лекс. 1627. 429: Леонтій — львѣй, ел.

Леóпард — хижий звір з родини цятковатих котів; з грецького leopardos: leon — лев, pardos — пард (пантера).

У Біблії барс, леопард і рись називаються одною множинною староевр. назвою: nemerim. (Пор. Пісня над піснями 4. 8; Дан. 7. 6).

У староевр. мові закінчення -im означає суфікса множини.

Лекс. 1627. 429: Леопáрд — звѣр з Парду и лва урожон, або спротивленье, або гóркость, або перемѣненье.

Не виключено, що компонент leo- в слові леопард походить із староєвр. lavi' — левиця (назва самки того звіря, що в староєвр. мові визначається словом ar'jeh — лев).

Із староевр. lavi' могло постати грецьке leon (лев), а з цього — латинське leo (того ж значення).

Лéпта — маленька грошова пожертва; з грецького leptón — дрібна монета, що згадується в Євангелії. (Пор. Луки 21. 2).

Лекс. 1627. 428: Лепта — дробный пѣняз.

Лéсний — той, хто прикидається великим приятелем із зрадливими замірами. Символічним тут є лесний поцілунок Юди (в Євангелії).

Наше слово л е с н и й (ст. слов. і староукр. л е с т н ы й — перфідний) уже дедалі більше заступають словом „підступний", яке є калькою польського podstępny.

Лекс. 1596. 17: Лéстный лобзатель — зрадливый поцѣлóвач.

Словник Б. Грінченка подає це слово в його старій формі: „лестний".

Див. **лесть**.

У говорах Волині відповідником слова „лесний" є слово „облесливий".

Лесть — маніфестування нещирої „приязності" для замаскування зрадливості.

Стцсл. льсть; болг. лест. лъст (обман); серб. ла̂ст (обман); рос. лесть; чеське lest і польське leść (хитрість).

Слово походить із готського lists (хитрість, зрадливість), що засвідчене нім. List (в тому самому значенні).

Початкова форма *leis (пронюхувати, намацувати (про собаку) — це тільки старонімецький твір.

Лекс. 1596. 20б: Непрелестный — который не дасть ся зрадити. Нелéстный — незрадлúвый.

Там таки, 16б: Лесть — зрада. Лестúвый — зрадлúвый. Лéстець — волоцюга, тýлач, зрáдца. Лéщу — зраджáю.

Лекс. 1627. 307: Тут — ошуст, прелéстник.

Там таки, 106: „Лесть, лщеніє — здрада, здраджεньє, ошуканьє". „Лестивый — зрадливый". „Лестный лобзатель — зрадливый поцѣловач". „Лещу — здраджаю, ошукиваю".

Пор. в Ів. Франка („Лис Микита"): „Пустивсь на брехню і лесть").

Староукр. перелестник (пор. цер.-слов. прелестникъ — підлещувач) у нас живим збереглося тільки в міфології. Напр., на Крем'янеччині (Волинь) серед селянства аж до II світ. війни зберігалося повір'я, що коли дівчина дуже тужить за своїм коханим хлопцем, що помер, то до неї по ночах приходить **перелесник** — злий дух, що прикидається цим її хлопцем.

Лéта, міф. — „річка забуття" (в міфології греків) в загробному житті. Хто пив воду з Лети, той забував усе. Звідси вираз „Канути в Лету" — бути забутим.

Назва „Лета" походить з грецького слова léthe — забуття.

Летіти — рухатися в повітрі за допомогою крил. Перша особа одн. тепер. часу: **лечу**.

Стцсл. летѣти, I особа одн. тепер. часу leštǫ; болг. летя́; серб. летjети; рос. летéть; чеське leteti; польське lecieć.

Корінь слова праіндоевроп. Порівн. лит. lekiŭ, lēkti (летіти) і латв. lekt, lęcu, (скакати), лат. locusta — саранча. Похідні слова: л е т, род. відм. л е́ т у (не „льо́ту" — з рос. „лёту" і з польського „lotu"); літа́к, літу́н, лето́вище; лету́нський, літа́ння, летю́чий, злетіти, ви́летіти, прилетіти, долетіти, залетіти, пролетіти, перелетіти, полéт (у просторі), літу́нство, літа́ння, ви́літ, при́літ.

Слово о п. І. 1187 р.: Ольгово гнѣздо далече залетѣло.

Там таки: Два сокола слѣтѣста.

Ле́ хайм! — еврейське побажання при питті: „На життя!" „На здоров'я!"

Староєвр. le chajím — „на життя". Сучасне євр. вимова: léchajm.

Див. Х а ї м.

У Смолича („Дитинство", 1938 р., ст. 44) читаемо: „Йоська, лехайм!"

Ле́щета — 1. дерев'яні кліщі (переважно з розщепленої на одному кінці гнучкої палички), яку коновали вживають при „хараша́нні" (вихо́лощенні) жеребця; 2. довгі, вузькі, гнучкі (спереду вигнуті вгору) дощинки з ув'яззю для взуття, якими їздять по снігу. (На Наддніпрянщині по-російському їх л и́ ж а м и називають, а в Галичині л е щ е́ т а м и). Слово „л е́ щ е т а" в значенні дерев'яних кліщів у нас уживаються тільки в множині, а в російській мові є однинна форма: л е щ а д ь; так само і в польськ. мові: leszczotka.

Преображенський (ЭСРЯ), Брюкнер (SEJP), Бернекер (SEW) і Мейє (Etudes...) та ін. заропонували різні гіпотези про походження цього слова (напр., від слов. к л е щ и; від „л е с к а т и" і т. ін.), але ні одна з них не умотивована.

На західніх українських землях між двома світовими війнами слово лещéта (російське лыжи, пальське narty) було дуже поширене, і були похідні слова: лещета́р, лещета́рка, лещета́рський, лещета́рство, лещетарюва́ння.

Лéя, бібл. ж. ім'я — ім'я старшої Лаванової дочки; із староєвр. Leah; церк.-слов. Ліа, гр. Leia, лат. Lia.

Лекція, місц. — лекція. Польське слово lekcja (що походить з лат. lectio — читання) в Галичині завжди ви-

мовляли м'яко: лекція, а на Наддніпрянщині — твердо: **лекція.**

І хоч в Україні в державних школах наддніпрянська вимова цього слова стала літературною, на західніх українських землях в державних межах Польщі (в 1921-1939 рр.) далі вимовляли його м'яко: лекція.

Див. л е к ц і я.

Лжа, арх. — брехня́. Слово це загальнослов'янське.

Ст. слов. (і стцсл.) лъжа; староукр. лжа (див. Слово о полку Ігоревї); в укр. книжній мові XVI-XVII вв. л о ж; болг. лъжа, лъжиjа; серб. лаж; чеське lež; старорос. лжа, нове рос. ложь.

Ст. сл. (і стцсл.) лъжь, лъживъ; болг. лъжливъ, лъжовит; серб. лажльив; чеське lživy; рос. лживый.

Ст. сл. (і стцсл.) лъживьць; болг. лъжец, лъжно; серб. лажа, лажов; рос. лжец; чеське lhař, lživec; польське łgarz (kłamca); укр. л г у н (брехун) збереглося в Галичині із старої української літературної мови.

Ст. слов. (і стцслов.) лгати, lžǫ (брешу); болг. лъжа; серб. лагати; чеське lhati; польське łgać (звідси łgarstwo).

Староукр. див. Слово о п. І. 1187 р.: Уже лжу убудиста.

Праіндоевропейський корінь цього слова ясно засвідчений також у старолитовському lúginaité (зрадливий); в готському liugan (брехати) — пор. суч. нім. lügen (брехати).

Напр., стцсл. лъжепророкъ (фальшивий пророк), лъжесъвѣдѣтель і т. ін.

В укр. мові вільно творяться такі слова як „лженаука", „лжерелігія", „лжефілософія" і т. ін. й старе слово „лжепророк" живим збереглося в нашій літературній мові.

Поки в українській мові не було полонізмів „кривоприсяга" і „фальшива присяга" (з польського krzywoprzysięga, falszywa przysięga — з нім. falsch), у нас казали „ложна присяга".

Слово л ж а, як архаїзм, уживається в нас і тепер. (Пор. твір Ігоря Костецького „Священна лжа").

Лива́н, геогр. — назва малої арабської країни в східньому районі побережжя Середземного моря, з столичним містом Бейрут.

Назва походить від гір, що називаються Ливанськими горами.

Стцсл. Лїванъ походить з грецького Libanon, а це — від гр. слова lebanos (лат. olibanus), що постало із староєвр. lavan — білий.

Гори в цій країні замітні своїми білими верхами (бо там лежить сніг), і тому їх прозвали білими.

Про Ливанські (Lavan) гори була вже згадка в Біблії (див. Втор. 3. 25).

Лекс. 1627. 429: Ліва́н — бѣлый, або кадило, або серца приспособѣнье.

Ли́вія — див. Африка.

Лиза́ти — потягати язиком по чому; напр., лизати собі руку, лизати цукерку, лизати мед з миски і т. ін.

Ст. сл. лизати, болг. ли́жа, серб. ли́зати, рос. лиза́ть (ли́зень — язик у скотини), чеське lízati, польське lizać.

Корінь цього слова в інших мовах індоевропейської сім'ї: лизати — лит. liežu, liẽžti; лат. lingere; готське bilaigōn; староангл. liccian; новоперське lištan; ли́жу: вірменське lizem; гр. leicho; ірляндське lígim; лиже: староінд. líhati.

Слово о п. І. 1187 р.: Звѣри кровь полизаша.

Похідні слова: зали́зувати, прили́зувати, зли́зувати, полиза́ти, лизу́н, підли́зуватися (до кого), підли́зник, підлиза́йко, зализаний, прили́заний.

Відоме прізвище Лизогу́б.

Слово це в укр. фольклорі: „Пропало, немов корова язиком злизала".

„Будь добрий — проли́жуть, будь злий — проплють". „Покірне теля дві корови лижуть".

Лик, цер. арх. — хор, або собор (збір) Ангелів, Святих і т. ін.

Стцсл. ликъ, у сучасних слов. мовах перекладається так: рос. лик, болг. хор, серб. кор (збор), чеське chor, польське chór.

У суч. укр. мові лік означає число. Пор. у Т. Шевченка: „Лічу́ в неволі дні і ночі, і лік забуваю".

Звідси безліч — дуже багато.

Польське lik — число (пор. liczny — числе́нний; bez liku — „без числа" — дуже багато).

Походження цього слова неясне.

„Л и к — зестье албо згромаженье спѣваков люб грачов или танец". Лекс. 1627. 107.

(Слово „танець" тут подано помилково — із стцсл. л и к о в а т и — веселитися, яке походить з готського laiks (танець), що не має нічого спільного зо словом ликъ — хор).

Лике́ра — див. Г л и к е́ р і я.

Лі́лик — кажа́н; місц. „летюча миш" (Волинь).

Давнє лиликъ, лилекъ, лилѣкъ; лат. mergus.

Староукр. л і л и к ще збереглося в Галичині, а на Наддніпрянщині вживається вже тільки „кажа́н".

У Чубинського („Труды", I. 55): „Як лиш іззїсть кусочок чого свяченого, то зробиться з неї кажа́н".

Див. к а ж а́ н.

Лима́н — широке усте ріки в море; з тур. і крим.-татарського liman — пристань (порт), що запозичене з грецького limén (затока).

Л и м а́ н а м и також називають відноги (розгалуження, чи т. зв. „лахи") ріки.

Лекс. 1627. 299: Оток мо́рскій — отнога, лима́н.

Ли́мар, місц. — ри́мар (ремісник, що шиє у́пряж), шо́рник (шиє шори, півшо́ри, шлеї і т. ін.). Слово р и м а р прийшло до нас із польського rymarz, що походить з німецького Riemer (того ж значення).

У деяких говорах Наддніпрянщини в запозичених словах звук **р** деколи зміняється на **л**. Так, напр., із ст. слов. рыцарь (з нім. Ritter — вершник) там постало „лицар", з р е є с т р о в и й (козак) постало „лейстровий" (козак), із церк.-слов. о р а р ь пішло „олар" і т. ін.

Наплив в укр. літературну мову слів із зміненим **р** на **л** вдалося своєчасно стримати. Але на стримання „лицаря" (з рицаря) уже було запізно, і тому вже мусіли надати йому права „громадянства" в нашій літерат. мові.

Лі́нва — то́встий (грубий) мо́туз (шнур); уживається переважно в Галичині й на Волині. Походить з польського lina (linwa, linka, linewka), а це із середньовічного німецького line (суч. нім. Leine; пор. англ. line).

На Наддніпрянщині замість „линва" кажуть м о́ т у з і ш н у́ р, а також в і р ь о в к а — з рос. вере́вка (вимовляться „верьовка"). На Волині — „линва" і „вужисько".

Ст. сл. було вървь, вьрвь; староукр. — верв (звідси в Галичині укр. верви́ця - - шнурочок чоток); по-укр. правильно **віревка**, а не (з російською вимовою) „вірьовка".

Лекс. 1627 р. 19: Линва — „Велбу́длйна албо уже кораблное, бардзо грубое, котрим желѣза звязуют и укрѣпляют.

Ли́нути — летіти. У народній пісні: „Линув сокіл з України" (Амвросій Метлинський, Народныя южнорусскія пѣсни. Київ, 1854). „Ангел линув, сльозу уронив". (Чуб. „Труды", т. III). У Шевченка: „А я дивлюся і серцем **лину** в темний садочок на Україну".

Слово линути — це очевидний народній новотвір, що походить із східніх українських земель. (У народній мові на західніх українських землях його немає. Щоправда, згодом воно там почало прищеплюватися почерез школу, книжку й пресу — із Наддніпрянщини).

Постало воно за принципом рухонаслідування — подібно як слово **хлинути** (скорочено: „линути", але тут про воду, дощ), **ринути** (про рвучку воду) і т. ін.

В інших мовах слова ли́нути немає, і ніколи в них його не було.

Ли́па — назва одного з родів дерева, яке головно відоме тим, що бджоли з його цвіту мед беруть.

Болг. липа́, ли́па; серб. ли̏па; рос. ли́па; чеське lípa; польське lipa.

Корінь праіндоевроп. ходження. Пор. лит. lìepa, lìepe; латв. liẽpa, li'ẽpe; старопруське leip-; нім. Leipiten.

Такий погляд, що ця назва генетично пов'язана зо словом „липкий" подобає на народню етимологію.

Ли́па — фальшиві гроші, фальшивий документ; рос. „липа́", польське „lipa", „lipowe pieniądze".

Ли́пень — див. календар.

Ли́са гора́ — популярна народня назва непорослої лісом чи кущами гори. Зокрема вона відома і в Біблії (4 М. 23, 3): „І Біл'ам пішов на лису гору (šefi)".

„Лиса гора" — це часта топографічна назва в Україні. Відома вона і в укр. фольклорі (а також у фольклорі інших слов'янських народів). У повір'ях і казках відьми опівночі збираються на лисій горі.

Буває й так, що стару назву „Лиса гора" зміняють на „Лйсяча гора".

У нас колись „Лисою горою" називали також ту гору, на якій був розп'ятий Христос.

Див. Лекс. 1627, 102: „Краніево мѣсто — Лобное мѣсце, лысая гора".

Лисавéта, ж. ім'я — Єлисавета, із церк.-слов. Елисаветъ, що походить з гр. Elisabeth — із староєвр. Eliševa, значення якого — „Я поклялася служити Богові".

Укр. народні версії цього ймення: Лисавéта, Савéта.

Ті селяни на Волині, що спочатку не розуміли назви „Совети" (СССР), „Саветою" їх звали.

Лйсий — той, у кого вилізло волосся з голови й більше не росте.

Ст. слов. възлысъ, болг. лис, серб. лйс, чеське lysý, польське łysy.

У давніх слов'ян в відношенні до людини, в якої вилізло волосся на голові, вживали слово плѣшивъ, а місце на голові, звідки вилізло волосся, називали плѣшь; звідси й ст. слов. дієслово плѣшивети.

Слово це було і в староукр. мові (див. Лекс. 1627. 154: Плѣш — лысина або пагост). Збереглося це слово і в чеській мові: pleš (лисина), plešivy, plěchaty (лисий), plešivét, plechateti (лисіти). Подібно і в словацькій мові.

Слова л и с и й, л и с и н а вдавнину відносилися тільки до тварин; вони означали білу (чи взагалі ясну) пляму на лобі коня, корови і т. ін.

Староболг. плѣшь означало безволосу частину голови людини; у суч. болг. мові старе п л ѣ ш ь заступлено словом к е л ѣ в о с т; в сучас. болг. л и с означає тільки поздовжню білу латку на лобі тварини.

Старе плѣшь (безволосе місце на голові) в сучасн. сербській мові заступлене словом ћелав, а суч. серб. лйс, лйса означає тільки білу (чи взагалі ясну) пляму на лобі тварини. Також значення лит. laukas — це біла латка на лобі тварини.

Це значить, що л и с и й у праіндоевропейській мовній добі означало ясну пляму взагалі. Пор. вірменське lois (світ, світлість), lusn (більмо на оці); гр. leukos (білий); лит. laukas (біла пляма на лобі тварини).

Лисйця — самка лиса.

Ст. слов. (у писаних пам'ятках засвідчена тільки форма жіночого роду) л и с а, болг. (тільки ж. р.) лисица; серб. лûс, лисица; старочеське (тільки ж. р.) lisa, н. ч. liška; польське lis, lisica; рос. лис, лиса (лисица).

Хоч корінь цього слова праслов'янський і праіндоевропейський, віддзеркалення в інших мовах індоевроп. сім'ї знайти не вдалося.

Натомість корінні зближення помітні в таких неслов'янських назвах лиса: лат. volpēs, vulpēs; гр. alópes; лит. lāpe; латв. lapsa.

Але всі вони не подібні до слов. л и с і до його німецького відповідника — Fuchs (пор. англ. fox) та франц. renard.

***

В Україні вдавнину уподібнювали звуки лиса до звуків собак, і тому казали, що „лисици б р е ш у т ь" (див. Слово о полку Ігореві).

Х и т р і с т ь, як психологічна прикмета лиса, відома в фольклорі (головно в казках) усіх народів.

(Порівн. твір Ів. Франка „Лис Микита", що оснований на мотиві німецького фольклору).

Пор. укр. фразу „Хитрий, як лис", а також „лис" у переносному значенні — „хитрий".

По Другій світовій війні в США почав виходити укр. гумористичний періодик „Лис Микита" за редакцією його основоположника Едварда Козака.

Лист — письмó (письмова форма комунікації автора зо своїм адресатом).

Гр. epistolē, лат. ĕpistola; нім. Brief, англ. letter, ст. сл. писмо, болг. писмо, серб. писмо, рос. письмо.

Чеське list проникло в польську мову і заступило в ній польське слово pismo. З польської мови слово list проникло в українську мову, і почало усувати з неї наше старе слово п и с ь м о.

Укр. селянство на Волині й Поліссі не знало слова л и с т (там уживали тільки своє слово — п и с ь м о) аж до того часу, коли між двома світовими війнами до них це слово прийшло від української інтелігенції, в якої полонізмів є ще більше ніж русицизмів.

Історія усування нашого слова п и с ь м ó полонізмом (чеського походження) л и с т позначилася проміжньою

фазою, коли слово письмó в нас ще не зовсім було усунене, а слово лист ще не зовсім у нас прийнялося.

Ось приклад з укр. народньої пісні:

„А я ж тії листи, а я ж тії письмá сам перечитаю". (Див. А. Метлинський, Народныя южнорусскія пѣсни. Київ, 1854).

Чехи слово list (лист) — замість свого старого psani — взяли із слов'янської ботанічної термінології: лист на дереві.

Слово „лист" — (не в значенні письма, а аркуша) з давніх-давен поширилося серед слов'ян. (Бо ж аркуш — це слово латинського походження: з лат. arcus — лук, дуга).

Давня книжка складалася з окремих листів папірусу чи пергамену, часом зложеного вдвоє. Пагінація (сторінкування) в давній книзі зазначалося за листами, а не сторінками: в одному листі дві сторінки — передня й задня. Назва постала з аналогії до листа дерева. Пізніше паперовий лист значно побільшився і став складатися з 8 старих листів, цебто з 16 нових сторінок.

Лист — однúнна форма збірнóтної лúстя (на рослинах).

Ст. слов. листъ, болг. лист, серб. лӣст, рос. лист, чеське list, польське list.

Корінь слова праіндоевроп. Порівн. лит. laiskas (листочок на стеблі льону), а так само й старопруське lāiskas набуло собі значення книги (від „листки" рослини).

Пор. також англ. leaf (лист) та його старонім. відповідник laub і данський loof.

В укр. мові, як і в інших слов'янських мовах, не творить множинної форми; лúстя — це форма збірнотна. Множинні форми творять його димінутиви: листóк-листки, листóчок-листóчки.

Димінутивно-пестливу форму утворює форма збірнотна: лúстя — лúстячко.

Слово лист уживається також як pars pro toto (частина за цілість): лист = лúстя.

Та збірнотна форма слова лист, що засвідчена в наших давніх писаних пам'ятках, є старо-церк.-слов'янською. Пор. Слово о п. І. 1187 р.: А древо листвие срони.

Листопáд — див. календáр.

Ця назва одинадцятого місяця року в нас дуже давня; знаходимо її вже в галицькій Четвероевангелії 1144 р., в якій написано: „Октябрь, рекомый листопадъ". (Див. И. И. Срезневскій, Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ. С. -- Петербургъ, 1893 і д. Том II. 23).

Литвá — назва одної з балтійських країн. Назва ця в оригіналі, по-литовському, звучить Lietuwa. Слов'яни її з давніх-давен вимовляли по-своєму: Литва (так у нас у Літописі Нестора); по-польському — Litwa.

Походження цієї назви не відоме.

Індобалтійський корінь назви Lietuwa очевидно той самий, що й корінь назв Latwiejis (Латвія) і Letgoly (латиші). (У назві Letgoly слово goly походить від латвійського gałas — кінець, край).

Значення назви Lietuwa напевно не має нічого спільного з лат. litus (побережжя). Припущення Брюкнера (SEJP), що корінь цієї назви може бути той самий, що і в польському lato (ст. сл. лѣто) також не обосноване.

У нас удавнину назвою країни „Литва" звали також литовський народ.

Пор. Слово о п. І. 1187 р.: Литва, Ятвязи, Деремела.

Лúти — пускати воду з чого вдолину. На основі персоніфації дощу кажуть „Дощ ллє!"

Ст. сл. лити, leię (лити, я ллю); ст. сл. ітератив — леяти; болг. лéя, серб. лѝти, рос. лить, чеське liti, польське lić, lać. Прасл. *liti, *leię.

Лит. líeju, líeti (лити), латиське lît, lîstu (зливатися, текти струєю), гр. leibo (капаю, ллю), лат. lîâre (виливати що як жертву, звершувати обряд „зливання").

Сучасна укр. ітератив л л я т и (Словник Грінченка) графічно виражався формою „льяти", „выльяти".

Слово о п. І. 1187 р.: Ти бо можеши Донъ шеломы выльяти.

Згодом її почали виражати упрощено: „ляти", „выляти".

Кров пренайдорожшую вылял. Катих. 1645 р. 23.

Похідні слова: злúва (великий дощ), вúливок (недоношене куряче яйце в плівці замість шкаралущі), „виливати віск" (у знахарстві), „Поливаний Понеділок" (з часів давніх вірувань, — припадає на другий день Вели-

кодня), поливáти (наприклад, город), виливати (рідину з чого), наливáти, доливáти, розливáти зливáти (рідину з верху), переливáти (з одної посудини в іншу), підливáти (напр., квіти), лíйка, налúвка, поливана (глиняна посудина).

У фразеології „вúлив ріки", „проливати кров", див. Слово о п. І. 1187 р.: Нечестно кровь пролиясте.

„Заливати хробака" (випити чарку „на здоров'я"); „заливáти горе" (пити горілку „з горя"); „лити помиї на голову" (зневажати кого), „ллє, як з цебра" (іде великий дощ), „заливáтися сміхом", „заливáтися співом" (про соловіїв).

Литíя — Молебень, коротка Молитва за спокій душі покійника чи покійниці.

Стцсл. л и т и я, з грецького lité — Молитва.

Лúтка — та частина ноги, що сягає від коліна до згибу біля стопи.

Рос. лытка, чеське lýtka, польське łydka (łytka), łyda. Старопольське łyst, łysta.

Ці форми були і в нас: Лекс. 1596. 17: Лысть — лúтка.

Походження цього слова не ясне.

Замітним є той факт, що в південнослов'янських мовах цього слова немає; немає його і в стцсл. мові. Ст. слов. (і стцсл.) означення литки було г о л ѣ н ь. І тільки воно є в південнослов. мовах: болг. голѣн і серб. голен, голеница. Навіть у західніх слов'ян колись переважало це слово: у чехів holeň, у поляків goleń. У російській мові збережене це слово — г ó л е н ь.

Літр — одиниця міри рідини й сипкої субстанції в метричній системі. Міра його дорівнює об'ємові 1 кілограма чистої води при температурі 4° Цельзія або 1 кубічному дециметрові.

Слово л и т р прийшло до нас через польську мову (litr) з мови французької — litre, що походить з грецького litra (фунт), а звідси й старослов. л и́ т р а (фунт).

Гр. litra походить із староіталійського *ligra, звідси латинське lībra (вага), а з нього французьке livre — фунт.

У південних слов'ян зберігається ст. слов. слово л и т р а.

У нас удавнину також вживалося ст. сл. слово л и т р а — в його грецькому значенні ф у н т.

Див. Лекс. 1627. 429: Лйтра — фунт.

Лйхва — винятково велика оплата за позичення грошей тоді, коли вони в особливій скруті дуже потрібні, а в банку чи в щадничій касі йому позичити не хочуть.

Але старослов. слово л и х в а означало звичайне опроцентування позичених грошей.

Слово це в нас уперше засвідчене в Остромировій Євангелії (1056-1057 рр.) та в Исборнику (Збірникові) Святослава 1073 р.

Форма „лихвяр" (замість „лихвар") прийшла до нас із старого польського lichwiarz.

Наші філологи XVII-го в. так пояснюють значення цього слова:

Лекс. 1627. 206: Рост — лйхва.

Там таки, 210: Рост тое ж, що и лихва. Росты ростов — лихвы на лихвы.

Т. т., 107: Л й х в а значит плод або тоє, що ся родит, приплодок.

Т. т., 107: Лихоимец — лихвя́р.

Слово це — всеслов'янське: болг. лйхва, серб. лӥхва, чеське lichva, польське lichwa, рос. лйхвá (звичайно у фразі „с лихвóй").

У російській мові на означення л и х в а р я́ вживається слово р о с т о в щ и́ к, від слова р о с т (зріст), яке в цьому випадку означає з р о с т а н н я суми позичених грошей через наростання процентів. В інших слов'янських мовах слова р о с т о в щ и́ к немає.

Ст. слов. л и х в а походить з готського (старонім.) leihwan, значення якого було те саме, що сучасного нім. leihen (позичати) і borgen (звідси укр. б о р г у в а т и).

Лихи́й — злий, сердитий, недобрий, поганий.

Ст. сл. (і стцсл.) лихъ; болг. лих; серб. лûх; рос. лихóй; чеське lichý; польське lichy.

Ст. слов. л и х ъ спочатку означало тільки все те, що виходило поза межі міри, і тому вважалося за л и ш н є, з а й в е. Стцсл. и з л и х а означає: н а д м і р н о, л и ш н ьо; „лихо глаголати" означає г о в о р и т и л и ш н є (погрецькому battologein — „лепетати язиком").

Корінь ст. слов. **лихъ** є в укр. словах **лишній**, **лишйти**, **лйше**, **зáлишка**.

Російське **лих** (**лихóй**) означає: 1. злий і 2. бравий, смільчак.

Польське lichy означає: 1. злий, 2. плохенький, нужденний.

Укр. лихий — це злий, а лихо — зло. Інших значень ці слова в нас не мають.

Праіндоевроп. корінь ст. сл. **лихъ** (лишній) віддзеркалений у грецькому leipō й лат. linguo (залишаю), в лит. likti (залишка) та нім. leihen (залишити що кому, позичити).

У склад. словах: лихомáнка (пропасниця, „трясця"), лиходій, лихомáн, лихомáнити; староукр. лихоємець (той, хто бере лишнє; лихвар).

У фразеології: „Вдарити лихом об землю". „Ой, лишенько моє!" „Лихий би його попутав!" (Тут „лихий" замість слова „чорт", що було словом — табу).

Лйцар — рйцар; англ. knight; з нім. Ritter — вершник; франц. chevalier.

Стара укр. форма була „рыцарь"; таким це слово поширилося від нас на Москву. Болг. рицар, польське rycerz, чеське rytíř.

Староукр. **рыцар** змінилося в східньоукр. говорах на „лицар" так, як „римар" там змінилося „лимар".

На західніх українських землях залишилися незмінними слова „рицар" і „римар".

Див. **лимар**.

У сербській мові замість „рицар" уживається слово **витез**, із старослов. vitęzь — военний герой; звідси староукр. **витязь**; чеське vitěz; болг. витяз; рос. витязь; пор. польське zwyciężca. У нашій літературній мові XVI-XVII вв. вживалося ще наше старе „рицар" (а не „лицар"). Але в ній форму „рицар" уже почали були зміняти (під впливом польського rycerz) на „рицер").

Лекс. 1627 р., 86: Изящник — над всѣх сильнѣйшій, рицар.

Там таки, 159: Побѣдник — звитяжца, рйцар.

Т. т., 25: Воин — рицер, жолнѣр.

Лицé — обличчя; ст. сл. лице, родов. відм. лица або личесе; серб. лице; рос. лицó; чеське lico, líce (щока), польське lice (щока, лице); лужицьке lico.

Слово походить від ст. слов. л и к ъ — лице, подоба (зображення) лиця. Суч. болг. лик означає образа (картину), а серб. ли̏к означає обличчя, форму, подобу чого, образ.

Праіндоевроп. корінь слова ликъ (і лице) наявний в ірляндському lecco (щока, лице) і в старопруськ. laygnan (щока, лице).

Ст. сл. лице (обличчя) означало також о с о б у. Це другісне значення має слово л и ц е в суч. болг. і серб. мовах (лице — особа) і в рос. мові (лицо — особа).

Було це другісне значення слова л и ц е і в нашій старій мові.

Див. Лекс. 1596. 17: Лице́ — осо́ба. Лани́та — лице́, че́люсть.

Від слова л и к (подоба лиця) постало слово л и ч и н а (маска); пор. в укр. фразеолог. „бісова личина".

Слово „обличчя" (що означає л и ц е) прийшло до нас із польського oblicze.

Л и ц е в українськім праві з найдавнішого часу також визначає „поличне" — крадена річ, доказ злочину, полика, прилика, рос. улика. Так, уже в „Руськії Правді" маємо це значення: Оже не боудеть л и ц а, тогда дати єму желѣзо.

У Полтавських судових актах 1665-1669 рр. повно прикладів на таке значення „лиця": Злодій з лицем пойманий 32. Пойман былъ з лицем волов двухъ 148. Мене при том лицу поймали 101. З лицом овцами пойманий 29. Подсвинка взяли лицем вернул 128. Тоє лицо шкоди моєй власной 168. Москвитина поймали у кліті зъ лицомъ 62.

„Лице" в цім старім значенні згодом почало потрохи забуватися й заміняуватися на загальний „доказ" (без матеріяльного значення). „Лице", як крадена річ чи взагалі доказ, знане й сучасній живій мові. Словник Б. Грінченка II, 365 подає такий приклад: Так що, як він і бив його, але в його нема ніякого лиця, знаків нема. „Словник правничої мови" 1926 р. ст. 210 рос. слово „улика" перекладає нашим „лице". У „Приповідках" Франка, „Етногр. Збірник" т. XXIV, ст. 351-352 знаходимо декілька виразів, які можна глибше зрозуміти тільки зо старим значенням „лиця": „Лиця не мати", „Лице не бреше". Яким лицьом ти міні то говориш". „Тут усе на лице". Франко

додає правдиву свою примітку: „Принесемо до суду всі докази сповненого злочину: вони так і звуться лице". Пор. рос. „изобличать" — доказати, довести; „есть на лицо" — всі присутні.

„Перед лицем". — У староєвр. мові дуже частий вираз lif'ne — „перед лицем" (церк.-слов. „пред лицемъ).

Ця фраза — це один з гербаїзмів, що з Біблії поширився й на інші мови.

Напр., Книга Буття 29. 26: „Віддавати (замуж) молодшу (дочку) перед лицем старшої". Вихід 14. 19: „І рушив Ангол Божий, що йшов перед лицем табору". Левит 26, 27: „Як перед лицем меча".

Цього роду прикладів у Біблії дуже багато.

Цікаво, що в церковно-слов'янському перекладі Біблії староєвр. lif'ne („перед лицем") перекладається неповно, цебто тільки словом „предъ", а слово „лицем" пропускається.

Напр., замість перекласти „Стали lif'ne (перед лицем) фараона" (Вихід 9. 10) перекладено: „Стали предъ фараономъ".

Таких прикладів є чимало. Звичайно, це грецький вплив на церк-слов. мову. Греки замість перекладати повністю: „перед лицем", староєвр. lif'ne перекладали скорочено: „перед" (лицем).

Лицемір — іпокрит..

Ще з часів Свв. Кирила й Мефодія (IX в.) грецьке слово hypokrites (актор) перекладали новоствореним старо-церковно-слов'янським словом лицемѣръ. Воно означало таких людей, що тільки „лицем міряли" (мѣрили) свою „праведність"; цебто лицем прикидалися праведними, а в душі в них були гріхи.

Христос книжників і фарисеїв називав лицемірами.

Лекс. 1596. 17: Лицемѣр — облу́дный. Лицемѣрству́ю — облудне що справу́ю. Лицемѣріе — облудность.

Личаки́ — взуття типу ходаків, що зроблене з лика.

Пор. у Шевченка („Катарина"): „Іде Катерина у личаках".

Звичай ходити в личаках найдовше зберігся на Поліссі.

За часів історичної Польщі личаки́ в шляхетських сферах були символом убогости. І саме тому дрібну (убо-

гу) шляхту звали „личаковою" (або „ходачковою") шляхтою, бо вона, не мігши спромогтися на шкіряне взуття, ходила вличаках (у „ходаках").

Слово „л и к о (підклад кори дерева) всеслов'янське: болг. лико, серб. лико, чеське lýko, польське łyko.

Праіндоевропейський корінь цього слова засвідчений також лит. lúnkas, латв. lũks і старопруськ. lunkan, що означають л и к о.

Удавнину в нас скручували лико в форму шнурів і в'язали ним плоти і т. ін. Похідні слова: ликовий, ликовина, прізвища Личик, вулиця Личаківська у Львові.

Лічба, арх. — число; з польського liczba (того ж значення) — від п. дієслова liczyć.

Див. **л и к.**

Слово „лічба" (яке не ввійшло в укр. суч. літерат. мову) разом з багатьма іншими полонізмами було в літерат. мові українців XVI-XVII вв.

Лічба выбраныхъ Божихъ выполнялася. Катих. 1645 р. 69б.

Лише, лиш — тільки крім.

Дармо українська інтелігенція Наддніпрянщини прозивала галичан (а головно українських верховинців з Карпат) „лишаками", бо вони вживають слова „лишень" або „лише", „лиш" (див. журн. „Основа", 1861, т. І, стор. 265).

Вони якось не помітили, що в мові укр. селян на Наддніпрянщині також збереглося це слово. Напр., Номис („Укр. приказки") рясно ілюструє вживання слів „лише", „лишень" укр. селянами на Наддніпрянщині. Воно є літературним словом і в Т. Шевченка („Наймичка"). „Стривай л и ш е н ь! Чи чуєш? Щось плаче за ворітьми!"

„Лише" („лиш", „лишень") — це дуже старе українське слово, яке — в своїй старій формі „лишень" — уже наявне в Лаврентієвському та Іпатському списках „Повісті временних літ" (Літопису Нестора).

Це слово (як слова „лишка", „лишній", „лишити") походить від ст. слов. (і староукр.) л и х ъ, яке означало все те, що надмірне, лишнє, зайве, існуюче поза нормою міри.

Див. **л и х и й.**

Лиштва — вузька дерев'яна планочка для прибивання чого. Походить з польського listwa, а це — з старонім. liste (вузька планочка).

Вузьку вишивану смужку у нас також „лиштвою" назвали. У Шевч. („На Великдень"): „А мені хрещена мати л и ш т в у вишивала".

Лівий — протилежний п р а в о м у.

Ст. слов. лѣвъ; болг. ляв, серб. лйјеви, словенське lêv, чеське levý, словацьке lavy, польське lewy, рос. лéвый.

Праіндоевроп. корінь цього слова також наявний у лат.laevus (лівий, зігнутий) і гр. laiós (лівий). Похідні слова лівшá (лівшýн, лівáк, ліворукий), наліво, лівúця (ліва рука — протилежне до п р а в и ц і — правої руки).

„Л і в и й". — Слово „лівий" у переносному значенні визначає все те, що є „революційним" у суспільному, економічному, культурному й політичному відношенні — у протилежність до „правого", що в переносному значенні визначає все те, що консервативне.

За часів Великої Революції у Франції (1789-1793 рр.) в конвенті (крайовій асамблеї депутатів) р е в о л ю ц і о н е р и („монтаньяри) сиділи л і в о р у ч предсідника, а к о н с е р в а т и с т и („жирондисти") сиділи п р а в о р у ч. І саме тому (з того часу) р е в о л ю ц і о н е р і в прозвали „лівими", а консерватистів — „правими".

Лігатýра — пов'язання одним писемним знаком двох чи й більше буков у давніх рукописах; напр. лігатура **щ** складена з **ш** і **т**.

Походить із середньовічного латинського ligatura — в'язь, від лат. ligare — в'язати.

Лід — замерзла в ціпку субстанцію вода.

Ст. сл. ледъ, болг. лед(ѣт), серб. лêд, рос. лёд, чеське led, польське lód.

Праіндоевроп. корінь його наявний також у лит. ledùs і латв. lędus, що означають л і д.

Суч. укр. літерат. **льóду** (род. відм. одн. від „лід"), л ь ó д у, по льодý і т. ін. — це польський вплив: lód, род. відм. одн. lodu, наз. відм. множ. lody і т.д.

У староукр. мові було: лед, леду, по леду, леди і т.д. Це засвідчене написом на Тмутораканському камені 1068 р.: „По леду".

Ця оригінальна (історично правильна) українська вимова цього слова збереглася в укр. народній мові в Галичині. Там кажуть: лід, лéду, лéди і т.д.

Пор. полонізми: „льоту" (замість л е т у), „льоду" (замість л е д у), „льону" (замість л е н у — від л е н).

„Зломити л і д" — калька з франц. rompre la glace (почати що після подолання перешкод).

Лідія, ж. ім'я — із церк.-слов. Лидія, з гр. Lydia — біломармурна (від lydios, -a, -on — біломармурний).

Гр. lydos — сяючий білий камінь, білий мармур.

Lydia також була старою назвою одної з країн Малої Азії, з якої, як каже легенда, прийшли до Европи етруски (одне з італійських племен) і поселилися на Апенінському півострові.

Ліжко — форма цього слова є димінутивом форми слова л о́ ж е.

Ст. слов. ложе, болг. ложе (постіль), серб. ложе, рос. ло́же, чеське lože, польське łoże, здрібніле — łóżko.

У слові л о ж е звук ж походить з праслов'янського ґ (g), — в укр. вимові г (h), який ще зберігся в таких укр. словах як л я г а т и, л е г о в и щ е, п о л я г а т и, п о л я г л и й і т. ін.

Ст. слов. л е ж а т и походить з праслов. *л е ж а т и, а це із ще старшого праслов. *legēti. Пор. ст. слов. сълогъ (склад).

Праіндоевроп. корінь його також засвідчений нім. legen (класти) й liegen (лежати) та словами Lage й Lager, ірійське lige (ложе), гр. lecho і лат. lectus (ложе); м. ін. в укр. мові слово л о́ ж е вже відчувається як архаїзм, і тому воно вживається тільки в урочистих випадках: „на ложі смерти", „подружнє ложе".

Той корінь, на якому базується слово л о ж е, наявний у багатьох словах: лігво́, лего́вище, лягти́, полягти́ (упасти в бою), полягти́ (біжжя на пні полягло́), ви́лягти (виступити вперед великою масою звідкись), злягти́ (через недугу, слабість), прилягти (на часо́к), підляга́ти (кому), наляга́ти (на що, на кого), вилігуватися, лежа́ти, положи́ти, зложи́ти, ви́ложити, наложи́ти, підложи́ти, приложи́ти, „в прилозі" (до чого), „леже́нь", зле́жаний, лежа́к.

„Л і ж к о - п о с т і л ь". — Як і в інших слов'янських народів, так і в нас слово п о с т і л ь (ст. сл. постель) стало синонімом слова л і ж к о, і в нашій народній мові так воно є й досі. Але в укр. суч. літерат. мові вже відрізняємо л і ж к о, як таке, від п о с т е́ л і, цебто від того,

Вузьку вишивану смужку у нас також „лиштвою" назвали. У Шевч. („На Великдень"): „А мені хрещена мати л и ш т в у вишивала".

Лівий — протилежний п р а в о м у.

Ст. слов. лѣвъ; болг. ляв, серб. лй̑јеви, словенське lêv, чеське levý, словацьке lavy, польське lewy, рос. ле́вый.

Праіндоевроп. корінь цього слова також наявний у лат.laevus (лівий, зігнутий) і гр. laiós (лівий). Похідні слова лівша́ (лівшу́н, ліва́к, ліворукий), наліво, лівиця (ліва рука — протилежне до п р а в и ц і — правої руки).

„Л і в и й". — Слово „лівий" у переносному значенні визначає все те, що є „революційним" у суспільному, економічному, культурному й політичному відношенні — у протилежність до „правого", що в переносному значенні визначає все те, що консервативне.

За часів Великої Революції у Франції (1789-1793 рр.) в конвенті (крайовій асамблеї депутатів) р е в о л ю ц і о н е р и („монтаньяри) сиділи л і в о р у ч предсідника, а к о н с е р в а т и с т и („жирондисти") сиділи п р а в о р у ч. І саме тому (з того часу) р е в о л ю ц і о н е р і в прозвали „лівими", а консерватистів — „правими".

Лігату́ра — пов'язання одним писемним знаком двох чи й більше буков у давніх рукописах; напр. лігатура щ складена з ш і т.

Походить із середньовічного латинського ligatura — в'язь, від лат. ligare — в'язати.

Лід — замерзла в ціпку субстанцію вода.

Ст. сл. ледъ, болг. лед(ът), серб. лêд, рос. лёд, чеське led, польське lód.

Праіндоевроп. корінь його наявний також у лит. ledûs і латв. lę̂dus, що означають л і д.

Суч. укр. літерат. льо́ду (род. відм. одн. від „лід"), л ь о́ д у, по льоду́ і т. ін. — це польський вплив: lód, род. відм. одн. lodu, наз. відм. множ. lody і т.д.

У староукр. мові було: лед, леду, по леду, леди і т.д. Це засвідчене написом на Тмутораканському камені 1068 р.: „По леду".

Ця оригінальна (історично правильна) українська вимова цього слова збереглася в укр. народній мові в Галичині. Там кажуть: лід, ле́ду, ле́ди і т.д.

Пор. полонізми: „льоту" (замість л е т у), „льоду" (замість л е д у), „льону" (замість л е н у — від л е н).

„Зломити л і д" — калька з франц. rompre la glace (почати що після подолання перешкод).

Лідія, ж. ім'я — із церк.-слов. Лидія, з гр. Lydia — біломармурна (від lydios, -a, -on — біломармурний).

Гр. lydos — сяючий білий камінь, білий мармур.

Lydia також була старою назвою одної з країн Малої Азії, з якої, як каже легенда, прийшли до Европи етруски (одне з італійських племен) і поселилися на Апенінському півострові.

Ліжко — форма цього слова є димінутивом форми слова л ó ж е.

Ст. слов. ложе, болг. ложе (постіль), серб. ложе, рос. лóже, чеське lože, польське łoże, здрібніле — łóżko.

У слові л о ж е звук ж походить з праслов'янського г (g), — в укр. вимові г (h), який ще зберігся в таких укр. словах як л я г а т и, л е г о в и щ е, п о л я г а т и, п о л я г л и й і т. ін.

Ст. слов. л е ж а т и походить з праслов. *л е ж а т и, а це із ще старшого праслов. *legēti. Пор. ст. слов. сълогъ (склад).

Праіндоевроп. корінь його також засвідчений нім. legen (класти) й liegen (лежати) та словами Lage й Lager, ірійське lige (ложе), гр. lecho і лат. lectus (ложе); м. ін. в укр. мові слово л ó ж е вже відчувається як архаїзм, і тому воно вживається тільки в урочистих випадках: „на ложі смерти", „подружнє ложе".

Той корінь, на якому базується слово л о ж е, наявний у багатьох словах: лігвó, легóвище, лягтú, полягтú (упасти в бою), полягтú (біжжя на пні поляглó), вúлягти (виступити вперед великою масою звідкись), злягтú (через недугу, слабість), прилягти (на часóк), підлягáти (кому), налягáти (на що, на кого), вилігуватися, лежáти, положúти, зложúти, вúложити, наложúти, підложúти, приложúти, „в прилозі" (до чого), „лежéнь", злéжаний, лежáк.

„Л і ж к о - п о с т і л ь". — Як і в інших слов'янських народів, так і в нас слово п о с т і л ь (ст. сл. постель) стало синонімом слова л і ж к о, і в нашій народній мові так воно є й досі. Але в укр. суч. літерат. мові вже відрізняємо л і ж к о, як таке, від п о с т é л і, цебто від того,

чим ліжко постелене. Але в рос. мові, напр., слово п о - с т е́ л ь далі означає л і ж к о.

Лекс. 1627. 170: Постеля глаголется, егда ложе постла́но єст. А ло́же, ло́жко глаголется, егда голо єст.

Там таки, 293: Одр-крова́ть, ло́жко, посте́ля, ма́ры.

Лікар — професіонал, що лікує недужих (хворих) людей.

Ст. слов. врачь, гр. giatrós, лат. medicus, франц. médecin, англ. physician, нім. Arzt, рос. врачь (і лекарь), болг. цѣлител (доктор), серб. лекар (доктор), чеське lékař (hojitel), польське lekarz.

Слово л і к а р походить від слова л і к у в а т и (лічити); звідси й „лік", „лікарство" (медикамент).

Стцсл. лѣкъ, болг. лек, серб. лӣјek, чеське lék, польське lek (lekarstwo).

Звідси ст. слов. лѣчити (лічити, цебто лікувати).

Слово вдавнину запозичене слов'янами із старонімецького (з готського) lēkeis (лікар) і lēkinon (сціляти, цебто лікувати); порівн. ірляндське liaig, род. відм. léga (лікар).

Наші філологи XVI-XVII вв. так пояснювали значення сліва лікар:

Лекс. 1596. 33: Цѣлю — лѣчу, уздоровляю. Цѣленіє — лѣченіє, уздоровленье. Цѣлитель — лѣкар.

Лекс. 1594. 7: Врач — лѣкар, до́ктор. Вращю — лѣчу. Врачеваніє - лѣка́рство, лѣченье.

Лексикон 1627 р. на ст. 2 подає: Ба́лій — чаровник, вѣщок албо лѣкар.

Там таки, 448: Рафа́ — лѣка́рство або лѣкар. Рафаи́л — лѣкарство Божеє.

Т. т., 302: Цѣлитель — лѣкар.

З того часу як лікарем уже не міг бути той, хто не закінчив медичних студій (а це автоматично означало й отримання академічного ступення д о к т о р а м е д и ц и н и), термін „лікар" мусів стати синонімом означення „доктор медицини".

Той факт, що фельдшера (з нім. Feldscher) — лікарського помічника (спочатку це був тільки помічник „польового" (Feld), цебто військового, хірурга на фронті) — через несвідомість чи з чемності також називали „лікарем", не означав, що він був лікарем. Тому що неосвічені

люди не знали, що „доктор" — це не професія, а тільки найвищий академічний ступень у різних ділянках науки, напр.: доктор теології, доктор філософії, доктор медицини і т. ін., і тому що народні маси знали тільки одного професіонала з академічним ступенем доктор, а саме — знали тільки доктора медичних наук, вони почали думати, що „доктор" — це тільки лікар. І так через цю несвідомість вони стали помилково вважати титул „доктор" за означення лікарської професії.

Це примітивне розуміння означення доктора несвідомі автори, на жаль, почали вводити і в літературні мови народів, і цим вони спричиняються до помішання понять на точці значення цього академічного ступеня.

„Лікарю, вилікуйся сам!" — Цей вислів одного з двох розбійників, що були росп'яті разом з Ісусом Христом. По-стцсл. „Врачу, исцѣлися самъ!" (Єв. Луки 4. 23). По-латинському: „Medice, cura te ipsum!"

Ліка́рство — медикаме́нт, лік.

Див. лікар.

Англійське „medicine" для означення лікарства є вислідом примітивного непорозуміння.

Лік по-латинському називається medicamentum, а звідси фр. médicament та правильне (літературне) англійське medicament, а не „medicine".

Англ. „medicine" походить з латинського слова medicīna, що означає техніку лікування. І тому в мовах народів Европи (включно з англ. мовою в Британії) фраза „студіювати медицину" означає вивчати техніку лікування.

Польське слово lekarstwo для означення ліку (польське lek) створили неправильно. Тому що це слово постало від слова lekarz, то логічно воно повинно означати не лік, а лікарювання, — подібно як mularz — mularstwo, aptekarz — aptekarstwo і т. ін.

Це польське слово (з його нелогічним значенням) проникло і в українську мову — як „лікарство", і почало конкурувати з укр. словом „лік". Прийшло це польське слово до нас не раніше XVI в.

Див. Лекс. 1627 р. 16: Быліє — лѣка́рство албо трутщна.

Там таки, 302: Цѣлба́ албо быліє — лѣка́рство.

Але й навіть тоді, коли вже прищеплювалося в нас польське слово lekarstwo в неправильному значенні — „лік", наші філологи ще „відрухово", але згідно з логікою мови, часом перекладали його (і цілком правильно!) як лікування (ст. слов. і староукр. лѣчьба).

Див. Лекс. 1627 р., 112: Лічба, лѣкованіє — лѣкáрство, лѣченье.

Там таки, 448: Рафá — лѣкарство або лѣкар.

Лікоть — місце головного згибу руки.

Ст. слов. лакъть; староукр. лъкть, болг. лакът, серб. лáкат, чеське loket, польське łokieć. Праслов. *olkъt-.

Пор. лит. alkúnė і латв. ęlkuone (локіть); гр. alax — те саме. У фразеології:

„Закачати рукави по лікті". „Розпихатися ліктями". (Розштовхувати товпу людей, щоб пробити собі прохід між ними. У переносному значенні: Іти до мети брутальним способом).

Лікоть — міра. — У нас аж до Першої світової війни серед селянства практикувалося міряння матерії (на одежу) ліктями.

Знали її давні жиди (див. у Біблії 5. М. 3. 11; 4 М. 35. 4; І Цар. 6, 2, і т. д.).

Жиди засвоїли собі цю міру від вавилонців, і згодом поширили її по всій Европі.

Лікувáти — уздоровлювати за допомогою ліків, лічити.

Див. лікар, лікарство.

Лекс. 1596. 12: Хойна злѣчует уха.

Лілія — запашна квітка з цибульковатим (бульбистим) коренем.

До нас прийшло з польськ. lilia, а поляки взяли це з нім. Lilie, що походить з лат. lilium, а це з грецького leirion. Від цього слова походить гр. прикметник leirióeis — ніжний, делікатний (немов лілія).

Серед нашого народу ця назва вимовляється різно: лилія, лілія, лилея, лілея; цю останню вимову особливу вподобали українці в Галичині.

У старій укр. мові ця назва була іменником чоловічого роду: милий.

Слово „ліловий" (кольор) нічого спільного з назвою „лілія" не має. Цей прикметник походить з арабського

слова (яке є і в мові турецькій) lilāk, що означає „бузок" (ботанічне: lilac).

Ліловий — це фіолетний; російське „сирéневый" — від лат. ботанічної назви syringa (бузóк) — звідси рос. сирéнь.

Ліліт, міф. — нічний демон в формі жінки, що характеризується пожадливістю до жінок. Назва походить із староевр. lajil — ніч.

Давні апокріфи переказують, що Адамова жінка була „Ліліт".

Ім'я це згадується і в Біблії (Ісаї 34. 14).

Лінія — довга риса; до нас (а від нас — у Москву) прийшло з польського linia, що походить з нім. Linie, Linea. Німці взяли його з лат. linea, що означає льняну нитку.

Лінією згодом почали звати й межу, а також фронтову „межу".

Слово „лінія" з України поширилося на Москву на переломі XVII-XVIII вв.

Поки до нас не прийшло слово „лінія", в нас уживали слово чертá (із ст. сл. чрьта; пор. болг. чрьта, серб. црта, чеське čercha, рос. чертá).

Лекс. 1627. 304: Чéрта — лінѣя.

Лінощі — неохота до праці.

Ст. слов. лѣнъ. укр. лінь, рос. лень, болг. лен, серб. лиjен, польське leń.

Ст. слов. лѣнивъ, укр. лінивий, рос. ленивый, польське leniwy.

Лит. lēnas, латв. lèns — лінивий, в'ялий; лат. lēnis — м'який, делікатний.

Наші предки із староукр. слова лѣнь (вимов. лінь) утворили похідне слово „лѣнощи" (лінощі), що засвідчене в творі великого князя Київського Володимира Мономаха „Поучення дітям" (1100-1101 рр.).

Лінч, америк. — смертний самосуд, переважно виконаний юрбою, яка вбиває свою жертву киями, бичами і т. ін. Слово це походить від прізвища Чарлза Лінча (Charles Lynch) — американського плантатора в штаті Віргінія (Virginia — Вірджінія), що жив у 1700-их рр. Він без суду вбивав тих людей, які плюндрували його плантації, і тих, яких він підозрівав у цьому. Зокрема

він шляхом самосуду мстився на „торіях" (прихильниках британської влади в Америці того часу).

Від слова „лінч" походить наше слово „лінчувати" — без суду мордувати жертву киями, або вішати.

Перед 1896 роком більшість жертв лінчу в США становили люди білої раси. А від 1890 р. масову більшість жетрв лінчу (головно в південних штатах США) становили негри.

Між 1882-1951 роками число жертв лінчу в США становило 4730 осіб, а в цьому 1263 білих і 3437 негрів. Лінчуванням найбільше відзначилася американська таємна расистська організація Ку-Клукс-Клан (в англ. вимові „Кю-Клакс-Клен), що цим самосудом мордувала негрів — головно тих, що були запідозрені в статевих зносинах з білими жінками.

В Україні бували традиційні селянські самосуди (але тільки над конокрадами) аж до Першої світової війни. Були вони на Наддніпрянщині, на Волині й на Поліссі.

Звичай карати таким чином, як це було на Запоріжжі: прив'язували до стовпа на майдані, і кожен міг бити його києм, хто хотів — аж до смерти (див. суд над Кирилом Туром у повісті „Чорна Рада" Пантелеймона Куліша — це вплив традиції селянського самосуду).

Самосуди були в давніх жидів, а полягали вони в каменюванні, про що, напр., свідчать приклади в Новому Заповіті.

Вендета (іт. vendetta) серед населення Сардинії й Корсики — смертна пімста за вбитого члена родини — це також слід старої традиції самосудів.

Ліпий, арх. — гарний, чудовий.

Стцсл. лѣпъ, лѣпота (краса); болг. леп, лепота; серб. *лӣ*јепота; рос. лепый, лепота; чеське lepy, lepota, — всі вони означають: г а р н и й, к р а с а.

Староукр. лѣпо (вимовляється „ліпо") означало: „гарно", „добре".

Слово о п. І. 1187 р.: Не лѣпо ли ны бяшеть.

Корінь ст. сл. лѣпъ також виражений у латинськ. lepidus (гарний, хороший) і латв. laĩpnûs.

У нашій книжній мові XVI-XVII вв. були слова лѣпота (красота), лѣпшь (кращий), лѣпшій (кращий), лѣпшѣйшій, нелѣпый (глупий), нелѣпость („неліпиця", глу-

пота), великолѣпіє (величавість), великолѣпный (знаменитий, величавий).

На Наддніпрянщині серед народу переважало слово „луччий", а його синонім — „ліпщий" завжди переважав серед українців у Галичині.

На Волині в мові селян узагалі не було слова „ліпший", — замість нього вони завжди вживали слово „луччий".

Наші письменники XVI-XVII вв. уживали обидва ці слова.

„Луччій — лѣпшій". Лекс. 1627. 110.

У Б. Грінченка (СУМ) є і „ліпший", і „луччий", а також: „лучче", „луччати".

„Л і п ш е пізно, як ніколи" з франц. „Mieux vaut tard que jamais".

Ліра — музичний струнний інструмент, що формою трохи подібний до гітари, але без шийки; струни закриті, крутиться корбою, немов шарманка (польське katarynka). Інструмент цей прийшов в Україну в середні віки з західніх країн Европи, але в Україні він зберігся до наших часів, а в інших країнах він уже давно вийшов з ужитку.

Коли, напр., поляки говорять про лірника, то конче додають „український": „lirnik ukrainski" (див. Брюкнер, SEJP).

Лірники — старі сліпці — це були „старці Божі", що ходили по селах, грали й співали побожні пісні на церковних празниках, на відпустах і т.д.

Аж до часів Другої світової війни славився Почаїв на Волині своїми лірниками, які грали й співали побожні пісні прочанам, що приходили до Почаївської Лаври.

Образ „почаївського лірника" увіковічнив одним із своїх дереворитів один із сучасних славних мистців — волинян О. Шатківський.

„Ліра" — слово грецьке („lyra"), але наше ліра — це не такий самий музичний інструмент, яким була ліра старогрецька.

Л і р о ю давні греки називали той музичний інструмент, що був подібний до сучасної арфи. Греки співали в супроводі гри на лірі.

Лекс. 1629: Лýра — скрипíца.

Ліс — масова сукупність дерев на даній площі землі.

Ст. сл. лѣс, болг. лес, серб. лйјес, рос. лес, чеське les, польське las.

Грецьке dásos, лат. silva, нім. Wald, фр. forêt (звідси англ. forest).

Корінь ст. сл. слова лѣсъ не віддзеркалений в тих словах індоевроп. походження, що є його відповідниками.

Похідні слова: лісок, лісочок, лісовий, лісовик (житель лісистих околиць, дроворуб, а також Лісовик — уявний божок лісів), ліса (огорожа з лози), ліщина, лісковий, узлісся, пролісок, лісни́к.

Назви місцевостей: Підлісся, Залісся, Заліщики.

Прізвища: Підлісецький, Заліський, Заліщук, Лісовий.

Геогр. назва: Полісся, звідси: поліщук, поліський.

Лекс. 1627. 454: Сілуан — лѣсни́к.

Ліста, місц. — спи́сок; з польськ. lista, а це з італійського lista. Слово це прийнялося в українців у Галичині. На Наддніпрянщині воно не відоме, і в укр. літерат. мові воно не вживається.

Літа́ти — рухатися на крилах у повітрі. Ітератив слова л е т і т и.

Див. л е т і т и.

Слово о п. І. 1187 р.: Летая умомь под облакы.

Літера — буква; прийшло до нас із польського litera, що походить з лат. lit(t)era — написаний знак; гр. grámma.

Похідні слова: літера́льний (буквальний, дослівний), література, літературний, літератор, літераторка.

Лекс. 1627. 458: Назы́вают ся теж стихіами и лѣте́ры азбучныи.

Там таки, 154: З межи а́збуки котрая лѣте́ра.

Т. т., 224: Єдна лѣте́ра гласная, сколко лѣте́р.

Літерату́ра — писемні твори; з латинського literatura — все те писання, що складається з літер. (У давніх римлян словом literatura називали також азбуку).

Література є різних родів: релігійна, філософська, наукова, художня.

Х у д о ж н ю л і т е р а т у р у французи називають терміном belles - lettres (або belles lettres).

У нас занехали наше старе означення (яке ще навіть по Першій світовій війні зберігалося в Галичині) кра́сне письменство.

А тепер ось пишемо „Історію української літератури", а це означення саме собою не каже нам, якого роду ця література. Художня? Чи наукова?

Літо — найтепліші місяці в тому кліматі (підсонні), де є чотири пори (сезони) року.

Ст. сл. лѣто, болг. лято, серб. љето, чеське lèto, польське lato.

Корінь ст. слов. лѣто не засвідчений відповідниками цього слова в інших мовах індоевр. сім'ї; суч. гр. kalokaíri, лат. aestas, фр. l'été, нім. Sommer, англ. summer.

Брюкнер (SEJP) думає, що це слов'янське слово постало пізніше, цебто незалежно від праіндоевропейського мовного грунту.

У всіх слов'ян слово lěto уже давним-давно набуло собі й другісне значення, цебто стало синонімом слова рік. І це його другісне значення збереглося і в нашій літературній мові; пор. у Т. Шевченка: „Три літа" (в значенні: три роки).

Це його другісне значення наявне також і в таких словах: підліток, нелітній (неповнолітній), малолітній, повнолітній, повноліття, малоліття, многоліття. Тому що це другісне значення слова літо (множ. літа́) в нас дуже старе, сильно закорінене й дуже розгалужене, — отже усунути його не можна (та й не треба), то — недавнє введення штучного й неприємного (бо воно „вухо ріже") новотвору -річчя (напр. „5-річчя") замість нашого традиційного, природнього -ліття (напр., 5-ліття) жадною потребою практичного, логічного та естетичного характеру не оправдане.

Якщо б тут ішлося не про літа́, а про річки́, то безперечно, що можна було б говорити про -„річчя": узріччя, межиріччя, триріччя і т. ін.

Літопис — хроніка; слово це — калька грецького chronographos: chronos — час + grapho — пи́шу́. У стцсл. мові лѣтописание.

Староукр. лѣтопись, болг. лѣтопис, серб. летописи (анали, хроніки), чеське letopis.

У нас непотрібно уживають слово а н а л и — з лат. annales (річники) — від лат. annus (рік) та „хроніка" (з гр. chrónos — час), коли маємо своє слово л і т о п и с; а звідси: літописець, літописний, літописання. Напис на Тмутороканському камені 1068 року: „Въ лѣто 6576" (цебто 1068-го року) — це зразок нашого давнього літописного записування подій за „літами" (за роками).

У наших письменників XVI-XVII вв. слово л ѣ т о (вимов. л і т о) має такі значення: „время, рокъ, часъ, годъ, годище. — На всякое лѣто — по вся лѣта, на каждый рокъ". Лекс. 1627 р.

Ст. сл. г о д и н а колись також означала р і к, бо це димінутив ст. сл. годъ, що означає р і к. У болгар і сербів слово г ó д и н а і досі не має іншого значення, а тільки р і к.

Літостро́тон, арх. — див. ґ а в в а т а.

Походить з гр. litostroton — камінна підлога; litos — камінь, stronnymi — я стелю.

Літу́ргія — Служба Божа (Богослуження), в якій звершується Таїнство Причастя (Євхаристія); з гр. Leiturgía; leitos — прилюдний, громадський + ergon — діло, чин.

Лекс. 1627. 429: Литургі́я — Священная Служба.

Літу́ргія Святая. Катих. 1645 р. 49.

Ліхта́р — закритий з усіх сторін склом підсвічник; з польського lichtarz, а це із старонім. liuhtaere — підсвічник; суч. Leuchter.

У Житомирській Євангелії 1571 р. (Матв. 11): л е х т а р.

Лекс. 1627. 216: Свѣтилник — походня, ла́мпа, ка́ганец, и лѣхтар. Тут же: ля́мпа. Свѣщник — лѣхтар.

Ліцита́ція — публічний продаж чиїх речей уповноваженою особою по таких цінах, „хто більше дасть". Слово це прийшло до нас із польського licytacja, що походить з франц. licitation (того ж значення).

У російській мові а у к ц и ó н (ліцитація) походить з нім. Auktion (ліцитація), що є версією середньовічнолатиського auctio (публічний торг). У старій лат. мові слово auctio означало зростання чого (все більше й більше).

Також з лат. auctio походить англ. auction (ліцитація).

Російська фраза „продавать с молотка́" (продавать шляхом ліцитації) походить з того, що коли хто дав найвищу ціну, і ніхто вищої не дає, то продавець стукає молотком об стіл — на знак, що це продано.

Лічба, арх. — звіт; з польського liczba, яке коло XV-го в. прийшло з Чехії в Польщу, і заступило старопольське czysło. Згодом поруч слова liczba появилося в польській мові слово rachunek (з нім. rechnen — числити). І польську фразу „Zdawać rachunek" (здавати звіт) почали перекладати „давати лічбу" (з польським liczba).

Дадутъ люде личбу зо всѣхъ своихъ мыслій. Катих. 1645 р. 30.

Там таки, 37: И прибывало ихъ въ ли́чбѣ на кождый день.

Т. т., 78: Учнюки Самъ Хрістос вы́личати будет.

Т. т., 125: Волосы ваши всѣ на головѣ сут поличеныи.

Т. т., 35: Уянаты выличи́єтъ Апостолъ.

Лекс. 1627. 95: „Исчитаю — выличую".

У стцсл. мові слово личити означає „оповідати", „оголошувати". (Таке значення його колись було в усіх слов'ян).

Звідси в нашій книжній мові було слово „обличити", цебто викрити що затаєне, здемаскувати.

Ст. слов. личити набрало собі другісного значення: „числити" — найперше в чехів. І це його другісне значення запозичили собі від чехів поляки (в XV-XVI вв.), а від поляків узяли його й ми, та почали вживати як синонім свого „числити".

А коли поляки, крім цього, ще взяли собі від німців слово rechnen (числити) і переробили його по-своєму на rachować", то й ми собі його взяли від поляків, і так уже маємо й „рахувати" (замість свого „числити").

Лія, Ле́я, жін. ім'я — через церк.-слов. прийшло до нас із староєвр. мови. Значення його: „працьовита".

Лекс. 1627. 429: Лія — працовитая.

Лоб — чоло.

Стцсл. лъбъ (че́реп), білоруське лоб, рос. лоб, чеське leb, польське łeb.

Пор. гр. lophos — потилиця, тохарське lap — череп, голова. Стцсл. прикметник лъбьнъ означає „чéреповий".

В Євангелії стцсл. „краниево мѣсто", або „краниниево мѣсто", (з грецького kranion topos — місце черепа), або „лъбьное мѣсто", означає Голгóфу.

У фразеології: „У нього того на лобі не написано".

Удавнину, кого засилали далеко за тяжкий переступ, того „клеймили" — ставили клеймо на лобі і на щоках, а саме: на лобі В, на правій щоці О, а на лівій Р, виходило ВОР, що кожному кидалось в очі. Рани посипали порохом, тому вони не зникали. Тільки 1863-го року закон про клеймління був у Росії (і в Україні) скасований.

„Забрити лоба" — прийняти на військову службу.

При оглядинах покликаних, хто був гідний на цю службу, тому голили коси.

„Скажи дурному поклони бити, то він лоба розіб'є".

„Стукни себе в лоб!" (Опам'ятайся!).

Прізвища: Лóбар, Лобачéвський, Лобáч, Лóбич.

Пейоративні похідні слова: туполóбий, твердолóбий, лобáтий.

Техн. знач. у виразі „лобовий зудáр" — зудар фронтовою частиною; напр. лобовий зудар авт (коли перед одного авта зудариться з передом другого авта).

Лободá — рід бур'янів; з полов. алабута, татар. алабота того ж значення, рос. лебеда. (Дм. 561).

В укр. мові це слово розкорінене: лобідка, лободяний, лободянка — каша з пшона й молодої лободи.

У народн. пісні: „Постав хату з лободи, — до чужої не веди!"

Прізвища: Лободá, Лободóвський, Лободич, Лободянюк.

Лóгвин, ч. ім'я — із церк-слов. Логгинъ, з лат. Longinus (з лат. longus — довгий).

Греки писали це латинське ймення „Logginus", латинська звукосполука ng в них писалася gg, а читалася ng. Тому що це латинське ймення ввійшло в церк.-слов. мову з мови грецької, то й писалося воно в ній за грецьким звичаєм „Логгинъ". А в укр. народній вимові воно звучить „Лóгвин".

Лекс. 1627 р. 429: Лóггінъ — смышляяй глубоко або долгій.

Ло́гіка — наука про закони правильного пов'язування ідей, з яких складається д у м к а.

Грецьке слово logos означає д у м к у взагалі, а зокрема й в и с к а з а н у д у м к у, і саме тому в цьому (другісному) значенні logos також визначає с л о в о.

Збірник трактатів старогр. філософа Аристотеля (384-322 перед Н. Хр.) „Organon" започаткував собою л о г і к у як науку. Грецьке означення „logike techne" (техніка мислення) згодом (значно пізніше) скоротилося і звідси термін „логіка".

Лекс. 1627. 430: Ло́гіка, діалекті́ка — розмова, бесѣдованье, или и́стинны́х и ложных розсуждеnіе.

Логофе́т, арх. — секретар; з гр. logophetes — той, хто вислухує звіти; канцлер візантійського імператорського двору; з гр. logos — слово + títhemi — звітувати.

Лекс. 1627. 430: Словоположник, рахмистр, писар рахова́нья и уважанья.

Л о г о ф е́ т у Молдавії й Валахії — управитель державної канцелярії, з гр. рум. logofat. Часте в молдавських грамотах.

Див. к а н ц л е р.

Ло́жечка — маленька ложка.

Стцсл. лъжица, болг. лъжица, серб. ла́жица, рос. ло́жечка, чеське žlice, польське łyżeczka.

В інших мовах індоєвроп. сім'ї немає таких відповідників, що виражали б корінь ст. слов. слова лъжица (ложка).

Пор. н. гр. kutăli, англ. spoon, нім. Löffel; фр. cuillère.

Часто цитованого в зв'язку з цим латинського слова ligula не слід брати до уваги, бо це ж упрощена форма слова lingula, основне значення якого — „язичок" (від lingua — язик). Слово lingula значно пізніше набуло собі другісного значення — „ложка". Але основним латин. терміном для означення ложки завжди було слово cochlear — від лат. cochlea (мушля), що походить з гр. kochlías (того ж значення).

Англ. spoon (із ст. англосакс. spon; пор. ст. нім. span) первісно означало т р і с к у.

Лекс. 1627. 427: Лаві́да — ложечка.

Лоза́ — рід куща з родини верби; місцеве — верболіз; болг. лоза̀, серб. ло̀за, рос. лоза́, чеське loza, польське łoza.

Ст. сл. л о з а визначало не тільки л о з у в нашому сучасному значенні цього слова, але й також виноградину (винограду „лозу") і т. ін

В інших мовах індоероп. сім'ї немає таких відповідників ст. слов. слова л о з а, що віддзеркалювали б його корінь, і тому походження його треба вважати неясним. Похідні слова: лозйна (збірна назва лози), лозйнка, лізочка.

Назва села Лози на Крем'янеччині.

Прізвища: Лозовчук, Лозович, Залозецький.

У народн. стилістиці: „гнучка, як лозинка".

Лекс. 1596: Ва́іє — розки́ з квѣтов, лози́, багня́та.

Лома́ка — поліно; походить від слова л о м и т и; ст. сл. ломити; болг. ломя́ (ломлю), серб. ло̀мити, рос. ломи́ть, чеське lomiti, польське łomić.

Пор. литов., латв. й пруське limit (зломитися); лит. łaminiti (ломити).

Л о м а к о ю колись називали тільки невеликий кусок відломаного дерева.

„Ломά́чки́" — дрібні скипки дерева на підпал. Пор. у Леоніда Глібова („Собака й кінь"): „Хвіст здоровенний, як ломака, а сам такий страшний!"

„Л о м и т и с я в відкриті двéрі" (з фр. enfoncer une porte ouverte).

Ло́нгин — див. Л о г в и н.

Лекс. 1627. 429: Ло́ггін — смышляя глубоко або долгій.

Ло́но — груди, або тільки нижня частина (передня) торсо. (Найчастіше це відноситься до жінок).

Ст. слов. лоно; болг. ло̀но, рос. ло́но, чеське lûno, польське łono.

Походження цього слова неясне.

Слово о п. І. 1187 р.: Сыпахуть ми великый женчюгъ на лоно.

Лекс. 1627. 149: „Нѣдро — перси, пазуха, лоно́. Лоно́ з нядром за одно ся часом розумѣет.

Л о н о Авраамове — місце перебування праведних людей по їх смерті, як навчає Талмуд. (Кіддушін 72б), де

читаємо: „Він сьогодні сидить на лоні Авраамовім". Те саме знаходимо в Єв. Луки 16. 22: „Та ось сталось, що вбогий умер, — і на Авраамове лоно відвезли його Анголи".

Лоп! — звуконаслідування удару крилами; звідси „лóпкати" крилами.

Лоскотáти — делікатно доторкатися пучками пальців до тіла в тих місцях, що чутливе на подразнення, і таким чином спонукувати людину до нестримного сміху.

Рос. лоскотáть, польське łaskotać, н. лужицьке łaskotać, łoskotać, верх. луж. łaskosis.

Виводити це слово від „ласка", „ласкати", як це чинить Бернекер, а за ним і Фасмер, ледве чи можливо. Гр. gargálisa, лат. titillatio, англ. ticling і нім. Gerassel свідчать, що їх значення виражають гаптичні (дотикові) враження. Шляхом вираження гаптичного враження, мабуть, постав і їхній слов'янський відповідник.

Лекс. 1627. 221: Лоскотанье, ґез, тѣчка, лоскочу.

У старих українських повір'ях слово „лоскотати" пов'язане з муками, бо русалки вночі на смерть „залоскочували" таку людину, яка попалася їм на березі ріки.

Лось, зоол. — найбільший рід козла.

Староукр. лось, рос. лось, чеське los, польське łoś. Праслов. *olsь, лат. alces, гр. alke, старонім. elch, англ. elk.

Лосúця (самка), лосенá, лосúна (м'ясо з лося), лосиний. У східніх слов'ян словом „Лось" також називалося сузір'я (констеляція), яке тепер називаємо Великою Медведицею.

Лот — бібл. чол. ім'я; церк.-слов. Лотъ — староєвр. ім'я, що означає п о к р ó в (від слова п о к р и в á т и). Див. Соляр. II. 503.

Лекс. 1627. 431: Лот — обвинéный або звязаный, або окрытый, або живица дорогая, которая называется стакти.

Лотерéя — гра (за оплаченням квитка), в якій можуть виграти якусь річ або гроші ті, що мають щастя.

З італ. lotto походить італ. loteria, а з нього франц. loterie, нім. Lotterie, голянд. loteri і т.д.

Див. л о т т о.

„Лотерéя" в укр. літерат. мові — це слово, що в цій формі прийшло до нас із рос. „лотерея". У Росію це слово прийшло з німецького Lotterie або з голянд. loteri на переломі XVII-XVIII вв.

У Галичині завжди вимовляли „льотéрія" — під впливом польськ. loteria.

Лотóки — прóтік для води, що спадає з висоти вниз на млинове колесо і своєю силою порушує його, а з ним і всього млина.

У польській мові це слово наявне в однинній формі: łotok.

Походження цього слова неясне. Брюкнер думає, що в польську мову воно попало може й із східньослов'янських мов.

Лотр, арх. — негідник; до нас прийшло з польської мови (łotr) і вживалося в XVI-XVII вв.

Лотръ, сквернавы́й. Син. 16.

Лекс. 1627. 448: Рáка — блазен, голóта, гултай, нецнота, лотр и проч.

Там таки, 220: Мерзéный, лотр, штука лотрóвская.

Т. т., 319: Непреподóбнодѣлателъ — лотр, нецнóта, нѣчого доброго.

У польську (а також у чеську — lotr) воно прийшло (десь у XVI в.) із старонім. loter (шибайголова).

Лóхнути — сумувати.

Слово це добре відоме в Галичині й на Волині, але зовсім незнане на Сході. Б. Гр. II. 378 дає „лохнути — быть в отчаянии" з Н. Волин. повіту: Чого ти так лохнеш? У Галичині: лохне ми ся -- мені сумно, тоскно.

„Укр.-рос. сл." т. II ст. 459 зовсім не подає цього слова. Г. Ільїн. в Р.М. 1933 р. ч. 3 поєднує це слово з індоевр. *luks-luk.

Сам пень -лох- (страх, ляк) поширений у нас з різними приставками: переполох, переполохати, полох, полоханий, полохання, полохкий, полохливий, полошити, сполох, сполохати, сполошити і ін.

Лошá — кінське маля; з тюркського (через крим.-тар.) laša (кінь). Звідси також наше „лошáк" (молоденький жеребчик).

Було в нас і слово лошадь (із тюрк. Iaša), що засвідчене в Лаврентієвому літописі під 1111 роком:

„Начнеть смердъ тотъ орати лошадью тою".

Похідні слова: лошиця (молоденька кобила), лошевий, лошичка, лошачок і т. ін. Рос. лошадь є синонімом слова конь.

Лу́бні, род. в. Лубе́нь, староукр. Лубе́нъ — стародавнє місто на березі ріки Сули. Назва походить від „луб" (кора, лико).

Повість временних літ (1112 р.): „Идоша къ Лубну".

Любому́дріє, арх. — див філософія.

Луг, -гу — низьке рівне місце під лісом, поросле травою й кущами; взагалі мочариста місцевість.

Ст. слов. lǫgъ; болг. лъг(ът) серб. лӯг, рос. луг, словенське lôg, польське łąg, lęg.

Пор. литовське léngé -- лужочок між двома пагорбами.

Слово о п. І. 1187 р.: Потече къ лугу Донца 41.

Лук — рід давньої зброї: до кінців лука (каблука) привязана туго натягнена тятива, якою випускається стріли.

Ст. слов. łǫkъ; болг. лък, серб. лӯк, рос. лук, чеське luk, польське łęk.

Пор. лит. lañkas (дуга, каблук). латв. lùok (каблук, дуга), лит. leñkti (гнути).

Похідні слова: каблу́к (дерев'яна дуга), каблу́чка (перстень, обручка), лука́вий (нещирий), лука́вити (кривити душею).

„Лук — оружіє татарское". Лекс. 1627. 110.

Слово о п. І. 1187 р.: Луци у них напряжени.

Лу́ка — сінoжа́ть, сінокіс; давніше значення: низька місцевість біля ріки, яку часто заливає вода, обхоплюючи її формою лука (дуги).

Ст. слов. łǫka, болг. лъка́ (вигнутість), лугін (вигін для худоби), серб. лу́ка (луг, при́стань), чеське louka (луг), польське łąka (сінoжа́ть) — пор. назву міста Ostrołęka.

Лит. lañka (затока, залив), латв. lañka (подовгаста низька рівнина).

Лекс. 1596. 29: Село — поле, лука́, сѣножать.

Лекс. 1627. 218: Сѣножа́ть, лука́.

Назви місцевостей: Краснолука́, Лужа́ни, Лукави́ця.

Лу́ка, ч. ім'я — із церк.-слов. Лука́, староєвр. значення якого: в о с к р е с и т е л ь.

Лекс. 1627 р. 430: „Лука́ — євр. въскрешаяй, самому з мертвых встанье. Лат.: от свѣтлости, или разумен".

Прізвища: Лукащук, Лукашевич.

Лука́вий — нещирий, дволичний, злий.

Лекс. 1627. 318: Лукавен — злостли́вый, шкодли́вый, незы́члйвый, нещи́рый.

В Євангелії: Л у к а́ в и й, ст. сл. лукавый — диявол. „Избави насъ отъ лукаваго" — від диявола. Старіший вираз: Избави насъ отъ неприязні" — від диявола.

„Нехай буде ваше слово так-так або ні-ні, а що більше цього, те від лукавого!" Мтв. 5. 37.

Див. л у к.

Луки́на, ж. ім'я — див. Л у к а.

Лукій, ч. ім'я — из церк.-слов. Лукій, а це з лат. Lucius (від лат. lux, род. відм. lucis — світло).

Лекс. 1627. 430: Лу́кій, от свѣтлости, лат.

Народнє Луць, Луцько. Прізвища: Луцюк, Луцький, Луцик, Луценко, Луцишин, Луцкевич.

Лукія, ж. ім'я — з церк.-слов. Лукія, а це з лат. Lucia — світла.

Народнє: Луци́на.

Див. Л у к і й.

Лукіян, Лук'ян, ч. ім'я —з церк.-слов. Лукіанъ, з лат. Lucianus — від lux, -cis.

Див. Л у к і й.

Лекс. 1627. 430: Лукіан — чу́ден: имя́, иже в день ясный неделный при полудни уродившогося. Латинськи Луціан, то ест свѣтлозелен.

Прізвища: Лукіянчук, Лук'яненко.

Лукомо́р'я — морський залив (затока). Складне слово: лук + море.

Див. л у к.

Староукр. форма була „лукоморіє".

А ще старша форма — „лукъ моря".

Слово о п. І. 1187 р.: А поганого Кобяка изъ луку моря выторже. 22.

Луку́ллів бенке́т. — Луцій Лукулл (106-56 рр. до Хр.) був римським полководцем і консулом, але він прославив-

ся своїми розкішними й ненажерливими бенкетами. Грецький письменник Плута́рх пише про нього:

„Щоденні бенкети виявляють з Лукуллі людину недавно розбагатілу. У нього пишалися пурпурові килими, дорогоцінними каміннями оздоблені чаші для вина, хори й музика при бенкеті. Він хотів показати себе перед простими людьми різними їстивами, по-мистецькому, з великими витратами приготовленими тістечками".

Звідси й постав вираз „Лукуллів бенкет", — так звуть багаті бенкети.

Одного разу Лукулл вечеряв сам, тому слуга не подав йому надто розкішної вечері. Лукулл висварив за це слугу. Слуга виправдувався, що сьогодні ж немає гостей. Лукулл закричав:

„А хіба ти не знаєш, що я сьогодні приймаю самого Лукулла!"

Луна́ — відгомін, відголос.

Слово „луна" в цьому значенні є тільки в укр. мові, і воно, мабуть, постало в нас як звуконаслідування.

Порівн. у Т. Шевченка: „Піде луна гаєм".

Лунає пісня; лункий, лунко, лунати.

Луна́, арх. — назва планети, що в нас М і с я ц е м зветься; з лат. luna. (У рос. мові місяця далі називають цим лат. словом).

Лекс. 1627. 413: Луна́ або мѣсяц.

Від лат. luna походить lunaticus, а від нього — „луна́тик" (причинний).

„Луна — місяць. Лунящійся — люна́тік". Лекс. 1627. 110.

Луп, арх. — вовк; з лат. lupus.

Лекс. 1627. 431: Лупп -- лат. волк.

Луп! — рухонаслідування повіками, звідси: л у́ п а т и очима; ви́лупити (вибалушити, витріщити) очі.

Луп! луп! — звуконаслідування удару; приспів у дитячій мові: „лупу-цупу, лупу-цупу!

Лупити (бити), вилупити, вилупцювати (вибити), набити, лупня дати (те саме).

Луска́ — покриття шкіри риби й плазуна.

Церк.-слов. і староукр. луска, серб. љу́ска, чеське luska, польське łuska, рос. луска́ (шелуха́, ко́жица).

Лит. lúkštas — шкаралуща; латв. laũska — черепок, laũkškêt — лускати. Л у с к á — це також покриття зерен гречки. Порівн. слово л ý щ и т и.

Лекс. 1627. 305: Чешуя — лускá рыбяя.

Лушпá, лушпи́ни, лушпи́ння — шкірка з бараболі, яблука, грушки; шкаралуща з яйця, горіха. Слово це постало в говорах східнослов'янських мов із старослов. (і староукр.) л у с п а. (Слово „лушпины" є і в російськ. діялектах). Слово л у с п á було в укр. книжній мові; означало воно полову, луску, лупу; болг. і рос. л у с п а, польське łuspina (з тим самим значенням). Слово л у с п á — це, мабуть, контамінація слів л у с к á й л у п и́ н а.

Слово л у п á (пор. лупи́ти), л у с п á, л у с к á (і л у с к а т и та л ý щ и т и), л у ш п á (лушпини, лушпиння) мають спільний праслов. (і праіндоевр.) корінь *lu-.

Лусь! — звуконаслідування тріску чого, коли воно розривається. Склянка л у с ь! Звідси: лýснути, лýскання. Подвійна форма лулусь! Звідси л у л ý с н у т и — сильно тріснути.

Від „лусь" походить слово „лускати". Напр., лускати зернятка які. Лýскання зерняток.

Луч! алýч! — вигук на корову, або вівцю, щоб відійшла від решти череди.

Лýччий — ліпший, кращий. Стцсл. лучии, лучьши, луче. Давнє значення ст. сл. л у ч и и було: „більш підхожий". Корінь той самий, що й ст. сл. дієслова л у ч и т и.

Слово о п. І. 1187 р.: Луце ж потяту бити.

Лекс. 1627, 158: Плѣска — лущи́нка, з которои жолуд або орѣх выпадает.

Лю́бий — ми́лий, близький, улюблений.

Див. л ю б о в.

Слово о п. І. 1187 р.: Връже Всеслав жребий о дѣвицю себѣ любу.

Любисток — рід рослини, лат. назва якої Levisticum officialle", а грецька liggystikon.

Німці колись помилково переклали цю латинську назву як нібито чар-зілля, що викликує почуття кохання (нім. Liebe), і зробили з цього Liebstöckel.

Поляки позичили собі це слово в німців і зробили собі з нього lubszczyk, а потім — lubczyk. А ми взяли собі від поляків, і переклали як „любисток".

І так народня етимологія лат. Levisticum дала нам „чар-зілля на любов" — „любисток".

В укр. фольклорі: „Чи в любистку ти купáвся, що ти мені сподобáвся". Чуб. „Труды", 75.

Порівн. б а р в і н о к.

Лю́бо, арх. — див. а л ь б о, а б о.

Слово о п. І. 1187 р.: А любо испити шеломомь Дону.

Любóв — почування глибокої симпатії до кого.

Ст. слов. любы, род. відм. любъве; рос. любóвь; серб. љу̑би, љу̑бав.

Пор. староінд. lōbhas (бажання, жага); старонім. liob (дорогий, милий), суч. нім. Liebe (любов).

Любов до Господа Бога. Катих. 1645 р. 75б.

Лекс. 1627. 431: Любы́ — милость.

Людми́ла, ж. ім'я — мила людям, ім'я своє, слов'янське. Це вже вияснив Лекс. 1627. 431: „Людми́ла — пріємная лю́дям".

Люд, -у — народ.

Стцсл. людъ, рос. люд, словен. ljȗd, ческе l'ud, польське lud.

Множина: стцсл. людиє, болг. лю́де, укр. лю́ди, рос. лю́ди, серб. људи, ческе lidé, польське ludzie.

Ст. сл. людинъ. укр. люди́на. староукр. людянинъ.

Лит. liáudis (люди), старонім. liut (народ), н. нім. Leute (люди).

Той факт, що „люди" — це множинна форма слова „люд", уже почав затиратися в нашій свідомості. І так, напр., у польській мові утворили собі другу множинну форму „ludy" (від „lud"), бо „ludzie" вже почало сприйматися як нібито множина слова człowiek.

Тільки українці утворили собі слово „людина" (від слова „люди"), щоб ним заступити собі слово „чоловік" (лат. homo), яке в нас тепер почало означати те саме, що староукр. с у п р у г ъ.

Слово „л ю д" у нас уже фактично вийшло з ужитку; ми заступаємо його словом н а р ó д.

У тих українських селах на Волині й Поліссі, що були далекі від міст, і селяни не знали свого національного (етнічного) означення, вони звали себе просто „людьми". А що національне означення інших народів (поляків, німців і т. ін.) вони знали, то в них цілком природньо

виходили, напр., такі питання (під час окупації України німцями за Другої світової війни): „Чи то пішли люди [цебто „наші"], чи може німці?"

До 1926-го року в нас писали „люде", а після того почали писати „люди".

Не толко люде, леч мѣста. Катих. 1645 р. 8б.

Похідні слова: людство; лю́дяний (гуманний), лю́дяність (гуманність), по-людяному; людство, людський (приналежний до людей, або прикметний людині; напр. Лекс. 1627. 439: Побѣда людская).

Лю́дина — людська істота; гр. ánthropos, лат. homo.

У всіх слов'янських народів колись було слово ludinъ (пор. наш архаїзм простолюдин), але в усіх них воно вже вийшло з ужитку.

***

Першій людині Бог власної назви не дав, — дав їй тільки загальну назву: Чоловік чи Людина (по-євр. adam), і про це довідуємось не в перших розділах Світотворення, але аж у 5-м розділі в вірші 2-м: „Й того дня, як були вони створені, кликнув Він їхнє ім'я: Лю́ди́на" (vajjik'ra et-šemam: adam). Як бачимо, Бог дав одне спільне ім'я чоловікові й жінці: Люди́на (adam). Найкраще зо всіх імен! Пор. Єва, що перше ім'я мала Iššah — Чоловічиця.

***

У фразеології: „Людина доброї волі". (Див. Єв. Луки 2. 14).

„Людина людині вовк", з лат. „Homo homini lupus est". — Ця сентенція походить з комедії староримського письменника Плавта (254-184 перед Н. Хр.) „Осли".

Лю́лі — в дитячій мові: спати і лю́ля — колиска; лю́ляти — колихати до сну. На західніх укр. землях кажуть „колисати". Слово „люлі" — звуконаслідувальне.

Лю́лька — трубка (рурка) з порожньою головкою, яку набивають тютюном і курять; з турецького (як і „цибух" та „тютюн") lübe.

Слово lulka є і в польській мові, але в них частіше є слово fajka (з нім. Pfeife), по-російському тру́бка.

Лю́стро — дзеркало; з польського lustro, а це походить з нім. Lüster чи з фр. lustre — з лат. lustrare — блищати. З України і в Москву це слово пішло.

Ст. слов. зѣрцало (зеркало — від зеркати, зйркати — дивитися) у нас змінили на „дзеркало", — подібно як староукр. „пчела" змінили на „бджола" (під впливом наслідування звуків бджоли).

Лю́тий — див. календар.

Назва цього місяця походить від укр. прикметника „лютий" (дуже сердитий). А в лютому в Україні зима найбільше лютує.

Слово о п. І. 1187 р.: Скочи лютим звѣремъ.

У Галичині ще навіть після Першої світової війни казали „лютень" — через уподібнення до „січень".

Лю́тня — стародавній струнний щипковий музичний інструмент арабського походження. З араб. al-'ûd пішло італійське liuto, а з цього вже польське lutnia і чеське loutna. До нас це слово прийшло з польського lutnia.

Лекс. 1596. 9б: Гусли — арфа, лю́тня, скрипица.

Лекс. 1627 р. 64: лю́тня.

Там таки, 216: Свѣрі́ль — музи́ка на кшталт лютнѣ.

Люці́фер, арх. — Сатана; з лат. lux, род. відм. lucis — світло + fero — несу.

Сатана прикидається носієм „розумового просвітлення".

Люцйфер стал ся злым. Катих. 1645 р. 9б.

Лю́шня — складова частинка селянського воза в Україні. Це внутрішня підпірка (спереду воза) драбини, а зовнішньою підпіркою є кліпак. Рос. лю́шня, польське luśnia (діялект. luszcnia), чеське lišně — із старонімецького liuhse, яке має різні діялектичні видозміни: lîse, leuse, leuchse, lünse.

Ляка́тися — боятися; походить з праслов. *lęk-, що споріднене з лит. leñkti. liñkti („гнути", — зніти́тися зо страху; стцсл. сълękǫ, сълęšti — („скривлю", „скривлюся" зо страху).

Серб. ле́цати се; чеське lekati; польське lękać (się).

Лекс. 1627. 266: Ужалаюся — страшуся, лякаюся, зжахаюся, сполохуюся.

Похідні слова: злякатися, налякати, лячно, переляк, перелякати, залякати, полякати.

Ля́ля — дитятко, лялька в укр. дитячій мові.

Слово це звуконаслідувальне: ля-ля.

Ля́мент, арх. — лемент; з польського lament, що походить з лат. lamentum — голосіння (таке, як на похороні).

У другісному значенні — це нарікання, бідкання.

Лекс. 1627. 168: Скарга, ля́мент.

Там таки, 211: Рыдаю — ляментую. Рыданіє — ля́мент.

Т. т., 155: Плакати — ляментува́ти. 156: Плач — ля́мент.

Лат. lamentum — це те саме, що грецьке threnos, а воно означає не звичайний плач, а г о л о с і н н я. Тому в нас не цілком правильно перекладають твір „Threnos" Мелетія Смотрицького (к. 1578-1634) словом „плач".

Ля́мку тягнути — гірко працювати й жити в біді.

Л я м а чи л я́ м к а — шлея, якою тягнули човни, або й малі кораблі, або дерев'яний прилад з прив'язаною до нього такою шлеєю; також ремінь чи шлея у носіїв речей. Бурлаки колись, коли не було пароходів, тягли в Росії лямками кораблі по більших річках.

У Б. Лепкого „Мотря" І: Треба тягнути лямку, поки не викопають ямку 174, Тягнемо чужу лямку, поки не покладуть у ямку 299.

Тепер „тягнути лямку" означає важко, з трудом у безсиллі щось виконувати.

Ля́мпа — будь-яке світило: нафтове, лойове, оливне, електричне; з польського lampa, що походить з нім. Lampe чи з фр. lampe, джерелом яких є лат. lampa — з гр. lampás.

З України це слово пішло й у Москву, але росіяни вимовляють твердо: л а́ м п а.

Лекс. 1627 р.: Свѣтилник — лампа, ка́ганец и лѣхта́р. Належить до ла́мпы. Тут же свѣща — ля́мпа.

Там таки, 418: Канди́ло — ля́мпа, каганец оливный.

Т. т., 314: Судина, гожая ку наливаню оливи в лямпу.

Лямпа́да — кольорова оливна лямпочка перед Іконами в Церкві; з церк.-слов. лампада, а це — з гр. lampada — від слова lampo — я освітлюю.

Див. л я м п а.

Лекс. 1627. 427: Лампада — свѣща́.

Ляп! — звуконаслідування удару чимсь мокрим. Звідси: ля́пати, ля́пання, ля́пнути.

Лясь! — звуконаслідування удару чим по чому. Звідси ляскати, ляскання бичем, батогом, пугою (нагаєм).

Ляський — те, що пов'язане з ляхом.

Слово л я д с ь к и й появилося в Україні. І так у „Повісті временних літ" під роком 1019 читаємо: „Пробѣжа лядськую землю". А під роком 1030: „Бысть мятежь въ земли лядскѣ". Тому в „Повісті временних літ" (1112 р.) „лядський" написано з малим юсом („lędьskъij"), який у нас згодом почав вимовлятися як **я** (замість ę), то це значить, що це слово в доісторичних часах звучало в нас „лендьскій" (з носовою вимовою ен = ę).

Звідси воно в нас узялося — не відомо.

Коли був прикметник л я д ь с ъ к ъ і и, то мусів бути й іменник „лядь" (з праукр. *lędь). І, звичайно, тільки з цього староукр. іменника (* л я д ь) постала в нас назва л я х.

Староукр. лядьскыи уже з давніх-давен почав супроводитися його другісною версією (фонетичною) — „ляцкыи".

Слово о п. І. 1187 р.: Сулици ляцкыи.

Слова „лядський" і „лях" колись не мали жодного образливого аспекту, бо назв „Польща", „поляки" не було ще навіть у XIII в. Поляки тоді себе тільки п о л я н а м и називали. (Але п о л я н а м и називалися й тодішні українці в околицях Києва). Ба, ще навіть у XVI в. поляки на зміну — раз п о л я к а м и, а раз п о л я н а м и себе звали, про що свідчать польські писані пам'ятки того часу.

То й не диво, що наші письменники в XVI-XVII вв. для більшої певності далі їх по-своєму л я х а м и називали.

Див. Лекс. 1627. 433: Влох, чех, лях.

Від слова л я х мав би бути прикметник „ляський". Пор. Підляшшя (земля біля ляхів) — підляський.

Але такого прикметника в нас немає, бо в мові народу зберігається прикметник „ляцький", що походить із староукр. лядьсъкыи.

А втім, виглядів на творення прикметника „ляський" (від „лях") уже й немає, бо ці старі наші слова вже давно заступили слова „Польща", „поляк", „польський".

Слова „лях" і „ляцький" уже відчуваються як зневажливі.

Лятичів — Летичів. Як і багато інших назв міст і сіл наших, так і назву міста Летичева поляки сполонізували, і Лятичевом (Latyczów) його назвали.

І так у Чернігівській книзі міській з 1639 р. читаємо про тодішнього польського „Єнерала лятичевського".

Лящ, лещ, ліщ — риба породи карпа; лат. назва Cyprimus brama.

Рос. лещ, білорус. лещ, польське leszcz, ст. чеське dlešč.

Походження цього слова неясне.

„Росским языком и рибѣ имя єсть лащ". Лекс. 1627. 114.

У переносному значенні л я щ — це поличник: „дати ляща" — вдарити кого так, що аж „лясне".

Назву цієї риби („лящ") шляхом звуконаслідування пов'язали з поличником.

Львів, Львова — найбільше місто західніх українських земель. Князь Данило Романович, володар Галицько-Волинської держави, заснував це місто (1256-го р.) і назвав його на честь свого сина „Львовъ городъ", цебто місто Льва.

Наше старе слово л е в ъ (а також імення Л е в) колись відмінялося регулярно, згідно з нашими історично-фонетичними законами: лев, род. відм. льва, дав. відм. льву і т.д., — подібно як день, дня, днем, дні.

Але в говорах Наддніпрянщини згодом уподібнили родову форму л ь в а до називної фоми л е в, і з цього вийшло: лев, лева, левові і т.д., Та, звичайно, тих назв і прізвищ, що постали від слова на основі його давніх (автентичних) форм відмін, напр. Львів, Львович і т. ін. зміняти не можна на „Левів", „Левович".

Чужі назви Львова: латинська (з грецького) Leopolis, нім. Lemberg, фр. Léopole, польська Lwów, рос. Львов.

Льзя, арх. — можна, вільно, дозволяється; звичайно воно вживається з перечкою не: н е л ь з я (не вільно).

„Льзя" походить від „льга" (звідси ст. сл. льгъкъ — легкий); пор. рос. льгóта, польське ulga, укр. пільга(полегша) і т. ін.

Слово о п. І. 1187 р.: Не льзѣ бѣ пригвоздити.

Льбля — сорочка, одежа в дит. мові.

Льоп! — звуконаслідування гри з водою. Звідси: льо́пати, льо́патися, льо́пання.

Льос, місц. — же́реб; з польськ. los, що походить з нім. Loos (жереб).

Слово це прийнялося було на західніх землях України; на Наддніпрянщині його не знають. Los у поляків також означає д о л ю.

Бирки или льоси — жребія. Син. 6.

Льох — підземне приміщення; з польського loch (того ж значення), що походить з німецького Loch — діра, дупло. Слово це поширилося й закоренилося в Україні так, що майже цілком усунуло з обігу наше старе слово л ó г р і б. А ще в XVII в. наш писар записав у Полтавських актах (1669 р.): „Тыє речи немалый час лежали в том пустом погребѣ".

А в самих поляків своє слово „pogrzeb" („погріб") ще десь у XV в. почало зникати під тиском німецького Loch-у.

Великий і малий ю с и в тих старослов'янських словах, що наявні в рукописі „Етимологічно-семантичного словника української мови" митрополита Іларіона, в першій частині видання його друком були — через брак черенок кирилівського письма — виражені буквами **у** та **я** (на основі східньослов'янської вимови цих носових звуків).

Тому що згодом у нас наладналася можливість користуватися черенками фонетичної транскрипції, в другій частині цього словника великий ю с уже виражений буквою ǫ, а малий ю с буквою ę.

І так воно аж до закінчення друку цієї праці.

Слова від **„колос"** до **„комільфо"** включно вставлені тут редактором, щоб хоч частково виповнити ту прогалину, яка постала через те, що в скрипті бракувало того матеріялу, що мав бути в проміжжі між цими двома реєстровими позиціями.

Увесь той ілюстративний матеріял (діялектичний і фольклорний), що походить з Волині, також поданий тут редактором.